

**DVA DESETLJEĆA
POSLIJE KRAJA
SOCIJALIZMA
ZBORNIK RADOVA**

CRS

**DVA DESETLJEĆA
POSLIJE KRAJA
SOCIJALIZMA**

ZBORNIK RADOVA

Izdao: *Centar za radničke studije*

Godina: 2014.

Urednik: *Marko Kostanić*

Lektura: *Marina Ivandić / Marko Kostanić*

Korektura: *Marko Kostanić*

Dizajn: *Studio Borčić*

Tiskara: *Denona*

Tiraža: 800

Izdanje ove publikacije financijski je podržala
Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe

ISBN 978-953-58399-0-3

CIP zapis je dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem 000921236.

**ROSA
LUXEMBURG
STIFTUNG
SOUTHEAST
EUROPE**

SADRŽAJ

5 **UVOD**

I. NASLJEĐE SOCIJALIZMA

8 Neke lekcije jugoslovenskog radničkog samoupravljanja za antikapitaliste danas, *Vladimir Unkovski Korica*

26 Evropske integracije pre evropskih integracija: o poreklu sadašnjih dužničkih kriza u bivšoj Jugoslaviji, *Andreja Živković*

54 Trajektorija režima akumulacije u Hrvatskoj, *Vladimir Cvijanović*

66 Makroekonomski okvir stvaranja i razaranja industrijske proizvodnje u Hrvatskoj, *Domagoj Mihaljević*

112 Iz socijalizma natrag u kapitalizam: repatrijarhalizacija društva i re-domestifikacija žena, *Lilijana Burcar*

II. RESTAURACIJA KAPITALIZMA I DOMETI OTPORA

152 Razvojni modeli i kriza u istočnoj Europi, *Joachim Becker*

190 Od gradualne tranzicije do neoliberalne restauracije – primjer Slovenije, *Sašo Furlan*

203 Kriza i klasna dinamika u Sloveniji 1995. – 2012., *Marko Kržan*

- 220 **Između postsocijalizma i protosocijalizma**, *Primož Krašovec*
- 243 **Sindikati, socijalna moć i socijalni pokreti u Hrvatskoj**, *Heiko Bolldorf*

III. KRIZA I ZAMETCI NOVIH POKRETA

- 279 **Komodifikacija javnog sektora: slučaj zdravstva**, *Jelena Kranjec*
- 290 **Breme dvostruke krize: tekstilne radnice, uništenje tekstilne industrije i ekonomska kriza**, *Andrea Milat*
- 309 **Povratak otpisanih: konture novog radničkog pokreta na Balkanu**, *Goran Musić*
- 322 **Ka nacrtu razvojno-egalitarne znanosti**, *Toni Prug*

UVOD

Sve države nasljednice bivše Jugoslavije kretale su se u osnovi sličnim putanjama, kako po pitanju socioekonomskog razvoja, tako i po pitanju političkog i ideološkog tumačenja tih procesa u mainstream diskursu. Socioekonomski, restauracija kapitalističkih proizvodnih odnosa, u kombinaciji s progresivnom asimilacijom u (neo)liberalne tržišne režime s Europskom unijom i drugim regijama kapitalističkog centra, dovela je do obuhvatne deindustrijalizacije, socijalne polarizacije i rastuće zaduženosti (kako javne tako i privatne). Ti procesi su institucionalno i ideološki osnaženi upućivanjem na nužnost „modernizacije“ neoliberalnog usmjerenja. Konačni politički cilj „Europske integracije“, koji dijeli većina pripadnika političkih i intelektualnih elita u državama nasljednicama Jugoslavije, pritom igra dvostruku ulogu pogonske snage i zadnje instance legitimacije tih procesa. Istovremeno, socijalne implikacije kapitalističke restauracije i pristajanja na u osnovi neoliberalnu „modernizacijsku“ agendu (ohrabrene i aktivno promicane od strane MMF-ovih programa „strukturne prilagodbe“ i preporuka EU-a u korist produblivanja tržišnih „rješenja“ za ekonomska i socijalna pitanja), pritom su ostale bez političkog odgovora i adekvatne teorizacije s lijevice. Ideološka inkriminacija marksizma zbog njegovih veza s jugoslavenskim socijal-

ističkim projektom i paralelni – i s tim procesom povezani – dramatični uspon nacionalizma krajem osamdesetih i tokom devedesetih, izbrisali su ili gotovo do nevidljivosti zaklonili klasno pitanje, i to upravo u trenutku njegova historijskog povratka kao neposredne društvene stvarnosti. Intelektualni konformizam i opća klima ideološkog suzbijanja antikapitalističkih ideja i tradicija mišljenja igrali su značajnu ulogu u potiskivanju pitanja vezanih za problematiku klasnih odnosa i socijalne pravde. Povlačenje nacionalističke plime, međutim, ni po čemu nije propravilo tu situaciju. Umjesto ljevice, (neo)liberalna inteligencija se uspjela nametnuti kao opozicija i alternativa nacionalizmu. U tom procesu, socijalističke ideje su ponovno ideološki denuncirane kao samo još jedan oblik „kolektivističkih“ i „totalitarnih“ tendencija, navodno duboko srodnih s nacionalizmom. Cilj konferencije „Dva desetljeća nakon kraja socijalizma“ održane 2012. godine bio je pružiti platformu za izmjenu ideja i predstavljanje teorijskih radova i istraživačkih projekata iz kritičke (pretežno, ali ne isključivo marksističke) perspektive na centralne teme i pitanja postsocijalističkog perioda. U kontekstu još uvijek hegemonijskog antimarksističkog „common sensea“, kako u akademskom polju, tako i u javnom raspravama, ova konferencija imala je ambiciju postati jednom od fokalnih točaka u razvoju potencijalno kontra-hegemonijske nove post-jugoslavenske teorijske ljevice, kritične spram kapitalističke restauracije i njezinih socio-ekonomskih i političkih učinaka. Namjera nam je bila predstaviti teorijski i empirijski dobro fundirana istraživanja iz lijeve perspektive i time se suprotstaviti dominantnim nacionalističkim i/ili (neo)liberalnim narativima, kako po pitanju tumačenja propasti Jugoslavije, tako i po pitanjima socijalnih, ekonomskih i političkih razvojnih putanji njezinih država nasljednica. Svrha ovoga skupa je bila okupiti kritičke istraživače iz različitih post-jugoslavenskih država i predstaviti istraživanja na temu obrazaca ekonomske integracije država nasljednica u europski i svjetski kapitalizam, nove međunarodne podjele rada nakon propasti realsocijalizma i prirode promjena režima reprodukcije radne snage u tom geo-ekonomskom i regionalnom kontekstu. Pred vama se nalaze rezultati tog skupa u obliku zbornika prilagođenih izlaganja.

I. NASLJEĐE SOCIJALIZMA

NEKE LEKCIJE JUGOSLOVENSKEG RADNIČKOG SAMOUPRAVLJANJA ZA ANTIKAPITALISTE DANAS

Vladimir Unkovski-Korica

UVOD

„Fabrike radnicima, nešto što do sada nikad nije postignuto!“ navodno je uzviknuo Tito kada je delegacija vodećih komunista došla da ga ubedi u ideju radničkog samoupravljanja u proleće 1950. godine. Priča koju je u više navrata prepričavao Titov najpoznatiji disident, a tadašnji član najužeg rukovodstva Milovan Đilas gotovo sigurno nije verna istorijskoj istini, ali sadrži bitan uvid u rezonovanje komunističkog vrha pri uvođenju novog sistema na leto te godine. Neposredan kontekst ove istorijske odluke bez sumnje je bio sukob između Jugoslavije i Sovjetskog Saveza koji je izbio dve godine ranije. Budući da je do 1948. godine Komunistička partija Jugoslavije (KPJ) verno veličala Sovjetski Savez kao poželjni model socijalizma, ona je sada morala da objasni da je tamo zapravo došlo do izdaje socijalizma, a da je upravo odbrana Jugoslavije doslovno značila njegovu odbranu. Vođstvo KPJ okarakterisalo je Sovjetski Savez kao „državnokapitalističku despotiju“ u kojoj je država ostala glavni poslodavac i, stoga, eksploator radničke klase. Umesto da odumire, sovjetski državni aparat vremenom je jačao. Zato bi ukidanje najamnog odnosa u Jugoslaviji bilo polazna tačka odumiranja države. Kako je na Trećem plenumu Centralnog komiteta KPJ krajem 1949. rekao Kardelj, jačanje demokratskih odnosa u proizvodnji i formiranje radničkih saveta upravo je ono što bi Jugoslavija svetu ispostavila kao razliku „između nas i njih“.¹ To je Jugoslaviji omogućilo da se predstavi kao „treća strana hladnog rata“. Jugoslovenski model na Istoku se javljao kao validna alternativa u svakoj

1 Petranović, Končar i Radonjić, Sednice, str. 480.

pobuni protiv sistema, od Mađarske i Poljske 1956. preko Čehoslovačke 1968. sve do Poljske 1980. godine. Na Zapadu su istraživači od samog početka izučavali „tržišni socijalizam“, dok je jugoslovenska škola Praxis uživala veliki ugled među marksistima-humanistima. Interesovanja za samoupravljanje bilo je čak i među nesvrstanima, pa je tako Alžir pokušao da ga primeni. Krvavi kraj Jugoslavije, koji je nastupio istovremeno s raspadom sovjetskog bloka, neko vreme je ideolozima pobedničkog Zapada služio kao dokaz nemogućnosti socijalizma. Danas, međutim, usled najdublje globalne ekonomske krize još od tridesetih godina XX. veka, ponovo se naširoko diskutuje o alternativama kapitalizmu. „Titova Jugoslavija“ još jednom je postala ozbiljan predmet rasprave, ovog puta u Čavezovoj Venecueli, a o njoj ponovo pišu i velikani marksističke teorije poput Majkla Lebovica. Ovo poglavlje će u tom svetlu kritički sagledati jugoslovenski model, upozoravajući na to da je njegovo preveliko oslanjanje na tržišne mehanizme najbitnija lekcija za savremeni antikapitalistički pokret.

PRVA FAZA: IZGRADNJA TEMELJA SISTEMA I NJEGOVE PROTIVREČNOSTI 1950. – 1965.

Samoupravljanje je od samog početka bilo osmišljeno kao poluga za uvođenje tržišnih mehanizama u jugoslovensku privredu. To danas zvuči čudno, ali je u konkretnim okolnostima jugoslovenskim komunistima bilo jasno da komandno upravljanje privredom od strane države ne funkcioniše. Kidrič, glavni pokretač sistema samoupravljanja, već je krajem 1948. i početkom 1949. godine govorio da ni najbolji planer ne može da predvidi sve potrebe potrošača. Štaviše, tokom 1949. godine, u jeku sovjetske blokade, korišćenje sovjetskih metoda mobilizacije radništva poput radnih brigada i socijalističkog takmičenja kako bi se razbila letargija na pogonu usled sigurnosti radnog mesta i plate nije donosilo željene rezultate. Dok je država postavljala određene ciljeve za proizvodnju i menjala ih u hodu, u skladu s prilikama, uprava privrednih jedinica prevazilazila je povremene poteškoće i oskudice nagomilavanjem materijala i radne snage. To je značilo da se državni budžet trošio više nego što je bilo u planu. Uprave su nudile veće plate da bi zadržale (kvalifikovanu) radnu snagu i time kvarile predviđanja planera. Kako bi sprečilo fluktuaciju radne snage, slomilo nastajuću koaliciju uprava i radništva i zaustavilo problem prekomerne budžetske potrošnje,

državno rukovodstvo je intensifikovalo sovjetske mobilizacione metode poput brigadnog rada, takmičenja i udarništva, oslanjajući se na samoinicijativu i odricanje elitnih radnica i radnika. To je, međutim, unelo konfuziju u privredu jer je oduzelo moć upravama, bilo nepopularno među širim slojevima radničke klase i podsticalo neregularnost u organizaciji proizvodnje. Ideja o uvođenju radničkih saveta u industriju bila je odgovor na te probleme. Radnički saveti bili su neposredan pokušaj osposobljavanja udarnika da institucionalno potkopaju lokalnu upravu, racionalizuju proizvodnju i smanje potrošnju na materijale i radnu snagu. Sindikati su se, kao nosioci takmičenja, protivili toj ideji jer im je predstavljala pretnju. Prvi planovi za radničke savete predviđali su njihov izbor odozdo. Oni bi preuzeli funkciju transmisionih pojasa državne politike u proizvodnji. Nekoliko meseci kasnije došlo je do kompromisa: sindikati da mobilišu i nadgledaju radničke savete, saveti da kontrolišu upravu, uprava da nastavi da rukovodi privrednim aktivnostima. Tokom prvih šest meseci 1950. godine taj sistem je funkcionisao eksperimentalno, da bi kao glavni sistem u celoj industriji bio svečano prihvaćen u junu mesecu. Kidrič je razvio i komplementarnu ideju „socijalističke robne proizvodnje“ prema kojoj bi država regulisala uslove proizvodnje putem investicija, kontrole nad fiskalnim i monetarnim instrumentima i drugim zakonom regulisanim merama, dok bi privredne jedinice slobodno funkcionisale na tom regulisanom tržištu. Ideal mu je bio da se na određenom stupnju razvoja proizvođači slobodno povezuju, bez posredstva države, da odozdo planiraju proizvodnju i razmenu, da postanu „akumulator“ deviza... Dakle, da se plasiraju na svetskom tržištu i integrišu u ono što se tada često nazivalo „svetskom podelom rada“.

To je bila svojevrsna vizija koja je Jugoslaviju odvajala od ostatka Istočnog bloka. Blok je karakterisao pokušaj izolovanja od svetskog tržišta, dok je Jugoslavija prihvatila tržišnu utakmicu na duže staze. Međutim, rukovodstvo se nije osećalo spremnim za takvo otvaranje privrede. Za početak, Jugoslavija je bila mala i nerazvijena zemlja. Potpuno otvaranje privrede značilo bi njeno razaranje od strane razvijenijih ili zaštićenijih proizvođača. Sistem je zato morao da se postepeno razvija na zaštićenom i regulisanom tržištu. Štaviše, radi uspostavljanja stabilnosti neravnomerno razvijene zemlje postojala je i svesna težnja ka ujednačavanju uslova proizvodnje širom Jugoslavije. Ta težnja imala je svoje političko utemeljenje i u obećanju iz perioda rata da će dolazak KPJ na vlast popraviti predratno

stanje u kom je hegemonija srpskih vladajućih krugova učvrstila nejednakosti u nacionalnim odnosima. Želja za stvaranjem jednakosti je, dakle, vukla u pravcu redistribucije na nivou federacije, ali je ujedno bila praćena i decentralizacijom nekih funkcija, produbljenom nakon 1948. u pokušaju KPJ da vlast približi narodu, prevaziđe centralizam nasleđen od SSSR-a i spreči povratak „beogradskog centralizma“. Uz to je i spoljna situacija nametala decentralizaciju i nejednakosti u privredi budući da je Jugoslavija tokom pedesetih godina u velikoj meri zavisila od Zapada. Nakon ukidanja bespovratne pomoći i prelaska na komercijalno kreditiranje u drugoj polovini pedesetih, Jugoslavija je bila posebno primorana da se sve više oslanja na „rentabilna“ rešenja za investicije. Ona je tako tokom pedesetih godina pokušavala da balansira između redistribucije putem ulaganja u nove industrije u nerazvijenim delovima Jugoslavije, pogotovo vojne industrije u BiH i Crnoj Gori, i politike cena koja je odražavala interese industrije – dakle, već razvijenih delova federacije, poput Slovenije – na račun proizvođača sirovina i poljoprivrednih regiona. To je neko vreme i funkcionisalo.

No, što je vojni pritisak više opadao, a pritisak da se popravi trgovinski bilans rastao, to je bilo teže postići kompromis na nivou čitave federacije. Nije bilo lako ni održati mir na radnim mestima. Država je odustala od centralnog platnog fonda, dok je promenom sistema 1958. godine lični dohodak zaposlenih postao funkcija poslovanja preduzeća, kako je to objasnio ekonomista Rudolf Bičanić.² Plata više nije zavisila od kvantiteta i kvaliteta rada pojedinca, već od poslovanja preduzeća na tržištu. Radnice i radnici su, stoga, bili podstaknuti da svoju ulogu vide kao ulogu preduzetnika pre nego zaposlenih. To je, naravno, imalo kontradiktoran efekat na radništvo. Optimizam je tih godina rastao u radničkoj klasi, kao što su rasli i produktivnost rada i dijapazon tema diskutovanih u radničkim savetima. Saveti su dobijali sve veća ovlašćenja, uključujući tu i glas u izboru direktora, ali nisu vodili glavnu reč u operativnom upravljanju preduzećem. Takođe, ostali su podređeni piramidi političke vlasti u koju su slali delegate, ali koja je ostala dominirana kvalifikovanim radnicima i službenicima. Istraživanja savremenih sociologa upućuju na to da je radništvo generalno izražavalo osećanje nedostatka moći, ali da je isto tako bilo sve zadovoljnije sistemom u kom je

2

Vidi dalje Bičanić, *Economic Policy in Socialist Yugoslavia*.

tokom pedesetih godina sve radije učestvovalo.³ I pored svega, početkom 1958. godine došlo je do prvog štrajka, a nakon toga i do talasa štrajkova koji je trajao sve do 1968. godine. Neca Jovanov je u knjizi Radnički štrajkovi u SFRJ pokazao da je jačanje tržišta jačalo nejednakosti u sistemu podela plata i raspodele moći, tako da su nekvalifikovani radnici zaostajali kako po platama tako i po uticaju na poslovanje.⁴ Oni su se zato sve više okretali štrajku kao klasičnom radničkom metodu ublažavanja tržišnih pritisaka. Četiri petine štrajkova uključilo je samo radništvo s pogona u proizvodnoj industriji. Kako Džon Alkok primećuje, veći deo tih obustava rada odvijao se na radnim mestima koja su imala istorijat radničkih borbi u međuratnom periodu. To podupire tezu da su radničke tradicije igrale veliku ulogu u samom organizovanju radničke borbe.⁵ Naravno, radnički štrajkovi protiv navodno radničke vlasti u značajnoj su meri uznemirili Savez komunista Jugoslavije (SKJ), kako se partija u međuvremenu preimenovala – dotle da su poljuljali i jedinstvo Centralnog komiteta. Bosanski funkcioneri optužili su slovenačko rukovodstvo za blagonaklon odnos ili čak podsticanje prvog štrajka u Titovoj Jugoslaviji zarad promena ekonomske politike u korist slovenačkih industrija koje su često plaćale visoku stopu amortizacije kako bi se finansirala izgradnja novih preduzeća u manje razvijenim krajevima. Tito je iznova uspevao da izbori kompromisnu politiku, a federacija je nastavila da igra glavnu ulogu u privrednoj politici putem Saveznog investicionog fonda.

Odnosi na vrhu su, doduše, postali toliko loši da se rukovodstvo retko sastajalo u punom sastavu. Takva praksa prekinuta je 1962. godine kada su se nakon prve recesije od uvođenja novog sistema među vodećim komunistima ponovo javile optužbe i kontraoptužbe na nacionalnom nivou, da bi se stvar razvukla sve do 1964. godine. Tada su reformske struje, većim delom koncentrisane u razvijenim republikama, na kongresu SKJ odnele odlučujuću pobjedu. Neposredno posle toga uvedene su duboke reforme u korist tržišta i otvaranja spoljašnjem svetu. Ove reforme bile su već prisutne u tzv. „maloj reformi“ iz 1961., ali nisu u potpunosti preživjele recesiju. Do tada je Jugoslavija već devalvirala dinar kako bi se uspješnije takmičila na svetskom tržištu, dok je Savezni investicioni fond ukinut 1963., čime je formalno napušten i princip ujednačavanja zemlje. Investicionu inicijativu

3 Commisso, *Workers' Control*, str. 42–71.

4 Vidi dalje: Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ*.

5 Allcock, *Explaining Yugoslavia*, str. 203.

preuzeo je samoupravni sektor. Krugovi koji su se protivili reformi pokušavali su na razne načine da je spreče ili ublaže. Vođstvo Socijalističke Republike Srbije probalo je da održi uticaj izgubljen na federalnom nivou prisvajanjem federalnih institucija poput federalne banke umesto njihovom preraspodelom u korist svih republika. To je mnoge u manje razvijenim republikama ubedilo da im je Beograd veća pretnja od razvijenih republika, pa je neposredno posle toga Tito napokon 1966. godine odlučio da je kompromisa dosta: smenio je svog potpredsednika Aleksandra Rankovića, kog su mnogi smatrali vođom snaga koje su se odupirale sve većoj decentralizaciji privrede. To je otvorilo put reformama koje će uzeti logiku koju je Igor Štiks nazvao „centrifugalni federalizam“.⁶ Odluka partijskog vrha da napokon ostvari Kidričevu viziju dovešće do dubokih problema koje će druga runda „samoupravne reforme“ sa simboličkim vrhuncem u usvajanju novog ustava 1974. godine pokušati da razreši. Međurepublički konflikt i spoljašnji pritisci na domaće dužnike rašće sve više, tako da će federalni vrh oko Tita sve više lavirati i arbitrirati između raznih interesa, sve do smrti Tita i njegovih najužih saradnika. Nakon toga nastupa nemogućnost elite da se održi, a promene na međunarodnom planu dovode u pitanje i samo postojanje Jugoslavije.

Uprkos činjenici da su glavni tvorci sistema – izuzev već preminulog Kidriča, a na čelu s Edvardom Kardeljem – smatrali da je nakon 1966. godine došlo do njegova vrhunca, samoupravljanje je upadalo u sve nepovoljniju situaciju. Sistem radničkog samoupravljanja predstavljan je kao „revolucija koja teče“ i nastavljao je da prolazi kroz velike promene sve do samog kraja. Čelnici SKJ, naravno, nisu bili puki cinici. Verovali su u sistem. Smatrali su ga nesavršenim i u procesu stalne izgradnje. Isto tako, prihvatilo se da postoji raskorak između teorije i prakse, između ideala i stvarnosti. Jedan od najpoznatijih sociologa tog sistema, Josip Županov, u svojoj studiji Samoupravljanje i društvena moć nazvao je takvo razmišljanje „normativističkom perspektivom“ koja je najavljivala da će se razvojem projekta ići od „nedograđenosti“ do „savršenstva“.⁷ Drugim rečima, koncept sistema bio je suštinski ispravan i trebalo je samo dovesti stvarnost do nivoa ideje. Politolog Dejan Jović u svom je magnum opusu Jugoslavija, država koja je odumrla na sličan način komentarisao razvoj samoupravnog sistema, u

6 Štiks, „A laboratory of citizenship: shifting conceptions of citizenship in Yugoslavia and post-Yugoslav states“, u: Jo Shaw and Igor Štiks, *Citizenship after Yugoslavia*, str. 19.

7 Županov, *Samoupravljanje i društvena moć*.

kom su glavni ideolozi poput Edvarda Kardelja postavljali odumiranje države kao vrhunski cilj i u skladu s tim tumačili realnost.⁸ Prema toj logici, glavna prepreka razvoju sistema – ili odumiranju države – bila je nužno upravo država: nakon poraza kapitalističke vladajuće klase, njen povratak je, u stvari, bio minorna mogućnost, ali je kočenje odumiranja države od strane vladajućeg sloja koji je živio od socio-ekonomskih i političkih privilegija stečenih kroz posedovanje pozicija u državnom aparatu bio opasnost za socijalizam. Štaviše, u konkretnoj realnosti Jugoslavije, opasnost „birokratskog centralizma“ preplitala se s opasnošću srpske hegemonije. Istovremeno, vlast je povremeno mogla da se akumulira i na nivou nižih instanci sistema, što je u komunističkom rečniku predstavljalo „partikularizam“, tj. uviđanje isključivo svojih partikularnih problema umesto sagledavanja svega sa stanovišta opšteg interesa. „Partikularizam“ je prirodno izazivao težnje ka „centralizmu“. Zato će od tog trenutka, prema ovim autorima, svaka reforma – čak i onda kada nastupa kao reakcija na sve veći „partikularizam“ republika – osposobljavati niže instance da međusobno usklađuju interese, pre nego da dozvoli povratak na stanje pre 1966. godine. Kontrateža prevelikom „partikularizmu“ biće samo blago jačanje partijskog centra, ali po osnovi razbijanja svake druge koncentracije moći. Kako je sociolog Mladen Lazić primetio u radu pod naslovom Sistem i slom, svesno se radilo na onemogućavanju stabilizacije i monopolizacije srednjih pozicija u sistemu. Čak su i neki marksistički komentatori, poput Katrin Samari, prihvatili da je reč o sprovođenju Marksovih ideja, iako možda na pogrešnim osnovama.⁹ Šta je onda podsticalo promene nakon sredine šezdesetih i zašto one nisu uspele?

DRUGA I TREĆA FAZA: DUŽNISTVO KAO DUH U SAMOUPRAVNOJ MAŠINI 1965. – 1991.

Otvaranje svetskom tržištu, i to na bazi decentralizacije federacije, sve je više potkopavalo progres koji je samoupravni sistem doživio u svojoj praksi do 1965. godine. Ekonomski rast trajao je još desetak godina nakon reforme, izuzev kratkog perioda prilagođavanja novim uslovima, iako nikad više nije

8 Jović, Jugoslavija, država koja je odumrla.

9 Vidi, na primer, njen intervju sa Gal Kirnom: Catherine Samary, „Elementi za analizu jugoslovenskog samoupravljanja: između socijalizma i kapitalizma“.

bio u toj meri dramatičan kao u vreme prve decenije samoupravljanja kada se Jugoslavija takmičila s Japanom za prvo mesto na svetu prema stopama razvoja. Naprotiv, kako je Branko Horvat pokazao, dok je Jugoslavija pre 1964. godine dostigla južnoevropski prosek bruto proizvoda po stanovniku, do 1981. je pala na pretposlednje mesto na tabeli pre nego što će uslediti vrtoglavi pad standarda tokom te decenije.¹⁰ Naivna vera u tržište stvorila je uslove koji su kontrolu nad situacijom oteli iz ruku Saveza komunista, čiji su postupci nakon reforme sve više ličili pre na stanje permanentnog snalaženja u krizi nego strateškog ispunjavanja nekog plana. Karl Ulrik Skjerup je pokazao da su okretanje tržištu i nedostatak planiranja u periodu tržišne reforme koja je trajala od 1965. do 1971. godine odlučno unazadili tehnološku inovaciju i učinili Jugoslaviju zavisnom od stranih snabdevača. Samoupravni sektor zapao je u situaciju da je u 90 odsto slučajeva uvezio tehnologiju od stranih partnera pod restriktivnim uslovima. Već 1983. godine više od tri petine ugovora o kupovini strane tehnologije zabranjivalo je izvoz proizvoda u čijoj je proizvodnji korišćena. Isto tako, dve petine ugovora zahtevalo je od kupca da prodavca obavesti o inovacijama. Više od četvrtine uvoznika tehnologije bilo je pod obavezom da uvozi materijale i delove od snabdevača koje je određivao prodavac. Velik deo uzroka ovakvog stanja bila je vera da će tržište sve da sredi, što je i opravdalo razbijanje jugoslovenskih naučnih društava koja su, uprkos protestima svojih članova, bila decentralizovana i zbijena u republičke granice, čime im je značajno otežana međusobna i međunarodna saradnja. To, naravno, nije bio slučaj samo s naučnim institutima: evropske nacionalne železnice više su međusobno saradivale od jugoslovenskih republika.¹¹ Neuspeh u ukрупnjavanju preduzeća i stvaranju ekonomija obima te u funkcionalnoj diferencijaciji i integraciji širom Jugoslavije išao je ruku pod ruku sa sve većim međurepubličkim zatvaranjem, duplikacijom funkcija i „ne-lojalnim“ takmičenjem jugoslovenskih preduzeća na svetskom tržištu. Uprkos visokim stopama investicija, dolazilo je do pada u stopi rasta i produktivnosti. Jugoslavija je nakon tržišne reforme i decentralizacije faktički počela da zaostaje.¹²

Jačanje pritisaka svetskog tržišta u takvim je uslovima višestruko pojačalo pritisak na samoupravni sektor i na pogone, a stoga i na samu federaciju. Neposredni

10 Horvat, Jugoslovensko društvo u krizi, str. 8

11 Schierup, Migration, Socialism and the International Division of Labour, str. 217–223.

12 Dyker, Yugoslavia, str. 92.

rezultat bili su štrajkovi, rastuća nezaposlenost i nekontrolisano zaduživanje. Kao što je spomenuto, val štrajkova započeo je s intenzifikacijom tržišnih mehanizama, a nekih 2000 štrajkova izbilo je u godinama od 1958. do 1969. Istovremeno, kako navodi sociolog Nebojša Popov, vidna je bila i tendencija opadanja učesća radnica i radnika iz pogona u Savezu komunista i organima samoupravljanja, dok je broj visokokvalifikovanih radnika i službenika rastao. Taj trend nastavio se tokom sedamdesetih, kako je pokazao Boris Vušković u Nju Left Rivju (*New Left Review*).¹³ Nezaposlenost je porasla s manje od 250 000 registrovanih 1966. na više od milion 1985. godine. Između 1965. i 1971. godine pomoć nezaposlenima je zapravo pala, tako da ju je dobijalo samo 3,4 odsto nezaposlenih naspram 12,7 pre toga. Ovaj broj je, prema Alkoku, ponovo rastao nakon 1974., ali nikad nije dostigao ni trećinu nezaposlenih. Stoga je postajalo jasno da je raskorak između cilja i realnosti samoupravne reforme u ovom periodu u velikoj meri povećan umesto smanjen. To je prouzrokovalo rast radikalne kritike sistema sa stanovišta zahteva da se taj raskorak smanji ukidanjem tržišnih reformi. Radničko nezadovoljstvo manifestovalo se i na kongresu sindikata 1968. godine neuspešnim pokušajem da se partijsko rukovodstvo zameni nepartijskim. Neposredno posle toga usledio je studentski bunt. Studenti su imali orijentaciju prema radničkoj klasi pod uticajem humanističkog marksizma, međunarodne Nnove levice i domaće Praxis škole. Oni su rast tehnokratije, nezaposlenosti i nacionalizma u Jugoslaviji pripisivali napuštanju doslednog sprovođenja samoupravljanja i napadali „crvenu buržoaziju“ kao krivca za situaciju. Ne čudi, dakle, da su vlasti, kako piše Popov, uradile sve kako bi sprečile spajanje radničkog i studentskog nezadovoljstva.¹⁴

No, iako se Tito obratio studentima putem televizije, izražavajući podršku njihovim zahtevima i tražeći od njih pomoć da se za njih izbori, SKJ ipak nije nastavila borbu protiv tržišta. Naprotiv, neposredno po smirivanju tenzija usledile su čiste nepoželjni elementi. To se desilo i na fakultetima i u sindikatu. Vođstvo sindikata koje je previše glasno podržavalo radničke zahteve te tražilo povratak na regulisano tržište i jačanje pozicije nekvalifikovanih radnika u samoupravnom sistemu bilo je smenjeno. Isto se desilo i mnogim levičarima na fakultetima, kako

13 Vušković, „Social Inequality in Yugoslavia“.

14 Popov, Društveni sukobi, poglavlja 3 i 4.

profesorima tako i studentima. Ta je politika u kratkom roku bila uspešna, a broj štrajkova je tokom sedamdesetih opao da bi se oporavio tek krajem decenije, sve to uprkos ekonomskim poteškoćama.¹⁵ SKJ je u međuvremenu sprovedila regresivnu reformu samoupravnog sistema. Nove mere su tokom 1969. godine učvrstile hijerarhijski odnos na radnim mestima. U novom sistemu, direktor je mogao da postavi poslovni odbor na mesto biranog upravnog odbora odgovornog savetu. Postalo je očigledno da je tržište tražilo nove sposobnosti i u sferama finansija i marketinga kao dodatak već postojećim proizvodnim kapacitetima.¹⁶ Nova politika dovela je do porasta inflacije, rasipništva i nerentabilnih investicija. Kako bi prevazišli svoju relativnu slabost i izbili napred u tržišnoj bici, preduzeća su se – veoma često potpomognuta lokalnim političkim moćnicima koji su želeli stvaranje lokalnih imperija – zaduživala u decentralizovanom bankarskom sistemu koji je nasledio kapital saveznih fondova i banaka. Čest rezultat toga bio je rast troškova poslovanja uz otplaćivanje dugovanja, što je stvaralo pritisak na finansije preduzeća. Odsečeno od realne moći, radništvo se sve češće okretalo institucijama radničkog samoupravljanja kako bi prevazišlo pokušaj da se cena servisiranja dugova prebaci na njegova pleća. Glasalo se za veće plate i tražila se veća pomoć pri širim beneficijama poput stanovanja i rešavanju loših odnosa sa upravom. Samoupravljanje je za radnice i radnike postalo zamena za sindikat.¹⁷

Ne čudi da je Šaron Zukin, koja je ranih sedamdesetih provela neko vreme u Beogradu radi istraživanja za svoj doktorat, primetila da postoji široka apatija prema vladajućoj ideologiji. Stekla je utisak da se vladajuća garnitura više plaši nacionalnog nego radničkog nezadovoljstva.¹⁸ To nije bilo slučajno. Reforma ne samo da je pojačala radničko nezadovoljstvo, već se, kao i pedesetih, to preplitalo sa širim nejednakostima regionalnog karaktera. Došlo je i do pojačavanja nejednakosti u dohotku između radnika s različitim kvalifikacijama, među firmama i industrijama, među regionima i republikama. Nacionalno pitanje u Titovoj je Jugoslaviji prvi put izašlo na videlo takođe 1968. Nerazvijena Bosna žalila se na svoju kvotu kod Razvojnog fonda, dok su se Albanci na Kosovu i u Makedoniji digli protiv dugog perioda ignorisanja i represije. Neposredno nakon toga, i

15 Zukin, „The Representation of Working-Class Interests in Socialist”, str. 306–7

16 Devine, *Democracy and Economic Planning*, str. 97

17 Dyker, *Yugoslavia*, str. 63

18 Vidi zaključak: Zukin, *Beyond Marx and Tito*.

razvijene severozapadne republike, Slovenija i Hrvatska, pobunile su se protiv federalnih vlasti zbog distribucije stranih fondova za investicije i prihoda od turizma u periodu od 1968. do 1972. godine. Hrvatsko proleće“ se, za razliku od drugih kriza, razvilo kao spoj nacionalističkog pokreta predvođenog Maticom hrvatskom i dela komunističkog aparata. Iako je Tito uspeo da vešto porazi vođstvo SK Hrvatske, to je učinio uz bitne ustupke republikama. Vladimir Bakarić tih je godina javno prihvatio tezu o radničkim klasama republika, a sve se više odbijala teza o „jugoslovenskoj“ radničkoj klasi koju su lansirali „konzervativci“. Neposredno posle toga javila se i opasnost „liberalizma“ u Srbiji. Tamo je vodeća frakcija u partiji odlučila da obnovi sistem kroz toleranciju „tehnokratskog“ preporoda unutar institucija društvenog samoupravljanja, što je predstavilo pretnju ulozi političkog faktora na federalnom vrhu. Iako je od 1971. godine partijski vrh odlučio da uvede izmene ustava i tako prizna postojanje većeg pluralizma u sistemu i potrebu da se do dogovora među širim akterima dolazi „horizontalno“ umesto „vertikalno“, to se ipak odvijalo među republičkim elitama i unutar granica prihvatljivog za staru gardu komunista predvođenu Titom. Bojazan da će neka rasprava izaći iz prihvaćenih institucija zahtevala je sve veću represiju „liberalnih“ skretanja, uz sve veće uvažavanje „pluralizma“ među elitama. Ipak, kako bi uspešno lavirali između raznih interesa, vodeći krugovi su se trudili da atomiziraju sistem pod sobom i da se ponašaju kao neka vrsta arbitra pluralizma raznih „samoupravnih“ interesa.¹⁹

Forma koju je ovaj novi „dogovorni“ sistem, koji je zamenio čisto tržišni model, uzeo bili su upravo novi ustav – koji je 1974. godine „produbio“ sistem samoupravljanja – i tzv. „mali ustav“ ili Zakon o udruženom radu iz 1976. godine. Federalni vrh se uzdao u razbijanje tehnokratske moći uvođenjem sve veće kontrole samoupravnih institucija nad radom viših instanci. Iako je taj korak često predstavljan kao ukidanje tržišta, Goran Musić je uticaj novih „osnovnih organizacija udruženog rada“ (OOUR) drugačije interpretirao. On ih je okarakterisao kao „najmanje jedinice čiji bi proizvod ili usluga mogla da se izrazi u smislu tržišne vrednosti“.²⁰ Ukoliko je komunističko vođstvo, dakle, imalo viziju, to je ostala vizija samoupravnih jedinica na tržištu, gde su kategorije

19 Burg, Conflict and Cohesion.

20 Musić, „Yugoslavia: Workers' Self-Management as State Paradigm“ u Ness and Azzellini, Ours to Master and Own, str. 186.

Marksovog Kapitala o zakonu vrednosti i dalje služile kao putokaz prema „postkapitalizmu“. Konkretno, zamisao je bila da OOUR-i učestvuju u iterativnom procesu planiranja odozdo na gore kako bi se na osnovu samoupravnog dogovora razradio novi federalni petogodišnji plan, ali bez ukidanja tržišta i na tržišnoj bazi. SKJ je trebalo da se ponaša kao integrativni faktor, a da bi sebi osigurao tu ulogu, decentralizovao je finansijsku politiku na sve niže instance. Osim toga, uvedena je i zabrana direktorima da traže više od jednog mandata i sprovedena interna reorganizacija privrednih jedinica kako bi se uništile postojeće klijentelističke mreže. Naposletku, Kardelj se zalagao za specifičan način regulisanja „pluralizma samoupravnih interesa“. Naime, tražio je napuštanje konsenzusa kao načina odlučivanja i odbijao esencijalističke definicije identiteta te tragao za institucionalnim uređenjem koje je po različitim temama moglo da stvara različite koalicije kako bi se presekle stalne podele ili koalicije. Uloga Saveza komunista u iznalaženju takvih kombinacija ostala je ključna.²¹ Bitno je napomenuti i to da su saveti proizvođača ponovo osnovani kao Dom republičkih skupština – ali ne i savezne skupštine – kako bi se ojačala ideja da radnička klasa nije ugnjetena nacionalno i da bira da saraduje sa drugima u federaciji. Svaka republika i autonomna pokrajina imale su pravo veta na nivou federacije.

Situacija je, dakle, početkom sedamdesetih već bila dosta napeta, ali su se međunarodne prilike u drugoj polovini decenije toliko promenile da su početne premise otvaranja jugoslovenske privrede iz sredine šezdesetih ubrzo nestale. Već krajem 1973. godine, s prvom naftnom krizom, zapadni protekcionizam i kraj priliva deviza od gastarbajterske emigracije ponovo su gurnuli Jugoslaviju u zatvaranje i dužništvo. Štaviše, i struktura zaduživanja se promenila. Dok je za dve trećine dugova početkom sedamdesetih bila odgovorna federacija, krajem sedamdesetih je upravo samoupravni sektor držao istu proporciju ukupnog duga. Nakon kratkog kvalitativnog rasta produktivnosti tokom godina tržišne reforme, taj je sektor upadao u sve veći dug u pokušaju da nadomesti svoje slabosti usled pogoršanja uslova poslovanja. Nakon uvođenja novog sistema 1965. godine, spoljni dug se popeo s 3.437,7 na 20.645,6 miliona američkih dolara, a trećina tog rasta dogodila se u pet godina posle 1976. Drugi naftni šok krajem te decenije osudio je Jugoslaviju na odlazak MMF-u. Ona je 1981. dogovorila

21 Burg, Conflict and Cohesion, str. 306–307.

do tada najveći program pomoći u istoriji.²² Posledice koje su usledile bile su sličnog karaktera kao u Latinskoj Americi i mnogim drugim mestima gde je MMF „pomagao“ dužnike.

Dva programa „mera štednje“ i poslovanje u novoj klimi zatvaranja, otplaćivanja duga i opadajuće kupovne moći nisu mogli da budu povoljni po samoupravni sektor tokom osamdesetih. Realne zarade u prvih pet godina decenije prepolovljene su, nezaposlenost je porasla bez presedana, štrajkovi su tokom 1988. godine dostigli broj od 386 123 uključenih radnika, dok je broj građana koji su učestvovali na uličnim demonstracijama 1990. dostigao četiri miliona.²³ Podrška Savezu komunista drastično je opala na manje od trećine 1983. godine, dok su sociolozi ukazivali na kontinuitet vlasti lokalnih klika tehnokrata i političkih radnika nad radništvom u samoupravljanju.²⁴ Skjerup je izneo tezu o „neotradicionalizaciji“ radničke klase u ovom periodu. Radništvo je sve više pokušavalo da nadomesti svoju slabost na radnim mestima i niske plate angažovanjem u sivoj ekonomiji. Između trećine i polovine radničkih zarada dolazilo je kroz aktivnosti poput korišćenja opreme preduzeća za privatni posao ili noćnog rada. Očekivanje je s njihove strane bilo da ih uprava neće stisnuti sve dok se oni ne bune zbog sve lošije situacije. Gde su mogli, ljudi su se vraćali da žive na selu ili su ulazili u blizak odnos s rođacima koji su tamo živeli ili radili. Do konflikta na radnom mestu dolazilo je samo tamo gde nije bilo drugog načina da se reši problem, a i tada s nadom da će to učiniti neka viša instanca vlasti.²⁵

Vladajuće strukture, doduše, više nisu bile u stanju da rešavaju probleme na stari način i sve su češće otvoreno manipulisale radništvom – okretanjem nacionalizmu. U sintezi o radničkoj klasi u Jugoslaviji, Neda Novaković pokazala je da su štrajkovi – sve češći, ali sve kraći – postajali sve neuspešniji i sve izloženiji policijskoj represiji koju su pomagali lokalni sindikati i organi samoupravljanja. Izlaz je retko bio u široj solidarnosti, a kada je do nje i dolazilo, bila je regionalnog karaktera. Tražeći rešenje za opštu krizu i ispunjenje svojih zahteva, radništvo se sve više upućivalo političkim instancama, tako da je Slobodan Milošević mogao

22 Dyker, Yugoslavia, str. 90–122.

23 Marinković, Štrajkovi i društvena kriza, str. 83, vidi takođe Calic i dr, Crisis of Socialist Modernity.

24 Sekelj, Yugoslavia, str. 40.

25 Schierup, Migration, Socialism and the International Division of Labour, str. 245–169.

da inscenira dolazak štrajkača iz Rakovice do Skupštine u centru Beograda. Oni su, kako je postalo opšte poznato, „došli kao radnici, a otišli kao Srbi“.²⁶ Miloševićeva „antibirokratska revolucija“ predstavljala je poslednji čin velike jugoslovenske drame kada je napušten titoistički konsenzus o prihvatljivim načinima tretiranja nacionalnog pitanja. Sličan hrvatskom proleću u smislu pokušaja da uzjaše tigra nacionalizma pre nego što bi to uradio neko drugi, Miloševićev pokušaj da sačuva vlast i preusmeri revolt u osvajanje i centralizaciju Jugoslavije nužno je morao da proizvede burnu reakciju u drugim republikama. Za razliku od hrvatskog proleća, Miloševićeva pretnja nije bila potencijalno separatistička, već centralizujuća. Republike su već krajem šezdesetih počele da se zatvaraju, a početkom osamdesetih gotovo da i nisu međusobno trgovale. Slovenija je, doduše, počela sve više da trguje sa spoljnim svetom, a sve manje s ostatkom Jugoslavije te je već neko vreme odbijala da primenjuje savezne mere i pokušavala da se rastereti obaveza koje joj nisu odgovarale što je više bilo moguće. Neravnomernost razvoja, pojačana od početka titoističkog perioda, dovela je do regionalnih specijalizacija koje su drugačije prolazile na različitim hladnoratovskim tržištima. Što je bilo jasnije da se podela svetskog tržišta okončava krajem hladnog rata te da su spoljni pritisci koji su podsticali jugoslovensko jedinstvo nestajali, to je jedinstvo sve više stavljano pod znak pitanja, jer je u novonastaloj situaciji nekim regionima pružalo manje nego drugima. Stoga je i federacija dovedena u pitanje, a centralizacija postala gotovo nemoguća. No, srbijanska elita nije želela rasformiranje Jugoslavije, jer je imala nagomilane ekonomske probleme i veliku pretnju u gubitku etničkog stanovništva. Osim toga, gubila je kontrolu nad Kosovom, pokrajinom koja je tražila status republike i koja je jedino silom mogla da se održi u sastavu Srbije, silom koju je 1981. godine sprovela čitava federacija. Za srbijansku elitu centralizacija je bila jedini spas, a imala je i tu sreću da je do 1988. godine i sam MMF insistirao na njoj.²⁷

Kako je zapazila Marie-Janine Calic, dubina krize bila je veoma jasna kada se primeti da je osam od 19 milijardi dinara koje je Jugoslavija dugovala bilo nemoguće pripisati bilo kom privrednom akteru: oni su dotle nestali, propavši ili podelivši se i pripojivši drugim privrednim jedinicama.²⁸ Nakon 1988. godine

26 Novaković, Propadanje radničke klase, str. 123–127.

27 Woodward, Balkan Tragedy, str. 65.

28 Calic i dr, The Crisis of Socialist Modernity, str. 80.

situacija je postajala sve dramatičnija, a spoljna podrška jugoslovenskom jedinstvu jenjavala, pogotovo nakon ujedinjenja Nemačke i potvrde da je ponovo moguće menjati granice u Evropi. Liberalni pokušaj federalnih vlasti da raspad spreče ukidanjem samoupravljanja i uvođenjem neoliberalnih mera bio je kratkog veka budući da je nacionalizam već uzeo maha. Srbijanski pokušaj osvajanja SKJ krahirao je na njegovom poslednjem kongresu 1990. godine kad je slovenačka delegacija napustila kongres u znak protesta protiv srbijanske politike. Nakon ukidanja samoupravljanja i kraha partije, ni Jugoslavija nije dugo preživela. Radnička klasa nije ustala u odbranu sistema, već je kao i širom istočne Evrope protestovala protiv njega ili ostala kod kuće, pa neposredno posle toga bila primorana na ratno stanje.

ZAKLJUČAK

Jugoslovensko samoupravljanje nikada nije bilo sistem radničke vlasti te njegov raspad uz krah partije i države nije mogao da predstavlja dokaz nemogućnosti socijalizma, kako tvrde zagovornici tržišta. Naprotiv, jugoslovensko samoupravljanje bilo je od samog početka vezano za tržište. To je vremenom označilo smanjivanje uticaja radničke klase na poslovanje preduzeća i jačanje dezintegracionih pritisaka na jugoslovensku federaciju. U prvoj fazi samoupravljanja, u kojoj je domaći sistem još uvek bio zaštićen od svetskog tržišta, radnička participacija se produbljivala, ali je bila kanalisana u pravcu održavanja nacionalne nezavisnosti. Budući da je sve to zavisilo od američkih kredita, jačala je rentabilnost kao kriterijum, kao i regionalne tenzije. Štaviše, Jugoslavija nije mogla da se takmiči oslanjajući se samo na interne resurse te se sve više okretala svetskom tržištu i međunarodnoj podeli rada.

To je utrlo put drugoj fazi samoupravljanja. Novi kurs pojačao je pritisak na pogone i doveo do regionalnih specijalizacija, kao i konflikata. Decentralizacija finansijskog sektora i privrednih sistema oslabila je domaće proizvođače i učinila ih sve zavisnijim od bankarskih kredita. Tehnološki regres, razbijanje jugoslovenske privrede i uvoz tehnologije postali su posebno značajni uzroci negativnog spoljnotrgovinskog bilansa. Dok su bilans pokrivala gastarbajterske devize, sistem je bio održiv, ali su strani protekcionizam i ekonomska kriza

nakon prvog naftnog šoka 1973. godine bili odlučujuć faktor koji je Jugoslaviju bacio u dužničku krizu iz koje nije uspela da se iščupa. Ni treća faza reforme koju su pokrenuli zakonodavni koraci u periodu 1974. – 1976. i koja je pokušala da očuva vlast partije, spase federaciju i odbrani privredu od najgorih efekata prethodnog otvaranja nije uspela. Naprotiv, ona je samo produbila novi kurs iz 1965. godine i pojačala njegove protivrečnosti. Uskoro je i samoupravni sistem počeo da puca po šavovima usled konačne štednje koju je naložio MMF i koju je tokom osamdesetih sprovodio Savez komunista. Promene u geostrateškom okruženju i neravnomernost regionalnog razvoja u tržišnoj ekonomiji podstakle su delove Jugoslavije da krajem osamdesetih traže izlaz iz federacije, a Srbiju pre svega na pokušaj recentralizacije usled posebno duboke krize i izmešanosti srpskog stanovništva širom federacije. Prateće gaženje po tradicijama narodnooslobodilačkog pokreta, koji je komuniste i doveo na vlast, bilo je ujedno ironija i tragedija. Radnička i studentska stremljenja protiv „tržišnog socijalizma“ u Jugoslaviji pokazuju da je alternativa odozdo postojala i da sistem nije uvek održavao lojalnost onih u čije je ime pretendovao da govori. Današnji pokreti protiv efekata dužničke krize, koja na određen način predstavlja kontinuitet s prethodnom dužničkom politikom, imaju šansu da preporode tradiciju borbe odozdo na ovim prostorima i pokažu šta je samoupravljanje moglo da bude da je odbilo privređivanje na tržišnoj i dužničkoj bazi.

LITERATURA

John B. Alloc, *Explaining Yugoslavia*, Columbia University Press, New York, 2000.

Steven L. Burg, *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia, Political Decision-Making since 1966*, Princeton University Press, Princeton, 1983.

Marie-Janine Calic, Dietmar Neutatz, And Julia Obertreis, *The Crisis of Socialist Modernity: The Soviet Union and Yugoslavia in the 1970s*, Vandenhoeck & Ruprecht, 2011.

Ellen T. Comisso, *Workers' Control Under Plan and Market*, Yale University, London, 1979.

Pat Devine, *Democracy and Economic Planning*, Polity Press, 1988.

David A. Dyker, *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*, Routledge Revivals, 1990.

Branko Horvat, *Jugoslovensko društvo u krizi*, Globus, Zagreb, 1985.

Neca Jovanov, *Radnički štrajkovi u SFRJ*, Zapis, Beograd, 1979.

Dejan Jović, *Jugoslavija, država koja je odumrla: uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije (1974. – 1990.)*, Samizdat B92, Beograd.

Mladen Lazić, *Sistem i slom: raspad socijalizma i struktura jugoslovenskog društva*, Filip Višnjić, Beograd, 1994.

Immanuel Ness & Dario Azzellini, *Ours to Master and Own: Workers' Control from the Commune to the Present*, Haymarket Books, Chicago, 2011.

Darko Marinković, *Štrajkovi i društvena kriza*, Institut za političke studije, Beograd, 1995.

Neda G. Novaković, *Propadanje radničke klase: materijalni i društveni položaj radničke klase Jugoslavije od 1960. do 1990. godine*, Rad, Beograd, 2007.

Nebojša Popov, *Društveni sukobi i izazov sociologiji*, „Beogradski jun“ 1968, Službeni glasnik, Beograd, 2008.

Catherine Samary, „Elementi za analizu jugoslovenskog samoupravljanja: između socijalizma i kapitalizma“, Aktiv, godina III, Br. 5–6, 12. 10. 2012.

Carl-Ulrich Schierup, *Migration, Socialism and the International Division of Labour: The Yugoslavian Experience*, Avebury, 1990.

Laslo Sekelj, *Yugoslavia: The Process of Disintegration*, Social Science Monographs, 1993.

Jo Shaw and Igor Štiks, *Citizenship after Yugoslavia*, Routledge, London, 2012.

Boris Vušković, 'Social Inequality in Yugoslavia', u: *New Left Review*, I/95, januar/februar 1976.

Susan Woodward (a), *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

Susan Woodward (b). *Balkan Tragedy, Chaos and Dissolution after the Cold War*, The Brookings Institution, Washington D.C., 1995.

Sharon Zukin, *Beyond Marx and Tito, Theory and Practice in Yugoslav Socialism*, Cambridge University Press, Cambridge, 1975.

Josip Županov, *Samoupravljanje i društvena moć*, Naše teme, Zagreb, 1969.

EVROPSKE INTEGRACIJE PRE EVROPSKIH INTEGRACIJA: O POREKLU SADAŠNJIH DUŽNIČKIH KRIZA U BIVŠOJ JUGOSLAVIJI

Andreja Živković

„Evropa nema alternativu“ – to je la pensée unique koja dominira političkim životom u zemljama bivše Jugoslavije. Poput ideje o tranziciji u tržišni model, Evropa se smatra odredištem do kog tek treba stići, smatra se jednom zajednicom mira i prosperiteta. Zapravo, mi smo „u Evropi“ već preko četiri decenije i ostajemo tamo odakle smo i krenuli – u zavisnosti od evropske imperije.

U ovom članku predstaviću kratku istoriju evropskih integracija pre evropskih integracija.¹ Istorija evropskih integracija je istorija rastuće ekonomske zavisnosti i periferizacije koja uzima oblik sukcesivne dužničke krize. Svaka dužnička kriza bila je izgovor za novi talas privatizacije, otvaranje evropskom kapitalu da bi se dug otplatio, a sve je završavalo u sve većoj i većoj dužničkoj krizi i ekonomskoj destrukciji.

Prvi ciklus evropskih integracija stvorio je uslove za nacionalistička previranja koja ne samo da su uništila SFRJ već su obezbedila i okvir u kom su se republičke partijske elite borile za prevlast. Drugi ciklus, nakon 1991., gurnuo je privredu bivših jugoslovenskih republika u dužničko ropstvo prema bankama EU. Trenutna ekonomska kriza u Hrvatskoj i Srbiji je upravo kriza evropskih integracija pre evropskih integracija. Treći ciklus, ulazak u evrozonu, značiće samo integraciju u krizu evrozone. Brzi slovenački pad u dužničku krizu nakon njenog ulaska u

1

Oslanjamo se uglavnom na Andreja Živković, 'Povratak u Budućnost: kratka istorija evropskih integracija', Novosti, broj 615, 1. 10. 2011, vidi: <http://www.novosti.com/2011/10/povratak-u-buducnost/>

evrozonu 2008. nudi užasavajuću lekciju o tome šta će se desiti ako zemlje bivše Jugoslavije nastave sa svojom postojećom monetarnom politikom konvergencije s evrom.

PRVI KRUG EVROPSKIH INTEGRACIJA: EKONOMSKA FRAGMENTACIJA I POLITIČKA DESTRUKCIJA SFRJ

Prvi krug evropskih integracija počinje 1967. godine ugovorom o saradnji između SFRJ i Evropske zajednice (EZ, prethodnice EU), za kojim je usledio nepreferencijalni trgovinski ugovor 1970., a 1980. i preferencijalni.

Za Evropsku zajednicu trgovinska integracija sa SFRJ predstavljala je projektovanje njenih zajedničkih carinskih tarifa i zajedničke trgovinske politike na istok, što je bio ključni element mediteranskog širenja EZ u 1970-im i 1980-im godinama u borbi protiv Komekona i Istočnog bloka.² Proširenje ograničenih trgovinskih povlastica trebalo je da podrži nezavisnost Jugoslavije od Istočnog bloka i proširi uticaj EZ na jednu od tampon država.³

Za SFRJ je ova integracija bila nastavak „integracije u svetsku podelu rada“ koja je započeta u 1950-ima kako bi se razvila privredna baza kojom bi se omogućilo nadmetanje sa oba bloka. Ne smemo da zaboravimo da zaokret prema svetskom tržištu nije bio neizbežan, već je došao kao posledica propalog procesa regionalne integracije. Staljin je predlog Balkanske federacije Jugoslavije, Bugarske, Grčke i Albanije video kao pretnju posleratnoj podeli sfera uticaja na Balkanu dogovorenoj na Jalti između supersila. Uostalom, i za sam raskol između Tita i Staljina u velikoj meri zaslužna je činjenica da su Jugosloveni bili vodeća snaga iza ideje o nezavisnoj Balkanskoj federaciji. Pa ipak, za propast balkanskog federalizma nije bio kriv samo sovjetski diktat, već i nacionalistička ograničenja balkanskih komunističkih partija. Prvo, Titova ambicija da apsorbuje Bugarsku i Albaniju

2 Dennison Rusinow, 'Yugoslavia', u: Eric N. Baklanoff (ur.), *Mediterranean Europe and the Common Market: studies of economic growth and integration*, University of Alabama Press, Alabama, 1976, xii, 244str.

3 Patrick F. R. Artisien i Stephen Holt, "Yugoslavia and the EEC in the 1970s", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 18, No. 4, 1980, str. 355–369.

u jugoslovensku federaciju, umesto da ih tretira kao ravnopravne partnere, podelila je narode Balkana u osvit sovjetskog pritiska. Drugo, ambicija o izgradnji nezavisnih nacionalnih država sukobila se s permanentnom revolucijom protiv imperijalizma. Umesto da se sovjetskoj blokadi suprotstavio vojnom intervencijom u grčkom građanskom ratu protiv britanskog i američkog imperijalizma i time razbio Jaltu na njenoj najslabijoj karici, Tito je 1949. godine zatvorio jugoslovensko-grčku granicu na prvu ponudu SAD-a da će mu dati pomoć u hrani i trgovinskim kreditima. Ova sudbonosna odluka da se povuče solidarnost sa grčkom i makedonskom revolucijom uvući će Jugoslaviju u novu zavisnost.

Vojno takmičenje sa SSSR-om primoralo ju je na zaokret ka zapadnoj pomoći, trgovini i finansijama. Kako bi se napravila kontrateža zavisnosti od zapadnih tržišta i finansija, 1950-ih dolazi do ponovnog približavanja SSSR-u i do trgovinske normalizacije sa SEV-om, Savetom za uzajamnu ekonomsku pomoć, što je dovelo do prekarnog balansiranja između dva imperijalistička bloka supersila koje je nazvano „nesvrstanošću“.

Ovo balansiranje je ubrzo dovedeno u pitanje podelom Evrope na tri suprotstavljena trgovinska bloka, sponzorisan od strane supersila: SEV, EZ i EFTA-u. Izvozne proizvode SFRJ čekala je budućnost rastuće carinske diskriminacije budući da su zajedničke spoljne carine svakog bloka postepeno harmonizovane, dok su unutrašnje carine poukidane.⁴ Interzonalna trgovina svakog od tri bloka vremenom je pojačana na račun trgovine sa trećim stranama. Regularne i varijabilne uvozne carine u EZ iznosile su 50% izvoznih cena, a za govedinu i do 70%.⁵ Varijabilne stope bile su i do dva i po puta veće od regularnih carina, a menjane su slobodnom voljom; to ih je načinilo permanentnim instrumentom protekcionizma.⁶

Kardelj je 1959. obavestio zvaničnike EZ koji su došli u posetu da je režim zainteresovan za bližu izvoznu integraciju sa novoformljenom EZ: „Našoj zemlji je potrebno rešenje koje će eliminisati svaku diskriminatornu klauzulu, ali koje će

4 Stephen Holt i Ken Stapleton, 'Yugoslavia and the European Community', *Journal of Common Market Studies*, 10:1, September 1971, str. 47–57.

5 Branko Horvat, *The Yugoslav Economic System: the first labour-managed economy in the making*, International Arts and Sciences Press, White Plains, New York, 1976, str. 190–1.

6 Ibid.

i dalje koristiti obema stranama. Zato se jugoslovenska federacija nada da će se naša saradnja nastaviti u tom pravcu.⁴⁷ Ono što je u početku bila zainteresovanost, 1962. postalo je neophodnost usled stvaranja Zajedničke poljoprivredne politike kojom su diskriminirani svi poljoprivrednici koji nisu bili članovi EZ, poput SFRJ. Istovremeno je i širenje Zajedničkog tržišta na Mediteran, konkretno, pristupanje Grčke 1962., dovelo do posebne zabrinutosti jer bi svaka interna preraspodela kvota mogla da povuče nova ograničenja na poljoprivredne proizvode, koji su iznosili između trećine i polovine izvoza na Zajedničko tržište. Ne iznenađuje onda da su prvi zvanični razgovori između SFRJ i EZ održani 1962., niti to da je na njima vođena oštra debata o trgovinskim barijerama za jugoslovenski izvoz poljoprivrednih dobara.

Saradnja sa EZ, rečeno je, bila bi prilika da se dođe do naprednije tehnologije potrebne za stvaranje konkurentnog izvoznog sektora. Pa ipak, budući da je SFRJ beležila permanentan strukturni trgovinski deficit sa EZ – deficit koji će se održati do njenog kraja, bila je primorana da pođe putem dublje tržišne integracije unutar Zajednice da bi mogla da uvozi finansije i tehnologiju sa Zapada – a da bi to mogla, morala je prvo da omogući prodaju svog mahom poljoprivrednog izvoza Evropskoj zajednici i tako se obaveže da joj otvori svoje tržište.

Ono što je veoma upadljivo glede tržišnih reformi iz '60-ih (od uklanjanja uvoznih carinskih barijera 1957.) jeste to koliko su moderne, tj. neoliberalne. Predviđeno je povlačenje države, resursi bi se alocirali među preduzećima i sektorima vođeni „racionalnim“ tržišnim kriterijumima, udeo rada i njegova cena opali bi s povećanjem produktivnosti, integracija u svetsku privredu donela bi blagoslove kompeticije i stranog kapitala. Evo i izvoda iz jevanđelja po Titu 1961. godine: „Što je više pomoći, to će socijalizam brže rasti u našoj zemlji.“⁴⁸

Integracija je zapravo odražavala model zavisnog kapitalističkog razvoja, eksploatacije koju je sprovodila EZ kao imperijalistički blok kapitala i dan-danas

7 Citiran u Branislav Radeljić, *European Community Involvement in the Yugoslav Crisis and the Role of Non-State Actors (1968-1992)*. Doctoral thesis, Goldsmiths, University of London. 2010, str. 70–1.

8 Citiran u Susan L. Woodward, 'Orthodoxy and solidarity: competing claims and international adjustment in Yugoslavia', *International Organization*, 40: 2, Spring 1986.

prisutan u našem regionu. Ekonomski odnosi između EEZ i SFRJ upadljivo su konzistentni sa Karčedijevom definicijom „novog imperijalizma“:

„kapital proizvodnju i uopšte ekonomsku aktivnost zavisnih zemalja prilagođava tržištima (izvozno orijentisanog) centra i u skladu s tim menja formu njihove unutrašnje strukture, pre nego obratno; centar izvozi u zavisne zemlje ono što im je potrebno, uključujući i kapital (u vidu pomoći i infrastrukture) neophodan za produžetak ovog procesa zavisnosti; zavisne zemlje proizvode ono što je centru potrebno koristeći se naprednim, ali ne i najsavremenijim tehnologijama (npr. radno intenzivnijim), tako da ujedno omogućavaju i transfer vrednosti u centar i neprestanu tehnološku zavisnost; budući da ne mogu da se takmiče sa centrom na bazi naprednijih tehnologija, zavisne zemlje moraju da „štede“ na ceni rada.“⁹

Izvozna orijentacija SFRJ zapravo je značila prilagođavanje njene proizvodnje tržištima imperijalističkih centara koji su finansirali neophodne kapitalne investicije. Model trgovine izgledao je ovako: iako je Jugoslavija ubrzano postajala industrijska zemlja, njena trgovina sa Evropskom zajednicom nije izgubila karakteristike manje razvijenih zemalja – uvoz kapitalnih dobara i poluobrađenih materijala u zamenu za sirovine, poljoprivredne proizvode i obrađena dobra naručena po ugovoru (poput tekstila). Dalje, izvoz kapitalnih dobara bio je ograničen na radno, a ne kapitalno intenzivne tehnologije. Taj izvoz bio je u vidu iznajmljivanja patenata i licencnih ugovora, poput Zastavinog licencnog ugovora sa Fijatom¹⁰, čime je održavana tehnološka zavisnost, a što je dalje osiguravalo da će vrednost biti prebacivana u imperijalistički centar.

Konačno, budući da je za zavisnu zemlju nemoguće da se takmiči sa imperijalističkim centrima investiranjem u napredne tehnologije, ona mora da štedi na ceni rada. Uprkos mitu prema kom je samoupravljanje omogućavalo radništvu da povećava nadnice na račun investicija, ono je, kako je Suzan Vudvard pokazala, od samog početka bilo osmišljeno tako da stiska cenu rada i povećava

9 Vidi Gugliermo Carchedi, *For Another Europe: a class analysis of European integration*, Verso, London, 2001, str. 115. Naravno, ova definicija ne integriše na pravi način procese finansijalizacije, ali je korisna za razumevanje tendencija koje odražavaju internacionalizaciju proizvodnje i distribuciju roba u uslovima dominacije multinacionala.

10 Michael Palairret, 'Mismanaging innovation: the Yugo car enterprise (1962-1992)', *Technovation*, Volume 13, No 3, 1993, str.117-32.

produktivnost.¹¹ Milion radnika koje su tržišne reforme učinile nezapošljivima poslali su 1960-ih da rade u Nemačkoj i drugim zemljama EZ – što predstavlja dalji transfer vrednosti jednak troškovima socijalizacije jugoslovenske radne snage, plus one realizovane u njenoj reprodukciji (potrošačka dobra). Radničke doznake, strani zajmovi i prihodi od turizma jedva su uspevali da finansiraju rastući deficit sve do poznih '60-ih, kada su se problemi sa platnim bilansom oteli van kontrole. Između 1968. i 1970., trgovinski deficit se udvostručio do iznosa od 1195 miliona dolara, od čega je gotovo polovinu činio uvoz kapitalnih dobara iz Italije i Nemačke.

Trgovinski sporazum sa EZ iz 1970. samo je pojačao zavisnost od uvoza iz EZ. Samo je u periodu od 1972. – 1976. nivo izvoza SFRJ u EZ pao na nivo iz 1966., dok se trgovinski deficit između 1970. i 1978. učetvorostručio na 4,31 milijardu dolara. Pošto nije bila konkurentna, SFRJ je morala da preusmeri trgovinu na Istočni blok, istovremeno postaviši u potpunosti zavisna od uvoznih proizvoda iz EZ koji su prerađivani za reizvoz. Posle svetske recesije 1974. – 1975., EZ je podigla trgovinske barijere tačno u onim oblastima u kojima je SFRJ imala konkurentnu prednost (čelik, tekstilna roba, duvan i izvoz govedine i teletine). Prema Šrenku i drugima, samo su barijere na teletinu bile jednake gubitku dva do tri izvozna poena 1975.¹² godine. Kako bi pokrila trgovinski deficit, SFRJ je morala da pozajmljuje velike sume novca od međunarodnih finansijskih tržišta. Baš kao što će nemačke banke dvehiljaditih pozajmljivati novac evropskoj periferiji da bi imala da pokrije trgovinski deficit sa nemačkom industrijom, tako su i evropske banke putem tržišta evrodolara i EZ putem Evropske investicione banke tokom 1976., 1979. i 1982. godine pozajmljivale rastuće sume novca Jugoslaviji da bi joj omogućili da nastavi sa finansiranjem svog od uvoza zavisnog rasta. Pozajmljivanje da bi se nadomestile strane rezerve i finansirali uvoz i razvojni projekti u tim su uslovima doveli do desetostrukog povećanja ukupnog jugoslovenskog duga sa 2,195 milijardi dolara s kraja 1960-ih na 19,2 milijarde u 1981.

11 Susan L. Woodward, *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

12 Martin Shrenk et al., *Yugoslavia: World Bank Country Economic Report*, London 1979.

Ovakav slobodnotržišni sporazum, koji je jugoslovensko tržište otvorio za robu i finansije EZ ujedno sprečavajući jugoslovenski strateški izvoz, postavio je model koji će se ponavljati i nakon 1991.: na primer, protekcijonizam EZ 1970-ih je prouzrokovao dugoročni pad hrvatske industrije teletine, krčeći put za sporazume o stabilizaciji i saradnji i sporazum CEFTA u dvehiljaditima, kojima je evropski kapital restrukturirao industriju mlečnih proizvoda; privatizovane firme, poput Dukata, koristile su prednosti koncentracije kapitala i subvencija Zajedničke poljoprivredne politike (CAP) da bi preplavile tržište uvezenim mlekom i primorale seljake da im svoje mleko prodaju po cenama ispod tržišne vrednosti.¹³

Do kraja 1970-ih SFRJ je stagnirala gušeći se pod planinom dugova koje više nije mogla da otplati te se okrenula MMF-u i EZ za još pozajmica. MMF i EZ nametnule su strukturna prilagođavanja – liberalizaciju i privatizaciju – u vidu zatvaranja neefikasnih preduzeća i zaustavljanja ionako već vrlo ograničene preraspodele društvenog dohotka od bogatijih ka siromašnijim republikama i regionima. Ovo je bio jedan od prvih u nizu programa koji su pootvarali privrede zemalja u razvoju finansijama, trgovini i kapitalu imperijalističkih zemalja, što je ovima omogućilo da kompenzuju za teškoće realizacije (prekomerne akumulacije). To je bio bitan stadijum onoga što će kasnije postati poznato kao globalizacija.

Brutalne mere štednje i šok-terapije primenjivane od 1982. do 1985. i od 1989. do 1990. nikako nisu uspele da reše problem duga (1991. nivo zaduženosti bio je jednak onome iz 1978.). Međutim, uništavanjem života miliona običnih ljudi, MMF i EZ ne samo da su stvorile uslove za nacionalistička previranja koja su uništila SFRJ, već su obezbedile i okvir u kome su se republičke partijske elite borile za prevlast.

MMF i EZ su tražili i recentralizaciju federacije kako bi nametnuli tržišnu disciplinu radi otplate duga.¹⁴ Otvaranje svetskom tržištu od 1950-ih rasparčalo je federaciju na nekoliko autarhičnih regionalnih jedinica koje su se takmičile u grabljenju ograničenih državnih sredstava – otud i rast republičkog nacionalizma

13 O Dukatu vidi Goran Đulić, 'Živo selo: Punom parom u prehrambenu ovisnost II', <http://www.slobodnifilozofski.com/2012/11/zivo-selo-punom-parom-u-prehrambenu.html>

14 Susan L. Woodward, *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, The Brookings Institution, Washington, D.C. 1995, xvi + 536 str.

u Jugoslaviji 1960-ih godina. Borbe oko centralne raspodele stranih infrastrukturnih kredita i sistema alokacije deviza bile su posebno oštre: upravo su one bile ključno pitanje hrvatskog proleća 1971. Recentralizacija je značila oduzimanje republičke kontrole nad resursima, kompanijama, bankama i finansijama u okviru republičkih granica – gaženje Ustava iz 1974. koji je SFRJ preobrazio u pravu konfederaciju država.

Nastala su dva oprečna programa koja su se, kako bi opravdala svoje nacionalističke ambicije, oslanjala na „Evropsku uniju“ planiranu za 1992., pri čemu nijedan nije dovodio u pitanje neoliberalni program MMF-a, ali su oba tvrdila da predstavljaju „evropske vrednosti“.

Rukovodioci bogatijih republika i pokrajina – Slovenije, Hrvatske i AP Vojvodine – od početka su se u potpunosti protivili recentralizaciji. Ekonomski, to su bili neoliberali koji su govorili da se njihove proevropske ekonomije sputavaju rasipnom državnom potrošnjom na siromašnije republike i vojsku. Odgovor je bio: manje države, a ne više. Politički, njihove vođe su želele da kastriraju saveznu vladu kako ona više nikad ne bi mogla da se umeša u njihove poslove. Ovo je nazvano „konfederalizmom“.

Političari iz Srbije takođe su bili ekonomski liberali, ali su težili da ostvare svoje interese kroz recentralizaciju Srbije, ukidajući autonomiju njenih pokrajina Vojvodine i Kosova zagarantovanu Ustavom iz 1974.¹⁵ Administrativna centralizacija bi slabijoj srpskoj privredi otvorila domaće tržište, dok bi joj jačanje savezne ekonomske vlasti po savetima MMF-a omogućilo da implementira program investicija da bi se mogla nadmetati na evropskom tržištu.

Kada je Milošević od Kosova, Vojvodine i Crne Gore napravio protektorate Beograda i kada je projekat recentralizacije poistovećen sa velikosrpskim nacionalizmom, slovenačka i hrvatska vođstva su počela da traže decentralizaciju,

15 Ustav iz 1974. obezbedio je okvir za recentralizaciju fiskalne i regulativne moći na republički nivo s jednim jediniim izuzetkom: Srbije i njenih autonomnih pokrajina, gde su iste ekonomske i nacionalističke borbe koje su republike 1960-ih okrenule protiv federalne vlade sada Vojvodinu i Kosovo suprotstavile Beogradu. Do kraja 1970-ih, lideri Srbije govorili su o „Srbiji koja zaostaje politički i ekonomski“. Vidi: Dejan Jović, Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspom, kriza i pad četvrte jugoslavije (1974 – 1990), Prometej, Zagreb, 2003, str. 256–65.

sa Jugoslavijom kao labavom konfederacijom čiji bi jedini raison d'être bio da sprovede eventualno uključivanje republika u EZ.

Tako je u praksi program MMF-a i EZ služio interesima velikosrpskog nacionalizma koji je težio stvaranju centralizovane Srboslavije. Još dok je bio samo beogradski partijski šef, Milošević se već predstavljao kao „dobar Evropljanin“. Referišući na projekat evropske ekonomske i monetarne zajednice koji je objavljen te godine, upozorio je: „Jugoslavenske nacije smislile su ideju zajedništva pre više stotina godina, kada su bile razjedinjene zbog stranih carstava. Danas, kad je ta ideja osvojila Evropu i ceo svet, mi se vraćamo idejama i akcijama koje su svi drugi napustili.“¹⁶

Stoga ne iznenađuje to što se do 1989. smatralo da je on glavni predstavnik zapadnih interesa u SFRJ – interesa koji su stremili jačanju savezne države da bi se vrednost iz ekonomije mogla ulivati u sefove zapadnih banaka.

S druge strane, bogatije republike su koristile obećanje evropskih EU integracija kako bi opravdale odvajanje od SFRJ. U skladu sa novom ideologijom, novine HDZ-a označile su pobedu stranke na izborima 1990. kao poslednji korak ka „(...) uključenju Hrvatske među države Srednje Evrope, regiona kome je uvek pripadala, sem u skoroj prošlosti kada su balkanizmi... uporno potčinjavali hrvatsku državnu teritoriju jednom azijskom obliku vladavine.“¹⁷ Ova nova ideologija, izražavajući ekonomske i geopolitičke ambicije hrvatske vladajuće klase, nastavila je da i dan-danas vodi zvaničnu politiku: nedavni referendum je članstvo u EU predstavio kao „uspon prema neupitnom civilizacijskom pragu, čije prekoračenje predstavlja ispunjenje historijskih težnji hrvatske države“.¹⁸

Na taj način Evropska zajednica nije bila samo agens ekonomskog raspada SFRJ, već je obećanjima o budućoj političkoj integraciji ubrzala i njen politički raspad.¹⁹

16 Citiran u Jović, op. cit., str. 374.

17 Citiran u: Milica Bakić-Hayden, Varijacije na temu 'Balkan', I.P. 'Filip Višnjić', Beograd, 2006, str. 42.

18 Stipe Ćurković, 'Evropa, kapital, demokracija: Napomene o Europskoj uniji i nacionalnoj državi', Zarez, XIII/322, 24. studenog 2011. Vidi: <http://www.slobodnifilozofski.com/2012/04/stipe-curkovic-europa-kapital.html>

19 „[R]eformističke elite mogle su da obećanje članstva u EEZ stave u prvi plan u onim izbornim jedinicama koje su jedva čekale da joj se pridruže iz političkih i ekonomskih razloga.“ Vidi: Ellen Comisso, "State Structures and Political Processes outside the CMEA: A Comparison," International Organization, No.

S jedne strane, podrška EZ je dozvolila predsedniku savezne vlade Anti Markoviću da zvanično izjavi da su njegove ekonomske i političke reforme kvalifikovale Jugoslaviju za stupanje u EZ.²⁰ S druge, obećanja o prisnijoj saradnji dozvolile su separatističkom taboru da tvrdi da je Evropa jedina alternativa Jugoslaviji koja je postojala samo na papiru.

Posle pada berlinskog zida, EU više nije bila strateški zainteresovana za odbranu jugoslovenskog teritorijalnog integriteta, već za integraciju srednje Evrope. Menjanje geopolitičke mape Evrope ojačalo je poziciju separatista u Jugoslaviji. Međutim, kontinuirana podrška teritorijalnom integritetu Jugoslavije – tj. integritetu otplate duga – navela je Miloševića da poveruje da Evropa neće prihvatiti secesiju. Sve strane su imale dobre razloge da se pozivaju na Evropu u trci do cilja, a rezultat su bili katastrofalni bratoubilački ratovi tokom devedesetih u kojima se Evropa otvoreno povezala sa velikonacionalističkim ekspanzionizmom. Tako je, na primer, hrvatski nacionalizam sebe smestio u „istorijsku ulogu“ „uvođenja Bosne i Hercegovine u Evropu“, i „europeizovanja“ svojih jugoistočnih komšija.²¹

I dok su 1980-ih EZ i velikosrpski nacionalizam konvergirali u tome kako su videli vezu između tržišne centralizacije i pristupa EU, u odgovor na izbijanje rata Savet je suspendovao sve postojeće dogovore između EZ i Jugoslavije i nametnuo sankcije. Istovremeno, zadržao je postojeće sporazume sa nekadašnjim jugoslovenskim republikama, intervenišući ovog puta na njihovoj strani. Ovaj privilegovani tretman sastojao se od tehničke pomoći u domenu programa PHARE, finansijskih kredita i generalizovanih carinskih preferencija za poljoprivredne proizvode. EZ je tako uspostavila obrazac imperijalističke zavadi-pa-vladaj kontrole nad regionom bivše Jugoslavije, i taj obrazac traje do danas.

40, 1986, pp. 577–598.

20 „Memorandum o jugoslovenskim privrednim reformama“ koji je premijer Jugoslavije Ante Marković poslao Žaku Deloru, predsedniku Komisije pri EEZ 9. novembra 1989. čvrsto je uvezaovao neoliberalne reforme s pristupom EU: „Otvaranje Jugoslavije prema svetu, a posebno Evropi, je kamen temeljac promena i reformi koje sprovodimo. Stvaranje zajedničkog evropskog doma je nezaustavljivi istorijski tok. Gonjenje ovih reformskih ciljeva usmerenih u pravcu pretvaranja naše zemlje u naciju sa tržišnom ekonomijom, političkim pluralizmom i demokratijom mi u Jugoslaviji vidimo kao naš doprinos, i našu ulogu u ovom velikom istorijskom izazovu današnjice.“ A evo i odgovora Evropske komisije 1990. godine: „Ubuduće će odnose EK prema Jugoslaviji određivati SSP.“ Vidi: Radeljić, op. cit., str. 108, 110.

21 Vidi Dejan Jović, ‘Croatia and the European Union: a long delayed journey’, *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 8:1, 2006, str. 85–103.

DRUGI CIKLUS EVROPSKIH INTEGRACIJA: EVROKONVERGENCIJA I DUŽNIČKO ROPSTVO²²

Posle ratova, drugi ciklus evropskih integracija u Srbiji i Hrvatskoj je tokom 2000-tih podrazumevao sve veće otvaranje stranom kapitalu i kreditima kako bi se finansiralo otplaćivanje bivšeg jugoslovenskog duga.

Ključ za razumevanje ovoga je režim snažne valute u zemljama bivše Jugoslavije, koji je u Hrvatskoj značio indeksiranje kune prema evru, a u Crnoj Gori i BiH i njegovo prihvatanje. Visoke kamatne stope koje je kapital EU zahtevao pothranjivale su rast zasnovan na uvozu i potrošačkom zaduživanju, ali su istovremeno uništavale industriju i ove dve nacije gurnule u dužničku klopku opasniju nego ikad do sad.

Finansijski sektor EU, koji kontroliše i do 90% bankarskog sektora zemalja bivše Jugoslavije, pothranio je spekulativni bum baziran na sektoru dobara i usluga koje konzumira domaće tržište. Isti onaj režim jake valute koji je privlačio strane kredite i račune od privatizacija zaslužan je i za uništavanje industrije. Skup novac je destimulisao investiranje u realnu ekonomiju i izvozne proizvode načinio nekonkurentnim, a sve to na račun uništavanja privrede i masovne nezaposlenosti. Rezultat je bio rastući deficit trgovinskog bilansa, koji je mogao biti pokriven jedino novim spekulacijama, pozajmicama, stranim kreditima i direktnim stranim investicijama SDI. Finansijskim krahom 2007. i globalnim kreditnim krančom, balon je morao da pukne.

Nasuprot Srbiji i Hrvatskoj, Slovenija se nije u istoj meri otvorila tokovima stranog kapitala, već je pokušala da se pod sopstvenim uslovima probije na svetsko tržište putem rasta zasnovanog na izvozu. Njen neuspeh se vidi u sadašnjoj dužničkoj krizi koja je u stvari odraz krize integracija u EU. Monetarna unija naterala je slabije ekonomije sa slabijim valutama, poput Grčke ili Slovenije, da fiksiraju svoje valute na višim nivoima, nivoima jačih ekonomija sa jačim valutama poput

22

Argument u ovom odeljku oslanja se na Andreja Živković, 'Bankrot Evropske unije ili: kako izaći iz evrodezintegracije', Zarez, XIII/322, 24. studenoga 2011., str. 28–30; Andreja Živković, 'Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu', u: Miloš Jadžić, Dušan Maljković i Ana Veselinović (ur.), Kriza, odgovori, levice: prilozi za jedan kritički diskurs, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2012, str. 188–219.

Nemačke, učinivši tako njihov izvoz manje konkurentnim, i primoravši time Slovenijuda finansira rast zasnovan na uvozu putem iste dužničke piramide.

TREĆI CIKLUS: KRIZA IMPERIJALISTIČKOG REGIONALIZMA

U nekim prethodnim publikacijama²³ detaljnije sam identifikovao ove procese imperijalističke finansijalizacije i ekonomske dezintegracije, ali ovde bih hteo da se skoncentrišem na regionalni aspekt integracija u EU i dezintegracije bivše Jugoslavije. Nema boljeg opisa od činjenice da je u isto vreme dok se zalagala za recentralizovanu Jugoslaviju EU stala iza zahteva SAD-a da se kao preduslov zajmova za servisiranje dugova istočnovevropskih ekonomija momentalno raspusti SEV – drugim rečima, da se likvidira glavno izvozno tržište SFRJ i njen jedini način da vrati dugove EU.

Kao i u slučaju zemalja Istočnog bloka, proširenje EU na zemlje bivše Jugoslavije bilo je uslovljeno geopolitičkim borbama velikih evropskih sila – Nemačke, Francuske i Velike Britanije. Kao i u slučaju Bosne, podele među silama EU dopustile su SAD-u da diktira uslove proširenja. Jednom kada se SAD odlučio na proširenje NATO-a na granice Rusije kako bi stisao i opkružio rusku silu, EU je morala da isprati ne bi li zadržala svoje mesto u geopolitičkom poretku, igrajući mlađeg partnera u ratovima NATO-a i neokolonijalnim protektoratima uspostavljenim u Bosni, na Kosovu i u Makedoniji.

EU je 1997. formulisala svoj regionalni pristup, kojim je pokušala da institucionalizuje granice među zemljama bivše Jugoslavije i neokolonijalnog protektorata stvorenog u Dejtonu. Bliže veze sa EU postale su preduslov regionalne saradnje, posebno što se tiče povratka izbeglica i saradnje sa Međunarodnim krivičnim tribunalom za bivšu Jugoslaviju (ICTY).²⁴ Tako je regionalni pristup iscrtao granice buduće „zapadnobalkanske“ grupacije pristupnih zemalja uključivši tu i Albaniju, ali isključivši Sloveniju, Bugarsku i Rumuniju koje su sve već potpisale evropske sporazume i bile inkorporirane u Centralnovevropsku slobodnotržišnu

23 Vidi fusnotu 21

24 Dimitar Bechev, *Constructing South East Europe. The Politics of Balkan Regional Cooperation*, Houndmills, Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2011.

zonu (CEFTA). „Zapadni Balkan“, kom je kasnije dodata i Moldavija, ne odnosi se ni na jednu geografsku ili istorijsku celinu, ali je ipak postao još jedan u nizu primera istorije kolonijalnih „zamišljanja Balkana“²⁵ kao označitelj zone pacifikacije EU i proširenja njene moći u postsovjetski vakuum.

Evropski regionalizam je stvorio nove gvozdene zavese, spolja nametnute regionalne blokove čija je jedina funkcija bila da služe kao antipristupne odaje za EU zasnovane na bilateralnim i nejednakim odnosima sa EU i različitim brzinama i trusnim poljima integracije; ukratko, na regionalnim „pobednicima“ i „gubitnicima“.

Ovakva regionalna zavadi-pa-vladaj politika nagrađuje samo poslušne. Tako su, na primer, Albanija i Makedonija za nepostojeću posvećenost demokratizaciji nagrađene prevremenim uključivanjem u program PHARE, kao i u trgovinske i sporazume o saradnji. S druge strane, EU je odgovorila na Tuđmanovo odbijanje saradnje sa Hagom i odbacivanje regionalnog pristupa kao pokušaja da se ponovo uspostavi neoJugoslavija: odgovorila je mahanjem prutom, zamrzavanjem veza sa Hrvatskom i nametanjem neobjavljenih sankcija. Nasuprot tome, Milošević je 1997. bio nagrađen zbog garancija za Dejton – šargarepom u vidu trgovinskog sporazuma. Takve razdorne prakse teško da su doprinosile regionalnoj saradnji. Milošević je bio ohrabrivan da pokrene trgovinsku blokadu protiv autonomističkih mešanja u Podgorici i vojnu represiju nad kosovskim Albancima, baš kao što je i Makedonija prethodno bila ohrabrena da stane na put pravima albanske manjine. U oba slučaja nacionalistički pokreti očekivali su intervenciju EU i NATO-a kako bi ostvarili svoje ambicije. Evropske integracije još jednom su pružile okvir za regionalne nacionalističke borbe, što je koristilo kao izgovor za ekspanziju NATO-a vodeći novim kolonijalnim protektoratima i novim nacionalističkim borbama.

Nakon rata NATO-a na Kosovu, EU je 1999. orkestrirala Pakt za stabilnost kako bi primorala zemlje zapadnog Balkana, kojima je sada dodata i Moldavija, da priznaju protektorat NATO-a na Kosovu i izoluju Jugoslaviju. Misija UN-a na Kosovu (UNMIK) potpisala je u ime Kosova dokument kojim se objavljuje

25

Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.

suverenitet kolonijalnog protektorata nad Kosovom. Pakt za stabilnost je afirmisao ciljeve posleratne regionalne obnove i saradnje, kao i važnost trgovinske liberalizacije u cilju regionalne stabilnosti i ekonomskog razvoja. Dalji prilaz EU bio je ponovo uslovljen bilateralnim sporazumima o slobodnom tržištu, sklapanim među potpisnicima Pakta. Paralelno s tim, EU je proširila sporazume o stabilizaciji i pridruženju, dodeljene 2001. zapadnobalkanskim zemljama, nagradivši tako Hrvatsku za Tuđmanovu smrt i rušenje HDZ-a i pojačavši vojni protektorat u Makedoniji.

Ovi sporazumi su obavezali njihove potpisnike na saradnju sa Haškim tribunalom, reforme ljudskih i manjinskih prava, tržišnu liberalizaciju i regionalnu slobodnu trgovinu. Oni će postati oružje za primoravanje zemalja bivše Jugoslavije ili da se otvore stranom kapitalu i prihvate novi imperijalistički poredak na Balkanu ili da budu proterani u tamu: poslednje presude u Hagu (Ante Gotovina, Mladen Markač, Ramuš Haradinaj, Idriz Balaj, LahiBrahimaj) koje govore u prilog etničkom čišćenju služe kao upozorenje novom režimu u Beogradu da mora da nastavi pregovore o statusu kvo na Kosovu i odustane od protivljenja kosovskoj nezavisnosti, kao što su služile i za dalje promovisanje hrvatskog pristupa EU i balansiranju nasuprot ruske podrške Srbiji. Na taj način EU nastavlja da pomera kutije sa šibicama, da podstiče nacionalističku mržnju i postavlja novo polje za nacionalističke borbe. Slično tome, Grčka nastavlja da sprečava prijem Skoplja u EU i NATO. Redefinisanjem svoje nacionalističke kampanje oko problema sa nazivom Makedonije u skladu sa ciljevima Pakta za stabilnost da „promoviše dobrosusedske odnose“, pridobila je EU na svoju stranu. Sada se i Bugarska priključila fešti povlačenjem podrške makedonskom članstvu u EU sve dokle Skoplje ne nauči kolika je vrednost „dobrosusedskih odnosa“ (npr. dok ne prihvati poziciju bugarskog nacionalizma o istoriji Makedonije).

Bilateralni proces slobodnotrgovinskih sporazuma poslužiće nam kao još jedan primer. Pregovori Srbije i Crne Gore sa ostalim potpisnicima odugovlačili su se jer Srbija i Crna Gora nisu mogle da se dogovore oko jedinstvene carinske tarife, što se mora uračunati u osnovne razloge kasnijeg raspada zemlje.²⁶ Dil između

26 Daniel Gros, David Kernohan, Vladimir Najman i Przemyslaw Wozniak, 'On the cost of re-establishing Yugoslavia: first estimates of the economic impact on Montenegro of establishing a customs union with Serbia', *Southeast European and Black Sea Studies*, 4:1, (2004), str.119–139.

Albanije i misije UN-a na Kosovu (UNMIK), sklopljen na leto 2003., Beograd je doveo u pitanje. Gubeći strpljenje, EU je jednostavno nametnula „regionalnu integraciju“ zbrojivši sva 32 trgovinska sporazuma u novu CEFTA-u 2006.

Četiri stvari pogotovo odskaču kada je u pitanju CEFTA. Prvo, cilj je stvoriti slobodno tržište (što se odnosi isključivo na tarife i smanjenje kvota), a ne carinsku ili valutnu uniju. Drugim rečima, njen cilj je da se region pripremi za integraciju u EU, a ne da se podstakne regionalna saradnja, koja bi mogla da uđe u konflikt sa evropskom integracijom.²⁷ To izgleda kao točak na biciklu: svaka žica povezana je sa centralnom osovinom, ali međusobno jedva da se i dodiruju. Trgovina i investicije u svakoj od ovih zemalja preusmeravaju se ka Evropskoj uniji.

Treće, CEFTA zapravo stvara slobodnotržišnu zonu za uvoze iz EU. Ono što je interesantno jeste relativna mrskost stranog kapitala da investira van određenih grana poput finansijskog posredovanja, telekomunikacija i transporta. U uslovi-ma slabe tržišne integracije, strani kapital se suočava sa nizom malih i slabo integrisanih potrošačkih tržišta, koja u dužem roku ne obećavaju proširenja mogućnosti prodaje. Cilj CEFTA-e II jeste da stvori regionalno tržište dovoljno veliko da privuče kapital Evropske unije.

Četvrto, glavni sporazum omogućava eliminaciju obaveza i kvotnih restrikcija za oko 95 odsto proizvoda sa zapadnog Balkana koji dolaze na tržište EU, uključujući poljoprivredne i osetljive industrijske proizvode, uz samo par izuzetaka. Zanimarimo li ove minorne izuzetke, praktično svi komentatori zbog ovoga su dizali pristupanje EU u nebesa.²⁸ Međutim, uzmemo li samo primer Srbije, tih „par izuzetaka“ uključuje riblje proizvode, juneće meso i vino, dok su kvantitativna ograničenja postavljena u oblastima u kojima Srbija može biti veoma uspešna, poput prehrambene industrije (meso i mesne prerađevine, riba i vino) i tekstilne industrije. Drugim rečima, ovde vidimo identičnu reprizu protekcionističkih trgovinskih sporazuma iz 1970-ih i 1980-ih.

27 Andreja Živković, „Balkan i finansijska kriza“, *Solidarnost*, decembar 2008, str. 7. <http://www.marks21.info/novine/05.pdf>

28 Vidi npr. Belchev, op. cit. i Milica Uvalić, „Trade in Southeast Europe: recent trends and some policy implications“, *European Journal of Comparative Economics*, Vol. 3, br. 2, 2006.

Tako će treći ciklus prisilne tržišne integracije regiona bivše Jugoslavije biti eksploatacija dužničkog ropstva od strane EU kako bi se nametnulo regionalno restrukturiranje. Zemlje sa prostora bivše Jugoslavije postaću potrošačka pustinja, izvoziće armiju jeftine radne snage da bi platile uvoz iz EU koji ne mogu da priušte, sve vreme stenjući pod dužničkim ropstvom. CEFTA će samo nastaviti prenos vrednosti iz regiona ka zapadnim bankama koje su i otpočele prisilno tržišno integrisanje SFRJ u tokove zapadnog imperijalističkog bloka.

Evropske integracije suprotstavljene su regionalnim integracijama, jer skretanjem trgovine na EU dalje pospešuju ekonomsku fragmentaciju (nepovezanost) regiona. Štaviše, preduzeća stacionirana u osovini biciklističkog točka iz našeg ranijeg primera mogu da ostvare niže cene od onih koja se nalaze u svakoj od žica na točku zahvaljujući većim ekonomijama obima u „osovini“ koje preduzeća u „žicama“ čine nekompetitivnima.²⁹ U takvim uslovima trgovina između „osovine“ i „žice“ gura Balkan da se specijalizuje za sve sličnije i tradicionalnije aktivnosti (kao što su to učinili sa Grčkom tokom njenih integracija u EU 1980-ih), čime se radi protiv unutarregionalne trgovine.³⁰ Evropske integracije i model rasta zasnovan na direktnim stranim investicijamaSDI, u kom su državni monopoli u oblastima dobara i usluga postali privatni monopoli dok prihodi od privatizacije odlaze na otplatu dugova, podigli su barijere domaćem kapitalu na regionalnim tržištima kapitala, osim u oblastima agrobiznisa i trgovine hranom na malo (Delta, Agrokor, Merkator). Nadmetanje u poreskim olakšicama kako bi se privukle direktne strane investicije vodi u regionalnu trku do dna i predstavlja rentu na domaći kapital. Sadašnji programi strukturnog prilagođavanja u Sloveniji i Hrvatskoj produbljuju ovaj proces otvaranja javnog sektora, zdravstva i penzija stranom kapitalu kako bi se otplatio strani dug. Dužnička ekonomija ne vodi iole značajnijim kapitalnim investicijama u proizvodnju, ne vodi značajnijoj trgovini i investicijama među preduzećima i samim tim ne širi i ne razvija regionalno tržište već predstavlja permanentno crpljenje vrednosti, razvoj nerazvijenosti. Najdramatičniji dokaz ovoga je to što evropske integracije zbrajaju značajne odlive visokoobučene radne snage (odliv mozgova), što doprinosi društvenoj

29 Will Bartlett, 'Regional integration and free-trade agreements in the Balkans: opportunities, obstacles and policy issues', *Economic Change and Restructuring*, 42: 1-2, 2009.

30 Vassilis Monastiriotis, 'Quo Vadis Southeast Europe? EU Accession, Regional Cooperation and the need for a Balkan Development Strategy', *GreeSE Paper No 10*, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, London School of Economics, January 2008.

produktivnosti rada, a samim tim indirektno i stvaranju vrednosti u imperijalističkim zemljama.

Hajde sada da ispitamo i unutarregionalnu trgovinu. Uprkos tržištem indukovanim trendovima ka autarhiji i fragmentaciji tržišta SFRJ, preprekama mobilnosti kapitala i rada preko republičkih granica te slaboj međurepubličkoj integriranosti preduzeća, međurepublička trgovina u bivšoj Jugoslaviji uvek je predstavljala važan segment sveukupne trgovine za sve njene republike.³¹ Jugoslavija je bila zajedničko tržište koje je delilo istu valutu.³² Tokom većeg dela perioda od 1970. do 1989., prodaja drugim republikama za sve je jugoslovenske republike bila važnija od izvoza u inostranstvo³³, odražavajući tako nedostatke izvozne kompetitivnosti, stagnaciju i protekcionizam EZ tokom krize 1970-ih i ranih 1980-ih. Imajući u vidu zavisnost od uvoza stranog kapitala, prinuda da se izvozi uvek je više delovala kao kočnica daljeg razvoja unutarregionalne trgovine i investicija te vodila dramatičnim promenama u investicijama i prijemu deviza između regiona, što je dalje vodilo nacionalističkim borbama oko resursa.³⁴ Pa ipak, upravo je gubitak izvozne kompetitivnosti u odnosu na tržišta EZ značio da su unutarregionalna tržišta zadržala svoj značaj za domaće proizvođače.

Ovde primećujemo intenziviranje tri trenda iz perioda nakon raspada zemlje. EU je postala glavni trgovinski partner svim zemljama. 2008. godine 55 do 80 odsto uvoza i izvoza zapadnobalkanskih zemalja odlazilo je na EU. Dužnička ekonomija, finansijalizacija i s tim povezan bum u sektoru usluga, maloprodaje i nekretnina u velikoj je meri povećao zavisnost od uvoza iz EU, što je takođe omogućilo evropskom kapitalu da preuzme ključne sektore domaćeg tržišta: npr. 62,6% hrvatskog uvoza i 69,5% slovenačkog. Kako bi otplatili dug, došlo je do značajne izvozne orijentacije ka EU sa sasvim bednim rezultatima, uzevši da su precenjene valute koje su kao takve bile potrebne za otplatu duga izazvale

31 Uvalic, op. cit.

32 Vladimir Gligorov, What Price Nationalism?, Policy Note No5, Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, July 2011.

33 Zdravko Petak, The Political Economy Background of Yugoslav Dissolution, Paper presented at the Conflict Resolution and Self-Governance in Africa (And Other Regions) Conference, 3-5 May, 2003, Indiana University, Bloomington, Indiana.

34 Činjenica da je svetsko tržište imalo tendenciju pomeranja investicija na izvoz bogatijih republika na severu pojačala je nejednakosti između regiona i dovela do rasta trgovinskih viškova u odnosu na južne republike (razmena sirovina za gotove proizvode).

deindustrijalizaciju i kolaps izvoznog sektora u celom regionu: izvoz je kao udeo u BDP-u u Hrvatskoj pao sa 40% u 1987. na 19,5% u 2010., a u Srbiji sa 39,2% na 24,7%. Slovenija je jedina zemlja koja je u tom periodu povećala udeo svog izvoza sa 42,4% na 50,2%. Uprkos tome, Slovenija nije uspjela da izbegne regionalne posledice uvozne zavisnosti: rastući trgovinski deficit sa EU i rastući teret duga koji služi njegovoj otplati. Da bi se izbalansirali spoljni deficiti, došlo je do trenda ponovnog uspostavljanja unutarregionalne trgovine, pomognute ali ne i izazvane liberalizacijom carinskih barijera pod sporazumom CEFTA.

Ovo je na mnoge načine povratak u 1970-e kada je kolaps zapadnih izvoznih tržišta primorao SFRJ da se reorijentiše na nazadnija tržišta SEV-a (u ovoj analogiji svako od tržišta zemalja bivše Jugoslavije tretira ostale kao svoj SEV). Prosečni udeo u regionalnoj trgovini vratio se na 16,2% ukupne trgovine. Pa ipak, regionalni izvoz je 2000. predstavljao 24,3% ukupnog izvoza, a uvoz samo 12,4% ukupnog uvoza, tako da su sve države bivše Jugoslavije, s izuzetkom Bosne, imale regionalne viškove sa nekim državama bivše Jugoslavije – što je samo delimično kompenzovalo rastuće trgovinske deficite sa EU.

Slovenija je u periodu nakon 1991. balansirala svoj ukupni deficit tekućeg računa sa EU u iznosu od između 3 i 4 odsto BDP-a. Ekvivalentan višak od 4% BDP-a pojavio se i 2000. na njenom „regionalnom“ tekućem računu. Slovenija ima ogroman trgovinski višak u odnosu na ostatak regiona, dok je udeo regionalnog u odnosu na njen ukupni uvoz 1998. bio samo 1,9%. Slovenački izvoz je u poljoprivredi, hrani, papiru, hemikalijama i drvetu, sektorima koji su bili slabije kompetitivni na tržištima EU i koji su mogli da realizuju mnogo veće cene i samim tim profite u regionu.³⁵ Višak na tekućem računu takođe je odražavao i stalni neto odliv slovenačkog kapitala u region od druge polovine 1990-ih. Ukupna aktiva slovenačkih direktnih investicija u državama bivše Jugoslavije do 2000. godine iznosila je 513 miliona dolara, tj. oko 65% ukupne slovenačke aktive spoljnih direktnih investicija. Do nedavno su slovenačke strane direktne investicije bile usmerene pre na ojačavanje trgovinskih tokova nego na uspostavljanje proiz-

35 Mojmir Mrak i Jože P. Damijan, "Trade Reintegration of Southeast Europe in View of Projected Balance of Payment Developments: The Role of Neighbouring Slovenia", Vienna Institute for International Economic Studies, Balkan Observatory Working Papers, 017, December 2001. Podaci u ostatku paragrafa koji se tiču SDI u Sloveniji preuzeti su iz ove studije.

vodnih jedinica u regionu. Slovenija je postala važan neto kreditor regiona sa slovenačkim izvoznicima koji daju trgovinske kredite regionalnim uvoznicima. Uzevši u obzir razlike u cenama na koje smo malopre skrenuli pažnju, direktne strane investicije su uglavnom korišćene da bi se razvila tržišta uspostavljanjem partnerstava kako bi se stekla bolja kontrola nad regionalnim tržištima. Pa ipak, poslednja decenija svedoči početku trenda kapitalnog investiranja u autorsovanje proizvodnje u region kako bi se iskoristile niske cene radne snage.³⁶ Glavni pokretač je, kako sam već tvrdio, gubitak kompetitivnosti radno intenzivnih slovenačkih proizvođača u odnosu na kapital-intenzivne proizvođače poput Nemačke u kontekstu monetarne konvergencije u evrozoni.

Tako su evropske integracije postavile bombu ispod slovenačkog modela rasta zasnovanog na izvozu u EU. Rastući životni standard finansiran nekadašnjim rastom stoji kao prepreka daljoj akumulaciji. U uslovima intenzivnog međunarodnog takmičenja, opadajućih profitnih stopa i zasićenih tržišta, radno intenzivna proizvodnja teži izmeštanju u privrede sa jeftinom radnom snagom. Kao što je već bio slučaj sa relokacijom nemačke industrije 1990-ih u centralnu Evropu, autorsovanje će u zemljama bivše Jugoslavije biti metod za obaranje nadnica i podrivanje kolektivnih ugovora kod kuće, dok će region bivše SFRJ – budući da ima nižu kupovnu moć i niže nivoe unutarindustrijske trgovine – postati izvozna platforma za ponovni proboj na tržišta proizvodnih dobara EU. Međutim, uzevši u obzir dužničke probleme slovenačkog kapitala i u najboljem slučaju dalju stagnaciju EU, daleko smo od bilo kakvog značajnijeg skoka.

Uprkos tome, slučaj Slovenije kao najrazvijenije ekonomske sile zanimljiv je jer nam pokazuje ograničenja koja se stavljaju pred razvoj unutarregionalnih integracija. On se ujedno forsira spoljašnjom zavisnošću od EU, ali se njome i strukturno ograničava. EU regionalizam podstiče deindustrijalizaciju i uspostavlja krhke potrošačke ekonomije izgrađene na piramidi dugova. Bez spoljašnjeg finansiranja, regionalne ekonomije bi danas propale. Veličina kapitalnih investicija u odnosu

36

Gorenje Group (Slovenija), proizvođači bele tehnike, otvaraju svoju treću fabriku u Srbiji koristeći se prednošću državnih subvencija za svakog zaposlenog radnika. Maxim Group iz Slovenije otvorila je u Indiji fabriku cinka vrednu 21 milion evra, koja će oblagati delove za kola proizvedena u FIAT-u. Leona-tex, proizvođač garderobe u vlasništvu slovenačkog Laboda, dobiće od vlade po 7000 evra za svakog uposlenog radnika (82) u Rekovcu. U Srbiji trenutno operiše 1400 slovenačkih kompanija, koje zapošljavaju oko 25 000 ljudi.

na regionalnu kupovnu moć previsoka je imajući u vidu kompeticiju velikih evropskih kapitala koji su i sami do sada bili oprezni pri investiranju u proizvodnju. Unutrašnja fragmentacija regiona u set spolja dominiranih i unutrašnje podeljenih država istovremeno znači da regionalna ekonomska i politička nadmetanja idu ruku pod ruku. Zapravo je mnogo pre CEFTA-e oživljavanje regionalne trgovine u drugoj polovini '90-ih išlo bilateralnim kanalima, uz veliki intenzitet, recimo, između Hrvatske i Hercegovine, Jugoslavije i Republike Srpske te Kosova i Albanije. Drugim rečima, u kapitalizmu trgovina nije miroljubiva poput *le doux commerce* iz osamnaestog veka, već se stapa sa međudržavnim nadmetanjem prateći obrise velikonacionalističkih borbi.³⁷

Dakle, CEFTA stvara novo bojno polje za nacionalističke borbe iz doba bivše Jugoslavije. Borba srpske vladajuće klase da podeli Kosovo i borba albanske vladajuće klase da istera srpsku državu sa severa Kosova rezultovala je na leto 2012. carinskim ratom. Nijedna strana nije dovela u pitanje kontrolu NATO-a i Evropske unije nad regionom. Predvidiv rezultat ove nacionalističke borbe bila je kontrola NATO-a (KFOR-a) nad granicama nezavisnog Kosova, što je odgovarajući simbol imperijalističke pacifikacije prostora bivše Jugoslavije kao slobodnotržišne provincije imperije EU.

Nacionalistički vidovi regionalne ekonomske integracije mogli bi da postave temelj za raspad nekih država, tako još dublje cepajući region. Štaviše, logika kapitalističkog takmičenja proizvodi nejednak razvoj jer kapitali sa većim nivoima tehničkog sastava i stopa eksploatacije isecaju kapitale koji se nalaze na nižim nivoima, pa tako mogu samo da zaoštavaju postojeće nejednakosti u regionalnim nivoima razvoja, hraneći nacionalistički bes.³⁸

Ukratko, regionalna saradnja i integracija uhvaćene su između čekića EU i nakovnja kapitalističke nacionalne države, tako da međukapitalističko takmičenje

37 Evropska komisija izveštava da je stopiran dodatni protokol o poljoprivredi u CEFTA-i zbog sukoba oko nezavisnosti Kosova. Jednako tome, samo sa strane razdornog procesa pristupa EU – onoga što je nazvano „regionalnim udaljavanjem“ – imamo tu činjenicu da će kad 2013. uđe u EU Hrvatska napustiti CEFTA-u i time uneti zabunu i neizbežna nacionalistička prepiranja u regionalni trgovinski sporazum. Poenta je da sam regionalizam EU radi protiv svake dugoročnije posvećenosti regionalnoj ekonomskoj saradnji.

38 Da bi zaštitila domaću poljoprivredu, Bosna i Hercegovina je u junu 2009. usvojila zakon kojim su vraćene ranije ukinute carine na hrvatski i srpski uvoz, čime je prekršen sporazum, ali i Pakt o saradnji sa EU. Zakon je u septembru 2009. oborio Ustavni sud te zemlje uprkos protestima seljaka.

u regionu teži reprodukciji razvoja nerazvijenosti, odnosno njegova statusa eksploataisane i potlačene imperijalne provincije.

ZAKLJUČAK

U toku proteklih četrdeset godina, EZ odnosno EU bila je faktor tržišne dezintegracije i nacionalističkih podela u zemljama bivše Jugoslavije. Ona ne predstavlja nadnacionalizam, već blok imperijalističkih snaga u međusobnom takmičenju. Problem se ne može svesti na to da li bi ili ne ova ili ona zemlja bivše Jugoslavije trebalo da postane članica EU. Kao što bi iz ovog izlaganja trebalo da je jasno, svi zajedno smo već decenijama zarobljeni u zonu fragmentacije evropske imperije, a sada nas vuku u vrtlog evrodezintegracije i dužničkog ropstva. Problem je kako se osloboditi i od imperije EU i od nacionalne države, tj. na koji način prevazići strukturni odnos između nacionalističkog nadmetanja i imperijalističke dominacije, kako stvoriti forme regionalne saradnje zasnovane na jednakosti, bratstvu i solidarnosti.

Kako možemo da se oslobodimo od dužničkog ropstva EU, a da istovremeno prevaziđemo nacionalističke podele? I odakle da počnemo?

Potrebno je da se organizujemo oko skupa zahteva koji mogu da slome institucionalne strukture evropskih integracija koje pomno čuvaju i sprovode mehanizme permanentne neoliberalne štednje. U sadašnjoj konjunkturi, kao i u ostatku evrozone, pretpostavke alternative leže u zajedničkom odbijanju otplate dugova evropskim bankama, u nacionalizaciji banaka i državnoj investiciji u dobrobit naroda.

Razlog zbog kog su ovi zahtevi toliko opasni jeste taj što na konkretan način adresiraju formu krize evrozone i ubadaju u samo srce krizne strategije njenih vladara. Ova kriza je kriza kapitalizma, dugoročne profitabilnosti, ali je udvostručena i u ovom trenutku predeterminisana finansijskom krizom. U okvirima kapitalizma na raspolaganju su dva načina za rešavanje takve krize: povećanjem eksploatacije radničke klase i uništavanjem dovoljne količine kapitala kako bi se omogućio oporavak profitnih stopa. Međutim, puštanje bankarskog sistema niz vodu dovelo bi do velike depresije. Zato su države intervenisale da spasu banke,

iako to nije rešilo problem već je samo stopilo bankarsku sa krizom državnog duga. Globalni režim mera štednje osmišljen je tako da natera radničku klasu da plati za krizu. To, međutim, znači da je krizna strategija EU zasnovana na odbrani vrednosti fiktivnog kapitala, tj. kapitala koji sam po sebi nema nikakvu vrednost, već samo polaže pravo na neke buduće vrednosti.³⁹ Takva strategija ne samo da sprečava razrešenje krize, već je produbljuje. Problem nije toliko u tome što radnice i radnici nisu u stanju da kupuju potrošačka dobra, već što odbrana fiktivnih vrednosti aktivno sprečava uništavanje kapitala i ne stvara nikakav podsticaj za kapitalne investicije.

Zato je danas odbijanje plaćanja duga ubod u srce režima dužničkog ropstva EU. Neplaćati dug, nacionalizovati banke, uvesti kontrolu kapitala, programe javnih investicija – svi ti zahtevi čine osnovu političkog programa za promene koje će narodu uliti nadu u alternativu beskrajnoj bedi i pokrenuti ga na organizovanje političkog pokreta zasnovanog na ovim zahtevima. Njihova primena u praksi zahtevala bi neslućene sukobe sa postojećim strukturama EU. Zbog toga ovi zahtevi ne idu u pravcu rekonstrukcije kapitalizma, već u pravcu njegova prevazilaženja. Njihova funkcija je da povežu trenutne radničke borbe protiv efekata krize, tj. borbe za ograničenim reformama, sa borbom za svrgavanje kapitalističkog sistema.

Dalje, ovi zahtevi adresiraju i geopolitiku krize, specifičan način na koji se kriza odmotava unutar Evropske unije i, konkretnije, unutar evrozone. Drugim rečima, mi nismo tu da na prost i apstraktan način denunciramo kapitalizam, već da vidimo kako možemo da iskoristimo način na koji je dužnička kriza dominantnim klasama srži evrozone dozvolila mogućnost transfera makar i dela cene krize na zemlje periferije, kao i činjenicu da dominantne klase periferije saučestvuju u ovom procesu jer im to omogućava da sopstveno radništvo nateraju da plati za krizu. To nam omogućava da dovedemo u pitanje širenje imperijalističkih struktura – npr. Trojke u Grčkoj – po periferiji bez da kapituliramo pred nacionalizmom (u stilu „Berlin je problem“) ili da padnemo u zabludu da je nacionalna država

39 Andreja Živković, „Nova faza globalne finansijske i ekonomske krize“, u Marks21 (ur.), Ustajte Narodi Evrope!, Marks21, Beograd, 2010. www.marks21.info/pamfleti/ustajtenarodievrope.pdf, posećeno marta 2012.

taj okvir koji će nam pružiti alternativu krizi (u smislu apstraktnog zahteva za napuštanjem evrozone). Odbijanje da se plati dug je, zapravo, jednako odbijanju pokušaja da se radničkoj klasi nametne diktat evropskog finansijskog sistema i samim tim – napuštanju struktura evrozone. Pitanje valute je sekundarno.

Onda možemo početi da se bavimo političkom krizom kapitalističke države koja uzima formu opšte krize demokratije – državni udar protiv reprezentativne demokratije institucionalizovan u Fiskalnom paktu EU, odnosno Zakonu o fiskalnoj odgovornosti u slučaju Hrvatske, koji režim mera štednje stavlja izvan sfere demokratskog izbora⁴⁰ – i kako nas Gáspár Miklós Tamaspodseća⁴¹, ako hoćemo da odbranimo demokratiju, moramo prvo da odbranimo pravo na nacionalno samoopredeljenje i narodni suverenitet protiv imperijalizma EU. U suprotnom, ostavićemo pitanje demokratije fašistima na manipulaciju.

Ovo je posebno važno u našem regionu, jer smo zaključani u kombinaciju zavisnog razvoja i dužničke krize, tj. u evropske integracije. Budući da čak i MMF priznaje da su u Sloveniji, Hrvatskoj i Srbiji državni i privatni dug na ivici da se otmu kontroli, agitovati oko pitanja duga ne znači samo pripremu naroda na bankrot, pa time i na alternativu, već znači borbu protiv konkretne forme evropskih integracija danas. Jer, da bi se danas bilo dobrim Evropljaninom, potrebno je plaćati dugove evropskih banaka. Odbiti to, boriti se protiv mera štednje i strukturnih prilagođavanja značilo bi suprotstaviti se evropskoj strategiji koja je, kako sam pokušao da pokažem, igrala centralnu ulogu našim vladajućim klasama u njihovim nacionalističkim borbama za dominaciju još od 1980-ih. To je prvi korak na putu za novu vrstu regionalne saradnje.

Moramo shvatiti da kriza prolazi kroz različite faze upravo usled toga što još uvek nije rešena i zato što sva „rešenja“ dovode samo do novih oblika krize. Sadašnja faza svedoči delimičnom kompromisu između nemačkog modela mera štednje, utemeljenog na prebacivanju cene štednje na periferiju, i modela Francuske i Evropske komisije koji se zasniva na većoj intervenciji ECB-a i finansijskoj

40 Andreja Živković, 'Evropske integracije: permanentni državni udar protiv demokratije', Solidarnost, maj 2012, str. 8–11. <http://www.marks21.info/novine/25.pdf>

41 Gáspár Miklós Tamás, 'Hungary: Let us deal with Orban', *Heti Világgazdaság*, 3 January 2012, <http://www.presseurop.eu/en/content/article/1351841-let-us-deal-orban>

podrsci EU kako bi se stabilizovala dužnička kriza periferije. Drugim rečima, vreme za otplatu duga će se produžavati kako bi se perifernim kapitalizmima omogućilo da krizu iskoriste da radikalno prošire neoliberalni režim u državu blagostanja i javni sektor, ukinu kolektivne ugovore i zamene ih fleksibilnošću tržišta rada, tj. da unište istorijska postignuća evropskog radničkog pokreta. To je smisao rasprave izradi novog rasporeda otplate grčkog duga. Grčka je u nervnom centru krize jer je ujedno i slaba karika u sistemu duga evrozone i poprište najintenzivnijih narodnih borbi protiv neoliberalizma i imperijalističkog tutorstva, borbi koje su štrajkove, demonstracije i okupacije trgova stopile u politički pokret predvođen partijom radikalne levice koja se bori za radničku vladu i odbacivanje duga. Mi se, u ostatku ovog našeg regiona, nalazimo u manje uznapredovaloj fazi krize, iako je važno istaći tri stvari: 1. finansijska krize kod nas se zaoštrava – kako bi svoje banke održala u životu, vlada Slovenije je sada obavezana da se okrene vrućem novcu, sve popularnijem vidu spekulisanja na finansijskom tržištu, a tu je i novi talas programa štednje i privatizacije u Sloveniji i Hrvatskoj; 2. raste otpor u vidu kombinacije štrajkova i demonstracija, posebno onoga što vidimo danas u Sloveniji, ali takođe u dužem vremenskom periodu i u Hrvatskoj; 3. vlade doživljavaju kolapse, kao što je to bio slučaj u Rumuniji i Bugarskoj, iako za sada bez slamanja kontinuiteta neoliberalizma. Ono što se bude dešavalo Grčkoj znači nam utoliko što ako radnički pokret Grčke doživi poraz, onda će to ujedno biti i naš poraz jer će ojačati evrointegracijski režim štednje i privatizacije u našem regionu. To bi značilo pobedu berlinskog modela unutar EU na duže staze, a samim tim i pobedu imperijalističke kontrole nad periferijom. Ali ako grčka leвица dođe na vlast, onda će krater nastati ne samo u temeljima režima diktature fiktivnih vrednosti EU, već i u evropskoj strategiji vladajućih klasa za naš region, otvarajući nam mogućnost da na konkretan način postavimo alternativni model regionalne saradnje zasnovan na jednakosti, bratstvu i solidarnosti.⁴² Zato je sada potrebno da radimo na ujedinjenju ulica, štrajkova i trgova u jedinstveni politički pokret protiv duga, da gradimo solidarnost sa narodom i levicom Grčke, tako da spremni dočekamo zaoštavanje krize u našem regionu.

42

Za istorijat diskusija socijalista o saradnji u našem regionu vidi Andreja Živković i Dragan Plavšić, (ur.) *The Balkan Socialist Tradition: Balkan Socialism and the Balkan Federation, 1871-1915*, *Revolutionary History Journal*, 8:3, 2003.

LITERATURA

Artisien, Patrick F. R. i Stephen Holt, "Yugoslavia and the EEC in the 1970s", *Journal of Common Market Studies*, Vol. 18, No. 4, 1980, str. 355–369.

Bakić-Hayden, Milica, *Varijacije na temu 'Balkan'*, I.P. 'Filip Visnjić', Beograd, 2006.

Bartlett, Will, 'Regional integration and free-trade agreements in the Balkans: opportunities, obstacles and policy issues', *Economic Change and Restructuring*, 42: 1-2, 2009.

Bechev, Dimitar, *Constructing South East Europe. The Politics of Balkan Regional Cooperation*, Palgrave Macmillan, Houndmills, Basingstoke, 2011.

Carchedi, Guglielmo, *For another Europe: a class analysis of European economic integration*, Verso, London, 2001.

Comisso, Ellen, "State Structures and Political Processes outside the CMEA: A Comparison," *International Organization*, No. 40, 1986, pp. 577–598.

Ćurković, Stipe, 'Europa, kapital, demokracija: Napomene o Europskoj uniji i nacionalnoj državi', *Zarez*, XIII/322, 24. studenog 2011.
<http://www.slobodnifilozofski.com/2012/04/stipe-curkovic-europa-kapital.html>, posećeno februara 2013.

Đulić, Goran, 'Živo selo: Punom parom u prehrambenu ovisnost II'. <http://www.slobodnifilozofski.com/2012/11/zivo-selo-punom-parom-u-prehrambenu.html>, posećeno februara 2013.

Gligorov, Vladimir, *What Price Nationalism?*, Policy Note No5, Wiener Institut für Internationale Wirtschaftsvergleiche, July 2011.

Gros, Daniel, Kernohan, David, Najman, Vladimir and Przemyslaw Wozniak, 'On the cost of re-establishing Yugoslavia: first estimates of the economic impact on Montenegro of establishing a customs union with Serbia', *Southeast European and Black Sea Studies*, 4:1, 2004, str.119–139.

Holt, Stephen and Ken Stapleton, 'Yugoslavia and the European Community', *Journal of Common Market Studies*, 10:1, September 1971, str. 47–57.

Horvat, Branko, *The Yugoslav Economic System: the first labour-managed economy in the making*, International Arts and Sciences Press, White Plains, N.Y., 1976.

Jović, Dejan, *Jugoslavija: država koja je odumrla. Uspon, kriza i pad Četvrte Jugoslavije (1974 – 1990)*, Prometej, Zagreb, 2003.

Jović, Dejan, 'Croatia and the European Union: a long delayed journey', *Journal of Southern Europe and the Balkans*, 8:1, 2006, str. 85–103.

Monastiriotis, Vassilis, 'Quo Vadis Southeast Europe? EU Accession, Regional Cooperation and the need for a Balkan Development Strategy', *GreeSE Paper No 10*, Hellenic Observatory Papers on Greece and Southeast Europe, London School of Economics, January 2008.

Mrak, Mojmir and Jože P. Damijan, 'Trade Reintegration of Southeast Europe in View of Projected Balance of Payment Developments: The Role of Neighbouring Slovenia', *Balkan Observatory Working Papers*, 017, Vienna Institute for International Economic Studies, December 2001.

Palairt, Michael, 'Mismanaging innovation: the Yugo car enterprise (1962-1992)', *Technovation*, Volume 13, No 3, 1993, str.117–32.

Petak, Zdravko, *The Political Economy Background of Yugoslav Dissolution*, Paper presented at the Conflict Resolution and Self-Governance in Africa (And Other Regions) Conference, Indiana University, Bloomington, Indiana, 3-5 May, 2003.

Radeljić, Branislav, *European Community Involvement in the Yugoslav Crisis and the Role of Non-State Actors (1968-1992)*. Doctoral thesis, Goldsmiths, University of London. 2010.

Rusinow, Dennison, 'Yugoslavia', u: Eric N. Baklanoff (ur.), *Mediterranean Europe and the Common Market: studies of economic growth and integration*, University of Alabama Press, Alabama, 1976, xii, 244 str.

Shrenk, Martin et al., *Yugoslavia: World Bank Country Economic Report*, London, 1979.

Tamás, Gáspár Miklós 'Hungary: Let us deal with Orban', *Heti Világgazdaság*, 3 January 2012.

<http://www.presseurop.eu/en/content/article/1351841-let-us-deal-orban>, posećeno februara 2013.

Todorova, Marija, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2006.

Uvalic, Milica, 'Trade in Southeast Europe: recent trends and some policy implications', *European Journal of Comparative Economics*, Vol. 3, br. 2, 2006.

Woodward, Susan L., 'Orthodoxy and solidarity: competing claims and international adjustment in Yugoslavia', *International Organization*, 40: 2, Spring 1986.

Woodward, Susan L., *Balkan Tragedy: Chaos and Dissolution after the Cold War*, The Brookings Institution, Washington, D.C, 1995, xvi + 536 str.

Woodward, Susan L., *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

Živković, Andreja, „Balkan i finansijska kriza“, *Solidarnost*, decembar 2008, str. 7. <http://www.marks21.info/novine/05.pdf>, posećeno februara 2013.

Živković, Andreja, Nova faza globalne finansijske i ekonomske krize, u Marks21 (ur.), *Ustajte Narodi Evrope!*, Marks21, Beograd, 2010.
www.marks21.info/pamfleti/ustajtenarodievrope.pdf, posećeno februara 2013.

Živković, Andreja, 'Povratak u budućnost: kratka istorija evropskih integracija', *Novosti*, broj 615, 1. 10. 2011.
<http://www.novosti.com/2011/10/povratak-u-buducnost/>, posećeno februara 2013.

Živković, Andreja, 'Bankrot Evropske unije ili: kako izaći iz evrodezintegracije', *Zarez*, XIII/322, 24. studenoga 2011., str. 28–30:

Živković, Andreja, 'Povratak u budućnost – tranzicija na Balkanu', u: Miloš Jadžić, Dušan Maljković i Ana Veselinović (ur.), *Kriza, odgovori, levica: prilozi za jedan kritički diskurs*, Rosa Luxemburg Stiftung Southeast Europe, Beograd, 2012, str. 188–219.

Živković, Andreja; Plavšić, Dragan (ur.) *The Balkan Socialist Tradition: Balkan Socialism and the Balkan Federation, 1871-1915*, posebno izdanje, *Revolutionary History Journal*, 8:3, 2003.

TRAJEKTORIJA REŽIMA AKUMULACIJE U HRVATSKOJ

Vladimir Cvijanović

UVOD

Intencija članka je objasniti dugoročni uzorak kretanja socio-ekonomskog sistema radi što boljeg shvaćanja stanja stagnacije, odnosno depresije koja karakterizira sadašnji sustav u Hrvatskoj. Ovaj se rad bavi institucionalističkom i historijskom analizom francuske teorije regulacije, koja ima veću sposobnost eksplanacije od dominantnog dijela ekonomske literature u Hrvatskoj koja počiva na pozitivističkoj analizi i površinskim indikatorima stanja ekonomije. U fokusu je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ), odnosno Republika Hrvatska u periodu od 1960-ih nadalje. Interesantan nalaz rada je da se autonomija ekonomske politike od 1980-ih gubi u specifičnom obrascu isprepletenom političkom i ekonomskom krizom.

Prema Boyer i Saillard (2002), francuska teorija regulacije bavi se analizom na tri nivoa: na prvom analizira način proizvodnje, na drugom se analizira režim akumulacije, a na trećem institucionalne (strukturne) forme. Način proizvodnje tiče se generalnog načina proizvodnje kao što je npr. feudalistički ili pak kapitalistički način proizvodnje. Režim akumulacije predstavlja socio-ekonomski poredak koji se uspostavlja između dviju strukturalnih kriza i potiče akumulaciju. Analiza teorije regulacije, međutim, fokusira se na longitudinalnu analizu institucionalnih formi (monetarni režim, nexus rad – najamnine, oblici konkurencije, uključenost u međunarodni režim, oblici države) koje definiraju društveno-ekonomski sustav. Razlikujemo fordistički i postfordistički režim akumulacije. Dok prvi (karakterističan za razdoblje od 1950-ih do 1970-ih u zapadnim kapitalističkim ekonomijama) karakterizira određena stabilnost u

radnim odnosima, mala izloženost međunarodnoj konkurenciji, visok stupanj socijalne i materijalne sigurnosti građana, u postfordizmu se režim „fleksibilizira“ uslijed velikih socio-ekonomskih i tehnoloških promjena, otvaranja međunarodnoj konkurenciji, restrukturiranja industrije te slabljenja države blagostanja. Francuska teorija regulacije nije primjenjiva isključivo na kapitalističke ekonomije budući da svaki društveno-ekonomski sustav karakterizira određena akumulacija kapitala. Uostalom, jugoslavenski društveno-ekonomski sustav karakterizirala je izrazita orijentacija na tržište, posebno od 1960-ih godina nadalje.

Rad je strukturiran u tri dijela nakon uvodnog. U drugom se dijelu sagledava jugoslavenski samoupravni socijalizam kronološki, odnosno preko karakteristika svojih institucionalnih formi. U trećem se dijelu raspravlja o hrvatskom kapitalizmu, a u zadnjem se daju zaključne opservacije.

JUGOSLAVENSKI SAMOUPRAVNI SOCIJALIZAM KROZ PRIZMU FRANCUSKE TEORIJE REGULACIJE

Jugoslavenski socijalizam u svojoj samoupravnoj fazi, od 1950-ih sve do raspada Jugoslavije 1991., bio je jedinstven u svijetu s obzirom na ispunjavanje dvojakog cilja materijalnog i društvenog blagostanja. Postizanjem izuzetno visokih stopa rasta jugoslavenska je ekonomija uspjela uvelike nadoknaditi nedostatak prema zapadnoj Europi. Naime, od 1953. do 1956. bruto materijalni proizvod je porastao za 6,6 posto, od 1957. do 1960. za 11,3, a između 1961. i– 1965. za 6,8 posto, prije nego je nešto usporio rast u kasnijim godinama (za pregled stopa rasta i ostalih indikatora vidjeti Uvalić, 1992). Iako je sustav bio jednopartijski, omogućavao je ekonomsku demokraciju, ali i značajan stupanj autonomije socijalističkih republika, odnosno njihovih administrativnih cjelina. Kao što objašnjava Vanek (1963: 558, prema Redžepagić 2012), transformacija sustava iz centralno-planskog (koji je u Jugoslaviji postojao nakon Drugog svjetskog rata) prema samoupravljanju rezultat je političkog raskida sa Sovjetskim Savezom s jedne i neuspjeha centralno-planskog modela s druge strane.

Osnovne karakteristike socijalističke tržišno orijentirane ekonomije bazirane na samoupravljanju opisuje Uvalić (1992). Samoupravljanje je uvedeno 1950. godine

te su ga daljnje reforme sve više učvršćivale i uvodile sustav baziran na tržištu. Ovdje nas posebno zanima period od 1963. do 1967., od kada se društveno-ekonomski sistem reformirao prema tržišnom socijalizmu. Samoupravljanje je postalo dozvoljeno u svim organizacijama, provodilo se indikativno planiranje, cjenovna liberalizacija, finansijski/monetarni sektor se decentralizirao te se ekonomija jasno orijentirala na međunarodnu razmjenu. Što se internacionalizacije jugoslavenske ekonomije tiče, ona se očitovala kroz devaluaciju dinara (1965.), dozvoljavanje joint ventures sa stranim partnerima (od 1967.) te smanjenje barijera uvozu. Bila je potpomognuta članstvom SFRJ u raznim međunarodnim organizacijama: Međunarodnom monetarnom fondu (IMF), General Agreement on Tariffs and Trade (GATT), pridruženom članstvu Organizaciji za ekonomsku suradnju i razvoj (OECD). Jugoslavija je također održavala bliske odnose s Europskom zajednicom, što se odrazilo i u Sporazumu o suradnji iz 1980. U 1960-ima se reformira i finansijski sektor – razdvaja se centralna banka od komercijalnih banaka, dok komercijalne banke sve više preuzimaju svoju tržišnu funkciju s ciljem da pri tome komuniciraju s poduzećima (kojima je dano više slobode reduciranjem fiskalnog tereta i omogućavanjem određene autonomije u investicijama). Nove reforme od 1971. do 1976. osnažuju koordinaciju politika na centralnom nivou, ali omogućuju decentralizaciju odlučivanja na socijalističke republike i na niže nivoe vlasti. Glavna poluga ekonomskog rasta SFRJ bila je u tome što se sistem fokusirao na investicije, odnosno industrijalizaciju. Ipak, to se dešavalo s krupnim pogreškama u alokaciji kapitala, kao što je nedostatak ulaganja u elektroenergetski sektor. Prema Uvaliću (1992) se s vremenom javio disparitet zbog povećanog oslanjanja na tržište, dok je makroekonomska politika bila slaba točka s posljedičnim problemima u (nejednakom) razvoju i ekonomskom rastu (bruto materijalni proizvod je usporio svoj rast od 1965. nadalje). Orijehtacija na međunarodno tržište s vremenom je, posebno od 1960-ih, prouzrokovala probleme s bilancom robe i usluga. „Ispušni ventil“ pronađen je u pojačanom zaduživanju u inozemstvu. Zbog loših rezultata ekonomije SFRJ, 1981. je uslijedio prvi program štednje, koji je donio određenu stabilizaciju, ali pod cijenu slabljenja konkurentnosti industrije. Uslijed ubrzanja inflacije u 1980-ima realni dohoci su drastično pali, zbog čega su uslijedili drugi stabilizacijski programi od kojih je najpoznatiji bio onaj premijera Ante Markovića iz 1990. (Uvalić 1992).

Država je igrala aktivnu ulogu u privredi, no u tranziciji iz etatizma u samoupravljanje polako se povlačila i ostavljala koordinirajuću, odnosno regulirajuću ulogu tržištu, kao što napominje Horvat (1999). Njena fiskalna uloga bila je nedovoljno sofisticirana da bi poticala strukturne promjene odnosno tehnološke inovacije. Nije bila upotrijebljena anticiklička fiskalna politika zbog fragmentacije socijalnih izdataka, nedostatka koordinacije i negativnog stava prema državnoj intervenciji (Jurković 1989: 221-222). U krizi 1980-ih bio je evidentan i manjak institucionalnih inovacija uslijed političke krize (Duda 2010 prema Bilandžić, Županov). Monetarni režim u SFRJ doživljavao je krupne promjene, a liberalizacijom cijena inflacija je bila perzistentna i postupno se povećavala od 1960-ih nadalje (Uvalić 1992). Orijentacija na međunarodne ekonomske odnose rezultirala je većom konkurentnošću poduzeća u nekim djelatnostima, izvozom posebno na tržišta zapadnih zemalja i priljevom deviza u domaću ekonomiju. Kasnije je ta orijentacija omogućila rapidan skok zaduživanja na inozemnim tržištima kapitala, što je prouzrokovalo probleme s vraćanjem dobivenih kredita (Uvalić 1992).

U jugoslavenskoj privredi dominirala su velika poduzeća (usp. Uvalić 1992), a broj poduzeća nije se znatnije mijenjao 1970-ih i 1980-ih u usporedbi s periodom nakon početka tranzicije, iako je nakon 1974. ipak nešto porastao (Redžepagić 2012). Prevladavala je koncentrirana tržišna struktura, a neksus rad – najamnine bio je karakteriziran samoupravljanjem i stabilnošću radnog odnosa u poduzeću, uz značajan rast stope zaposlenosti. Doduše, jugoslavenska ekonomija poznavala je i nezaposlenost, koja je postupno rasla – v. Redžepagić 2012. Ipak, politička legitimacija sistema proizlazila je iz prava na rad i stabilnosti zaposlenja (Matković 2003). Za razliku od kapitalističkog poduzeća kojemu je cilj ostvarivanje maksimalne dobiti, poduzeća jugoslavenskog samoupravnog sistema imala su dvojak cilj. Kao što pišu Jurčić i Vojnić (2011), u 1980-ima se iskristaliziralo teorijsko obrazloženje prema kojemu su jugoslavenska samoupravna poduzeća maksimizirala dobit po fiksnom kapitalu te osobni dohodak po radniku. U 1970-ima i 1980-ima struktura zaposlenosti po djelatnostima ostaje približno ista usprkos značajnom povećanju zaposlenosti (Matković, 2003), što indicira malu sposobnost adaptacije jugoslavenskog narodnog gospodarstva na velike promjene iz neposrednog i šireg okruženja. Radnici su svoj dohodak bili stimulirani trošiti na usluge i robu široke potrošnje domaće i inozemne proizvodnje, jer je jugoslavensko društvo bilo, kao što naglašava Duda (2010), potrošački orijenti-

rano. Tijekom radnog vremena prešutno je bilo dozvoljeno obaviti neku privatnu obavezu, jer je veliki broj zaposlenih pokrивao potrebe radnih zadataka (Duda 2010: 37). To se odvijalo uz porast broja trgovina po stanovniku, ali i širenje broja korisnika kredita, kreditnih kartica i čekova na poček. Ovi platni instrumenti omogućili su nastavak potrošnje čak i u stagnantnim 1980-im godinama kada je realna plaća pala u odnosu na prethodno desetljeće (Duda 2010).

Zbog rastućeg vanjskog zaduženja, ali i nepovoljnih unutarnjih prilika, Jugoslavija započinje program stabilizacije (1981. – 1989.) koji uz kredite Međunarodnog monetarnog fonda i drugih inozemnih subjekata (Uvalić 1992 i Družić 2012) uključuje fiskalnu štednju, odnosno smanjenje domaće komponente agregatne potražnje. Ključne, većinom negativne rezultate tog programa u kombinaciji s kaotičnim stanjem političkog sustava pregnantno sumira Družić (2012: 146): „[Š]ireća pukotina između ključnih makroekonomskih varijabli – stagnirajućeg/padajućeg BDP-a, blagorastuće zaposlenosti, dakle padajuće produktivnosti, rasta pokrivenosti uvoza izvozom, stagnirajuće i na kraju padajuće eksterne zaduženosti, visokog izdvajanja za javnu potrošnju, rasta investicija u zalihe – „popunjavana“ je inflacijsko-devalvacijskom spiralom, pa je svake godine stopa inflacije morala biti viša kako bi se (privremeno) uspostavila makroekonomska ravnoteža. Dodatni impuls inflaciji činili su tzv. Miloševićevi upadi u monetarni sustav kao posljedica njegove (parcijalne) kontrole tiskare novca. Tome valjda pridodati 'obrambeno' ponašanje onih republika bivše Jugoslavije koje su ostvarivale suficit u njihovim (republičkim) platnim bilancama, pa su „virtualnim“ polaganjem deviznog priljeva u republičke narodne banke umjesto u NBJ povlačile dinarsku protuvrijednost i kreirale dodatnu potražnju.“ Budući da je porezni sustav neregularno funkcionirao prikupljajući prihode koji nisu bili vraćani proračunskim korisnicima već su polagani u poslovne banke koje su tim novcem djelomice kreditirale poduzeća (pa se njihova zaduženost povećavala), omogućeno je siromašenje poduzeća. Na taj način poduzeća su doživjela udarac netom prije početka pretvorbe i privatizacije (Družić 2012: 148).

Jugoslavenska ekonomija imala je nekoliko velikih prednosti koje su joj omogućile dugoročan rast i razvoj. Iz aspekta poduzeća, odnosno nekusa rad – najamnine, to je svakako bio stabilan sustav industrijskih odnosa kao i mogućnost financiranja poduzeća preko bankarskog sektora (Cvijanović i Redžepagić 2011),

posebno u uvjetima ekonomskog rasta. Kriza samoupravnog socijalističkog sistema potaknuta je unutarnjim proturječjima neadekvatne makroekonomske koordinacije i loših ekonomskih rezultata, na što su se nadovezali problemi s inozemnim kreditima s jedne strane i političkom krizom upravljanja s druge. Izbijanjem rata u Sloveniji i Hrvatskoj 1991. i početkom pretvorbe konačno je završio period samoupravljanja te je Republika Hrvatska krenula s višestranačjem i uvođenjem kapitalističke privrede.

DUGO RAĐANJE OVISNOG KAPITALIZMA U REPUBLICI HRVATSKOJ

U Hrvatskoj se tranzicija iz samoupravnog socijalizma u kapitalizam u Hrvatskoj (odnosno restauracija – rječnikom Branka Horvata) desila u uvjetima iznimne neizvjesnosti i turbulencije izazvanih ratom (1991. –1995.), gubitkom jugoslavenskog tržišta i odcjepljenjem od Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Treba biti oprezan pri korištenju pojma „kapitalizam“, jer on ne govori ništa o detaljima odnosa tržišta i države. Štoviše, Horvat (1999) tvrdi da je tržišna ekonomija u SFRJ postojala u doba radničkog samoupravljanja s obzirom na većinom slobodno formiranje cijena te neovisnost funkcioniranja samoupravnih poslovnih organizacija.

Kapitalizam u Republici Hrvatskoj dobro se uklapa u Amableovu (2003) klasifikaciju „kapitalizama“, odnosno u njegov južnoeuropski tip prikazan u tablici 1. Međutim, puno je interesantnije pitanje kako je takav tip kapitalizma nastao. Društveno-ekonomski sustav Republike Hrvatske karakterizira ovisnost o prijašnjem putu, jer njegove brojne socio-ekonomske karakteristike (ali i kulturno-ološke, koje ovdje ipak nisu u fokusu rasprave) potječu iz prethodnog sistema.

Tablica 1: južnoeuropski tip kapitalizma

Konkurencija na tržištu proizvoda	Nekus rad – najamnine	Financijski sektor	Socijalna zaštita	Obrazovanje
Cjenovno bazirana, a ne konkurencija bazirana na kvaliteti, uključenost države, malo „nejenovne“ koordinacije, umjerena zaštita od vanjske trgovine ili investicija, važnost malih poduzeća.	Visoka zaštita zaposlenosti (velika poduzeća), ali dualizam: „fleksibilna“ margina zaposlenih u privremenom i nepunom zaposlenju, mogući konflikti u industrijskim odnosima, nema aktivne politike zapošljavanja, centralizacija pregovaranja o plaćama.	Mala zaštita eksternih dioničara, visoka koncentracija vlasništva, korporativno upravljanje bazirano na bankama, nema aktivnog tržišta za korporativnu kontrolu (preuzimanja, spajanja i pripajanja), niska sofisticacija financijskih tržišta, ograničeni razvoj venture kapitala, visoka bankarska koncentracija.	Umjereni nivo socijalne zaštite, struktura izdataka orijentirana na otklanjanje siromaštva i mirovine, visoka uključenost države.	Niski javni izdaci, niska stopa upisa u tercijarno obrazovanje, slab sustav visokog obrazovanja, slabo zanatsko obrazovanje, nema cjeloživotnog učenja, naglasak na općenite vještine.

Izvor: Amable (2003: 104-106).

Mnogi menadžeri samoupravnog sistema često su bili razapeti između političkih interesa i utjecaja zbog političkih intervencija te kriterija efikasnosti pri upravljanju poduzećem (Bartlett 1997 u Račić i Cvijanović 2005). Poduzeća su ušla u tranziciju s ograničenom autonomijom, odnosno pod političkim utjecajem (Račić i Cvijanović 2005) koji se nastavio tijekom pretvorbe i privatizacije zbog preferencija prema insajderskim menadžerima i radnicima, tj. ljudima s političkim zaleđem tadašnje vladajuće stranke. Preferencije prema insajderima mogu se obrazložiti prethodnim položajem moći koji su imali (usp. Račić i Cvijanović 2005). Nova poduzetnička elita svoj uspon umnogome duguje političkim vezama (usp. Lažnjak i Švarc 2001: 161).

Čak i ako pretpostavimo da su 1990-e bile posebne godine kada se politički legitimitet gradio na pitanjima vezanima uz formiranje države i izvanredno stanje zbog rata i ratnih događaja, dugoročno svaki politički sustav, pa tako i

hrvatski, građanima mora osigurati socijalnu i materijalnu sigurnost. One se u kapitalističkom sustavu baziraju na ekonomskom rastu, koji je u Republici Hrvatskoj od 1990. do danas iznosio tek oko 10-ak posto. Ako uz to navedemo i nepovoljno kretanje indikatora ekološkog otiska, biokapaciteta zemlje, nejednakosti i siromaštva (v. Domazet, Cvijanović i Dolenc 2012), onda se doista postavlja pitanje legitimiteta trenutnog političkog sustava države.

Dok je u prijašnjoj socijalističkoj ekonomiji industrija (prerađivački sektor) imala snažnu ulogu u zaposlenosti, prerađivačka industrija drastično slabi od početka tranzicije, a broj zaposlenih u njoj se smanjuje. To je posljedica neizgrađenih i neusklađenih institucija, odnosno manjka primarno industrijske politike, ali i koherentnog i stimulativnog policy mixa monetarne i fiskalne politike uz veliku konkurenciju izvana (v. dolje). Preuzimanje tolikog broja sada suvišne radne snage nije moglo biti ostvareno u sektoru usluga. U ekonomiji prevladavaju mala i srednja poduzeća, uz koncentriranu tržišnu strukturu u određenim sektorima (npr. bankarstvo). Inovativnost je niska (v. Cvijanović 2011). Prisutna je izrazita segmentacija tržišta rada s obzirom na veću zaštitu radnika u velikim poduzećima ili pak u državnom sektoru u odnosu na ostatak privrede (Cvijanović i Redžepagić prema Račić, Babić i Podrug 2005), ali i velika nezaposlenost te mala stopa aktivnosti i zaposlenosti (v. Franičević i Puljiz, 2009). Aktivnu ekonomsku politiku koja bi djelovala u smjeru promjene takve privredne strukture ograničava otvorenost prema međunarodnoj razmjeni, što je definirano i međunarodnim sporazumima – Republika Hrvatska članica je Svjetske trgovinske organizacije od 2000., a Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju između Europske unije i Hrvatske na snazi je od 2005.

Monetarni režim karakterizira rigidnost čuvanja stabilnosti cijena, koja podrazumijeva relativno fiksni devizni tečaj kune (još od početka stabilizacijskog programa 1993. godine), dok je fiskalna politika zadnjih godina pasivna. Zdunić (2009) ističe ovisnost monetarne i fiskalne politike, kojima je jedini cilj očuvati financijsku stabilnost sustava nauštrb smanjenja potrošnje, što kazuje o ovisnosti tih politika. Naime, monetarna politika nije bila u stanju spriječiti rast kamata u (pred)recesijskom razdoblju. Uz zakonski mandat Hrvatske narodne banke (HNB) prema kojemu ona mora čuvati stabilnost cijena, problem je visoka eurizacija hrvatske ekonomije, odnosno opterećenost stanovništva kreditima s

valutnom klauzulom. S obzirom na demokratski deficit HNB-a (Radošević 2012) te ograničenje fiskusa koje proizlazi iz visokog vanjskog zaduženja, zaokret u makroekonomskoj politici postaje politički nerealan. A to se događa u situaciji kad država još uvijek nema dovoljnu statističku osnovicu za praćenje dohotka i bogatstva svojih građana radi ispunjavanja iole sofisticiranije uloge u ekonomiji, odnosno regulacije putem fiskalne politike. Tim više što vlada klijentelizam – Stubbs i Zrinščak (2011) nalaze ga u provođenju socijalne politike.

ZAKLJUČAK

U trajektoriji režima akumulacije u (S)R Hrvatskoj zadnjih 60-ak godina nalazimo neke sličnosti, ali i brojne razlike u odnosu na fordizam odnosno postfordizam. Neke karakteristike fordističke organizacije ekonomije nalazimo prvenstveno u jugoslavenskom samoupravnom socijalizmu, posebno s obzirom na privredu baziranu na velikim poduzećima i prerađivačkoj industriji, stabilnost zaposlenja, odnosno državu koja je skrčila za socijalnu (i materijalnu) sigurnost svojih građanki i građana te postupno otvaranje ekonomije međunarodnoj konkurenciji (iako manje nego što je to bio slučaj „na Zapadu“). Manje sličnosti nalazimo u području monetarnog režima (koji su karakterizirale velike promjene i nestabilnost), političkoj organizaciji društva i ekonomije (jednopartijski sistem sa samupravljanjem u poslovnim organizacijama). Politička kriza iz 1980-ih, odnosno kriza upravljanja državom, također je specifičnost jugoslavenskog sistema i vjerojatno glavni krivac za stagnantno i kaotično stanje ekonomije SFRJ, a rat i gruba tranzicija su se nadovezali na ono što se, barem nominalno, naziva kapitalizmom. Dakle, za razliku od fordizma koji je krizu doživio prvenstveno zbog spleta ekonomsko-tehnoloških faktora u jednom dužem razdoblju od 1970-ih do 1990-ih, jugoslavenska je ekonomija svoju prijelomnu krizu i kraj imala u posljednjem desetljeću prije samostalnosti Republike Hrvatske. Pozitivno nasljeđe jugoslavenske ekonomije, koje se ogledalo u jakoj prerađivačkoj industriji kao nositelju zaposlenja te samoupravljanju s jedne odnosno državi blagostanja s druge strane, ubrzo se izgubilo. Rezultat je to izvanrednog stanja izazvanog ratom i problematičnom pretvorbom i privatizacijom koje su nasilno preraspodijelile društveno bogatstvo (o potonjem v. Horvat 1999). Ovisnost o prijednom putu odražava se u golemom utjecaju političke sfere na ekonomiju,

koji se manifestira u klijentelizmu i političkom utjecaju na poduzetničku elitu. Veća izloženost međunarodnoj konkurenciji nego što je to prije bio slučaj te fragmentacija privrede koja podliježe brojnim tehnološkim promjenama karakteristike su postfordizma koje se očituju i u hrvatskoj ekonomiji.

Dugoročniji pogled na hrvatsku ekonomiju, kakav smo ovdje prikazali, otkriva da zapravo ne možemo govoriti o autonomnoj ekonomskoj politici još od početka 1980-ih, pa dominira ekonomska sfera. Naime, politička kriza 1980-ih u kombinaciji sa slabljenjem privrede i restriktivnim stabilizacijskim programima tog i naredna dva desetljeća uvjetovali su izrastanje hrvatske ekonomije u ovisnu, slabu ekonomiju poluperiferije (v. Cvijanović 2011) s restriktivnom fiskalnom i monetarnom politikom čak i u depresiji, što je još više produbljuje. Država ne uspijeva djelovati kao razvijeni fiskalni subjekt, što dodatno otupljuje njenu proaktivnu ali racionalnu ulogu u ekonomiji, posebno imajući u vidu danost rigidne monetarne politike kojom se čuva status quo. Tim više što su glavne institucionalne forme dosegle svoja ograničenja vis-à-vis jedne zdrave ekonomije koja bi trebala osiguravati dohodak svojim građankama i građanima. Neksus rad – najamnine iskazuje izrazito negativne tendencije nezaposlenosti, odnosno niskestope zaposlenosti i aktivnosti. Izloženost međunarodnoj konkurenciji je velika i institucionalizirana međunarodnim sporazumima. Mala i srednja poduzeća prevladavaju u ekonomiji, iako je koncentracija u nekim sektorima posebno izražena. Stoga nije iznenađujuća kriza legitimiteta vladajućih stranaka s obzirom na slabe rezultate u pogledu svih značajnih indikatora društveno-ekonomskog sustava.

LITERATURA

Amable, B., *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford University Press, Oxford, 2003.

Boyer, R. i Y. Saillard, 'A summary of régulation theory', u: Boyer, R. i Y. Saillard (ur.), *Régulation theory: The state of the art*, Routledge, London, pp. 36–44., 2002.

Cvijanović, V., *Financing Innovations of Small and Medium-Sized Enterprises in a Systemic Perspective: Theoretical Foundations and Cases of Hungary, Slovenia and Croatia*, Peter Lang, Frankfurt, 2011.

Cvijanović, V. i D. Redžepagić, 'From political capitalism to clientelist capitalism? The case of Croatia', *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 29(2): 355–372., 2011.

Domazet, M., V. Cvijanović i D. Dolenc, 'What kind of growth, what kind of degrowth: the case of Croatia reconsidered', 2012., dostupno na <http://www.greeneuropeanjournal.eu/what-kind-of-growth-what-kind-of-degrowth-the-case-of-croatia-reconsidered/>.

Družić, I., 'Oportunitetni troškovi stabilizacije 1980. – 2010.', u Baletić, Z. i G. Družić (ur.), *Iz krize u depresiju: Zbornik radova znanstvenog skupa Krizno stanje hrvatskog gospodarstva i pravci zaokreta ekonomske politike iz procesijske u razvojnu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2012.

Duda, I., *Pronađeno blagostanje: Svakodnevni život i potrošačka kultura u Hrvatskoj 1970-ih i 1980-ih*, Srednja Europa., Zagreb, 2010.

Franičević, V. i V. Puljiz (ur.), *Rad u Hrvatskoj: pred izazovima budućnosti*, Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo i Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zagreb, 2009.

Horvat, B., 'Tranzicija i restauracija: Dvije alternativne strategije', *Ekonomija*, 1999.

Jurčić, Lj. i D. Vojnić, 'Quo vadis Croatia: Od samoupravnog socijalizma i društva blagostanja preko ekonomije i politike tranzicije do divljeg kapitalizma i tržišnog fundamentalizma – Hrvatska na putu u Europsku uniju', *Ekonomski pregled*, 62(12): 787–826., 2011.

Jurković, P., 'The policy of financing social needs in recent years', u: Macesich G., with assistance of R. Lang and D. Vojnić (ur.), *Essays on the Yugoslav economic model*, Praeger, New York, 1989.

Lažnjak, Jasminka; Švarc, Jadranka, 'Upravljačke elite u inovativnom društvu', u: Čengić, D. i Rogić, I. (ur.), *Upravljačke elite i modernizacija*. Institut Ivo Pilar, Zagreb, 145–165., 2001.

Matković, T., 'Restrukturiranje rada? Transformacija strukture zaposlenosti', *Revija za socijalnu politiku*, 10(2): 161–184., 2003.

Račić, D. and V. Cvijanović, 'Privatization, Institution Building and Market Development: The Case of Croatia', u: Kušić, S. (ur.) (2005), *Path-Dependent Development in the Western Balkans. The Impact of Privatization*, Peter Lang, Frankfurt am Main, 2005., pp. 43–77.

Radošević, D., 'Politička ekonomija hrvatske financijske krize', u; Baletić, Z. i G. Družić (ur.), *Iz krize u depresiju: Zbornik radova znanstvenog skupa Krizno stanje hrvatskog gospodarstva i pravci zaokreta ekonomske politike iz prorecesijske u razvojnu*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2012.

Redžepagić, D., *Utjecaj vlasničke strukture na uspješnost poduzeća u tranzicijskim uvjetima – slučaj pretvorbe i privatizacije u Republici Hrvatskoj*, Split: Ekonomski fakultet, Sveučilište u Splitu (doktorska disertacija), 2012.

Stubbs, P. i S. Zrinščak, 'Rethinking Clientelism, Governance and Citizenship in Social Welfare: the case of Croatia', Paper for ESPAnet Conference, Valencia, 8-10 September 2011.

Uvalić, M., *Investment and property rights in Yugoslavia: The long transition to a market economy*, Cambridge: Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

MAKROEKONOMSKI OKVIR STVARANJA I RAZARANJA INDUSTRIJSKE PROIZVODNJE U HRVATSKOJ

Domagoj Mihaljević

UVOD

U ovom radu analiziraju se makroekonomski uvjeti razvoja hrvatske industrije od završetka Drugog svjetskog rata pa sve do danas. Ovaj dugački povijesni horizont obuhvaća razdoblje duže od sedamdeset godina, a obilježen je različitim političkim i ekonomskim reformama koje su odredile sadržaj i oblik industrijske strukture. Periodizacijom ovih reformi nastoji se fokusirati prijelomne faze razvitka industrije i naglasiti kontekst dinamičnih socio-ekonomskih promjena. U tom smislu, poslijeratni industrijski razvoj u Hrvatskoj neodvojiv je od cjelokupnog ekonomskog razvoja Jugoslavije sve do njezina raspada. Stoga je interpretiranje promjena u strukturi hrvatske industrije nužno promatrati kroz prizmu makroekonomskih parametara na jugoslavenskoj razini. Stjecanje samostalnosti u ratnim okolnostima raspada Jugoslavije nije značilo i diskontinuitet ekonomskih procesa (postupna restauracija kapitalističkog načina proizvodnje) koji su utjecali na jugoslavensku ekonomiju, već je implementacija reformi u skladu s ovim procesima samo bila lakše ostvariva. Tako je utjecaj obnove kapitalizma putem pretvorbeno-privatizacijskog procesa čvrsto odredio razvoj industrijske proizvodnje u nezavisnoj Hrvatskoj do danas.

INDUSTRIJALIZACIJA U PERIODU NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA DO 1970. GODINE

Agrarna privredna struktura s brojnim malim seljačkim posjedima, bez suvremene tehnologije i sa zaostalim načinom obrade zemlje dominirala je jugoslavenskom ekonomijom nakon završetka Drugog svjetskog rata. U takvoj situaciji brojno seljačko stanovništvo živjelo je u siromaštvu i dodatni izvor sredstava tražilo u zaduživanju ili dopunskom radu u drugim zanimanjima. Skromna industrijska struktura bila je na izrazito niskoj razini zbog zastarjele mašinerije, nedostatka obrazovanih radnika i nužnog uvoza sirovina, što je rezultiralo malim proizvodnim količinama (Dobrivojević 2009: 103). Industrijska poduzeća zapravo su bila naprednije manufakture, odnosno zanatske radionice koje su u Hrvatskoj imale relativno dugu tradiciju (Teodorović 2008: 309). Ratna razaranja samo su još više zaoštrila teške privredne okolnosti.

Komunistička partija, koja je predvodila narodnooslobodilačku vojsku u borbi protiv fašističkih okupatora, dolaskom na vlast poslije završetka Drugog svjetskog rata postavila je za cilj modernizaciju zemlje i izgradnju socijalističkog društva. Dokinut je kapitalistički način proizvodnje, izvršena je eksproprijacija i nacionalizacija privatnih poduzeća, provodila se agrarna reforma kojom su mnogi bezemljaši i siromašni seljaci dobili zemlju. Pokušala se provesti i kolektivizacija, ali se zbog snažnog seljačkog otpora ubrzo odustalo od toga. Glavni cilj je ipak bila ubrzana industrijalizacija, kojom se poljoprivrednu ekonomsku strukturu trebalo transformirati u industrijsku. Time se htjelo stvoriti materijalne preduvjete za nove društvene odnose (Teodorović 2009: 309).

Sustav upravljanja društvom bio je krajnje centraliziran, a ekonomski razvoj realiziran unutar postavki planske privrede po uzoru na sovjetski ekonomski model, što je značilo orijentaciju na masivnu izgradnju postrojenja teške industrije. Industrijalizacija zemlje u poratnim godinama pokazala se kao izuzetno zahtjevan cilj jer se nagli prelazak na industrijsku osnovicu suočio s nepovoljnim unutarnjim prilikama i krajnje zaoštrenim vanjskim okolnostima, pogotovo nakon Rezolucije Informbiroa i raskida sa Staljinom. U dinamičnim političkim uvjetima industrijalizacija je nerazdvojno bila vezana uz razvoj vojno-obram-

benog kompleksa. Izgradnja tvornica, gomilanje zaliha i proizvodnja strateških dobara s jedne strane nužno su bili u funkciji obrane zemlje, dok je s druge strane trebalo izvoziti proizvode da bi se osigurale devize za daljnju industrijalizaciju i poboljšanje životnog standarda (Woodward 1995: 98-99). Proizvodnja za izvoz značila je manje proizvoda za domaću potrošnju, a da domaća potrošnja ne bi porasla trebalo je vršiti pritisak na nadnice, što je rezultiralo velikim radničkim otporima.

Industrijski razvitak zemlje detaljno je razrađen u Zakonu o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede iz 1947. Planom se predviđaju velike investicije u elektrifikaciju i hidrogradnju, izgradnja tvornica crne i obojene metalurgije, tvornica za proizvodnju strojeva, kemijskih tvornica, otvaranje rudarskih bazena, izgradnja prometne infrastrukture itd. Izvršavanje ciljeva zapisanih u planu bila je „dužnost i čast svakog građanina“, a partijski dužnosnici su vjerovali „da će Jugoslavija za desetak godina stići Veliku Britaniju u proizvodnji po glavi stanovnika“ (Dobrivojević 2009: 104). Lijepo želje sastavni su dijelovi svakog ekonomskog programa, ali realnost situacije otkrivala je drukčiji horizont ostvarivih rezultata.

Nova vlast se u provedbi plana industrijalizacije mogla osloniti na raspoložive prirodne resurse i zatečenu industrijsku strukturu koja je bila slabo razvijena. Pored toga što se gradnja tvornica u prvim godinama odvijala krajnje nekoordinirano i više stihijski nego planski, najveće izazove partijskim planovima predstavljala je mobilizacija seljaka za rad u industriji. Iako je stopa rasta ukupnog broja radnika u razdoblju između 1948. i 1953. godine bila vrlo visoka (8,3 posto), u tom periodu seljake se raznim egzistencijalnim ucjenama, nerijetko i fizičkom represijom, moralo prisiljavati na rad u tvornicama, jer ih teški uvjeti rada, a pritom slabo plaćeni, nisu mogli privući u industrijska postrojenja. Oni koji su povjerovali u državnu propagandu o prosperitetnom industrijskom zaposlenju često su vrlo brzo bježali iz tvornica.¹

1

Više o okrutnim uvjetima provedbe procesa industrijalizacije zemlje u analizi arhivske građe iz tog ranog perioda u radu Ivane Dobrivojević “Svi u fabrike!” Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945-1955; Istorija 20. veka, br. 2, 2009, 103–114.

Temelj industrijskog razvitka nalazio se u proizvodnji sredstava za proizvodnju (mašinerija i oprema) koja su trebala garantirati kontinuitet procesa. Konceptija industrijskog razvitka realizirala se prije svega kroz supstituciju uvoza, dakle proizvodnju svega za što postoje uvjeti u zemlji. Time se jugoslavenska industrijska struktura razvijala u autarkičnom smjeru (Teodorović 2009: 309).

U lipnju 1950. godine zakonski se uvodi samoupravljanje u poduzećima, čime radnički kolektiv postaje suvereno tijelo na razini poduzeća. Radnici raspravljaju i putem radničkih vijeća donose odluke o ključnim pitanjima vezanim uz poduzeće. Radnička vijeća sastajala su se jednom mjesečno, a svakih godinu dana odabrala bi upravljački odbor čije su tri četvrtine članova činili manualni radnici s ciljem da se spriječi otuđenje uprave od radničkog kolektiva. Direktora je predlagala Komunistička partija, a potvrđivalo radničko vijeće. Promoviranje samoupravljanja trebalo je rehabilitirati socijalistički ugled pred komunističkim svijetom nakon raskida sa Staljinom, ali i izgraditi sliku naprednog karaktera državne vlasti u političkim krugovima Zapada, upravo u trenutku kada je bilo nužno osigurati međunarodnu pomoć i uspostaviti trgovinske veze sa zapadnim zemljama. Ovakva interpretacija može se činiti razumljivom, ali uvođenje samoupravljanja bilo je motivirano puno dubljim uzrocima od međunarodne političke reprezentativnosti. Već spomenuto radničko nezadovoljstvo niskim plaćama i neprestani otpori na radnim mjestima, pogotovo u vrijeme ekonomske blokade s istoka, predstavljali su ozbiljan problem tadašnjoj novoj vlasti. Trebalo je osigurati i široku društvenu koheziju u slučaju vojne intervencije Sovjetskog Saveza, a uspostava takvog jedinstva nije se mogla izgrađivati upotrebom sile i neprestanim konfrontacijama s radnicima na koje je trebalo računati kao na sastavni dio teritorijalne obrane (Musić 2011:175–176).

Uvođenjem samoupravnog mehanizma vlast je promicala decentralizaciju i autonomiju privrednih subjekata. Na taj su se način odluke o financijskoj disciplini u limitiranju plaća kako bi više sredstava ostalo za kapitalne investicije mogle prezentirati kao autonomija odlučivanja unutar poduzeća. Prebacivanje odgovornosti za funkcioniranje poduzeća na radnike i radničko preuzimanje odgovornosti za donošenje nepopularnih, ali racionalnih odluka (smanjenje plaća i povećanje investicija) bilo je zapravo sastavni dio manipulacije državnog vrha kojom se bez direktne intervencije iz centra lomio otpor sindikata i osiguravala

poslušnost radnika. Susan Woodward primjećuje da je cilj decentralizacije bilo jačanje centralizma razvijanjem njegova „demokratizma“, a u skladu s tim je uvođenje radničke kontrole smanjivalo ovlasti nad plaćama u uvjetima kada je postojala snažna potražnja za radnicima, a sustav radničkih brigada radnicima davao veliku snagu (Woodward 1995: 161).

Tablica 1.

Prosječne godišnje stope rasta u postocima za pokazatelje razvoja u Jugoslaviji do 1970. g.

Pokazatelji razvoja	1948. –53.	1953. –56.	1957. –60.	1961. –65.	1966. –70.
1. Društveni proizvod	2,0	6,6	11,3	6,8	5,8
2. Ukupno stanovništvo	1,5	1,3	0,9	1,1	0,9
3. Radnici	8,3	6,3	7,6	4,3	1,0
4. Indeks fizičkog obujma					
a) industrija	6,3	12,9	14,1	10,6	6,1
b) poljoprivreda	-3,4	7,0	10,8	1,3	3,0
c) građevinarstvo	...	-3,6	16,7	3,6	4,6
d) promet robe u trg. na malo	13,3	9,6	8,1
e) izvoz	...	9,4	14,6	9,7	5,8
f) uvoz	...	7,4	14,5	5,8	14,3
g) prijevoz robe	12,2	9,1	15,3	7,1	11,9
h) prijevoz putnika	-0,9	11,6	10,8	5,5	3,4
5. Cijene					
a) industrijskih proizvođača	...	0,5	0,7	4,9	5,1
b) poljoprivrednih proizvođača	...	10,0	3,8	20,9	7,2
c) građevinarstva	...	6,5	8,2	14,0	12,2
d) na malo	...	2,3	3,0	11,1	10,0

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1988.

Samoupravni ekonomski model razvijao je decentralizaciju i postupno uvodio tržišne principe razmjene. To je prije svega vrijedilo za tržište roba, a nastavkom tog procesa slabila je zatvorenost i orijentacija na samodostatnost. Temeljni cilj bilo je otvaranje novih radnih mjesta, čemu je doprinos davalo ekstenzivno poticanje industrijskog razvoja (Teodorović 2009: 314–315). Nakon početnih olovnih godina za privlačenje radnika na rad u industriji, u godinama nakon uvođenja samoupravljanja migracije iz sela u grad postale su konstanta i zapravo se više nisu mogle zaustaviti. Anкета iz 1957. pokazuje da se 70 posto mladih htjelo

preseliti u grad i tamo se zaposliti (Dobrivojević 2009: 114). Rast industrijske proizvodnje tako je prije svega bio rezultat masovnog zapošljavanja u industriji. U razdoblju do 1960. jugoslavenska industrija ostvarivala je stope rasta koje su značajno prelazile deset posto. Nakon izgradnje novih postrojenja, obnove starih, osiguranja infrastrukturnih pretpostavki i obrazovanja radnika, industrijski razvoj tijekom pedesetih godina rapidno je napredovao. Glavna pitanja koja su karakterizirala mikro i makro razinu privrednog sistema odnosila su se na odnos raspodjele dohotka između potrošnje i investicija, a rješavanje tog pitanja naročito će doći do izražaja jačanjem decentralizacije i tržišnih principa tijekom šezdesetih godina.

Tablica 2. Tekući račun platne bilance Jugoslavije u milijunima dolara¹, 1950. – 1969. g.

	Vrijednost robe		Saldo trgovin. bilance	Pokriv. uvoza izvozom u %	Neto dobitak od usluga	Neto dobitak od doznaka, kamata i darova	Saldo tekućeg računa (3+5+6)
	Izvoz	Uvoz					
	1	2					
1950.	162	287	-125	56,4	7	34	-84
1951.	186	435	-249	42,7	16	212,4	-20,6
1952.	249	393	-144	63,3	26	117,2	-0,8
1953.	189	418	-229	45,2	10	154,1	-64,9
1954.	246	367	-121	67,0	18	106,1	3,1
1955.	265	470	-205	56,3	35	134,2	-35,8
1956.	329	495	-166	66,5	51	118,3	3,3
1957.	401	673	-272	59,6	65	100,4	-106,6
1958.	463	699	-236	66,2	60	86,6	-89,4
1959.	487	704	-217	69,4	58	79,2	-79,8
1960.	576	845	-269	68,5	67	79,4	-122,6
1961.	583	929	-346	62,5	77	52	-217
1962.	701	900	-199	77,8	103	48	-48
1963.	802	1,080	-278	74,8	168	30	-80
1964.	907	1,342	-435	67,5	211	24	-200
1965.	1,092	1,288	-196	84,8	213	56	73
1966.	1,223	1,576	-353	77,4	246	68	-39
1967.	1,252	1,707	-455	73,3	283	97	-75
1968.	1,264	1,797	-533	70,3	316	122	-95
1969.	1,474	2,134	-660	69,1	401	196	-63

¹ Prema tečaju za 1 US dolar = 451,60 dinara Izvor: Simon 2012, str. 131–132

Raskid sa Staljinom značio je nepovratno prilagođavanje uvjetima zapadnih tržišta, ali ono je bilo strogo administrativno regulirano inzistiranjem na ostvarivanju zacrtanih planova kapitalne izgradnje. Nakon 1956. godine dolazi do popuštanja kontrole, što se može primijetiti po povećavanju izvoza i uvoza roba, ali otpuštanje državne stege zapravo se dogodilo donošenjem ekonomske reforme 1965. godine. Komunistička partija je nizom liberalnih reformskih zahvata odlučila poduzeća snažnije prepustiti tržišnim snagama: povećana je autonomija poduzeća, državno oporezivanje smanjilo se sa 60 posto dohotka poduzeća na 30 posto ostavljajući radničkim kolektivima da se odluče između akumulacije i potrošnje, poduzeća su dobila slobodu trgovanja među sobom i sklapanja ugovora s međunarodnim partnerima, višestruki devizni tečaj zamijenjen je jedinstvenim realnim deviznim tečajem, trgovina je liberalizirana, a država se povukla iz investicija prepuštajući ovu ulogu bankama (Musić 2011: 183).

Tijekom cijelog razdoblja pedesetih odnos uvoza i izvoza bio je relativno nepovoljan. Sve do 1962. godine (kada se napušta petogodišnji plan kao osnova ekonomske politike) pokrivenost uvoza izvozom niža je od 70 posto. Tijekom šezdesetih, najviša pokrivenost je 1965. godine, a nakon reforme izvoz bilježi stagnaciju dok uvoz puno brže raste, što je rezultiralo padom pokrivenosti uvoza izvozom (tablica 2). Premda je orijentacija od 1965. godine bila na izvoznoj proizvodnji s višim razinama opremljenosti rada i složenosti proizvoda, jugoslavenska poduzeća teško su mogla konkurirati tehnološki naprednijim privrednim subjektima na Zapadu, pogotovo u uvjetima realnog tečaja. Nepovoljnu su trgovinsku bilancu tijekom šezdesetih nadomjestile zarade od turizma, koji se razvijao u kontekstu rasta životnog standarda i povećane potrošnje stanovništva, a naročito brojnih dolazaka stranih turista. Neto dobit od usluga je do 1969. godine porasla do 400 milijuna dolara.

Tržišne reforme tijekom šezdesetih (u čijem je središtu ona iz 1965. godine) u konačnici su se pokazale kao promašaj čije su posljedice bile niže stope rasta društvenog proizvoda i stagnacija zapošljavanja. Pad industrijskih stopa rasta nije se mogao kompenzirati rastom u drugim sektorima, pa je tendencija smanjenja stope rasta društvenog proizvoda bila stalna. Porast decentralizacije i prepuštanje ekonomske dinamike u većoj mjeri tržištu naglasili su konfliktnost interesa privrednih subjekata koji su međusobno snažno konkurirali. Pogotovo je do

izražaja došla razlika u stupnju razvijenosti pojedinih republika i autonomnih pokrajina, a jačanjem decentralizacije osnažila je težnja za zaokruživanjem ekonomske strukture unutar republika (Teodorović 2009: 313).

Tablica 3. Struktura vanjskog duga Jugoslavije u milijunima dolara, 1960. – 1969.

	Finan. krediti	Uvoz robe na kredit			Ostalo zaduž.	Kratk. krediti	Ukupni krediti (1+2+5+6)	Dani krediti	Neto zadužen. (7-8)
		ukup.	oprema	ostalo					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1960.	68	285	230	55	...	97	450	...	450
1961.	184	340	290	50	...	109	633	...	633
1962.	188	410	321	89	...	113	711	...	711
1963.	226	522	381	141	...	101	849	...	849
1964.	225	607	429	178	...	171	1,003	...	1,003
1965.	271	794	539	255	...	178	1,243	198	1,045
1966.	276	975	636	339	...	167	1,418	237	1,181
1967.	361	1,089	737	352	...	169	1,619	271	1,348
1968.	399	1,202	846	356	...	239	1,840	312	1,528
1969.	440	1,380	1,042	338	...	295	2,115	407	1,708

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991.

Politika zaduživanja u Jugoslaviji do kraja šezdesetih bila je reducirana na najnužnije kredite kojima se investiralo u tehnološku opremljenost proizvodnih kapaciteta kako na razini tehnologije jugoslavenska privreda ne bi izgubila korak s onom na Zapadu. Radilo se prije svega o uvozu robe na kredit, dakle opreme koja je bila neophodna za industrijski razvoj. Ukupna neto zaduženost između 1960. i 1969. godine porasla je za 3,8 puta, s iznosom zaduženja na kraju razdoblja od 1,7 milijardi dolara.

Tablica 4. Udio bruto investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu (%), 1960. – 1973.

Područje	1960. – 1967.	1968. – 1973.
Jugoslavija	32,1	30,6
SR Hrvatska	29,4	28,3
Zemlje EEC-a	22,7	23,5
Zemlje OECD-a	21,0	22,3
Japan	31,0	34,6

Izvor: Sirotković 1996, str. 14

Bruto investicije u osnovna sredstva tijekom šezdesetih i početkom sedamdesetih zadržale su se na izrazito visokom nivou koji je iznosio blizu trećine društvenog proizvoda, što je bilo značajno više od prosjeka zemalja Europske ekonomske zajednice i zemalja OECD-a (gdje su se investicije kretale nešto iznad 20 posto), čak i od svih tih zemalja pojedinačno s izuzetkom Japana. U SR Hrvatskoj razina tih investicija bila je blago ispod prosjeka Federacije.

Tablica 5.

Stopa rasta društvenog proizvoda i proizvodnosti rada u prerađivačkoj industriji, 1960. – 1973.

Područje	1960. – 1968.		1968. – 1973.	
	Društ. proizvod	Proizv. rada	Društ. proizvod	Proizv. rada
SR Hrvatska	7,7	5,1	6,5	4,1
Jugoslavija	7,9	4,7	8,1	3,7
Zemlje EEC-a	5,6	5,1	6,1	5,5
Zemlje OECD-a	6,3	4,6	5,6	4,8
Japan	15,6	11,1	11,7	9,5

Izvor: Sirotković 1996, str. 16

Od druge polovine pedesetih nastojalo se povećati zastupljenost prerađivačke industrije i sredstava široke potrošnje u industrijskoj strukturi, uz nastavak razvoja teške industrije. Posljedica je bila ubrzana proizvodnja intermedijarnih materijala i proizvoda. Tako je SR Hrvatska već od sredine šezdesetih godina posjedovala karakteristike novoindustrijalizirane republike, ali s još uvijek značajnim zaostatom za industrijski razvijenim zemljama. Industrijska struktura bila je raspoređena na proizvodnju sredstava za proizvodnju, intermedijarnu proizvodnju, proizvodnju sirovina i baznu proizvodnju, proizvodnju potrošnih dobara i začetak proizvodnje utemeljene na višim tehnologijama (Teodorović 2009: 315).

Prosječna stopa rasta produktivnosti rada u prerađivačkoj industriji u SR Hrvatskoj (5,1 posto) bila je viša nego jugoslavenska stopa (4,7 posto) u razdoblju do 1968. godine. U razdoblju do 1973. godine prosječna stopa produktivnosti rada bilježi pad uslijed neuspješne implementacije tržišne reforme. Ipak, puno je važnije primijetiti da razina produktivnosti rada u SR Hrvatskoj i Jugoslaviji

nije mnogo zaostajala za razvijenim zapadnim zemljama (do 1968. godine nije zaostajala uopće).

Tablica 6.

Struktura zaposlenih po odabranim sektorima u SR Hrvatskoj u tisućama, 1960. – 1970.²

	1960.	1965.	1967.	1970.
Ukupno	781	959	913	966
1. Industrija	290	353	342	355
- ind. hrane, pića i duhana	30	38	37	40
- tekstilna ind.	43	60	60	58
- kožna ind.	8	12	12	12
- drvna ind.	33	34	32	31
- kemijska ind.	14	21	23	26
- metalska ind.	53	65	60	65
- brodogradnja	17	18	18	20
2. Građevinarstvo	69	84	76	84
3. Trgovina, ugostiteljstvo, turizam	69	99	105	125

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske, 1961. – 1971.

Ukupna zaposlenost u SR Hrvatskoj tijekom šezdesetih rasla je do 1965. godine (959 tisuća zaposlenih), a do kraja desetljeća bilježi stagnaciju, pa ukupna zaposlenost 1970. godine iznosi 966 tisuća. Tijekom cijelog razdoblja 37 posto zaposlenih radi u industriji, a najviše zaposlenih radi u metalnoj, tekstilnoj i industriji hrane i pića. Broj radnika u uslužnom sektoru trgovine, ugostiteljstva i turizma tijekom šezdesetih također je ubrzano rastao do brojke od 125 tisuća na kraju razdoblja.

² U tablicama koje pokazuju broj zaposlenih po odabranim sektorima, u primjeru industrijskog sektora zbrojeni su zaposleni u komplementarnim djelatnostima radi cjelovitog uvida u određenu industrijsku granu, ali i zbog toga što se tijekom razdoblja mijenjao broj djelatnosti i njihovi obuhvati (pojedine industrijske grane segmentirane su na više djelatnosti, što onemogućuje praćenje kontinuiteta pojedine industrijske grane). Sinteza pojedinih djelatnosti omogućuje nam tako da pratimo broj zaposlenih u određenoj industrijskoj grani neovisno o klasifikacijskim podjelama tijekom različitih razdoblja. U tablici 6, metalska industrija obuhvaća zaposlene u djelatnosti crne i obojene metalurgije te djelatnosti metalne industrije, a industrija hrane, pića i duhana obuhvaća zaposlene u prehrambenoj industriji i industriji duhana, dok ostale industrijske grane, kao i sektor građevinarstva te sektor trgovine, ugostiteljstva i turizma u tablici imaju kategorije istovjetne onima u statističkom godišnjaku. Ovaj obuhvat odnosi se i na 1970. i 1975. godinu, koje su prikazane u tablici 12.

UKLJUČIVANJE JUGOSLAVENSKE PRIVREDE U MEĐUNARODNU PODJELU RADA

Dekadu sedamdesetih karakteriziraju dva petogodišnja razdoblja koja imaju skoro identične ekonomske pokazatelje, poput stopa rasta BDP-a, zaposlenosti i industrijske proizvodnje (tablica 7), ali između tih ekonomskih razdoblja postoji značajna razlika u njihovu ostvarivanju. Razdoblje od 1971. do 1975. godine predstavlja drugu najuspješniju privrednu fazu u cijelom povijesnom horizontu (najuspješnija je ona od 1956. do 1960. godine). U tom kratkom razdoblju početkom sedamdesetih, nakon neuspješne implementacije tržišnih reformi 1965. godine, dolazi do rješavanja problema nelikvidnosti snažnijim administrativnim angažmanom, poboljšan je položaj energetike, proizvodnje sirovina, grupacije radno intenzivnih djelatnosti, a posebno poljoprivrede. Ovo se radilo putem otklanjanja dispariteta nastalih administrativnom regulacijom cijena, pa je time bilo moguće ravnopravnije stjecanje i raspodjela dohotka.

Tablica 7.

Prosječne godišnje stope rasta u postocima za pokazatelje razvoja u Jugoslaviji, 1970. – 1980. g.

Pokazatelji razvoja	1971. – 1975.	1976. – 1980.
1. Društveni proizvod	5,9	5,7
2. Ukupno stanovništvo	1,0	0,8
3. Radnici	4,3	4,0
4. Indeks fizičkog obujma		
a) industrija	8,1	6,7
b) poljoprivreda	2,8	2,2
c) građevinarstvo	3,8	7,5
d) promet robe u trg. na malo	5,9	4,6
e) izvoz	4,9	4,7
f) uvoz	5,8	2,3
g) prijevoz robe	3,7	5,2
h) prijevoz putnika	8,2	3,5
5. Cijene		
a) industrijskih proizvođača	18,0	12,7
b) poljoprivrednih proizvođača	19,9	19,6
c) građevinarstva	20,0	18,1
d) na malo	20,0	17,4

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1988.

Dobivanje većih inozemnih kredita na početku sedamdesetih zahtijevalo je snažne garancije stabilnosti jugoslavenske privrede. U takvoj situaciji Jugoslavija je 1972. godine uspostavila sistem stalnih i tekućih deviznih rezervi. Istovremeno se provodila politika liberalizacije cijena i ostvarivanja uvjeta za globalnu i strukturnu ravnotežu, što je postignuto usprkos relativno visokom porastu cijena (rast cijena na malo do 1975. godine je 20 posto na godišnjoj razini). U situaciji sve veće liberalizacije vanjske trgovine, svjetske cijene utjecale su na rast cijena na domaćem tržištu, ali su njihovu rastu doprinosile i slabosti domaće politike cijena. Tako se od druge polovine 1972. godine uspostavlja konvergencija domaćih i stranih cijena, što je vodilo stabilizaciji tečaja i njegovu djelomičnom uvrštavanju u bankarsko tržište konvertibilnih valuta, kao i stimuliranju izvoza. Carinskom, poreznom i kreditnom politikom amortizirao se utjecaj porasta cijena uvoznih proizvoda na troškove proizvodnje i troškove života. Osobni dohoci po zaposlenom imali su u početku razdoblja malu stopu rasta, ali je od druge polovine 1973. godine stopa rasla brže. No ukupna potrošnja i društveni standard imali su znatno povoljnija kretanja, što se posebno odnosi na stambenu izgradnju (Sirotković 1989: 92–93). Odnos osobne potrošnje i akumulacije stabilan je kroz cijelo razdoblje, s tim da je taj odnos više u korist osobne potrošnje nego u razdoblju šezdesetih godina. Kada se promatra akumulacija, koja predstavlja onaj dio sredstava što ostane kada se podmire svi ostali troškovi, vidimo da je učešće otplate kamata u akumulaciji između 29 i 34 posto, i to je relativno povoljan stupanj koji otpada na otplatu dugova (Sirotković 1989: 95).

Razdoblje od 1971. do 1975. godine može se ocijeniti izuzetno pozitivno, pogotovo ako se uzme u obzir krizna i nepovoljna 1971. godina. Aktivnom i smišljenom politikom, u okviru postojanja odgovarajućih uvjeta, pokazano je da se i u kratkom razdoblju mogu proizvesti značajni pomaci (Sirotković 1989: 93). Svi pokazatelji su izuzetno pozitivni: društveni proizvod raste po stopi od 5,9 posto, zaposlenost po stopi od 4,3 posto, a industrijska proizvodnja raste po stopi od 8,1 posto (tablica 7). Ovo je razdoblje u kojem se Jugoslavija nastojala uklopiti u međunarodnu podjelu rada i za kratko vrijeme to se pokazalo uspješnim.

Ali međunarodne političke i ekonomske okolnosti brzo su se mijenjale, što će naročito doći do izražaja u razdoblju od 1976. do 1980. godine. Pogoršali su se uvjeti na svjetskom tržištu roba i kapitala na štetu slabije razvijenih zemalja.

Kriza kapitalizma sedamdesetih, s visokim stopama inflacije u Europi, snažno je utjecala na ekonomske odnose u Jugoslaviji, naročito na vanjskotrgovinsku razmjenu. Efekt vanjskih poremećaja multiplicirao je negativna kretanja u Jugoslaviji. Administrativni utjecaj na cijene vodio je njihovu rastu brže nego što je to proizlazilo iz utjecaja svjetskih cijena, a u takvim se uvjetima prestala provoditi politika realnog tečaja. Posljedice su se ogledale u rastu cijena, deficitu trgovinske bilance i zaduživanju u inozemstvu (Sirotković 1989:61).

Na unutarnjem planu, radikalni reformski zahvati u samoupravni sustav kroz Ustav 1974. godine i Zakon o udruženom radu 1976. rezultirali su kontraproduktivnim utjecajem s obzirom na kontekst u kojem su se implementirali. Ove promjene trebale su osigurati postojanost samoupravnog sustava i osigurati radikalnu demokratizaciju. Zapravo, klasno najradikalniju, jer je ukupna politička i ekonomska vlast dodijeljena udruženim radnicima. Namjera je bila napuštanje etatističkog upravljanja, ali se istovremeno nastojalo izbjeći i mogućnost restauracije kapitalističkih odnosa (Bilandžić 1985: 446). No ova u suštini demokratska oporuka jednog rukovodstva na odlasku nije naišla na svog adresata.

U političkoj je sferi nije bilo moguće provesti zbog borbe u političkim rukovodstvima, pa je u okviru procjene o kontrarevolucionarnoj opasnosti uslijedila represija. Rekonstruirana partijska vodstva preuzela su sve poslove upravljanja društvom. Demokratske procedure u radu samoupravnih organa i skupština nisu se mogle adekvatno izraziti. U ekonomskoj sferi nije bila provediva jer se preskok iz već izgrađenih tržišnih odnosa u sveopći sustav dogovaranja nije mogao dogoditi preko noći, a i tehnokratske strukture izuzetno su ojačale i nisu se bile spremne odreći svoje moći. U konačnici, reforma sustava zamišljena legislativom iz 1974. i 1976. godine doprinijela je velikoj birokratizaciji bez funkcioniranja demokratskih mehanizama. Razina birokratiziranosti može se iščitati iz toga da je u provođenju Zakona o udruženom radu usvojeno između 1,25 i 1,5 milijuna pravnih akata na svim razinama društvene organizacije. Svaka osnovna organizacija udruženog rada (tzv. OOUR-i) donijela je oko tridesetak općih pravnih akata, koji su obuhvaćali 500 – 1000 stranica teksta pravnih normi (Bilandžić 1985: 447-448).

U razdoblju do 1975. godine provodila se politika realnog tečaja, što je rezultiralo izuzetnim rastom robne razmjene s inozemstvom. Naime, kako se jugoslavenska privreda nastojala intenzivnije uključiti u međunarodnu podjelu rada, tako se težište razvoja nastojalo fokusirati na izvoz. To je bilo nužno na dosegnutoj razini ekonomskog razvoja jer je unutarnje tržište postalo ograničeno. Priljev deviza od izvoza koristio se za nabavu i implementaciju suvremenih tehnoloških dostignuća koja su trebala povećati rast efikasnosti i donijeti višu produktivnost, a time i veću konkurentnost na međunarodnom tržištu. Izvoz je na početku sedamdesetih brzo porastao. Tako je u 1972. godini izvoz pokrivao uvoz do razine od 70 posto, što je bilo poboljšanje u odnosu na kriznu 1971. (55 posto), a u 1973. godini pokrivenost uvoza već je bila manja i iznosi 63 posto. Uvoz je u narednim godinama brže rastao od izvoza, pogotovo nakon 1975. godine, pa se pokrivenost uvoza izvozom još više smanjivala (tablica 8).

Proizvodna struktura jugoslavenske privrede tijekom cjelokupnog razvoja nije uspjela nadmašiti obilježje da je „više uvozno ovisna nego što je izvozno sposobna“ (Sirotković 1989: 53), pa je neprekidno postojao deficit trgovinske bilance. Da bi generirao određenu proizvodnju, industrijski razvoj zahtijevao je neprestani uvoz, a opskrba uvoznom opremom zahtijevala je izvoz kojim su se prikupljale devize, no izvoz opet ovisi o proizvodnji. Relacije ovog oblika izrazito su nefleksibilne, pa ako privreda ne uspije mjerama ekonomske politike prilagoditi izvoz uvozu, svaka promjena na međunarodnom tržištu može biti pogubna za zemlju koja nema adekvatnu proizvodnu strukturu da se nosi sa svjetskim tržišnim fluktuacijama.

Izlaz iz ove začarane petlje Jugoslavija je pokušala pronaći u snažnim investicijama tijekom sedamdesetih kojima je forsirala proizvodnju, što je stimuliralo rast uvoza. Budući da se u drugoj polovini sedamdesetih događaju veliki poremećaji na međunarodnom tržištu roba i kapitala, rast izvoza nije mogao pratiti rast uvoza (jer zapadne ekonomije ulaze u stagnaciju). Rezultat je bio vidljiv po cijelom nizu unutrašnjih poremećaja: velikom deficitu trgovinske bilance, rastu zaduženosti iznad servisnih kapaciteta privrede, prelijevanju kamata u inflaciju, zaustavljanju proizvodnje i padu standarda. Dugovi su došli na naplatu tijekom osamdesetih, kada jugoslavenska vlada restrikcijama uvoza nastoji uravnotežiti

trgovinsku bilancu i prikupiti devize. Ograničavanje uvoza rezultiralo je zaostajanjem industrije za razvijenim zemljama.

Deficitarne stavke u trgovinskoj bilanci bile su u grupacijama energetike (najveći deficit), prerade metala i elektroindustrije, metalurgije, proizvodnje kemijskih proizvoda, ali i poljoprivrede i ribarstva. Deficit u grupaciji poljoprivrede i ribarstva posve je nerazumljiv jer je u tom sektoru privrede Jugoslavija imala komparativne prednosti u odnosu na europske zemlje, a razlog je bio zapostavljanje ovog sektora. Slično je i s grupacijom nemetala, gdje je također postojao deficit. Suficit je ostvaren u grupacijama prometa i veza, tekstila, kože i gume, u preradi drva, ugostiteljstvu i turizmu, a u grupacijama prehrambenih proizvoda i građevinarstva bio je simboličan (Sirotković 1989: 53). Cilj ekonomske politike bio je financirati proizvodna dobra prelijevanjem sredstava koja su ostvorena izvozom potrošnih roba, uz dopunska inozemna sredstva koja su omogućavala višu razinu investiranja, pa onda i brži razvoj.

Nakon 1975. godine, u nepovoljnim međunarodnim okolnostima obilježenima inflacijom i privrednom stagnacijom, izvoz je blago porastao, ali uvoz je ubrzano rastao, što je rezultiralo većim disbalansom u vanjskotrgovinskoj robnoj razmjeni. Pokrivenost uvoza izvozom smanjila se na razinu ispod 60 posto (s izuzetkom 1976. godine), a na kraju razdoblja, 1979. godine, bila je svega 48,4 posto. Rast uvoza jednim dijelom je odlazio na proizvodna dobra koja su trebala industriji u procesu proizvodnje, a drugim dijelom za osiguranje životnog standarda. U vrijeme kada je Zapad prolazio kroz krizu, Jugoslavija je još uvijek ostvarivala visoke stope rasta (nekoliko puta više od zapadnih zemalja), ali osiguranje životnog standarda financiralo se prvenstveno inozemnim zaduživanjem upravo u razdoblju kada su se krediti mogli dobiti pod najgorim uvjetima. Veliki deficit trgovinske bilance donekle je amortizirala neto dobit od usluga, prije svega turizma, čiji se porast nastavio tijekom sedamdesetih.

Tablica 8. Tekući račun platne bilance Jugoslavije u milijunima dolara¹, 1970. – 1979. g.

	Vrijednost robe		Saldo trgovin. bilance	Pokriv. uvoza izvozom u %	Neto dobitak od usluga	Neto dobitak od doznaka, kamata i darova	Saldo tekućeg računa (3+5+6)
	Izvoz	Uvoz					
	1	2					
1970.	1,679	2,874	-1,195	58,4	422	425	-348
1971.	1,814	3,252	-1,438	55,8	433	648	-357
1972.	2,237	3,233	-996	69,2	631	784	419
1973.	2,853	4,511	-1,658	63,2	711	1,332	385
1974.	3,805	7,520	-3,715	50,6	1,095	1,437	-1,183
1975.	4,072	7,694	-3,622	52,9	1,289	1,333	-1,000
1976.	4,878	7,367	-2,489	66,2	1,163	1,491	165
1977.	5,254	9,634	-4,380	54,5	1,379	1,472	-1,529
1978.	5,671	9,988	-4,317	56,8	1,329	1,732	-1,256
1979.	6,794	14,019	-7,225	48,4	2,147	1,417	-3,661

¹ Prema tečaju za 1 US dolar = 451,60 dinara Izvor: Simon 2012, str. 131–132

Neto zaduženost Jugoslavije 1970. godine iznosila je 1,8 milijardi dolara, a na kraju 1975. 5,8 milijardi dolara. U pet godina to je značilo porast zaduživanja od 4 milijarde, ali još uvijek u granicama koje privreda može servisirati. Bila je to cijena uključivanja u međunarodnu podjelu rada. Značajnu ulogu u tom razdoblju imala je relativno uspješna politika raspodjele društvenog i osobnih dohodaka, a to se povoljno odrazilo na investicije. Tako se investicijskom politikom značajno utjecalo na porast potražnje domaće opreme za industriju (Sirotković 1989: 92).

Nakon 1975. godine krediti nastavljaju rasti upravo u razdoblju nepovoljnih međunarodnih okolnosti. 1977. godine neto zaduženje je poraslo na 8,4 milijardi dolara, 1978. na 10,7 milijardi dolara, 1979. godine na 14 milijardi dolara, a 1980. na 17,5 milijardi dolara. Samo pet godina bilo je dovoljno da se neto zaduženost poveća za više od tri puta, znatno iznad kreditnih kapaciteta privrede.. Struktura zaduživanja (tablica 9) pokazuje da je sve veći udio kredita odlazio na financijske kredite kojima su se financirala proizvodna, ali i potrošna dobra, uz postojan rast uvoza robe na kredit. Jugoslavija se zadužila kod Međunarodnog monetarnog fonda, 16 zemalja i 600 banaka. (Bilandžić 1985: 486). Ovim zaduživanjem Jugoslavija je prihvatila pravila svjetske igre, pa tako i otplatu kredita.

Tablica 9. *Struktura vanjskog duga Jugoslavije u milijunima dolara, 1970. – 1979.*

	Finan. krediti	Uvoz robe na kredit			Ostalo zaduž.	Kratk. krediti	Ukupni krediti (1+2+5+6)	Dani krediti	Neto zaduž. (7-8)
		ukup.	oprema	ostalo					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1970.	620	1,527	1,112	415	...	203	2,350	497	1,853
1971.	846	1,908	1,447	461	38	389	3,181	478	2,703
1972.	1,330	2,412	1,885	527	46	145	3,933	506	3,427
1973.	1,585	2,502	2,036	466	38	136	4,261	648	3,613
1974.	2,084	3,395	3,013	382	45	124	5,648	704	4,944
1975.	2,354	4,077	3,608	469	39	114	6,584	786	5,798
1976.	3,000	4,803	4,297	506	31	100	7,934	916	7,018
1977.	3,344	5,992	5,304	688	30	174	9,540	1,116	8,424
1978.	4,281	7,080	6,283	797	39	432	11,832	1,107	10,725
1979.	5,514	8,756	7,793	963	33	929	15,232	1,220	14,012

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991.

Rapidni porast zaduživanja u drugoj polovini sedamdesetih rezultirao je impresivno visokim udjelom investicija u osnovna društvena sredstva. Prosječni udio bruto investicija u razdoblju između 1974. i 1979. godine znatno je viši od prosječne stope zemalja Europske ekonomske zajednice i zemalja OECD-a, pa čak i Japana (tablica 10). U SR Hrvatskoj udio investicija je malo ispod jugoslavenskog, što proizlazi iz manjeg zaduživanja hrvatskih poduzeća u inozemstvu. U tom su periodu prosječne bruto investicije najviše u cjelokupnom jugoslavenskom ekonomskom razvoju. Time se financirao tehnički napredak industrije i transfer tehnologija i znanja iz inozemstva. Enormni krediti kojima se nastojao održati rast životnog standarda i približavanje industrijskim zemljama Zapada (u 1977. godini Jugoslaviju je do grupacije industrijskih razvijenih zemalja dijelilo osam mjesta) došli su na naplatu tijekom osamdesetih kada je udio investicija drastično pao.

Tablica 10.
Udio bruto investicija u osnovna sredstva u društvenom proizvodu (%), 1974. – 1987.

Područje	1974. – 1979.	1980. – 1987.
Jugoslavija	33,1	24,0
SR Hrvatska	30,9	22,8
Zemlje EEC-a	22,1	19,9
Zemlje OECD-a	22,3	20,5
Japan	31,6	29,0

Izvor: Sirotković 1996, str. 14

Stope rasta u prerađivačkoj industriji Jugoslavije u razdoblju između 1973. i 1979. godine bile su skoro četiri puta više nego u zemljama Europske ekonomske zajednice i zemalja OECD-a, pa čak i Japana, dok je proizvodnost rada u prerađivačkoj industriji bila blago viša nego u tim zemljama, ali niža od Japana. To samo pokazuje efekte snažnog zaduživanja i investicija u tom periodu, kojima se stimulirao gospodarski razvoj. Tijekom osamdesetih, ove stope rasta pretvorit će se u dugu industrijsku stagnaciju s posljedicama ubrzanog zaostajanja za industrijski razvijenim zemljama (tablica 11).

Tablica 11.
Stope rasta društvenog proizvoda i proizvodnosti rada u prerađivačkoj industriji, 1973. – 1987.

Područje	1973. – 1979.		1979. – 1987.	
	Društ. proizvod	Proizv. rada	Društ. proizvod	Proizv. rada
SR Hrvatska	7,3	3,9	1,8	0,5
Jugoslavija	7,9	3,5	2,8	0,4
Zemlje EEC-a	2,0	3,0	0,7	2,7
Zemlje OECD-a	2,2	2,6	2,6	3,5
Japan	3,6	5,0	6,7	5,8

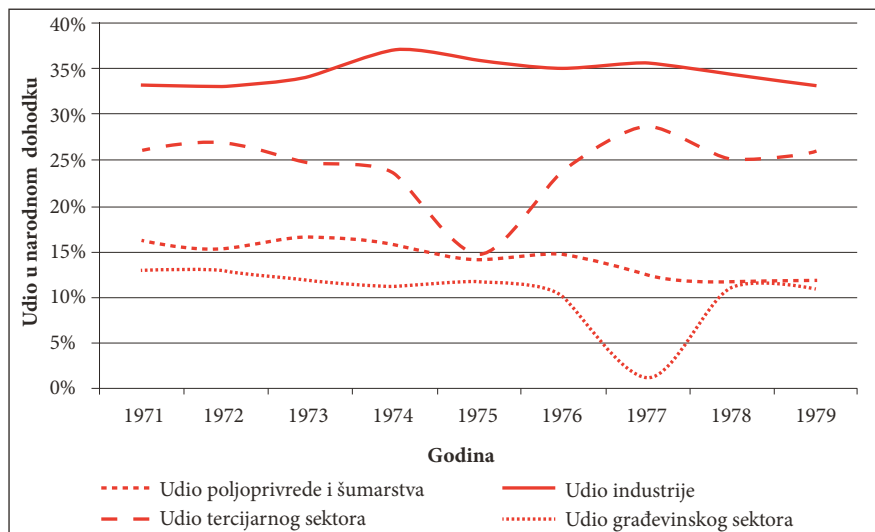
Izvor: Sirotković 1996, str. 16

Struktura narodnog dohotka SR Hrvatske pokazuje izrazitu važnost industrije, na koju tijekom sedamdesetih godina otpada više od trećine narodnog dohotka. Zatim je slijedio tercijarni sektor, koji je zauzimao oko 25 posto udjela (s izuzetkom 1975. godine), pa sektor poljoprivrede i šumarstva, čiji udio od 16 posto

u 1971. godini postupno opada na 12 posto u 1979. godini. Udio građevinskog sektora u narodnom dohotku kretao se oko 12 posto.

Grafikon 1.

Struktura narodnog dohotka po privrednim sektorima u SR Hrvatskoj, 1971. – 1979.

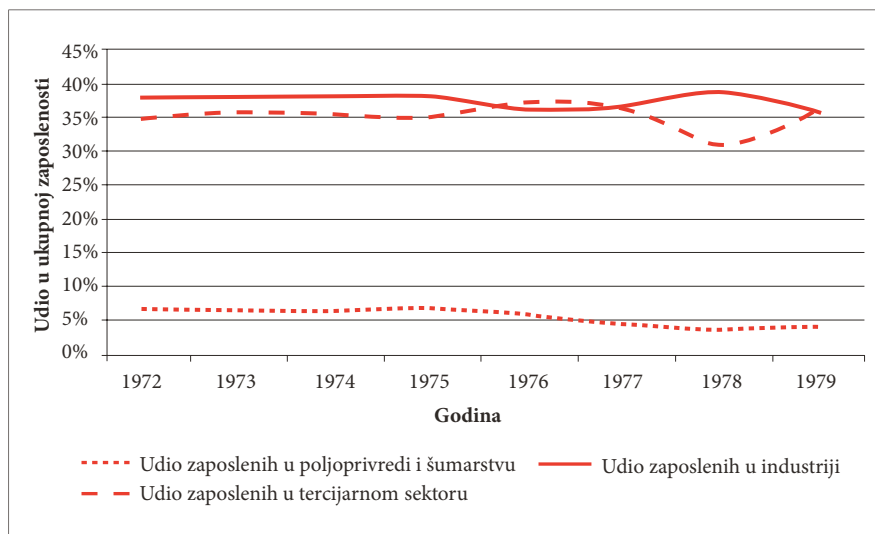

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske, različita godišta.

Struktura zaposlenosti pokazuje da je skoro 40 posto zaposlenih radilo u industriji, čime se dodatno pokazuje važnost tog privrednog sektora za razvoj SR Hrvatske. Slijedio je tercijarni sektor s udjelom zaposlenih malo višim od 35 posto, dakle odmah iza industrije. Udio zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu kretao se oko 5 posto.

Grafikon 2.

Struktura ukupne zaposlenosti po privrednim sektorima u SR Hrvatskoj, 1972. – 1979.

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske, različita godišta.

Broj zaposlenih u industriji nastavio je rasti tijekom sedamdesetih godina, ali je izraziti porast ostvaren i u uslužnom sektoru trgovine, ugostiteljstva i turizma koji do kraja desetljeća bilježi više od 200 tisuća radnika. Struktura zaposlenosti u industriji pokazuje da je najviše radnika na kraju desetljeća bilo zaposleno u tekstilnoj industriji (80 tisuća), slijede metalska industrija (65 tisuća), prehrambena industrija (59 tisuća), drvena (44 tisuće) i kemijska industrija (30 tisuća). Investicije tijekom sedamdesetih poticale su i gradnju stambenih objekata, tako da je i broj radnika u tom sektoru ubrzano rastao, sve do 144 tisuće radnika u 1980. godini.

Tablica 12.

Struktura zaposlenih po odabranim sektorima u SR Hrvatskoj u tisućama, 1970. – 1980.

	1970.	1975.	1980.
Ukupno	966	1,158	1,379
1. Industrija	355	431	489
- ind. hrane, pića i duhana	40	51	59
- tekstilna ind.	58	71	80
- kožna ind.	12	17	29
- drvna ind.	31	38	44
- kemijska ind.	26	33	30
- metalska ind.	65	76	65
- brodogradnja	20	26	19
2. Građevinarstvo	84	100	144
3. Trgovina, ugostiteljstvo, turizam	125	168	217

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske, 1976. – 1981.

EKONOMSKA KRIZA TIJEKOM OSAMDESETIH GODINA

Nakon smrti Josipa Broza Tita, podatak o razini zaduženosti Jugoslavije postao je javno dostupan. Ekonomska politika morala se prilagoditi novim privrednim uvjetima koji su zahtijevali reduciranje zaduživanja i otplatu postojećih dugova. Federalna vlast odlučila je primjenjivati metode stezanja remena i bolnih rezova kako bi se otplatili dugovi i ekonomiju zemlje čvršće uklopilo u međunarodne kapitalističke tokove. Pomoć pri restrukturiranju privrede zatražena je od Međunarodnog monetarnog fonda. Prije potpisivanja sporazuma s Međunarodnim monetarnim fondom pristupilo se izradi dokumenta pod nazivom Dugoročni program ekonomske stabilizacije. Taj dokument sastojao se od 17 poglavlja s preko tisuću stranica. Premda je dokument bio prožet ideološkom retorikom socijalizma, reforme koje su predlagane imale su jasnu protržišnu, čak i prokapitalističku orijentaciju (Mencinger 2000: 132). Sporazum s Međunarodnim monetarnim fondom potpisan je u ljeto 1983. godine.

Jugoslavenska država garantirala je otplaćivanje svih zajmova, bez obzira na to tko ih je podigao i što je njima ostvario, te prihvaćanje obveza u provedbi svih

mjera koje Međunarodni monetarni fond smatra nužnim za sanaciju privrede. Značilo je to smanjenje svih oblika potrošnje kako bi se dio nacionalnog dohotka mogao izdvojiti za otplatu dugova, ubrzani prelazak na politiku realnog tečaja dinara, uvođenje realnih kamata na sve kredite u zemlji (ovo je bio snažan vjetar u leđa cjelokupnoj bankarskoj tehnostukturi), zatim liberalizaciju domaćih cijena i obuzdavanje inflacije. Bio je to rezonantni diktat krupnog kapitala koji je kod pojedinih političara i ratnih veterana izazivao šok i nevjericu (Bilandžić 1985: 486).

Tablica 13.

Prosječne godišnje stope rasta u postocima za pokazatelje razvoja u Jugoslaviji, 1980. – 1987. g.

Pokazatelji razvoja	1981. – 1987.
1. Društveni proizvod	0,8
2. Ukupno stanovništvo	0,8
3. Radnici	2,4
4. Indeks fizičkog obujma	
a) industrija	2,8
b) poljoprivreda	-0,9
c) građevinarstvo	-5,7
d) promet robe u trg. na malo	-0,7
e) izvoz	2,3
f) uvoz	-3,8
g) prijevoz robe	1,8
h) prijevoz putnika	3,9
5. Cijene	
a) industrijskih proizvođača	56,8
b) poljoprivrednih proizvođača	58,4
c) građevinarstva	59,0
d) na malo	62,4

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1988.

U razdoblju između 1981. i 1987. godine društveni proizvod rastao je po stopi od 0,8 posto, odnosno privreda prolazi kroz period ekonomske stagnacije. Industrija je u prosjeku ipak rasla, i to po stopi od 2,8 posto. Goleme investicije iz sedamdesetih, koje su industriju izuzetno tehnički opremile, osigurale su rast industrijske proizvodnje. No taj je rast bio daleko ispod realnih mogućnosti s obzirom na stanje i kretanje proizvodnih fondova, stručnih kadrova i raspoloživa

financijska sredstva, jer sveopća štednja i smanjena potrošnja nisu mogle potaknuti rad industrijskih kapaciteta. Dakle, problem jugoslavenske stagnacije društvenog proizvoda nije proizlazio iz kretanja i stanja proizvodnih snaga (faktora ili uvjeta proizvodnje) već iz neadekvatnih mjera ekonomske politike koje su uvjetovane utjecajem vanjskih faktora (Sirotković 1989: 22).

Industrija je pogotovo bila pogođena kroz pad građevinarstva, koji je tijekom osamdesetih iznosio -5,7 posto. Građevinarstvo se tretiralo kao potrošnja, stoga je vlast uvelike odustajala od stambene izgradnje premda je građevinarstvo povezano i s uslužnim i s proizvodnim sektorom te je imalo velik utjecaj na ekonomiju. Velik dio industrije bio je oslonjen na građevinarstvo kroz proizvodnju nemetala, proizvodnju i preradu drva te proizvodnju i preradu metala. Sve industrijske grane koje su u osamdesetima imale negativne stope rasta bile su povezane – posredno ili neposredno – s građevinarstvom (Sirotković 1989: 22).

Tablica 14. Tekući račun platne bilance Jugoslavije u milijunima dolara¹, 1980. – 1990. g.

	Vrijednost robe		Saldo trgovin. bilance	Pokriv. uvoza izvozom u %	Neto dobitak od usluga	Neto dobitak od doznaka, kamata i darova	Saldo tekućeg računa (3+5+6)
	Izvoz	Uvoz					
	1	2					
1980.	8,978	15,064	-6,086	59,6	2,982	813	-2,291
1981.	10,929	15,757	-4,828	69,3	3,339	712	-777
1982.	10,241	13,334	-3,093	76,8	2,739	-110	-464
1983.	9,914	12,154	-2,240	81,6	2,412	102	274
1984.	10,254	11,993	-1,739	85,5	2,107	86	454
1985.	10,622	12,223	-1,601	86,9	2,517	-83	833
1986.	11,084	13,096	-2,012	84,6	3,300	-188	1100
1987.	11,425	12,603	-1,178	90,6	3,226	-800	1248
1988.	12,779	13,329	-550	95,9	3,420	-383	2487
1989.	13,560	15,002	-1,442	90,4	3,911	-42	2427
1990.	14,308	18,871	-4,563	75,8	3,909	730	76

¹ Prema tečaju za 1 US dolar = 451,60 dinara Izvor: Simon 2012, str. 131–132

U praksi nije bilo moguće provesti sve reforme – zapravo, bilo je moguće provesti samo manji dio nametnutih zahtjeva – ali dugovi su se morali vraćati. Programom sveopće štednje, koji je počeo i prije potpisivanja sporazuma, u razdoblju između

1979. i 1984. godine, realni dohodak pao je za 34 posto, a mirovine za više od 40 posto (Bilandžić 1985: 490). Uvoz je ograničen različitim restrikcijama pa tijekom osamdesetih stagnira, dok je izvoz porastao. Tako se dolazilo do deviza za otplatu dugova. Implementacija ovog programa bila je ustvari rumunjski scenarij. Pokrivenost uvoza izvozom drastično je porasla – nakon 1983. godine viša je od 80 posto, a u 1988. godini iznosila je čak 95,9 posto. Kada tome pridodamo zarade od turizma, Jugoslavija je između 1983. i 1990. godine ostvarivala suficite na tekućem računu (uvoz i izvoz roba i usluga), čime je osiguravala devize za otplatu dugova.

Trgovinski odnosi u razmjenjivanju pojedinih roba nisu se promijenili tijekom osamdesetih. Analiza vanjskotrgovinske razmjene po proizvodima pokazuje da je postojao veliki deficit u razmjeni sredstava proizvodnje (sirovine i poluproizvodi, pogonska goriva, elektromotori i električni uređaji) i suficit u razmjeni potrošnih roba (hrana, piće, duhan, odjeća i obuća, namještaj, tekstil). Takav odnos karakterizirao je strukturu vanjskotrgovinske razmjene tijekom cijelog postojanja Jugoslavije. No postojale su iznimno pozitivne iznimke od ove podjele, što ilustrira suficit u razmjeni gotovih proizvoda za reprodukciju, zatim suficit u segmentima poljoprivrednih strojeva, pogonskih strojeva i posebno transportnih sredstava. Istovremeno, visoki rast izvoza odjeće, obuće, namještaja, pa i hrane, gdje se ostvarivao visoki suficit, demonstrira visoki standard proizvodnje, konkurentan na međunarodnom tržištu (Sirotković 1989: 57).

Antiinflacijski program vlada nije uspijevala provesti, a problem inflacije neće riješiti nijedna vlada do raspada Jugoslavije. Naime, liberalizacija cijena nije nikada zaživjela, cijene proizvoda poduzeća su određivala na razini troškova, a u te troškove obično su progurala sve što je bilo moguće. Kamatne stope bile su dio troškova poduzeća, pa kako su rasle kamatne stope, tako su rasle i cijene proizvoda, a rast cijena poticao je rast kamatne stope – bio je to začarani krug koji je poticao inflaciju.

Tablica 15. *Struktura vanjskog duga Jugoslavije u milijunima dolara, 1980. – 1990.*

	Finan. krediti	Uvoz robe na kredit			Ostalo zaduž.	Kratk. krediti	Ukupni krediti (1+2+5+6)	Dani krediti	Neto zaduž. (7-8)
		ukup.	oprema	ostalo					
	1	2	3	4	5	6	7	8	9
1980.	6,933	9,853	8,788	1,065	37	2,050	18,873	1,526	17,347
1981.	8,391	10,307	9,046	1,261	76	2,322	21,096	1,585	19,511
1982.	9,058	9,473	7,530	1,943	...	1,810	20,341	1,718	18,623
1983.	9,969	9,467	7,123	2,344	...	1,141	20,577	1,848	18,729
1984.	11,323	7,736	5,789	1,947	...	1,042	20,191	1,917	18,274
1985.	11,209	7,613	5,667	1,946	...	1,069	19,891	1,902	17,989
1986.	11,703	7,523	5,578	1,945	...	1,365	20,591	2,016	18,575
1987.	13,814	6,847	5,239	1,608	...	1,300	21,961	2,412	19,549
1988.	13,410	5,689	4,445	1,244	...	1,121	20,220	3,390	16,830
1989.	12,526	5,248	4,128	1,120	...	795	18,569	3,355	15,214
1990.	12,095	5,172	3,976	1,196	...	524	17,791	3,052	14,739

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1991.

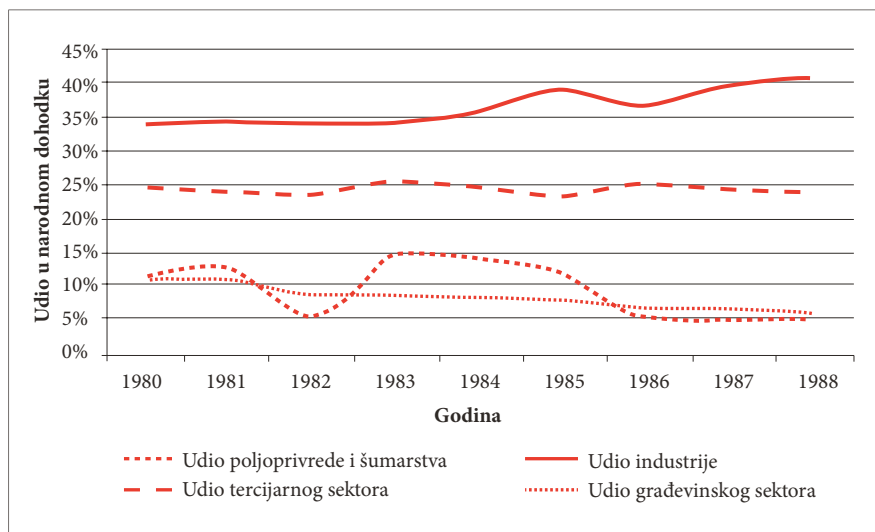
Poduzeća su veći dio proizvoda morala izvoziti kako bi osigurala devize, dok je ostatak proizvoda bio namijenjen potrošačima. Budući da su zahtjevi potrošača bili veći od ponude, police su bile prazne, a cijene su rasle. Poduzeća kojima su kamatne stope gutale cjelokupnu akumulaciju završavala su u blokadi, a država je odbijala njihovo saniranje. Posljedica je izbijanje mnogobrojnih štrajkova, tako da je 1987. godine organizirano čak 1685 štrajkaških akcija s odazivom većim od 288 tisuća radnika (Lowinger 2009: 28).

Kamate plaćene domaćim bankama manjim su se dijelom (40 posto) vraćale natrag u privredu. Ostatak je u znatnom dijelu korišten za neproizvodne svrhe, saniranje gubitaka u privredi ili održavanje likvidnosti banaka, te je u sve većoj mjeri bio usmjeren na tržište kapitala umjesto u proširenu reprodukciju. U uvjetima drastičnog pogoršanja privrede, realna bankarska kamata bila je veoma visoka, s tendencijom povećanja, pa je do izražaja došlo bogaćenje pomoću lihvarskih kamata. Budući da se puno veći profit mogao ostvariti plasiranjem sredstava na financijskom tržištu nego njihovim aktivnim ulaganjem u proizvodnju i proširenu reprodukciju, rezultat je bio porast sklonosti štednji i opadanje investiranja (u tablici 15 može se primijetiti porast danih kredita). Formiranje bankarskog kapitala pomoću visokih kamatnih stopa generiralo je inflaciju, jer

su se visoke kamate, kao što je spomenuto, prelijevale na cijene proizvoda, što je onda poticalo devalvaciju deviznog tečaja kako bi se održala vanjska konkurentnost skupih proizvoda, a to je opet sa svoje strane podržavalo inflaciju jer su trgovci morali pokrivati tečajnu razliku (Sirotković 1989: 97).

Neto zaduženost Jugoslavije u osamdesetima većim je dijelom stagnirala između 18,5 i 19,5 milijardi dolara, a u zadnjim godinama desetljeća znatno se i smanjila, pa 1990. godine iznosi 14,7 milijardi dolara. Dug po stavci uvoza robe na kredit prepolovio se u odnosu na početak desetljeća, a financijski krediti usporili su porast sredinom razdoblja. To je bila posljedica kombinacije agresivne izvozne politike i snažnog pritiska na domaću potrošnju, čime se akumuliralo devize za otplatu dugova. Može se zaključiti da se jugoslavenska privreda urušila pod utjecajem istih mjera (izvoza i štednje) kojima se izgrađivala u svojim početnim godinama. Razlika je bila u smjeru strujanja deviznog priljeva: dok su se devizna sredstva u prvom desetljeću jugoslavenskog razvoja trošila na ubrzanu industrijalizaciju domaće ekonomije, u zadnjem desetljeću odlazila su na račune međunarodnih kreditora.

Grafikon 3. Struktura narodnog dohotka po privrednim sektorima u SR Hrvatskoj, 1980. – 1988.

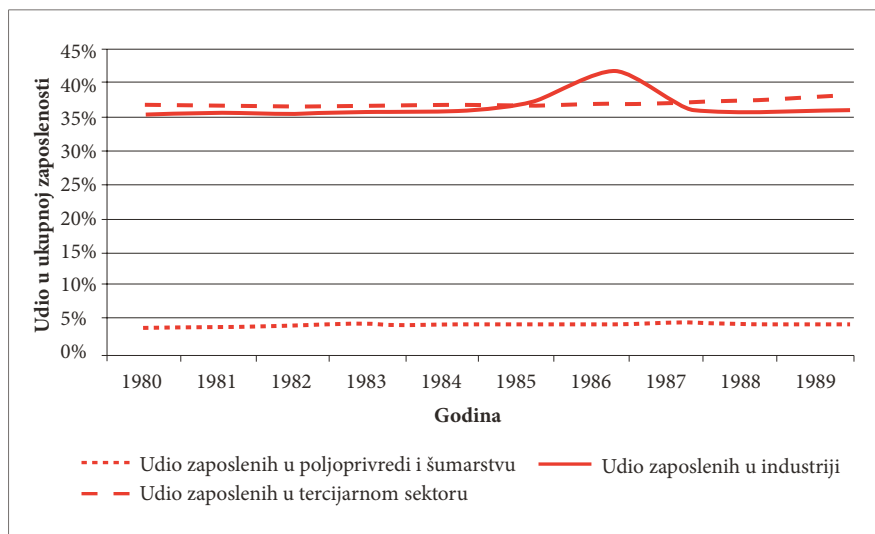

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske, različita godišta.

Struktura narodnog dohotka u SR Hrvatskoj pokazuje da je najveći udio zauzimala industrija, čiji iznos potkraj desetljeća prelazi 40 posto. Takav udio bio je nekoliko postotaka viši od zapadnih zemalja gdje je širenje uslužnog sektora zauzimalo sve veći dio narodnog dohotka. Tercijarni sektor u SR Hrvatskoj zauzimao je udio od 25 posto, koliko je iznosio i tijekom sedamdesetih. Udio građevinskog sektora u narodnom dohotku zbog ekonomske se štednjeprepolovio s 12 na 6 posto. Poljoprivreda i šumarstvo imali su porast sredinom razdoblja, ali se udio u drugoj polovini osamdesetih godina spustio na 5 posto.

Grafikon 4.

Struktura ukupne zaposlenosti po privrednim sektorima u SR Hrvatskoj, 1980. – 1989.

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske, različita godišta.

Struktura zaposlenih u SR Hrvatskoj pokazuje da se udio industrijskog zaposlenja blago smanjio u odnosu na prošlu dekadu, ali još uvijek je iznad 35 posto, dok je udio tercijarnog zaposlenja blago porastao, preskočio industriju i približio se udjelu od 40 posto. Bila je to posljedica pada stopa rasta u industriji, što se odrazilo i na zapošljavanje. Udio zaposlenih u poljoprivredi i šumarstvu stagnira na oko 5 posto.

Tablica 16.

Struktura zaposlenih po odabranim sektorima u SR Hrvatskoj u tisućama, 1980. – 1990.

	1980.	1985.	1988.	1989.	1990.
Ukupno	1,379	1,444	1,589	1,580	1,568
1. Industrija	489	525	567	567	561
- ind. hrane, pića i duhana	59	62	65	66	69
- tekstilna ind.	80	84	93	92	88
- kožna ind.	29	33	39	39	38
- drvena ind.	44	47	50	50	47
- kemijska ind.	30	35	37	37	41
- metalska ind.	65	70	72	70	69
- proizv. strojeva	29	32	38	39	37
- brodogradnja	19	20	21	21	22
2. Građevinarstvo	144	135	135	128	119
3. Trgovina, ugostiteljstvo, turizam	217	237	272	274	258

Izvor: Statistički godišnjak SR Hrvatske, 1986. – 1991.

Broj radnika u SR Hrvatskoj nastavio je rasti i tijekom osamdesetih, ali se taj rast posve usporio, da bi krajem desetljeća došlo i do smanjenja radne snage. Najveći broj radnika radi u industriji, a njihov je broj 1988. godine porastao na 567 tisuća. U strukturi industrijskog zaposlenja 1988. godine najviše je osoba radilo u tekstilnoj industriji (92 tisuće), zatim metalnoj industriji (70 tisuća), prehrambenoj industriji (66 tisuća), drvenoj industriji (50 tisuća) i proizvodnji strojeva (39 tisuća). Broj radnika u uslužnim sektorima trgovine, ugostiteljstva i turizma porastao je 1989. godine do razine od 274 tisuće, dok se broj radnika u

3 Klasifikacija djelatnosti mijenja se 1977. godine te se pojedine djelatnosti segmentiraju i uvode se nove. Industrija ostaje jedinstveni sektor, ali pod nazivom Industrija i rudarstvo (prije je bila samo Industrija). Takva klasifikacija djelatnosti, uz manje izmjene, zadržala se do 1997. godine kada se temeljito mijenja te Jedinственu klasifikaciju djelatnosti (JKD) zamjenjuje Nacionalna klasifikacija djelatnosti (NKD). Industrijske grane u tablici 16 agregirane su kroz sljedeće obuhvate (ta agregacija odnosi se i na industrijske grane u tablici 17, ali do 1997. godine): metalska industrija obuhvaća djelatnost crne metalurgije, djelatnost proizvodnje ruda obojenih metala, djelatnost proizvodnje obojenih metala, djelatnost prerade metala i metaloprerađivačku djelatnost; kemijska industrija obuhvaća djelatnost proizvodnje baznih kemijskih proizvoda i djelatnost prerade kemijskih proizvoda; tekstilna industrija obuhvaća djelatnost proizvodnje tekstilnih prediva i tkanina i djelatnost proizvodnje gotovih tekstilnih proizvoda; kožna industrija obuhvaća djelatnost proizvodnje kože i krzna i djelatnost proizvodnje kožne obuće i galanterije; industrija hrane, pića i duhana obuhvaća djelatnost proizvodnje prehrambenih proizvoda, djelatnost proizvodnje pića, djelatnost proizvodnje stočne hrane i djelatnost proizvodnje i prerade duhana; drvena industrija obuhvaća djelatnost proizvodnje finalnih proizvoda od drva i djelatnost proizvodnje piljene građe i ploča; strojogradnja obuhvaća djelatnost proizvodnje strojeva i uređaja. Sektor građevinarstva i sektor trgovine, ugostiteljstva i turizma obuhvaćaju identične kategorije u statističkim ljetopisima do 1997. godine.

građevinarstvu znatno smanjio uslijed limitiranja građevinskih radova. U 1989. godini broj građevinskih radnika iznosi 128 tisuća.

RESTAURACIJA KAPITALIZMA I UBRZANA DEINDUSTRIJALIZACIJA

Ekonomska kriza u Jugoslaviji rezultirala je usponom nacionalističkih političkih elita i krvavim raspadom državne zajednice. Premda je ideološka retorika Hrvatske demokratske zajednice bila potpuno drukčija od jugoslavenske ideologije, ekonomski kontinuitet s reformama započetima tijekom osamdesetih u Jugoslaviji bio je očuvan. Nova HDZ-ova vlast preuzela je i nastavila još snažnije i radikalnije zastupati i provoditi proces restauracije kapitalizma započet zakonima iz prosinca 1988. godine (Zakonom o trgovačkim društvima i Zakonom o stranim investicijama). Programu sveopće štednje, liberalizaciji trgovine, slobodnom formiranju cijena i radikalnom antiinflacijskom programu moglo se bez straha pridodati i privatizaciju društvenog vlasništva pa se tom tranzicijskom putanjom uputiti u bolju europsku budućnost.

Zavjesa ratnih operacija bila je izrazito pogodan mehanizam da se sakrije i onemogućući otpor pretvorbeno-privatizacijskom procesu. Donošenjem Zakona o pretvorbi 1991. godine započeo je transfer društvene imovine u privatne ruke. Vlast je privatizaciju provodila na način da je imovinu zapravo dijelila politički lojalnim kandidatima, koji su stečene tvornice uglavnom sustavno uništavali.⁴ Industrijski pogoni nestajali su tako u rasprodaji materijalnih faktora poduzeća: strojeva, zgrada, poslovnih prostora, voznog parka, vrijednosti zemljišta, odnosno faktora koji su se mogli brže i bolje unovčiti, umjesto ulaganja u proizvodni proces što se u ratnim okolnostima i uvjetima gubitka tržišta nije činilo nimalo racionalno. Tajkuni su se, dakle, ravnali kapitalističkom logikom.

Stabilizacijski program iz listopada 1993. godine bio je usmjeren na suzbijanje hiperinflacije koja je eskalirala početkom devedesetih, ali je naglasak u programu

4

Više o mehanizmima pretvorbeno-privatizacijskog procesa vidjeti u Gordana Družić, Hrvatska obratnica, 63–87.

zapravo bio na njegovoj dugoročnosti. Ciljevi propisani tim programom postali su, i do danas ostali, jedina ekonomska strategija, koja se toliko ukorijenila da nijedna vlada nije izlazila iz postavljenog okvira. Programom se predviđa da antiinflacijska politika nije sama sebi svrhom nego se treba realizirati u okviru dugoročne stabilizacije. Pod tom stabilizacijom podrazumijevaju se opći ciljevi programa zapisani u trećem poglavlju: (a) stabiliziranje i jačanje hrvatskog gospodarstva, (b) stvaranje tržišne klime i prikladne vlasničke strukture sa smanjenom ulogom države u gospodarstvu, (c) zaštita najsiromašnijih od razarajuće moći preraspodjele u uvjetima hiperinflacije, (d) stvaranje pretpostavki za stabilan rast i razvoj. U nastavku poglavlja definirani su uvjeti koji su trebali pridonijeti obaranju inflacije: ubrzana privatizacija i demonopolizacija, uravnoteženje državnog proračuna (što zapravo znači smanjivanje rashoda), početak dugoročnog procesa sanacije banaka, stvaranje stabilnog, čak i precijenjenog fiksnog tečaja (Sirotković 1996: 168–216). Rukopis Međunarodnog monetarnog fonda, čija je članica Hrvatska postala potkraj 1992. godine, bio je posve prepoznatljiv u formulaciji ovih ciljeva.

Programski ciljevi i uvjeti predstavljali su još jedan nastavak stabilizacijskih programa usvajanih od Dugoročnog programa stabilizacije iz 1983. koji je također bio napisan pod paskom Međunarodnog monetarnog fonda. Razlika je ležala u tome što su se ciljevi stabilizacijskih programa iz osamdesetih u okviru jugoslavenskih političkih odnosa realizirali sporadično i vrlo sporo. Ciljevi ovog programa, barem oni bitni (što sigurno nije uključivalo zaštitu najsiromašnijih), realizirani su istog trena: privatizacija je počela čak i prije donošenja programa, inflacija je instantno zauzdana, a fiksni precijenjeni tečaj omogućio je porast uvoza.

Stabilizacijski program ostvario je glavni cilj – sprečavanje inflacije, cilj kojem je monetarna politika ostala podređena do danas. Inflacija je te 1993. godine zaustavljena prije svega primjenom oštre monetarne politike putem masivnog povlačenje novčane mase iz optjecaja i, nakon toga, obrane fiksnog precijenjenog tečaja. Smanjenje novčane mase dodatno je utjecalo na rast kamata u poslovnim bankama (manjak novca povećavao je njegovu cijenu), a te visoke kamate ionako su već bile pod utjecajem rasta premije rizika zbog nenaplativih kredita ustupljenih poduzećima. Intervencijski zahvat monetarne politike bio je toliko radikalan da su cijene odmah počele padati. U 1994. godini zabilježena je čak i deflacija

od 3 posto (IMF 1996), a u idućim godinama inflacija se održala na razini do 4 posto, s izuzetkom 1998. godine kad je bila 5,7 posto zbog uvođenja PDV-a. Treba ipak napomenuti da iako je u prosjeku inflacija bila umjerena, sektorski su razine inflacije bile vrlo različite. Najviše su rasli upravo oni troškovi koji pogađaju najsiromašnije (režije, prehrambeni proizvodi), a vlast je prelijevanje tih efekata na rast plaća sprečavala njihovom administrativnom kontrolom. Na cijene je utjecala i snažna liberalizacija uvoza s posljedicom veće konkurencije proizvoda na tržištu, što je vodilo njihovoj stabilizaciji. S jedne su strane efekti fiskalne politike utjecali na rast cijena zbog povećanja poreza, naročito nakon 1998. godine u vidu uvođenja PDV-a, a s druge strane vlast zamrzavanjem plaća i mirovina onemogućavala trgovce da ih značajnije podižu.

Fiksirani precijenjeni devizni tečaj zadržao se do danas, a njegove posljedice za industriju, i ne samo industriju, bile su pogubne. Tako se industrijska proizvodnja koja je bila oslonjena na izvozna tržišta – pod pretpostavkom da nije bila razorena u ratnim operacijama ili rasprodana u privatizaciji – našla u izuzetno teškom položaju. Na domaćem tržištu morala se natjecati s jeftinijim uvoznim proizvodima zbog precijenjenog tečaja, istovremeno je gubila vanjska tržišta iz istog razloga, bankarski sektor pritiskao je višim kamatnim stopama na kredite što je onemogućavalo zaduživanje u korist tehnološke revitalizacije, a država joj je uskraćivala subvencije na temelju tržišnih principa propisanih neoliberalnim stabilizacijskim programom.

Tablica 17. Temeljni ekonomski pokazatelji za hrvatsku privredu u razdoblju 1990. – 2000.

Godina	1990.	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
BDP, tekuće cijene u milijardama USD	24,8	18,2	10,2	10,9	14,6	18,8	19,8	20,1	21,6	19,9	18,4
Stope rasta BDP-a, stalne cijene	...	-21,1	-11,7	-8	5,9	6,8	5,9	6,8	2,5	-0,9	2,9
Prosječan broj zaposlenih u tisućama	1.568	1.432	1.281	1.238	1.211	1.196	1.195	1.187	1.272	1.364	1.341
Prosječan broj nezaposlenih u tisućama	161	254	267	251	243	240	261	278	288	322	358
Indeksi fizičkog obujma industrijske proizvodnje	100	72	61	57	56	56	58	62	64	63	64
Indeksi broja zaposlenih u industriji	100	82	70	68	65	62	56	57	55	53	51
Izvoz u mlrd. USD	4	3,3	4,6	3,9	4,3	4,6	4,5	4,2	4,5	4,3	4,4
Uvoz u mlrd. USD	5,2	3,8	4,5	4,7	5,2	7,5	7,8	9,1	8,4	7,8	7,9
Pokrivenost uvoza izvozom %	77,5	86	103	83,7	81,5	61,7	57,9	45,8	54,2	55,2	55,7
Inozemni dug u mlrd. USD	...	2,7	2,6	2,6	3	3,8	5,3	7,5	9,7	10	11
Deficit proračuna u % BDP-a	...	-4,8	-4	-0,8	0,6	-0,7	-0,4	-1,2	0,5	-2,2	-5

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske, 1991. – 2001; Godišnjaci Ministarstva financija, 1994. – 2000.

Svi makroekonomski pokazatelji, izuzevši inflaciju, tijekom devedesetih su imali negativan trend. Nezaposlenost tijekom devedesetih ima čvrsti trend rasta do brojke od 358 tisuća nezaposlenih na kraju 2000. godine, a bila bi još i veća da vlast gubitak radnih mjesta nije kompenzirala vojnim mirovinama. Razorna moć pretvorbe i privatizacije primjetna je naročito u gubitku radnih mjesta. Broj

radnih mjesta između 1990. godine (1,568 milijuna zaposlenih) i 1997. (1,187) smanjio se za 381 tisuću.

Gubitak se najintenzivnije manifestirao u industrijskoj proizvodnji, najsnažnijem hrvatskom privrednom sektoru, odgovornom za više od trećine BDP-a do 1990. godine. Već je tijekom osamdesetih industrijska proizvodnja stagnirala i sve više gubila korak sa zapadnom industrijom. Bila je to posljedica ekonomske stagnacije uzrokovane pritiskom međunarodnih financijskih institucija na povrat dugova. Ove institucije nametale su programe sveopće štednje što nije ostavljalo mnogo prostora za investicije, ali industrijskoj stagnaciji pridonosio je i ubrzani rasap privreda socijalističkog bloka, čije je tržište bilo važan izvozni pravac. Raspad Jugoslavije i dolazak nove političke elite nišani su industriju jednom katastrofom za drugom Restauracija kapitalističkih odnosa putem privatizacije u vrijeme ratnih sukoba na početku devedesetih destruirala je proizvodnu bazu, a fiksni precijenjeni tečaj formuliran Stabilizacijskim programom učinio je izlazak na vanjska tržišta znatno težim. Budući da industrijski izvoz nije imao tečajnu potporu u cilju povećanja konkurentnosti kroz nižu cijenu proizvoda zbog slabljenja kune (eksterna devalvacija), preostala je taktika pritiska na nadnice radnika kako bi se smanjila cijena proizvoda (interna devalvacija) i na taj način regenerirala konkurentnost na stranim tržištima. Time se povećavala eksploatacija radnika uz sve niže nadnice upravo u trenutku kada je država regresivnim porezima (PDV) najviše pritiskala najsiromašnije.

Dodatni je problem bio što su visoke kamatne stope bankarskog sektora onemogućavale tehnološki progres industrije, pa je zaduživanje za investicije u proizvodnju izostajalo. Jednom kada su banke bankrotirale, vlast nije pomislila da novac za sanaciju banaka iskoristi za sanaciju poduzeća, a banke formira u ulozi njihova servisa. Domaći i međunarodni političko-ekonomski odnosi gurnuli su industriju u brisani prostor nezadrživih destruktivnih faktora. Vanjska tržišta izbrisala je doktrina šoka neoliberalnog kapitalizma, jugoslavensko su raznijele bombe, a obnovu osujetili privatizacijski val i stabilizacijski zahtjevi neoliberalizma. Likvidirali su je stečajevima.

Industrijska se proizvodnja između 1990. i 1995. godine skoro prepолоvila, pad je iznosio 44 posto. U godinama nakon 1995. industrija se granski diferencirala.

Negativne stope rasta ostvarivala je proizvodnja električne energije, proizvodnja sirove nafte i plina, proizvodnja odjeće, dorada i bojenje krzna, proizvodnja proizvoda od metala (osim strojeva), proizvodnja električnih strojeva i aparata te opskrba električnom energijom, plinom i vodom. Pozitivan rast bilježe proizvodnja hrane i pića, proizvodnja celuloze i papira, izdavačka i tiskarska djelatnost, proizvodnja naftnih derivata, proizvodnja kemikalija i kemijskih proizvoda te proizvodnja strojeva i uređaja (Teodorović, 2000: 44-45). Novčani iznos industrijske proizvodnje u 1990. godini iznosio je blizu 9 milijardi dolara, a u 1995. godini 5 milijardi dolara. Razina industrijske proizvodnje blago će se popraviti do kraja desetljeća (65 posto u 2000. godini), ali do danas neće dostići predratnu razinu.

Tablica 18. Struktura zaposlenih po odabranim sektorima u Hrvatskoj u tisućama, 1991 – 2000.

	1991.	1992.	1993.	1994.	1995.	1996.	1997.	1998.	1999.	2000.
Ukupno	1,432	1,281	1,238	1,211	1,196	1,195	1,187	1,272	1,364	1,341
1.Industrija	462	398	385	368	349	315	320	309	299	290
- ind. hrane, pića i duhana	64	58	56	55	55	50	48	46	45	45
- tekstilna ind.	73	62	64	63	59	51	46	44	42	40
- kožna ind.	27	24	24	25	23	18	13	12	10	9
- drvena ind.	36	31	32	30	28	26	13	14	14	13
- kemijska ind.	34	32	31	30	28	27	18	17	16	15
- metalska ind.	53	41	38	36	32	27	27	26	25	26
- proizv. strojeva	25	22	20	18	16	14	15	14	14	12
- brodogradnja	22	16	16	15	14	13	17	17	17	17
2.Građevinarstvo	99	76	66	59	59	61	67	96	95	89
3.Trgovina	142	124	125	116	110	125	146	201	198	198

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske, 1992 – 2001.

5 Broj zaposlenih od 1991. godine uključuje vlasnike koji samostalno obavljaju obrt i djelatnost slobodnih profesija, a od 1998. godine uključeni su zaposleni u policiji i obrani (oko 75 tisuća osoba) i od 1999. godine aktivni individualni poljoprivrednici (100 986). Industrijske grane prikazane u tablici 18. prikazuju zaposlene u pravnim osobama, dok zaposleni u obrtu nisu agregirani jer nema podataka o njihovu broju za pojedine djelatnosti, već postoji samo njihov ukupan broj za industriju. Uvođenjem Nacionalne klasifikacije djelatnosti (NKD) 1997. godine mijenja se podjela djelatnosti unutar industrije. Industriju nakon izmjena sačinjavaju tri odjeljka: Rudarstvo i vađenje (odjeljak C), Prerađivačka industrija (odjeljak D) i Opskrba električnom energijom, plinom i vodom (odjeljak E). Industrijske grane uvođenjem NKD-a 1997. godine agregirane su po sljedećem principu: metalska industrija obuhvaća djelatnost proizvodnje metala i djelatnost proizvodnje proizvoda od metala, osim strojeva i opreme; tekstilna industrija obuhvaća djelatnost proizvodnje tekstila i djelatnost proizvodnje odjeće, dorade i bojenja krzna; kožna industrija

Pad proizvodnje rezultirao je, dakako, gubitkom radnih mjesta, koja u industriji kontinuirano padaju do kraja desetljeća. Industrija je 1988. godine zapošljavala 567 tisuća ljudi, a do 2000. godine broj je skoro dvostruko niži (290 tisuća 2000. godine). Privatizacijom su najteže bile pogođene metalska industrija (26 tisuća radnika 2000. godine), proizvodnja strojeva (12 tisuća radnika 2000. godine) i tekstilna industrija (40 tisuća radnika 2000. godine). Znatno gubitak mjesta bio je i u proizvodnji hrane i pića, jer nestaju veliki agrokombinati (poljoprivredno-industrijski kombinati, tj. PIK-ovi) koji su razvijali poljoprivrednu proizvodnju i integrirali mala seoska gospodarstva u kooperantski odnos. Radna mjesta ubrzano su nestajala i u kemijskoj industriji i elektroindustriji. Izgubljena mjesta u industriji nadomještao je ubrzani rast uslužnog sektora podređen uvoznog strukturi, pa je broj zaposlenih u trgovini porastao do blizu 200 tisuća na kraju devedesetih. Slijedilo je otvaranje trgovina, ugostiteljskih objekata, revitalizacija turizma nakon 1995. godine.

FINANCIJALIZACIJA – STAMBENO KREDITIRANJE I RAST VRIJEDNOSTI NEKRETNINA

Rezultati parlamentarnih izbora početkom 2000. godine na prvi su pogled najavlivali političku promjenu. Uvjerljivu pobjedu odnijela je koalicija šest stranaka na čelu sa socijaldemokratima, okupljena oko proeuropske platforme uz obećanja o kažnjavanju cjelokupnog gospodarskog kriminala u prethodnom

obuhvaća djelatnost šavljenja i obrade kože, proizvodnje kovčega i torbi, ručnih torbica, sedlarskih i remenarskih proizvoda i obuće; industrija hrane, pića i duhana obuhvaća djelatnost proizvodnje hrane i pića i djelatnost proizvodnje duhana; kemijska industrija obuhvaća djelatnost proizvodnje kemikalija i kemijskih proizvoda; drvena industrija obuhvaća djelatnost prerade drva, proizvodnju proizvoda od drva i pluta, osim namještaja, te proizvodnju predmeta od slame i pletarskih materijala; proizvodnja strojeva obuhvaća djelatnost proizvodnje strojeva i uređaja; brodogradnja obuhvaća djelatnost proizvodnje ostalih prijevoznih sredstava. Sektor građevinarstva obuhvaća identičnu kategoriju u statističkom ljetopisu, ali broju zaposlenih u pravnim osobama nakon 1997. godine su pridodani i zaposleni u obrtu. Sektor trgovine obuhvaća djelatnost trgovine na veliko i malo, popravka motornih vozila i motocikala te predmeta za osobnu uporabu i kućanstvo. Sektor trgovine uz zaposlene u pravnim osobama uključuje i zaposlene u obrtu poslije 1997. godine. Zaposlenost u obrtu u sektoru građevinarstva i sektoru trgovine na veliko i malo, popravka motornih vozila i motocikala te predmeta za osobnu uporabu i kućanstvo izuzetno je visoka, što je bila posljedica rasta malog poduzetništva nakon uništavanja velikih postrojenja, pa je stoga nužno agregirati i taj broj. Ovaj obuhvat zadržan je i u tablici 20, uz napomenu da je tijekom 2009. iz odjeljka E izuzeta opskrba vodom koja je postala zaseban odjeljak, tako da industrija nakon 2009. godine obuhvaća četiri odjeljka: Rudarstvo i vađenje (odjeljak B), Prerađivačku industriju (odjeljak C), Opskrbu električnom energijom, plinom, parom i klimatizacijom (odjeljak D) i Opskrbu vodom, uklanjanje otpadnih voda, gospodarenje otpadom te djelatnosti sanacije okoliša (odjeljak E).

desetljeću. No velika očekivanja naroda izražena u izbornom rezultatu ubrzo su bila iznevjerena. Proces privatizacije nije poništen, niti je itko kažnjen za uništavanje preko tisuću tvornica. Nova vlast nije se okrenula ni revitalizaciji proizvodnje, već je pristala na diktate globalnog kapitala u procesu priključivanja međunarodnim ekonomskim institucijama. U srpnju 2000. godine Hrvatska je pristupila Svjetskoj trgovinskoj organizaciji, što je efektivno značilo snažnu liberalizaciju trgovinskih tokova i oštru konkurenciju razorenim domaćim poduzećima. Godinu dana kasnije potpisala je s Međunarodnim monetarnim fondom prvi od tri sukcesivna stand-by aranžmana (2001, 2003, 2004).⁶ Tim ugovorima se obvezala na provođenje fiskalne konsolidacije, fleksibilizaciju radnog odnosa i nastavak privatizacijskih procesa. Hrvatska je time pristala na stroga pravila igre globalnog kapitalizma, a zauzvrat je dobila pristup tržištima kapitala, odnosno, dobila je pravo biti dužnikom.

U ovako zacrtanom kontekstu industrija je nastavila propadati, a uslužni sektor se ubrzano širio. Dodatni je udarac bio i spomenuti novi zakon o centralnoj banci kojim je strogo zabranjeno zaduživanje države kod središnje banke, opcija korištena tijekom prethodnog desetljeća u obliku premošćivanja likvidnosti (država posuđuje novac u periodu slabijeg punjenja proračuna početkom godine, a vraća u periodu snažnijeg punjenja sredinom godine). Tim je zakonom vlada zategnula dužničku omču oko javne sektora, ucrtavajući putanju rasta javnoga duga: budući da više nije bilo moguće zaduživanje kod centralne banke po nižim kamatnim stopama, državi je preostalo na raspolaganju zaduživanje na tržištima kapitala po višim. Razvoj događaja u ovom scenariju funkcionira na dobro poznat način: jednom kada rast dugova premaši razinu solventnosti, investitori dolaze po zadnje i najvrednije resurse u državnom vlasništvu. Pritom je glavna (i jedina) politika centralne banke ostala identična onoj iz devedesetih: zaštita precijenjenog valutnog tečaja, što je samo nastavilo poticati razvoj uvozne (trgovačke) ekonomske strukture, pogotovo u uvjetima široko dostupnih kredita, a primjetno u pokrivenosti uvoza izvozom koja je tijekom cijelog razdoblja prije krize niža od 50 posto.

6

Više o odnosu hrvatske države s Međunarodnim monetarnim fondom na internetskim stranicama Ministarstva financija: <http://www.mfin.hr/hr/mmhf>

Glavna poluga rasta postali su krediti privatiziranih banaka, ali ne na način da su bili usmjereni u proizvodne sektore, već se tako financirala potrošnja stanovništva. Potrošnja bazirana na bankarskim kreditima generirala je ekonomski rast do trenutka izbijanja krize kada je kreditiranje prestalo, a ekonomija potonula. Stoga nije neobično da potrošački i stambeni krediti stanovništvu i poduzećima čine najveći dio (50 posto) inozemnog duga koji je do 2008. godine porastao do 40,6 milijardi eura.

Time je i prije formalnog zahtjeva za članstvo u Europskoj uniji ekonomska putanja Hrvatske bili definirana. Proces pristupanja samo je dodatno trebao konsolidirati postojeći program kapitalističkog razvoja i, što je još važnije, amputirati bilo kakvu raspravu o političkim i ekonomskim alternativama izvan Europske unije. Potrošački krediti nakratko su popravili životni standard stanovništva, radna mjesta brže su se otvarala, a ulazak u Europsku uniju u tom razdoblju ranih godina novog milenija mogao je biti artikuliran u formi iluzije još bolje budućnosti.

Sporazum o stabilizaciji i pridruživanju parafiran je u svibnju 2001. u Bruxellesu. Ovim sporazumom država potpisnica stekla je status pridruženog člana i potencijalnog kandidata za prijam. Cilj ovog sporazuma bio je uspostaviti politički dijalog između Europske unije i države kandidatkinje, uskladiti zakonodavstvo, promicati gospodarske odnose, razvijati zonu slobodne trgovine te osigurati regionalnu suradnju i suradnju u nizu drugih područja. Hrvatska je podnijela zahtjev za punopravno članstvo u veljači 2003. godine, a službeni status kandidata za članstvo u Europskoj uniji dobila je u lipnju 2004. Pristupni pregovori koji su trebali započeti u ožujku 2005. godine odgođeni su, a kao uvjet za početak pregovora istaknuta je potpuna suradnja s Haškim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije. Pregovori su službeno otvoreni 3. listopada 2005. godine, tek nakon što je glavna haška tužiteljica potvrdila potpunu suradnju Hrvatske s Haškim sudom.

U međuvremenu su socijaldemokrati izgubili vlast (na parlamentarnim izborima 2003. godine) jer je razočaranje u njihova obećanja naprosto bilo preveliko. Reformirani nacionalisti predvođeni Ivom Sanaderom postali su nova vlast. Proces pregovora koje su vodili s eurobirokracijom o uvjetima članstva bio je krajnje

tajan i potpuno isključen iz bilo kakve javne rasprave, naročito u okolnostima u kojima su sve parlamentarne stranke podupirale priključenje, a niti jedna društvena institucija nikad nije dovela u pitanje pristupanje Europskoj uniji. Relativno prosperitetno razdoblje do 2009. godine otklanjalo je svaku kritičku raspravu o Europskoj uniji. Nakon što je kriza zahvatila hrvatsku privredu, fragilnost kreditne arhitekture hrvatske ekonomije brzo je došla do izražaja, a s krizom su se ubrzo pokazale i mnoge pukotine u obećanju europskog napretka.

Promjene godišnjih stopa bruto društvenog proizvoda između 2001. i 2007. dostizale su razinu između 4,4 i 5,1 posto. Ovaj rast hrvatskog gospodarstva temeljio se, kao što je rečeno, na široko dostupnim kreditima, kojima je poticana i financirana javna potrošnja (prije svega infrastrukturni projekt gradnje autocesta), potrošnja stanovništva te široki spektar poduzetničkih i obrtničkih aktivnosti. Naročito se brzo razvijao uslužni sektor (na koji trenutno otpada 70 posto BDP-a), a prije svega trgovina, izgrađena na mjestu devastiranog industrijskog sektora, uništenog uslijed pretvorbe, privatizacije i uvezno orijentirane monetarne politike. Rast obrta te malog i srednjeg poduzetništva također je bio direktna posljedica nestanka velikih proizvodnih pogona i povlačenje financijske podrške za njegovo stimuliranje.

Povećana gospodarska aktivnost naročito je poticala ekspanziju građevinskog sektora, pa tako i rast poduzetničkih apetita za transformacijom svakog iole atraktivnijeg zemljišta u građevinsko. Širokogrudno plasirani bankarski krediti motivirali su građevinske investitore na snažnu stambenu izgradnju, pogotovo na obali budući da je rast cijena zemljišta neprestano rastao. Takvi makroekonomski uvjeti imaju izrazito negativne implikacije za ulaganje u industrijsku proizvodnju, jer vlasnici tvornica smještenih na atraktivnim lokacijama više su zainteresirani za gašenje pogona i zatvaranje radnih mjesta nego za održavanje niskoprofitne proizvodnje. Tako u punom svjetlu dolazi do izražaja logika orijentacije visokoprofitnim poslovnim aktivnostima, npr. trenutna zarada prodajom nekretnina, za razliku od dugotrajnih investicija u proizvodnju s neizvjesnim tržišnim ishodom.

Tablica 19. Temeljni ekonomski pokazatelji za hrvatsku privredu u razdoblju 2001 – 2011.

Godina	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
BDP, tekuće cijene u milijardama EUR	25,7	28,2	30,2	33	36	39,7	43,4	47,5	44,7	44,8	44,9
Stope rasta BDP-a, stalne cijene	4,4	4,9	5,4	4,1	4,3	4,9	5,1	2,1	-6,9	-1,4	0
Prosječan broj zaposlenih u tisućama	1,348	1,359	1,392	1,409	1,42	1468	1,517	1,555	1,499	1,432	1,411
Prosječan broj nezaposlenih u tisućama	380	390	330	310	309	292	264	237	263	302	305
Indeksi produktivnosti rada u industriji (1995=100)	146	160	172	182	188	198	209	216	213	226	233
Indeksi fizičkog obujma indust. proiz. (1990=100)	68	72	75	78	81	84	88	90	81	80	79
Indeksi broja zaposlenih u industriji (1990=100)	51	50	50	50	50	50	52	52	50	47	46
Izvoz u mlrd. EUR	5,2	5,1	5,5	6,4	7,1	8,2	9	9,5	7,5	8,9	9,6
Uvoz u mlrd. EUR	10,2	11,3	12,5	13,3	15	17,1	18,8	20,8	15,2	15,1	16,3
Pokrivenost uvoza izvozom u %	50,98	45,13	44	48,12	47,3	48	47,87	45,67	49,34	58,94	58,9
Inozemni dug u mlrd. EUR	13,6	15,1	19,9	22,9	26	29,7	33,7	40,6	45,2	46,5	45,7
Deficit proračuna, u % BDP-a	-2,4	-5	-6,3	-4,8	-4	-3	-2,3	-0,9	-3,3	-4,4	-4,4

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske, 2002. – 2012; Godišnjaci Ministarstva financija, 2001. – 2011.

Industrijska proizvodnja u razdoblju do izbijanja krize polagano se oporavljala nakon razornog privatizacijskog vala tijekom devedesetih, što je uvelike povezano s rastom građevinskog sektora koji je vezao niz industrijskih sektora u procesu izgradnje stambenih objekata. Industrijska proizvodnja je 2008. godine dosegla 90 posto obujma iz 1990. godine, što unatoč oporavku pokazuje koliko je snažno bilo razaranje industrije tijekom devedesetih. Produktivnost rada u razdoblju nakon 2000. godine nastavila je rasti u odnosu na baznu 1995. godinu, ali uzrok ovog rasta nisu bili novi proizvodni procesi ili uvođenje nove tehnologije, već otpuštanje radnika, pa su preostali radnici u poduzeću prisiljeni proizvoditi više. Kada se promatra indeks broja zaposlenih u industriji u odnosu na broj zaposlenih 1990. godine, možemo primijetiti da je više od 50 posto proizvodnih radnika nestalo u vrtlogu privatizacijskog procesa, a s njima i privredna supstanca industrijskog razvoja.

Tablica 20.

Struktura zaposlenih po odabranim sektorima u Hrvatskoj u tisućama, 2001. – 2011.

	2001.	2002.	2003.	2004.	2005.	2006.	2007.	2008.	2009.	2010.	2011.
Ukupno	1,348	1,359	1,392	1,409	1,42	1468	1,517	1,555	1,499	1,432	1,411
1. Industrija	285	281	281	281	279	284	293	294	279	266	259
- ind. hrane, pića i duhana	45	45	46	46	44	45	46	46	46	44	43
- tekstilna ind.	38	36	34	34	31	31	28	27	24	22	21
- kožna ind.	9	9	8	7	7	7	8	9	8	9	9
- drvena ind.	12	12	12	12	12	12	13	13	11	11	11
- kemijska ind.	14	14	13	12	12	12	12	13	8	7	7
- metalska ind.	26	26	27	27	27	30	33	34	31	30	28
- proizv. strojeva	11	11	12	12	12	13	14	14	12	11	11
- brodogradnja	17	19	19	19	19	19	19	13	14	12	12
2. Građevinarstvo	93	98	108	115	120	130	138	146	141	120	110
3. Trgovina	205	214	227	238	241	251	264	270	244	225	219

Izvor: Statistički ljetopis Hrvatske, 2002. – 2012.

Broj radnika u industriji u razdoblju nakon 2000. godine porastao je na valu kreditno potaknutog privrednog rasta, iako nisu sve industrijske grane bilježile porast zaposlenih. Radnice i radnici u tekstilnoj industriji nisu bili obuhvaćeni ovom kratkotrajnom privrednom ekspanzijom jer se broj radnih mjesta u ovoj

grani nastavio smanjivati. U većini grana prerađivačke industrije broj radnih mjesta je stagnirao, što znači da je gospodarski oporavak barem nakratko zaustavio otpuštanja. Industrijske grane koje zapošljavaju najviše radnika su prehrambena industrija, metalska industrija, tekstilna industrija i brodogradnja. Procvat građevinskog sektora primjetan je i u rastu broja građevinskih radnika, čiji je broj 2008. godine iznosio 146 tisuća. Rast broja radnika u trgovini do 270 tisuća u 2008. godini zorno oslikava transformaciju ekonomije iz industrijske u trgovačku.

IZBIJANJE EKONOMSKE KRIZE, PRIKLJUČIVANJE EUROPSKOJ UNIJI I PRIVATIZACIJA BRODOGRADNJE

Krajem 2008. godine godišnja stopa promjene BDP-a rasla je svega 2,2 posto u odnosu na godinu ranije, a 2009. godine bilježila je pad od 6,9 posto. Bio je to pouzdan pokazatelj da je hrvatska privreda pogođena krizom. Gospodarska kriza najviše je pogodila kućanstva uslijed zatvaranja radnih mjesta (i neotvaranja novih), pada dohodaka i povećanja životnih troškova. Razdoblje između 2008. i 2010. godine bilo je izuzetno nepovoljno za bavljenje obrtom te malim i srednjim poduzetništvom: u ovom periodu izgubljeno je 33 000 radnih mjesta, što je uvelike bila posljedica nemogućnosti daljnjeg financiranja zbog stroge bankarske politike izbjegavanja rizičnog kreditiranja (koja se pogotovo manifestira u vrijeme krize) i zaoštrenih tržišnih uvjeta (lokalnih i inozemnih) uslijed pada potrošnje.

No krivnja za teške gospodarske uvjete ipak je prebačena na preširoku državnu potrošnju i glomazni javni sektor, koji je inače ispod prosjeka Europske unije (Bejaković, Bratić, Vukšić 2010; OECD 2008). Umjesto takvih analitički potpuno neutemeljenih postavki, nužno se fokusirati na krhku ekonomsku strukturu izgrađenu oko malog i srednjeg poduzetništva, koja ne raspolaže mehanizmima za amortiziranje udaraca financijske krize i omogućavanje gospodarskog oporavka.

Pad BDP-a doveo je i banke u tešku poziciju zbog nemogućnosti naplate dugovanja od građevinskog sektora čiji izgrađeni rezidencijalni objekti na tržištu ne pronalaze zainteresirane kupce, što stvara pritiske na povećanje kamatnih stopa. Nakon izbijanja krize također počinje padati indeks fizičkog obujma industrijske

proizvodnje te je u 2011. godini na 79 posto onog iz 1990., a konačni rezultat je smanjenje broja zaposlenih u industriji. U industriji je tijekom krize izgubljeno blizu 40 tisuća radnih mjesta (tablica 20), a indeks broja zaposlenih u 2011. godini pao je na 46 posto ukupnog broja zaposlenih iz 1990. godine. Pokrivenost uvoza robe izvozom blago se popravila i iznosila blizu 60 posto, ali to nije bila posljedica uspješne izvozne politike, već značajnog smanjenja uvoznih roba.

Trenutna koalicijska vlada, koju predvode socijaldemokrati, upravljanje je preuzela u prosincu 2011. godine. Predizborna propagandna retorika svodila se na već dobro uhodanu priču o borbi protiv korupcije prethodne vlasti i ambiciozne planove za izlazak iz krize. Nakon završetka izbora obećanja su brzo zaboravljena, a realizacija gospodarskog programa preuzela je sadržaj tzv. fiskalne konsolidacije obilježene rezanjem javne potrošnje, podizanjem poreza na potrošnju i smanjivanjem poreza na profite te rušenjem cijene rada promoviranjem niskoplaćenih „volonterskih“ radnih mjesta. Samo mjesec dana nakon parlamentarnih izbora, u siječnju 2012. godine, raspisan je referendum o priključenju Europskoj uniji s rezultatom od 66 posto glasova u korist priključenja.

Ekonomске implikacije procesa priključenja Europskoj uniji već su duže vrijeme poznate budući da je restrukturiranje brodogradilišta, odnosno ukidanje subvencija toj zadnjoj preživjeloj velikoj industrijskoj grani, posljednja prepreka konačnom otvaranju europskih vrata. Pritisak Europske komisije nominalno dolazi iz aspekta zaštite tržišnog natjecanja, iako na svijetu ne postoji niti jedna brodograđevna industrija koju barem dijelom ne podupire država (Lončar 2011: 25–26). Hrvatskoj su ipak upućene oštre direktive da restrukturira postojeća brodogradilišta i ukine subvencije. Budući da država nema novca za tehnološku modernizaciju, odlučila se za provedbu procesa privatizacije što u konačnici vodi posve izvjesnom smanjenju radnih mjesta i gašenju proizvodnje.

Brodogradnja je posljednja tehnološki složena industrija koja je preživjela raspad Jugoslavije i koja ima snažne multiplicirajuće efekte na ekonomiju s obzirom da je brod složen proizvod čija proizvodnja veže na sebe mnoge druge industrijske grane i uslužne sektore. Ovo pokazuju i izračuni prema kojima se iz budžeta za brodogradnju izdvoji 154 milijuna eura, ali se u proračun kroz potrošnju vraća 171 milijun eura (Rukavina 2008: 311). Na temelju ovih podataka vidimo da

državni proračun iz sektora brodogradnje ostvaruje neto dobit, pa gašenjem brodogradilišta ne samo da bi nestala radna mjesta, već bi došlo i do pada javnih prihoda.

Brodogradnja je niskoprofitna industrija koja u pravilu nije atraktivna privatnim ulagačima, ali je izuzetno značajna za održavanje ekonomske dinamike jer upošljava velik broj ljudi. Premda je hrvatska brodogradnja raspolagala potencijalima za proizvodnju tehnološki najzahtjevnijih i najkvalitetnijih brodova na svijetu, izostala je prethodna modernizacija pogona, reorganizacija suradnje s kooperantima (koji često kroz različite koruptivne sprege izvlače izuzetno visoka sredstva) i onemogućavanje stranačkog namještanja kadrova u upravne i nadzorne odbore, što je direktna posljedica stihijskog upravljanja gospodarstvom koje je postalo glavna ekonomska politika svih hrvatskih vlada. Kako se približava predviđeni datum (1. srpnja 2013.) ulaska Hrvatske u Europsku uniju, vlada ubrzano provodi proces privatizacije i predaje brodogradilišta privatnim investitorima. Koliko uspješno može biti njihovo funkcioniranje u privatnim rukama, bez državnih subvencija, ubrzo će postati jasno, ali u ekonomiji prožetoj sve oštrijom krizom malo je vjerojatno da proces restrukturiranja, odnosno zatvaranja radnih mjesta, može rezultirati pozitivnim ekonomskim i socijalnim efektima.

ZAKLJUČAK

Analiza makroekonomskog okvira razvoja industrijske proizvodnje u Hrvatskoj tijekom jugoslavenskog razdoblja i ubrzanog procesa deindustrijalizacije nakon državnog osamostaljenja nastoji istražiti političke i ekonomske faktore koji su oblikovali i odredili industrijsku strukturu tijekom dugog vremenskog horizonta. Sve do kraja sedamdesetih godina jugoslavenska je industrija ostvarivala visoke stope rasta, do razine da je održavala korak s razvijenim industrijskim zemljama, ali važno je ukazati na mehanizme kojima je to uspjela realizirati. Nastojeći održati korak s razvijenom zapadnom industrijom, jugoslavenska ekonomija prolazi kroz proces integracije s regionalnim kapitalističkim tokovima putem intenzivnog zaduživanja kojim se pokušavaju održati visoke stope rasta. Ovaj proces se događa upravo tijekom globalne ekonomske krize sedamdesetih, pa su se jugoslavenska poduzeća zaduživala pod izrazito nepovoljnim uvjetima.

Za izrazito visoke dugove saznalo se tek nakon smrti Josipa Broza Tita. Pod pritiskom međunarodnih institucija tijekom osamdesetih godina, jugoslavensko vodstvo nastoji restrukturirati ekonomiju u smjeru otplate dugova. Potpisivanjem sporazuma s Međunarodnim monetarnim fondom 1983. godine jugoslavenska vlada garantirala je otplatu svih vanjskih dugova i pristala implementirati program strukturne prilagodbe: sveopću štednju, liberalizaciju cijena, stabilizaciju tečaja. Raširena gospodarska stagnacija zahvaća industriju, s neizostavnom implikacijom zaostajanja za razvijenim industrijskim zemljama. Ekonomski procesi koji su uslijedili nakon konstituiranja samostalne države predstavljali su samo kontinuirani nastavak strukturnog prilagođavanja kojem je jugoslavenska ekonomija podvrgnuta od početka osamdesetih godina. Implementacija takozvanih demokratskih procesa nije značila ništa drugo nego otvorenu transformaciju društvenog vlasništva u privatno, odnosno uspostavljanje kapitalističkog načina proizvodnje, što je imalo krajnje devastirajuće efekte na stagnantnu industrijsku proizvodnju. Eskalacija nasilja i intenzifikacija ratnih operacija u krvavom razvodu Jugoslavije fizički su dodatno destruirali industrijsku bazu. Dio industrijskih postrojenja koja nisu uništena ratnim operacijama razorena su u procesu pretvorbe i privatizacije. Preostala industrija morala se adaptirati na izmijenjene uvjete privrednog funkcioniranja koje je diktirao neoliberalni Stabilizacijski program iz 1993., prije svega na uspostavljanje precijenjenog fiksnog tečaja koji je potaknuo razvoj uvozne gospodarske strukture. Taj program do danas je ostao temeljno strateško polazište za sve privredne planove usprkos svim negativnim posljedicama koje iz njega proizlaze, pogotovo za poticanje industrijske obnove. Samo napuštanje ovog modela i donošenje nove ekonomske strategije koja bi osnažila privrednu neovisnost oslanjajući se na revitalizaciju poljoprivredne i industrijske proizvodnje može predstavljati podlogu za pokušaj formuliranja izlaska iz trenutne gospodarske krize.

LITERATURA

Bejaković, Predrag, Bratić, Vjekoslav i Vukšić, Goran, 'Zaposleni u javnom sektoru: međunarodne usporedbe', Newsletter Instituta za javne financije, br. 51, kolovoz 2010.

Bilandžić, Dušan, Historija Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije: glavni procesi 1918-1985, Školska knjiga, Zagreb, 1985.

Dobrivojević, Ivana, "'Svi u fabrike"! Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945-1955', Istorija 20. veka, br. 2, 2009, 103–114.

Družić, Gordan, Hrvatska obratnica, Zagreb, 2004.

IMF Staff Country Report, Republic of Croatia - Recent Economic Developments, No. 95/131, January 1996.

Lončar, Jovica, 'Fajrunt za hrvatsku brodogradnju', Zarez, br. 302, veljača 2011, 25–26.

Lowinger, Jake, Economic reform and the 'double movement' in Yugoslavia: An analysis of labor unrest and ethno-nationalism in the 1980s. A dissertation submitted to John Hopkins University in conformity with the requirements for the degree of Doctor of Philosophy, John Hopkins University, Baltimore, Maryland, 2009.

Mencinger, Jože 'Uneasy Symbiosis of a Market Economy and Democratic Centralism: Emergence and Disappearance of Market Socialism and Yugoslavia', u: Vojmir Franičević i Milica Uvalić, eds, Equality, Participation, Transition: Essays in Honour of Branko Horvat, London: Macmillan Press Ltd, 2000, 118–144

Musić, Goran, 'Workers' Self-Management as State Paradigm', u: Ours to Master and to Own: Workers' Control from the Commune to the Present, Haymarket Books, Chicago, 2011, 172–191.

OECD, Government at a glance 2011, OECD Publishing, 2011.

Rukavina, Gvozden, 'Koliko brodogradnja stoji hrvatske porezne obveznike i kako bi bilo hrvatskim poreznim obveznicima bez brodogradnje', Brodogradnja, 4, 2008, 310–313.

Simon, Jr., György. An Economic History of Socialist Yugoslavia. Rochester: Social Science Research Network, 2012. 1–142.

Sirotković, Jakov, Ekonomska politika Jugoslavije od 1945. do 1988, Zagreb: HAZU, 1989.

Sirotković, Jakov, Hrvatsko gospodarstvo, Zagreb, 1996.

Teodorović, Ivan, 'Industrijska politika u nemirnim uvjetima', Ekonomski pregled, 1–2, 2000, 37–54.

Teodorović, Ivan, 'Industrijalizacija i deindustrijalizacija', u: Tomislav Badovinac (ur.), Titovo doba – Hrvatska za vrijeme, prije i poslije, Zagreb: Savez društava "Josip Broz Tito" Hrvatske, 2008, 308–336.

Woodward, Susan, Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990, Princeton University Press, Princeton, 1995.

IZ SOCIJALIZMA NATRAG U KAPITALIZAM: REPARTIJARHALIZACIJA DRUŠTVA I RE-DOMESTIFIKACIJA ŽENA

Lilijana Burcar

Socijalizam i kapitalizam su, kao političko-ekonomska, a time i društvena uređenja, uspostavili različite poglede na identitet, mogućnost djelovanja i samoostvarenja žena, pri čemu su im dodijeljene različite vrste socio-ekonomskog statusa te pripadajući skup socijalnih prava. Za socijalizam je značajno da je olabavio i uklonio spona tzv. privatnog ili obiteljskog patrijarhata. Budući da, za razliku od socijaldemokracije, viziju pravednoga društva nije gradio isključivo na formalnoj, i stoga površinskoj, nego prije svega na strukturno-sadržajnoj razini, s primarnim fokusom na socio-ekonomsku emancipaciju žena. S druge strane, za kapitalizam u svim njegovim oblicima, uključujući i neoliberalnu inačicu, karakteristično je da sustavno učvršćuje i produbljuje patrijarhat. Naime, kapitalizam je nužno neposredno vezan uz akumulaciju privatnog kapitala, koja proizlazi iz stvaranja različito potplaćene ili neplaćene te hijerarhijski segmentirane radne snage, u čemu patrijarhat igra jednu od ključnih uloga.

Geopolitički preokret iz socijalističkog u kapitalističko društveno-ekonomsko uređenje – koje je na našim prostorima posljedica organiziranog napada na socijalističko društveno uređenje i njegovog orkestriranog uništenja¹- počiva na procesima intenzivne repatrijarhalizacije, vidljivima u oživljavanju i ponovnom jačanju starih dihotomija javnog i privatnog i pojavi konzervativnih ideologija o obitelji i spolu, koje sustavno isključuju žene iz javnog ekonomsko-političkog

¹ Pogledati npr. Michel Chossudovsky, 'Dismantling former Yugoslavia, recolonizing Bosnia and Herzegovina' u *The Globalisation of Poverty and the New World Order*, Global Research, 2003.

prostora te ih ponovno guraju u umjetno izoliranu privatnu sferu doma, i s njome povezane individualizirane brige za djecu, starije i domaćinstvo. Ti procesi repatrijarhalizacije i redomestifikacije, odnosno preobrazbe žena u kućanice, vode ka smanjivanju i postupnom oduzimanju njihovih ekonomskih i socijalnih prava pošto se temelje na prisilnom izlazu žena iz formalne ekonomije, tj. tržišta rada, a u najboljem se slučaju pretvore u novi oblik njihove samo djelomične te sve rjeđe participacije na tržištu rada. Oni su između ostalog jasno vidljivi i u oštroj prilagodbi profesija koje su još dostupne ženama. Rezultat repatrijarhalizacije, koja je sastavni dio procesa restauracije kapitalističkih društvenih odnosa, znatno je smanjena ili potpuno izbrisana ekonomska samodostatnost žena, što ih stavlja u djelomični ili potpuni položaj ovisnosti o ostalim članovima obitelji, čime su odmah smještene na razinu socijalno i politički obespravljenih subjekata. tj. drugorazrednih državljana. Zbog toga ne iznenađuje izjava jedne od žena koja je posao izgubila 1990. godine nakon čega je nesvojevoljno pogurana u sferu kućanstva, da joj je posao davao osjećaj vrijednosti i poštovanja, koje sada više nema. (Wolchik, 1990:62).

KAPITALIZAM I PATRIJARHAT

Suprotno liberalnim uvjerenjima, patrijarhat i kapitalizam nisu međusobno odvojivi, a još manje slučajne pojave, gdje patrijarhat predstavlja samo sustav koji postoji usporedno s kapitalizmom te je povremeno njime prikriiven. Upravo suprotno, kapitalizam i patrijarhat međusobno su srasla i stopljena pojava: institucionalni patrijarhat predstavlja jednu od glavnih strukturnih karakteristika i operativnih zakonitosti kapitalizma.

Uistinu, patrijarhat je u Europi prethodio industrijskom kapitalizmu, te je i prije pojave ovakvog načina proizvodnje već poprimio različite oblike i sadržaje ovisno o društveno-ekonomskom kontekstu. Industrijski kapitalizam, koji je izravno ovisan o patrijarhalnoj podređenosti i rodnoj eksploataciji žena, nanovo je izumio i učvrstio patrijarhat radi vlastitog probitka, „uspostavivši nove patrijarhalne strukture i ideologije“ (Mies, 1998: ix). Industrijski kapitalizam uveo je instituciju nuklearne patrijarhalne obitelji, model muškog hranitelja obitelji kao koncept (pritom i ekonomsku ovisnost žena o muškarcima tipa jedan-na-jedan)

te doktrinu dvije odvojene sfere, takozvanu privatnu i javnu. Ovo je rezultiralo razdvajanjem prijašnjega zajedničkog ekonomskog i političkog prostora u dvije naoko odvojene, no u stvarnosti umrežene i međusobno ovisne sfere takozvanoga produktivnog i reproduktivnog rada. Pritom su ove dvije sfere i kategorije rada postale ne samo neprirodno odvojene jedna od druge, već su i hijerarhijski nanovo reorganizirane. Iz tog razloga one se i razlikovno vrednuju prema novo ustanovljenoj rodnoj podjeli rada. Dok su muškarci kao novonastala kategorija plaćenih radnika ili vlasnika kapitala pridodani kategoriji produktivnog rada, žene su iz njega isključene i prepuštene onom reproduktivnom, na temelju nanovo uređenih konstrukata ženskosti i muškosti. U ovom procesu ženama su zanijekane odlike razuma i racionalnosti, pa tako i sposobnost apstraktnog mišljenja, što je postalo isključivo svojstvo muškaraca. K tomu, budući da su muškarci određeni kao racionalne jedinice te su stoga u mogućnosti „primjenjivati nepristran razum i standarde pravednosti“ što ih čini ovlaštenima za javnu sferu, oni su također nanovo konstruirani kao tjelesno neoznačeni spolom te, sukladno toj logici, sposobni za prekoračivanje i premošćivanje ograničenja tjelesnosti (Lister, 1997: 69). Upravo se to upotrebljavalo kao argument, kako bi im se dodijelio status univerzalnih, povrh tjelesnih te ni na koji način sputanih, racionalnih entiteta. Ženama je s druge strane zanijekana racionalnost kako bi ih se moglo predstaviti kao Drugo te instrumentalizirati. Jednom kad ih se prikazalo kao partikularne, prema njima se otad moglo odnositi kao prema devijaciji od norme. Žene se svelo na tijelo i označilo prema spolnosti, što je rezultiralo u njihovu ponovnom izjednačavanju s prirodom, te stoga i postavljanju izvan javne sfere političkog djelovanja i ekonomske neovisnosti (Lister, 1997: 69-70). Na temelju takve diskurzivne rekonstrukcije ženama se namijenila ova novonastala privatna sfera, a neplaćen reproduktivni rad ozakonjen je i naturaliziran. U trenutku kad su žene nanovo izjednačene s prirodom i kad su ograničene na društveni reproduktivan rad unutar naizgled izolirane privatnosti svoga doma, i kad im je nametnuta briga o djeci i starijima, uza sve dužnosti održavanja kućanstva i njege ukućana, tada je njihov rad bilo moguće ponovno lako definirati kao ne-pravi (rad) te stoga i ne kao pravi produktivan rad. Odnosno, kao onaj tip rada koji nije vrijedan plaće ni spomena.

Ovo je od ključne važnosti za razumijevanje kapitalizma i njegovih oblika akumulacije kapitala putem stvaranja neplaćenog i krajnje izrabljivanoga besplatnog

ženskog rada. Konstrukcija žena kao uzdržanih kućanica (ili u najboljem slučaju radnih kućanica) i bezglasnih majki u modelu kapitalističkoga muškog hranitelja, zarobljava ih u matricu neplaćenog i podcijenjenog društvenog reproduktivnog rada u privatnosti vlastitih domova, što predstavlja skriveni „spolni ugovor“ patrijarhalnog kapitalizma koji se temelji na rodnom izrabljivanju (Pateman, 1988). Izrabljivanje ovog tipa izmiče pogledu onog trena kad se ženski rad definira kao ne-rad, a ta činjenica pomaže zamagliti dva fundamentalna izvora akumulacije kapitala koji se odvija na račun samih žena. Kao prvo, autonomija muškaraca u ulozi plaćenih radnika u modelu muškog hranitelja (bez obzira na to je li riječ o modificiranom modelu ili ne) ne ovisi o njihovoj zamišljenoj tjelesnoj nespecifičnosti (jer je i tim tijelima potrebna hrana i odjeća), nego o nevidljivoj brizi i radu u kućanstvu koji obavljaju žene, a koji se ovime prikladno miče u drugi plan. Drugim riječima, ono što je prešućeno u ovoj naraciji o muškarcima isključivo kao hraniteljima i ženama kao prirodnim subjektima za reprodukciju jest „da muškarci ovisе o ženama radi brige i usluge, što im omogućava vlastitu neovisnost u poziciji radnika i građanina“ (Lister, 1996: 109). Osnovne troškove koji su potrebni za redovito održavanje sadašnje generacije radne snage, vlasnici kapitala tako raspodjeljuju na druge. Ovaj tip ženskoga neplaćenog rada je „potporan na kojem je utemeljeno izrabljivanje plaćenih radnika/ca, „plaćenog roblja“, i tajna te produktivnosti“ (Federici, 2009: 08). Kad im je jednom u kapitalističkom patrijarhatu dodijeljena privatna sfera, žene svojim besplatnim radom indirektno subvencioniraju „mušku hraniteljsku“ plaću, istovremeno bivajući u paradoksalnoj poziciji da ekonomski ovisе o muškarcu.

Drugo i vrlo važno pitanje tiče se društvenog reproduktivnog rada, koji je dodijeljen ženama, a u kapitalizmu se određuje kao ne-rad koji nije vrijedan spomena. Naime, on je od ključnog značaja ne samo za održavanje radne snage odraslih već prvenstveno za buduću radnu snagu. Dok su žene opterećene bremenom neplaćenog društvenog i reproduktivnog rada, upravo je taj rad onaj koji izravno subvencionira troškove vlasnika kapitala.

Društveno reproduktivan rad iznimno je važan za proizvodnju buduće radne snage i općenito održavanja čovječanstva. No ponovnim tumačenjem ovog rada kao pitanja od privatnog interesa i skrbi, koje se povezuje samo i u potpunosti sa ženama, te tvrdnjom da to nije prava „društveno-ekonomska aktivnost“, nego

samo produžetak ženske prirode te onaj tip rada koji se nužno obavlja iz ljubavi i besplatno, vlasnici kapitala izbjegavaju društvenu odgovornost za održavanje i uopće reprodukciju čovječanstva. Zahvaljujući tomu, oni na druge prebacuju velike financijske troškove vezane za reprodukciju i održavanje njihove buduće radne snage, čime ostvaruju izravan porast svoga privatnog bogatstva. To je razlog tomu što vlasnici kapitala koji trebaju radnu snagu ne prepoznaju (ženama dodijeljenu zadaću) „produkciju i reprodukciju radnika kao društveno-ekonomsku aktivnost“, već taj rad „mistificiraju“ pod šifrom „osobnih usluga“ koje žene obavljaju u sklopu proširene funkcije svojeg navodno prirodnog i repetitivnog rada, onog koji se treba obavljati isključivo od kuće (Lister, 1996: 70; Federici, 2009: 8). Prebacivanjem ovih ogromnih izdataka na ženska leđa, čiji se rodno određen kućni i reproduktivni rad pretpostavlja neograničenim „besplatnim resursom“ (Mies, 1998: ix), vlasnici kapitala time opstoje na besplatnom reproduktivnom radu povjerenom posebno kategoriziranoj grupi ljudi. Time izvlače ogromne profite iz „neplaćenih okolnosti“ ženskog rada. Upravo je zbog toga u kapitalističkom patrijarhatu slika žene konstituirana naprosto kao ona uzdržavane supruge i reproduktivne majke, koja biva zarobljena u nečemu što je zapravo umjetno stvoreno ekonomsko područje, takozvano privatno područje patrijarhalne nuklearne obitelji. Rodna podjela rada i rodno razgraničenje koji ženu svode na ulogu neplaćene reproduktivne radnice, čine ključna strukturna obilježja kapitalizma. Zadržavanje žena u prostoru kućanstva i konstrukcija žena u kapitalističkom patrijarhatu u prvenstveno besplatne skrbnice, kućanice i uzdržavane majke predstavlja temelj za dodatno izvlačenje rada, oslobađajući vlasnike kapitala financijskih troškova i društvene odgovornosti povezane s reprodukcijom njihove radne snage. Istovremeno, kad im se jednom dodijeli uloga prvenstveno uzdržavanih supruge i samo reproduktivnih majki, žene kapitalistički sustav vidi kao uvijek uzdržavane te ih se time stavlja u položaj drugorazrednih građana/ki. To znači da, kad im je jednom, iz nužnosti, dijelom nanovo dopušten pristup plaćenom tržištu rada, ženski rad i nadnica ponovno se uspostavljaju. Budući da se i njezin rad ne smatra ravnopravnim, ženska nadnica nije ravnopravna ni komplementarna muškom članu kućanstva, nego je samo njezina podrška i dodatak, bez obzira na stvaran supružnički status žene i neovisno o činjenici je li njezin partner zaposlen ili ne. Ovakvim sustavnim obezvređivanjem i činjenjem ženskog rada nevidljivim u kapitalističkom sustavu – koji se oslanja na konstrukciju žena kao prvenstveno uzdržavanih domaćica

i majki koje u najboljem slučaju mogu raditi izvan kuće u ulozi sekundarne donositeljice plaće – „trik je pomoću kojeg se 50 posto ljudskog rada definira kao besplatan resurs“ (Mies, 1998: ix).

Kapitalizam se tako temelji na patrijarhalnoj potčinjenosti i rodnom izrabljivanju žena: njima nametnut neplaćeni reproduktivni i neplaćeni proizvodni rad okosnica je procesa akumulacije kapitala putem rodnog obezvlašćivanja. Društveno-ekonomsko uređenje sa svojom organizacijom društvene reprodukcije ima izravne posljedice na strukture ustanova i na svakodnevne živote ljudi. Daleko od toga da je izuzeta iz filozofije života, politička ekonomija izravno se upliće u oblikovanje društvenih stvarnosti i ljudskih subjektivnosti, ljudskih težnji i interesa, njihove samopercepcije i mogućnosti samoostvarenja. Ukratko, politička ekonomija kao struktura društvene organizacije potiče određene načine života. To se zrcali u objašnjenju načina na koji funkcionira patrijarhalni kapitalizam, a na što upozoravaju mnoge feministkinje.

Opća je pretpostavka da su „povijesno ustanovljena dominacija muškaraca u javnoj sferi i ograničavanje ženskog identiteta, ženskih uloga te njihovog primarno društvenog utjecaja na privatnu sferu, najvažniji čimbenici pri konstrukciji rodničkih identiteta i ponavljanja neravnopravnih odnosa moći“ (Youngs, 2000: 47). Zato, parafrazirajući Teresu L. Ebert, nije dovoljno upitati se kako rod djeluje a da se istovremeno ne upitamo zašto djeluje na način na koji to čini. Ograničivši našu analizu samo na pitanje kako rod djeluje, sužava nam se pogled te nam se pozornost usmjerava na izolirana pitanja kulture, zanemarujući strukturne uzroke rodničkih hijerarhija i način na koji oni mijenjaju svoje pojavne oblike unutar društveno-ekonomskog konteksta. U trenutku kad rod biva „izdvojen“ iz društveno-ekonomskih odnosa izrabljivanja, on postaje „dematerijaliziran“ u slobodna „lebdeća potčinjavanja“ (to jest, dekontekstualizirane pojave višestrukih i na prvi pogled nepovezanih, naizgled pojedinačno stvorenih potčinjavanja) (Ebert, 2005: 34-35). No, kako primjećuje Balibar, „seksizam nije samo provođenje razlike, ili samo umanjeno vrednovanje radnih uloga za žene, kao što ni rasizam nije samo ksenofobija. Kako je rasizmu svrha da ljude zadrži unutar radnog sustava, a ne da ih izbací, tako je i nakana seksizma u tom smislu ista.“ (Balibar, 1991: 35). Upravo kao kod rasizma, ni seksizam „nije samo pojava (pojedinačnog i depolitiziranog) potčinjavanja“ već je to „pitanje (sustavne) eksploatacije“ (Ebert,

2005: 40). Bilo kakva značajna promjena u rodnim odnosima zahtijeva sustavan pregled društveno-ekonomskog sistema koji proizvodi strukturno uvjetovane (i rodne) nejednakosti. Kapitalizam opstaje na strukturnom izrabljivanju po različitim osnovama podijeljene i hijerarhijski organizirane radne snage: no sa svojom rodnom podjelom rada i prebacivanjem tereta društvene reprodukcije potpuno na ženska leđa, on (kapitalizam) dodjeljuje neplaćeni posao ženama na temelju konstrukta muškosti i ženskosti, te time na različiti način pozicionira i utječe na muškarce i žene. Time se položaj žena zamrzava u sferama privatnog takozvanih hraniteljskih patrijarhata, koji su u kapitalizmu podložni stalnim prilagodbama i provedbama novih pravila. Isto vrijedi i za skandinavski model!

SOCIJALIZAM I EMANCIPACIJA ŽENA

Socijalizam (uključujući državni socijalizam i socijalizam kao model samoupravljanja) predstavljao je vrlo važan iskorak iz takvog obrasca, što je bilo omogućeno korjenitom sustavnom promjenom. Sa socijalizmom se uspostavio novi identitet, mogućnosti samoostvarenja i nov odnos prema ženama. Razlomio je instituciju privatnog patrijarhata, to jest, ekonomske ovisnosti i podređenosti žene muškarcu. U skladu sa socijalističkom politkom, koja je već u svojoj osnovi promicala opću zaposlenost i pružala poseban naglasak na emancipaciju žena²,

2 Oslobođenje žena od jarma iskorištavanja i sustavne društveno-spolne diskriminacije ne bi bilo moguće sve dok je žena »odvojena od društvenoproizvodnog rada i ograničena na privatni rad kod kuće«, gdje je osuđena na »robtvo« »vječnu i zatupljujuću okolinu kuhinje i dječje sobe u kojoj ona ostaje u podređenom položaju naspram muškaraca« (Marx i Lenjin u Jeraj, 2005: 260). Samo »socijalno i gospodarski potpuno neovisna« žena (Jeraj, 2005: 47), koju »rad u domaćinstvu zapošljava još samo u neznatnoj mjeri« (Jeraj, 2005: 42), jer bi i to trebao posatati dio javnih servisa, automatizmom bi u potpunosti bila »oslobođena svake opresije i iskorištavanja od strane muškaraca« (Bebel u Jeraj, 2005: 47). Kako bi realizirale taj cilj, socijalističke su države po uzoru na sovjetske ustave nakon 2. svjetskog rata, prihvatile niz zakona kojima ženama jamče formalnu i sadržajnu ravnopravnost »na svim područjima državnog, gospodarskog i društvenopolitičkog života« (24. članak jugoslavenskog ustava u Jeraj, 2005: 92). Žene su dobile pravo glasa, pravo na jednaku plaću za jednaki rad-gdje su majke imale pravo na posebnu zaštitu na radnom mjestu, pristup svim javnim službama i ravnopravan položaj u sustavu obrazovanja, što im je omogućilo stjecanje odgovarajućih kvalifikacija i barem formalno ravnopravan ulazak na tržište rada. (preuzeto od Jeraj, 2005: 92). U socijalističkoj Jugoslaviji ta su temeljna prava određena ustavom donesenim 31. 1. 1946. iako su žene opće pravo glasa dobile stzv. fočanskim propisom u veljači 1942. U Istočnoj Njemačkoj, za usporedbu, žene su ta prava dobile tek 1949. godine prilikom prihvatanja tadašnjeg ustava (Cooke 2006). I socijalističko uređenje u poslijeratnoj Istočnoj Njemačkoj sistematično je brinulo za veću obrazovanost žena i bolje šanse za zapošljavanje, što je očito zbog činjenice da su imale prave na dodatni plaćeni dopust, ako bi ga iskoristile za dobivanje odgovarajućih kvalifikacija odnosno obrazovanje. Poslijeratna socijalistička država, koja je željela podići razinu obrazovanja i osposobljenosti žena, zahtijevala je od poduzeća da u početku, svakih godinu dana do pet godina, rade izvješća pomoću kojih se mogao pratiti obrazovni napredak zaposlenih radnica (Rosenberg, 1991:137). Kao što Rudolph et. al naglašava, to je značilo da je velika većina ženske radne snage bila visoko kvalificirana, jer je najmanje 87% žena imalo stručno obrazovanje ili diplomu (proporcionalno gledano dvije

one su prvi puta dobile pravo zapošljavanja na neodređeno s punim radnim vremenom, što im je osiguravalo individualna socijalna prava poput pristupa socijalnom osiguranju, punom zdravstvenom i mirovinskom osiguranju. U to je bilo uključeno i pravo na porodiljni dopust prije i nakon poroda, pravo na plaćeni roditeljski dopust, odnosno dopust za čuvanje i brigu oko djeteta, a bio je plaćen kao i redovno radno vrijeme sa svim dodacima i doprinosima. Na snagu je stupila zabrana davanja otkaza svim trudnicama i dojiljama. Majkama je posebnom odlukom osigurana socijalna sigurnost i ekonomska neovisnost, koja im je omogućila da se nakon prekida porodiljnog ili roditeljskog dopusta vrate na isto radno mjesto pod istim uvjetima.

Sve je to ženama u zapadnoj Europi³ bila nepoznanica. Kao radnice zaposlene na puno radno vrijeme i kao majke, žene su dobile prava na razne socijalne transfere, pomoći i olakšice na individualnoj osnovi, bez toga da ovisе o zaposlenom muškarcu, kao što je bio slučaj na zapadu, gdje se u sprezi s kapitalističkim patrijarhatom model muškarca hranitelja samo osuvremenio⁴.

od pet radnica imale su više ili visokoobrazovanje). Svaka peta žena bila je upisana na jedan od tehničkih ili prirodoslovnih studija, predstavljajući 27.9% upisanih na tim smjerovima. U Zapadnoj Njemačkoj taj je postotak bio znatno niži, obzirom da je samo 7% žena imalo završeno visoko ili više obrazovanje, i samo 65% od zaposlenih žena imalo je završenu stručnu ili neku drugu srednju školu (Rudolph et. al., 1994: 12-13). Kod idućeg statističkog podatka treba uzeti u obzir da je stupanj zaposlenih žena na zapadu bio dosta niži od onih na istoku, gdje je on iznosio od 80-90%. U Zapadnoj Njemačkoj udio svih zaposlenih žena glede na cijelu žensku populaciju kretao od 49.2% 1960. godine, zatim samo 52.8% 1980. i 56.6% 1990. Ti brojevi mogu se usporediti i s podacima za druge europske kapitalističke države u tom razdoblju. Udio zaposlenih žena u Belgiji 1960. godine iznosio je 36.3%, 1980 47%, 1990. pa 52.4%; u Francuskoj 46.6%/1980., 54.4%/1980. i 56.6%/1990.; u Italiji 39.6%/1960., 39.6% 1980., 44.5% 1990. i u Nizozemskoj 26.2%/1960., 35.5%/1980., 53%/1990. (Bussemaker i van Kersbergen, 1999: 33). U svim primjerima treba uzeti u obzir da je riječ o manjem udjelu žena zaposlenih na puno radno vrijeme, jer je u većini primjera riječ o jednom od oblika skraćenog radnog vremena ili najčešće o zaposlenju na pola radnog vremena, dok je većina majki s malom djecom bila prisiljena ostati kod kuće zbog nepostojećeg ili nedostatnog državnog sponzoriranog te time neadekvatnog čuvanja djece. Kao što navodi Fodor, 1982. godine u Austriji je bilo zaposlenih tek 48% svih žena, od kojih čak 20% na pola radnog vremena, dok je recimo u Mađarskoj bilo zaposleno 73% svih žena. Samo 3% Mađarki imalo je status kućanica, za razliku od čak 40% svih žena u Austriji (Fodor, 2004: 789).

3 Nizozemska je recimo dopust za odgajanje i čuvanje djece (u nastavku roditeljski dopust) uvela tek 1990. godine, koji je bio i ostao neplaćen (osim ako se radi o javnim službenicima, koje imaju pravo na samo 75% plaće) s rukom trajanja od tri mjeseca, odnosno šest, ukoliko je majka zaposlena na pola radnog vremena, dakle na najmanje dvadeset sati na tjedan (Bussemaker i Van Kersbergen 1999: 31). Slično vrijedi i za Belgiju, koja nema statuarno osigurani roditeljski dopust, ali je 1985. godine uvela 6-12 mjeseci tzv. privremenog odlaska s posla (career breaks). Radi se o najviše pet dopuštenih odlaska s posla, zbog skrbi za oboljele, čuvanja i skrbi za starije ili za djecu, što se do 1991. plaćalo paušalno, da bi se zatim sa svakim idućim odlaskom plaćalo sve manje i manje (ibid.)

4 To se tiče prava iz socijalnog, zdravstvenog i mirovinskog osiguranja; neposredno je povezano sa sustavom oporezivanja, socijalnih transfera i različitih dodataka te ostalih restrikcija koje se odnose na upražnjavanje tih i ostalih osnovnih prava kojima kapitalističke države održavaju i potiču hraniteljski model. Npr. kad je riječ o korištenju naknada za nezaposlene, u Nizozemskoj su udane žene to pravo dobile tek 1985. godine, iako su formalno bile izjednačene u ostvarivanju tih prava s muškarcima i neudanim ženama, za razliku od muškaraca koji su ostvarivali ta prava, one su bile podržene provjeri visine zajedničkog obiteljskog dohotka (Bussemaker i Van Kersbergen, 1999: 26). Dakle, u realnosti

nisu automatski stjecale ta prava jer ih nisu mogla koristiti neovisno o mužu, (u obrnutom slučaju nije se primjenjivala provjera), osobito u slučaju da je njegov dohodak bio viši od postavljenog cenzusa. Švedska je tek sedamdesetih mahnula odredbu prema kojoj žene ispunjavaju uvjete za primanje stipendija ili subvencija za radno usposobljavanje samo ukoliko su prethodno obavile tzv. test prihoda, što je automatski diskvalificiralo udane žene, čiji su muževi-hranitelji imali osigurane prihode (Sainsbury, 1999a: 87). Belgija je slično diskvalificirala udane zaposlene žene, jer je 1981. godine uvela tri različite skupine korisnika tih prava, a kod kojih je visina naknade ovisila o njihovom partnerskom statusu i vrsti zaposlenja. Naknada, na koju imaju pravo samci, viša je do naknade za par s dvoje zaposlenih na puno radno vrijeme, ali je naknada za samce niža od one na koju ima pravo muškarac u tradicionalnoj hraniteljskoj obitelji u kojoj je žena nezaposlena. Tako da su naknade za muškarce hranitelje najviše, a najniže su one na koje imaju pravo vjenčani parovi s oba partnera zaposlena na puno radno vrijeme. (Bussemaker i Van Kersbergen, 1999: 26). Naravno da takav sustav socijalnih prava održava hraniteljski model i jedan je od strukturnih oblika opstrukcije i nepoticanja zapošljavanja udanih majki, čija su i ostala socijalna prava derivativna u odnosu na njihove muževe. Tu je značajna i činjenica da su još u osamdesetima udane žene u Velikoj Britaniji i u Austriji, koje su nakon rođenja djeteta htjele ući na tržište rada, morale poslodavcu dostaviti pisanu potvrdu u kojoj je moralo biti jasno naznačeno dopuštenje/pristanak muža na ženino zapošljavanje (Fodor, 2004: 790).

Ako pogledamo skandinavski model, isto je vrijedilo i za žene u Finskoj, jer su 80-ih godina prošlog stoljeća imale prava na naknade za nezaposlene i osnovne mirovine uzimajući u obzir isključivo dohodak njihovih partnera. Muškarci su kao hranitelji obitelji imali prednost u korištenju naknada i dodataka za bolovanje koje su se inače odnosile na tzv. ovisne članove obitelji među koje su po definiciji spadale žene i djeca, i na koje su imali prava ukoliko je njihov dohodak bio viši od dohotka ovisnih članova obitelji (Sainsbury, 1999a: 83). To je naravno pored ostalih restrikcija poticalo zapošljavanje udanih žena i majki samo na određeno vrijeme ili na nezapošljavanje, a za žene je značilo da njihova socijalna prava nisu bila individualna i univerzalna, već ovisna o poslovnom statusu muškaraca i o bračnom statusu.

U Norveškoj su, kao što još navodi Sainsbury, u osamdesetim godinama prešli s hraniteljskog modela provedbe poreznih olakšica i pratećih socijalnih prava za tzv. uzdržavane članove obitelji, na novi sustav, prema kojem muškarac više nije imao pravo na stare porezne olakšice ako mu je žena kućanica (housewife bonus). Prijelazom na tzv. individualni sustav oporezivanja, skandinavske države hraniteljskega modela nisu u uspjele u cjelosti ukloniti poticaje u formi poreznih olakšica, već su ih samo modificirale jer su i individualni modeli zadržali oblike poreznih olakšica koje su poticale sekundarni status žena. U Norveškoj je to značilo, da muškarac kao hranitelj obitelji više nije dobivao direktne porezne olakšice, ali država je umjesto toga uvela dvije različite porezne shemeza vjenčane parove i za one koje su porezne olakšice htjeli koristiti i individualno. U osamdesetima se još uvijek polovica parova oboje zaposlenih odlučivala za zajedničko oporezivanje, jer se taj model još uvijek temeljio na drugačijim oblicima poreznih olakšica za uzdržavane članove obitelji (djecu), a uključivao je i tzv. marital tax relief. Na taj su način potaknuli zapošljavanje žena samo na pola radnog vremena (iz čega je proizlazio reducirani skup socijalnih prava), koje je za razliku od danskoga ili švedskog modela (30 sati ili manje na tjedan), ograničeno na 20 sati ili manje (Sainsbury, 1999a: 83). Ta porezna politika bila je kao skrojena za sistem koji je suprotno od opće prihvaćenog mišljenja o skandinavskom modelu-osiguravao samo ograničenu pokrivenost javnim vrtićima i jaslicama. Norveška je u tom smislu bila i ostala najviše zakinjuta: recimo 1981. godine u jaslice je bilo moguće upisati samo 4% sve djece i samo 12% djece između 3 i 6 godina u vrtiće koji su bili otvoreni u vrijeme uobičajenog radnog vremena, te 23% u vrtiće koji su pokrivali samo polovicu radnog dana (Sainsbury, 1999a: 107). Situacija prema istraživanju Diane Sainsbury, nije bila puno bolja 1993. godine (samo 14% djece mlađe od dvije godine i 37% djecu između 3 i 6 godina starosti je u javnim ustanovama s cjelodnevnom skrbi. Slično je bilo i ostaje i u Švedskoj koja je 1971. uvela individualni sustav oporezivanja, ali nije u potpunosti ukinula porezne olakšice za uzdržavanu partnericu, nego ih je samo smanjila da bi ih u potpunosti ukinula sredinom devedestih (to je bilo povezano s uvođenjem mirovinskih kredita/transfera za čuvanje djece kod kuće, što je zapravo naličje istog novčića, tj. osuvremenjenog hraniteljskog modela). Zaposlene žene imale su pravo na niže porezne stope, no samo ukoliko su njihovi prihodi bili i ostajali niži od muževljevih (Sainsbury, 1999b: 198), što je naravno opet vodilo u direktnu promociju zapošljavanja na skraćeno radno vrijeme. I u Švedskoj je u jaslicama čije je radno vrijeme bilo prilagođeno roditeljima koji su zaposleni na puno radno vrijeme, bilo mjesta samo za 13% djece, u vrtiću za 26% djece do šeste godine (prema statistikama, 1993. godine raspoloživost se mjesta za djecu u cjelodnevnom čuvanju povećala i iznosi 23% za djecu mlađu od dvije godine i 49% za djecu do šest godina, a najniži postotak raspoloživih mjesta od svih skandinavskih država te godine imala je Finska, s 4% djece u jaslicama i 27% u vrtiću. Zbog toga je 1979. veliki broj žena bio zaposlen na pola radnog vremena: u Švedskoj 46.2%, Danskoj 46.3%, Norveškoj 51.6% i u Finskoj 10.6%. Novonastala definicija rada na pola radnog vremena (ne 30, nego manje od 30 sati na tjedan) značila je da se na taj način znatno umjetno smanjio broj zaposlenih žena na pola radnog vremena, koji je 1996. godine iznosio 23.5% u Švedskoj, 24.2% u Danskoj, 46.3% u Norveškoj i 11.2% u Finskoj (od samo 58.9% zaposlenih Finkinja) (Sainsbury, 1999a: 106).

U socijalističkoj Europi uspostavljen je tzv.»individualni model« socijalne države s odgovarajućom popratnom politikom zapošljavanja i platnom politikom te oblicima socijalnih prava i socijalne skrbi.(Borchorst 1998: 109).

To je značilo da je socijalizam uspostavio puno ekonomsko i socijalno državljanstvo za žene, na osnovi kojeg im je bila osigurana financijska neovisnost, samostalnost i individualna autonomija. Dakle, žene su mogle neovisno od muškaraca osnovati i s potporom socijalnih servisa voditi vlastite obiteljske zajednice. Time su mogle samostalno dostojno živjeti i istodobno podupirati svoju djecu, bez traženja pomoći od ostalih članova obitelji, bez preudaje koja bi im pružila pristup osnovnim financijskim sredstvima, kao što je vrijedilo za žene (samohrane majke) u različitim hraniteljskim modelima na kapitalističkom zapadu. Istodobno je zaposlenje na neodređeno s punim radnim vremenom i popratnim individualnim socijalnim pravima promijenilo status žene unutar nuklearne obitelji; prvi put imale su autonomni izvor dohotka te posljedično ravnopravniji položaj u odnosu na svoje partnere. Kao što Lister upozorava, ne smijemo previdjeti represivnu prirodu međusobnih privatnih odnosa koje u patrijarhatu, odnosno hraniteljskom modelu proizvodi ekonomska ovisnost žene o svom partneru, pa čak i ako je riječ o njenoj potpunoj ili djelomičnoj ekonomskoj ovisnosti u formi zaposlenja s skraćenim ili polovičnim radnim vremenom. Oba primjera za ženu znače ograničenu mogućnost raspolaganja financijskim i materijalnim sredstvima, dakle ograničuje se njena sloboda kretanja i samostalnog (djelovanja) i ravnopravnog odlučivanja unutar partnerstva. Taj gubitak autonomije u hraniteljskim modelima, značajnim za kapitalistički patrijarhat, direktno postavlja ženu u emocionalno i fizičko podređen položaj u odnosu na njenog partnera.(Lister, 1997: 111 – 113).

Socijalističko uređenje sa svojim naglaskom na provedbi ženske emancipacije u formalnom i ekonomskom smislu sa razvijenim i potpornim sustavom socijalnih servisa, koje kapitalistički Zapad nije poznao, ženama je donijelo barem minimalnu financijsku samostalnost i osnovnu ekonomsku neovisnost, a time i moć samoodlučivanja. Sve to predstavlja osnovni preduvjet za postizanje osobne slobode, samoostvarenja i samopoštovanja. U tom je smislu socijalizam (državni i samoupra-

vni), neovisno o tome što nije uspio u potpunosti ukinuti rodnu podjelu rada,⁵ ženama na radnim mjestima i unutar obitelji dodijelio više prava i mogućnosti za samoostvarenje.

Zaposlenje na puno radno vrijeme s ugovorom na neodređeno ženama je donijelo osnovnu ekonomsku neovisnost te je posljedično utjecalo na promjenu njihove uloge i poboljšanja položaja u obitelji i u širem društvu. Emancipacija žena i ulazak na tržište rada ne bi bilo moguće bez istovremenog osnivanja razvijene mreže javno dostupnih socijalnih servisa. To je bilo i ostaje ključno za emancipaciju žena. Razgranatom mrežom usluga javnog sektora, koje su cjenovno bile dostupne većini, podržao se i reprodukcijски rad iz zajednički stvorenog društvenog dohotka. Skrb o djeci i starijima, te time i društvena reprodukcija čovječanstva, postaje pitanje zajedničke javne odgovornosti i državnih mjera subvencioniranja. Osnivaju se dječji vrtići i jaslice, produženo čuvanje, dječje kolonije i domovi, školske kuhinje, organizirana skrb za starije i nemoćne (starački domovi i patronažna skrb), radničke kuhinje i menze koje su sa žena trebale maknuti teret kućanskih poslova i cjelodnevene brige za djecu ili pomoći kod potrebitih članova obitelji (Jeraj 2005, Rosenberg 1991, Cooke 2006).⁶

Sva ta prava koja je socijalistička država institucionalizirala, ženama i majkama su omogućile zapošljavanje na puno radno vrijeme i opstanak na tržištu rada, financijsku samostalnost, osobnu autonomiju i time neovisnost u odnosu s part-

5 Ukoliko su postojale razlike u plaćama za muškarce i žene, razlog nije bio to da su žene slabije plaćene za svoj rad kao što je to bilo na kapitalističkom Zapadu, nego su se one kao što, Rudolph et. al. naglašava, pojavljivale samo zbog različitih plaća u branšama i zbog drugačije ljestvice napredovanja. (1994: 15). Kao što navodi Mateja Jeraj, dohodak kod žena i muškaraca na istom radnom mjestu »u državnoj upravi, političkim organizacijama, školstvu, zdravstvu i ostalim negospodarskim djelatnostima« nije se razlikovao; drugačija je situacija bila u gospodarstvu, jer je recimo za vrijeme prve petoljetke na teritoriju socijalističke Jugoslavije ta razlika inosila 20%. Veliki udio te razlike bila je i razlika u režijskom radu i radu na normu. Oni, koji su bili plaćeni po efikasnosti mogli su prelaženjem norme zaslužiti znatno više od svoje osnovne plaće. Žene nisu imale tu mogućnost jer su većinom bile zaposlene na radnim mjestima na kojima se nije radilo na normu- jediniizuzetak bile su tekstilne radnice (Jeraj, 2005: 277). Treba spomenuti, kao što već naglašava Jeraj, da je »prosječna razlika muške i ženske plaće nakon drugog svjetskog rata u SAD-u iznosila 36%, da bi se kasnije povećala i 1973. godine, iznosila je 43%. U osamdesetim godinama 20. stoljeća, žene u Austriji su dobivale za isti rad približno za trećinu manje plaće, u Belgiji približno 40%, u Finskoj je ženska plaća bila niža približno za 20–40% od muške (Jeraj, 2005: 277). Tako je npr. plaća sveučilišne profesorice zaposlene na istomradnom mjestu bila niža za taj i takav postotak – a žene na Zapadu su za isti rad bile plaćane još manje.

6 U Istočnoj Njemačkoj je npr. postojala i mreža javnih praonica rublja i posebnih servisnih centara, koji su bili pripojeni različitim poduzećima s namjerom da se kućanski poslovi premjeste u javnu i profesionalnu sferu koja se plaća; značajno je i da se veliki broj vrtića i jaslica nalazio u neposrednoj blizini tvornica i drugih proizvodnih postrojenja, ili su bili dio njih. Baš te jaslice i vrtići bili su prvi koji su nestali nakon pripojenja Istočne Njemačke Zapadnoj u sklopu restrukturalizacije društveno-ekonomskog sustava (Rudolph et. al., 1994:14).

nerima i ostalim članovima obitelji. Usporedba između socijalizma i tadašnjih zapadnoeuropskih modela patrijarhata otkriva da dostupnost ekonomskih i socijalnih resursa te učinak koji oni imaju na stupanj emancipacije žena, ovise o društveno-političkom kontekstu, koji u sprezi s političko-ekonomskim sustavom stvara i produbljuje razlike i nejednakosti. Socijalistički model emancipacije žena jasan je pokazatelj da način i snaga djelovanja jedinke ovise o »strukturnim faktorima« (Cooke 2006: 117), koji vode u specifičnu diobu i oblikovanje identiteta, a time i do različitih tipova ekonomskog i socijalnog državljanstva. Prava žena u socijalizmu sušta su suprotnost spram položaja žena u zapadno-europskom kapitalističkom sustavu, gdje se nije odustalo od modela muškog hranitelja nakon Drugoga svjetskog rata, naprotiv, on se naprosto modificirao i modernizirao. Na taj su se način zadržale društveno-ekonomske strukture rodnog izrabljivanja, sustavna podređenost žena te njihov status građanki/a drugog reda.

Ako je u socijalizmu slučaj da se naglašavala uloga žene kao samostalne, neovisne i ravnopravne radnice i majke, koja je imala pravo na zaposlenje s punim radnim vremenom (što se podupiralo sa zajednički financiranom i široko razvijenom mrežom socijalnih javnih ustanova), što joj je donijelo važna individualna prava na socijalno, mirovinsko i zdravstveno osiguranje, za žene u zapadno-europskim kapitalističkim državama vrijedilo je i dalje vrijedi, da iako su nakon drugog svjetskog rata ušle na tržište rada, to je zbog nepostojećih ili slabo razvijenih i nekonzistentnih javnih servisa te drugih ustanova za skrb o starijima i nemoćnima bilo samo u formi privremnog rada ili rada na pola radnog vremena (Walby 1997). U kapitalističkom sustavu i dalje se podrazumijeva da su skrb za starije i djecu isključivo individualna problematika i u skladu s konstruktom ženstvenosti osobna zadaća žena. Pri tome su te zemlje svojim socijalnim politikama i zakonima i dalje neposredno podupirale i održavale spolnu neravnopravnost u zapošljavanju, podcijenjenost ženskog rada i konstrukciju žene kao njegovateljice i skrbnice u privatnosti svog doma. Sve to bilo je povezano s distribucijom socijalnih transfera i pravima žena da ih upražnjavaju.

Zbog nepostojeće ili slabo razvijene te jako potkapacitirane mreže odgovornih i ostalih ustanova za skrb, što za vlasnike kapitala predstavlja rasterećenje, majke u kapitalističkim državama, uključujući i one skandinavske, prisiljene su da za vrijeme porodiljnog i ostalih dužih dopus-

ta za odgoj i čuvanje djece primaju minimalnu ili izrazito nisku plaću⁷ (zajednička karakteristika zapadnih zemalja) - što žene stavlja u položaj potpune ovisnosti o njihovim partnerima i ostalim članovima obitelji (CDEG 2005: 38) - i one u potpunosti napuštaju tržište rada da bi se brinule i odgajale djecu, ili privremeno prekidaju radni odnos na vrijeme od tri, pet ili čak osam godina, s mogućnošću povremenog zapošljavanja i/ili kasnijeg povratka na tržište rada, ali sa zaposlenjem na skraćeno radno vrijeme kako bi se mogle brinuti o djeci.⁸ Zapadno-europske su demokracije nakon drugog svjetskog rata osuvremenile i naturalizirale hraniteljski model u kojem žene više nisu nužno ostajale kod kuće, već su sad imale priliku naći plaćeni posao, najčešće na pola radnog vremena na segregiranom tržištu rada. Tu je riječ o tzv. 1.5 tipu hraniteljskog modela, koji uključuje i ženski rad s upola manje zarade, odnosno ona pridonosi s vrijednošću od 0.5. Dakle identitet žene ponovno je ograničen na razinu člana obitelji koji i dalje ovisi o muškarcu kao financijskom i materijalnom skrbniku, i zato je ona na tržištu rada samo marginalizirana odnosno pomoćna radna snaga sekundarne važnosti, čiji je rad potplaćen, a potencijalna socijalna prava koja iz toga proizlaze potpuno okrnjena.⁹

7 Dakle riječ je o dvostrukoj ovisnosti žena o njihovim partnerima, što ih automatski stavlja u podređeni položaj: to je vidljivo s jedne strane u niskim ili neplaćenim i nepostojećim porodiljnim dopustima (SAD, Australija) i minimalno ili uopće neplaćenim naknadama za roditeljski dopust, a druge strane u prisilnom sekundarnom statusu pomoćne radne snage, gdje su u odnosu na muškarce još dodatno potplaćene. Na taj se način, kao što Waylen naglašava u drugom kontekstu, održava njihov službeni status samo majke i kućanice, čija je prvenstvena uloga briga za kućne radinosti i odgoj djece (1998: 12-13).

8 Statistika Eurostata pokazuje da su sve zapadnoeuropske države imale i još uvijek imaju vrlo visoki udio žena zaposlenih samo na pola radnog vremena (u Skandinavskim zemljama i za skraćeno polovično), a tu prednjače Nizozemska s čak 76%, Švicarska s 60%, Njemačka s 45%, Austrija s 44%, Velika Britanija, Belgija i Norveška s 43%, Švedska s 39%, Danska s 38%, Irska i Luksemburg s 36%, Island s 32%, Francuska s 30%, itd. (Eurostat, posljednji put ažuriran 7. 2. 2013). Tako je u Austriji, Belgiji, Njemačkoj, Luksemburgu, Velikoj Britaniji i u Nizozemskoj, Danskoj i Švedskoj na pola radnog vremena zaposlena svaka treća zaposlena žena, u Francuskoj i Italiji te u Finskoj, Irskoj i Malti pa svaka peta (Working Conditions in the EU: the gender perspective, European Foundation for the Improvement of the European Communities, 2007:10).

9 Višegodišnje odsustvo s tržišta rada za većinu je žena značilo da su kod povratka na posao označene kao dekvificirane ili slabije osposobljene za posao koje su imale prije porodiljnog, dakle automatski se smanjuju njihove mogućnosti za zapošljavanje. Istovremeno dulje zaposlenje na pola radnog vremena značilo je da žene na tim radnim mjestima, koja su uglavnom bila rutinska i potcijenjena, ne mogu dobiti odgovarajuće kvalifikacije, dakle smanjene su im šanse da prijednu na drugo radno mjesto s punim radnim vremenom. Sve to sa sobom nosi negativne posljedice za njihovo napredovanje, na visinu i vrstu dohotka, prema tome na njihovo socijalno i mirovinsko osiguranje (Klement i Rudolph, 2004: 303). Postojeći javni mirovinski sustavi grade pravo na punu mirovinu na hraniteljskom modelu, onih zaposlenih na puno radno vrijeme na neodređeno, što znači da su žene zbog porodiljnog odsustva na tržištu rada dvostruko zakinate za svoja prava. Prekinut je rast njihovih plaća, zbog čega se smanjuje opseg njihovih socijalnih dodataka te prava i konačni iznos njihovih mirovina koji ovisi o vrijednosti dohotka stečenog za vrijeme rada (Hill in Tigges, 1995: 101). Osuvremenjeni hraniteljski model, kojeg zapadno-europske kapitalističke zemlje podupiru i potiču svojim socijalnim i financijskim strategijama, vodi do ekonomske nestabilnosti žena kroz cijeli život i posljedično u njihovu ovisnost do dvojih partnera, a u starosti do siromaštva zbog pre niskih mirovina.

Odudarajući od socijalističkih država, zaposlenje na puno radno vrijeme i time društveno-ekonomska neovisnost bila je moguća samo za mali broj žena na Zapadu, što je često bilo praćeno vrlo niskom plaćom i odsutnošću porodiljnog dopusta za majku te roditeljskog dopusta. Na primjer, statistike pokazuju da je u Njemačkoj prije ujedinjenja, samo 40 posto udanih žena Zapadne Njemačke bilo zaposleno, i to samo pola od njih na puno radno vrijeme, što iznosi samo 22 posto svih žena Zapadne Njemačke. Primale su plaće u vrijednosti od samo 65 posto muških plaća, dok su se njihove udane suvremenice na Istoku u to vrijeme mogle pohvaliti s čak devedesetopostotnom zaposlenošću (Cooke, 2006: 122).¹⁰ Troškovi dopusta za brigu o djeci trenutano nisu pokriveni na Malti, Cipru, u Nizozemskoj, Irskoj, Portugalu, Švicarskoj, Španjolskoj, Grčkoj i Velikoj Britaniji. U Italiji roditeljska naknada iznosi jedva 30 posto ženske neto plaće, dok petomjesečni roditeljski majčinski dopust iznosi 80 posto ženskih primanja. U Finskoj naknada pri roditeljskom dopustu iznosi od 70 do 75 posto godišnjeg prihoda, dok u Švedskoj

10 Pripajanje Istočne Njemačke Zapadnoj, za Istočne je Njemice bilo epistemološki šok (kao što u svojoj studiji navodi Rosenberg), koji je proizlazio iz masovnog smanjenja i restrukturiranja njihovih socijalnih i ekonomskih prava. Zapadna je Njemačka odmah nakon aneksiranja Istočne preoblikovala socijalni sustav i preokrojila ga kako bi odgovarao logici kapitalizma: kroz noć je srezala javni sektor i ukinula red ustanova i zavoda za čuvanje i odgajanje djece, a istovremeno je skladno tome smanjila i istodobno resetirala mogućnosti za zapošljavanje žena - jer ih je za razliku od muškaraca gurnula na margine formalne ekonomije. Npr: usprkos pomanjkanju slobodnih mjesta za djecu u vrtićima zapadnog dijela Berlina, gdje je na listi čekanja bilo 20.000 djece, u istočnom je Berlinu trenutno ukinula čak 18.000 mjesta (Rosenberg, 1991: 133). U tom svjetlu mnogo govori činjenica da je u osamdesetim godinama Istočna Njemačka imala široku mrežu jaslica i vrtića: 1985. godine u jaslicama je bilo osiguranih mjesta 72.7% sve djece mlađe od tri godine, a u vrtićima za 94% sve djece između treće i šeste godine starosti; Wolchik, 1990: 62). U istočno-njemačku mrežu vrtića i jaslica bilo je uključeno prosječno 80% sve djece različite dobi, dok je situacija u Zapadnoj Njemačkoj 1987. godine bila drastično drugačija: u jaslice i vrtiće bilo je moguće upisati samo 3% djece mlađe od tri godine, 30% djece između treće i četvrte godine starosti i 70% između četvrte i pete (Rudolph et. al. 1994: 14). Važno je tu i spomenuti, kao što i navodi Rudolph et. al., da su se istočno-njemački vrtići uveliko razlikovali od zapadno-njemačkih kako po kvaliteti tako i po cijeni, jer su cijene onih zapadno-njemačkih bile paprene, a istočno-njemački su bili subvencionirani, roditelji su davali novac jedino za pelene i hranu. Radno vrijeme istočno-njemačkih bilo je prilagođeno radnom rasporedu roditelja (radili su od 6.00 do 18.00 (1994: 14)), dok je većina vrtića u Zapadnoj Njemačkoj radila samo nekoliko sati, najviše pola dana ili samo na određene dane i u smjenama, tj. nekoliko sati ujutro i nekoliko popodne (isto vrijedi i za Nizozemsku; Meyers et. al 1999: 142). Postojeći vrtići u Zapadnoj i u današnjoj ujedinjenoj Njemačkoj nisu namijenjeni za čuvanje i odgoj djece kako bi se roditeljima omogućilo zaposlenje na puno radno vrijeme, već imaju prvenstveno pedagoško-odgojnu, tj. ideološku funkciju, jer je veliki dio njih, iako su sponzorirani od strane poreznih obveznika pod jurisdikcijom crkve, ili privatnih volonterskih grupa (Rudolph et. al. 1994: 14, Leitner i Wroblewski 2006: 304). Kod gore navedene statistike treba uzeti u obzir i činjenicu da je čak 70% vrtića namijenjeno za djecu od četvrt do pete godine starosti, to su ujedno i oni s najvećim brojem djece, u realnosti samo odgojnog karaktera, dakle nisu namijenjeni za čuvanje djece, tj. otvoreni su samo nekoliko sati na dan i još uvijek zahtijevaju prisutnost barem jednog roditelja kod kuće (Frericks i Maier, 2008: 262). Slično vrijedi i za sve ostale zapadnoeuropske države, koje statistički gledano imaju visoki postotak djece u vrtićima, ali radi se o gore opisanom tipu, koji u najboljem slučaju rade samo nekoliko sati na dan. Tu prednjači Irska, u kojoj su ustanove za djecu od četvrt do šeste godine starosti otvorene samo četiri sata na dan, tj. od 9.00 – 13.00, i Nizozemska, gdje trogodišnjaci imaju mogućnost da dvaput na tjedan prisustvuju posebnim grupama namijenjenim trosatnom igranju ili idu u vrtiće koji su otvoreni samo četiri sata na dan. Nakon četvrtve godine, radno vrijeme vrtića se produžuje, ali je i dalje ograničeno na 25 radnih sati na tjedan (EGGE, 2009: 32, 36-37).

seže do 80 posto majčinih redovitih prihoda (The Clearinghouse on International Developments in Child, Youth and Family Policies at Columbia University, April 2004; CDEG: Parental leave in Council of Europe Member States 2004).¹¹

Sve to žene gura u ovisan i podređen položaj, čime se trajno ruši njihova autonomija i mogućnost punopravnog korištenja socijalnih i ekonomskih prava. Kapitalizam parazitira na patrijarhatu te cvjeta zbog strukturnih nejednakosti koje sam uspostavlja i naturalizira. Zatvaranje žena u privatnost njihova doma koji u stvarnosti nije izuzet iz formalne ekonomije, jer upravo suprotno, jedan je od skrivenih i neformalnih vidova reprodukcije radne snage, dovodi do paradoksa: kapitalistički sustav s jedne strane strukturno postavlja i nameće ekonomsku ovisnost žena o njihovim partnerima i ostalim članovima obitelji, dok istodobno njihov besplatni volonterski reproduktivni rad izostavlja iz usko definirane sfere formalne ekonomije. Upravo to predstavlja dvostruku eksploataciju, koju kapitalizam gradi na leđima žena i koja je jedan od temeljnih operativnih mehanizama preko kojih se provodi dodatno povećana akumulacija privatnog kapitala.

11 Švedska je roditeljski dopust uvela 1974. godine, Norveška 1977., Finska 1978. i Island 1980., Danska, Francuska, Grčka i Portugal 1984. godine, Španjolska 1989., Nizozemska 1991, SAD 1992. I Australija 1993 (CDEG, 2005: 16). Treba upozoriti da se tu radi o statutarnoj odluci, što ne znači nužno da je roditeljski dopust u cjelovitosti ili uopće plaćen. U Španjolskoj je npr. 16 tjedana porodiljnog dopusta plaćano puno, u visini majčine plaće, a roditeljski se dopust dijeli na dvije opcije, tj. trogodišnji period koji uopće nije plaćen te istodobno znači odlazak majke s radnog mjesta, i period od šest godina, koji se ne plaća, ali postoji mogućnost rada na polovično radno vrijeme (CDEG, 2005: 22). U Velikoj Britaniji, roditeljski je dopust bio neplaćen sve do 1999. godine, nakon čega je država kako bi izbjegla reforme i plaćanje roditeljskog dopusta, izvela strateški manevar tako da je porodiljni dopust jednostavno produžila na 52 tjedna, od kojih je samo prvih 26 plaćeno, i to prvih šest tjedana 100%, a sljedećih dvadeset pauzalno, dakle minimalno (Deven i Moss 2002: 241, 252). Njemačka, Austrija, Belgija, Luksemburg ne isplaćuju naknade za roditeljski dopust glede na visinu plaće majke, već se radi o paušačnom plaćanju. Tako je porodiljni dopust, koje traje 16 tjedana u Austriji plaćen s 100% iznosa majčine plaće, dok je roditeljski dopust koji traje dvije i pol godine plaćen 436€ na mjesec bez obzira na prijašnji iznos plaće ili zajednički dohodak obitelji, iznos koji je ispod praga opstanka (Leitner i Wroblewski, 2006: 309), zato statutarna odluka omogućuje rad na pola radnog vremena, koja je povezana i s činjenicom da Austrija slično kao i Njemačka ima izrazito niski broj vrtića. U Njemačkoj je porodiljni dopust 14 tjedana plaćen u stopostotnom iznosu majčine plaće, ali je u to uključeno i trajanje roditeljskog dopusta, sveukupnog trajanja od tri godine koji je plaćen samo 307€ ako se radi o dvogodišnjem periodu i 460€ ako je riječ o jednoj godini. Dakle, jedna do dvije godine su neplaćene s mogućnošću zapošljavanja na pola radnog vremena, a još jedna godina (neplaćena) godina može se koristiti do djetetove osme godine (The Clearinghouse, 2004). U Finskoj porodiljni dopust traje 17,5 tjedana, naknada iznosila 43%-82% majčine plaće (Leitner i Wroblewski 2006: 302, Deven i Moss 2002). U Švedskoj naknada za 12 tjedana porodiljnog iznosi 80% majčine plaće što je ujedno i iznos roditeljskog dopusta do jedne godine, i 6,5 € po danu za preostalih 90 dana, nakon čega slijedi razdoblje neplaćenog roditeljskog dopusta u trajanju od 18 mjeseci koje je moguće iskoristiti do djetetove osme godine – ne iznenađuje da i Švedska podupire rad žena na pola ili čak četvrtinu radnog vremena i da je čak 37% žena s djecom u dobi od 3 do 6 godina zbog okrnjene mreže javnih servisa zaposleno na pola radnog vremena (Evertsson i Duvander, 2011: 436, Deven i Moss 2002: 241, 255).

RESTAURACIJA KAPITALIZMA: POVRATAK DOMESTIFIKACIJE ŽENA

Tzv. tranzicija od socijalizma ka kapitalizmu, eufemizam je za regresiju. Restauracija kapitalizma znači gubitak temeljnih socijalnih i ekonomskih prava, s različitim posljedicama za muškarce i za žene. Ponovnom konsolidacijom kapitalističkih društveno-ekonomskih odnosa, najviše su izgubile upravo žene jer su u tranzicijskim državama one bile prve masovno otpuštane i jedine koje su bivale uglavnom tek restriktivno vraćane na preoblikovano tržište radne snage kao marginalizirana radna snaga (Rosenberg 1991: 133). Došlo je i do ponovne repatrijarhalizacije društva, jer je promjena političko-ekonomskog sustava u prvoj liniji diktirala razgradnju socijalne države, preoblikovanje socijalnog sustava, drastično smanjivanje/razgradnju i djelomičnu privatizaciju javne mreže ustanova za odgoj i skrb. Kapitalistička država ženama više ne garantira automatsko zapošljavanje na puno radno vrijeme, opća prava na potpuno plaćeni porodiljni i naknade za roditeljski dopust, te zajednički organiziran i financiran javni sustav odgoja i skrbi za djecu (pa i starije i bolesne). Sve to negativno utječe na financijsku samodostatnost i neovisnost žena te na mogućnost njihovog samoostvarenja.

Preoblikovanje socijalnog sustava vidi se i u načinu na koji se koncipiraju prava žena na porodiljni i roditeljski dopust. Naknade za njih u postsocijalističkim državama drastično su smanjene ili potpuno oduzete, što je zajedno s smanjivanjem ili čak ukidanjem javne mreže vrtića i jaslica odgovaralo novopečenim vlasnicima kapitala, jer su morali izdvajati toliko manje ili čak minimalan porez na dobit. To automatski vodi do povećanja privatnog kapitala i među manjim poslodavcima (poduzetnicima) kao i kod velikih korporacija jer su davanja minimalna ili nikakva, a sve se odvija na račun prijenosa troškova povezanih s reprodukcijom radne snage na privatna i neplaćena leđa majke. Poljska i Mađarska najreprezentativniji su tranzicijski primjeri koji predstavljaju dva naoko suprotna, a u stvarnosti nadopunjujuća pristupa, s konačnim ciljem restrukturiranja socijalnih prava i rezanja prava žena na uvjetovani porodiljni i roditeljski dopust unutar kapitalističke tržišne ekonomije.

Odmah nakon preuzimanja vlasti 1989. godine, novopostavljena je poljska vlada, sastavljena od nekadašnjih funkcionera sindikata Solidarnost¹² i uz izdašnu pomoć MMF-a krenula s provođenjem paketa reformi nakon kojih socijalna prava više nisu bila univerzalna, već su se sad odnosila samo na određenu skupinu ljudi kojoj je pripadala samo minimalna te zbog toga stigmatizirana pomoć (Glass and Fodor 2007: 330).¹³ Isto vrijedi i za roditeljski dopust. Poljska je vlada zadržala 100% naknade za šesnaestodnevni porodiljni dopust, ali je pravo na plaćeni roditeljski dopust kojeg je rasporedila na dvije godine, ograničila tako što je uvela imovinski cenzus. Pravo na plaćenu naknadu za roditeljski dopust prema tome više nije opće pravo, već je ograničeno samo na žene s najnižim prihodima, pod uvjetom da su zaposlene najmanje godinu dana (Glass and Fodor 2007:334). Također visina naknade više ne odgovara iznosu plaće, već se određuje paušalno (tj. 100€ na mjesec, Plantenga et. al. 2008: 48), dakle radi se o minimalnom dohotku koji ne štiti one najsiromašnije žene od siromaštva, već ga samo olakšava.¹⁴ Prema tome suvremena Poljska pripada kapitalističkom modelu liberalne socijalne države, gdje većina mora, bez obzira na porez koji plaća, socijalne usluge potražiti na tržištu ili ih osigurati sama, dok minimalni socijalni transferi (do kojih je pristup ograničen i zahtjeva potvrdu o siromaštvu) služe samo za olakšavanje siromaštva i sprječavanje prevelikog nezadovoljstva i možebitnog

12 Političko vodstvo sindikata Solidarnost pod utjecajem je MMF-a i pokroviteljstvom Crkve, koja mu je krajem osamdesetih pomogla u preuzimanju vlasti, uvelo novu konzervativnu socijalnu politiku i politiku zapošljavanja, koje je osnova bila uvođenje hraniteljskog modela (Glass i Fodor, 2007: 328-329), tj. repatrijarhalizacija društva i domestikacija žena. Preoblikovali su ulogu i opseg dječjih dodataka te dostupnost plaćenog roditeljskog dopusta te opseg i kapacitet javne mreže ustanova za odgoj i skrb. Institucionalno uvedene promjene i prateća socijalna strategija značajno su pomogle u uspješnom isključivanju žena iz redova plaćene radne snage i osnažile njihovu ovisnost o drugim članovima obitelji. Kad je nakon 1989. godine porasla nezaposlenost isiromaštvo, kao što navode Glass i Fodor, Solidarnost je usprkos trenutnom uvođenju neoliberalnih reformi te u skladu sa svojom muškocentričnom konzervativnom politikom, još uvijek štitila mogućnosti za zapošljavanje muškaraca najčešće upravo na račun rezanja žena. Kao što je u svojoj studiji 2001.godine izvještavala Tarkowska, sve to se odražava i u stopi korištenja prava na naknade nakon gubitka posla i uključenosti u programe prekvalifikacije. Iako su žene u to vrijeme predstavljale veliku većinu nezaposlenih, prema novo uvedenim mjerilima tek ih je 5% imalo pravo na sudjelovanje u sustavu javnih radova (Glass i Fodor, 2007: 329). Istoj su politici nakon ujedinjenja Njemačke podvrgnute istočne Njemice (Rudolph et. al., 1994: 17-18).

13 Kad se bavimo Poljskom i Mađarskom u cjelosti se oslanjamo na akademski članak Christy Glass i Eve Fodor From Public to Private Maternalism? Gender and Welfare in Poland and Hungary after 1989, *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 2007.

14 Kao što Heinen i Watornavode, prijelaz iz socijalističkog sustava univerzalnih i u cjelosti priznatih socijalnih prava u kapitalistički rezidualni sustav socijalne države znači da potonji ograničava osnovna prava i mogućnosti na korištenje socijalnih transfera i drugih potpora za najsiromašnije, dok istovremeno među njima stvara selekciju prava, upravo uz pomoć postavljanja tzv. provjerene potrebe na osnovi visine dohotka. To znači da u konkretnom primjeru prava na plaćene roditeljske naknade imaju samo one žene kod kojih obiteljski dohodak raspodijeljen na svakog člana ne prelazi četvrtinu prosječne plaće (2006: 191).

otpora (Esping-Andersen 1990). Jer je jedini oblik plaćenih roditeljskih naknada namijenjen samo najsiromašnijima među siromašnima, znači da većina žena (i njihove djece) uzimanjem porodiljnog dopusta od dvije godine, financijski potpuno ovisi o svojim zaposlenim partnerima, odnosno skrbi i potpori ostalih članova obiteljski.

I mađarska se vlada između 1995. i 1996. godine poigravala idejom uvođenja poljskog sustava, ali se zbog otpora žena iz srednje i više klase, koje bi ostale bez plaćenih naknada, odlučila za ponovno uvođenje univerzalnih prava za korištenje porodiljnog i trogodišnjeg roditeljskog dopusta, ali kao što navode Glass i Fodor, s određenim ograničenjima. Naknada za univerzalni roditeljski dopust, smanjena već na početku 90-ih prijelazom u kapitalizam, u drugoj se polovici 90-ih dodatno snizila zajedno s drugim socijalnim transferima, koji su pali s već sniženih 40% na 20% prosječnog neto dohotka (2007: 334). 2000. godine naknada plaćena za njegu i čuvanje djece, kao što navode Glass i Fodor, iznosila je jedva 80% minimalne plaće, odnosno samo 30% prosječnog neto dohotka. Izjednačena je s minimalnom mirovinom, dok je naknada za porodiljni dopust srezana na 70% visine majčine plaće, iznos jednak naknadi za bolovanje (Glass and Fodor 2007: 334, 339). Mađarska je vlada istovremeno uvela razliku u načinu i visini korištenja plaćenog roditeljskog dopusta, čime je uspostavila hijerarhiju među ženama. To je postigla razdiobom navodno univerzalnog, ali minimalno plaćenog prava na korištenje roditeljskog dopusta na tri kategorije koje se međusobno isključuju. Prva kategorija odnosi se na zaposlene žene i na dohotke iz redovnog radnog odnosa koji majkama omogućuju da se iz univerzalnog sustava premjeste u sustav porodiljnih naknada koji se napaja doprinosima, a prve dvije godine iznose 70% njene plaće, dok se treća godina ne plaća (Glass in Fodor 2007: 339, Plantenga et. al. 2008: 47). Druga kategorija je univerzalna i nije uvjetovana dohotkom, mogu ju koristiti sve žene, i one zaposlene, traje tri godine, naknada je u visini minimalne mirovine i za razliku od prve kategorije novčano pokriva sve tri godine. Treća, također univerzalna kategorija, namijenjena je samo za »profesionalne kućanice« s troje ili više djece, od kojih barem jedno ima manje od osam godina, naknada je u visini minimalne mirovine (Glass and Fodor 2007: 339-340). Kao što oni dalje navode, žene srednje klase u prednosti su kod korištenja takve vrste porodiljnih naknada, dok siromašne žene i one koje pripadaju manjinama kao što je romska, ostaju kod minimalnih naknada

(2007: 340). Dakle, u mađarskom primjeru riječ je o kapitalističkoj socijalnoj državi korporativno-konzervativnog tipa (Esping-Andersen 1990), koji naravno reducira prava na socijalne naknade i visinu njihovih iznosa na način da ih hijerijski diferencira unutar uskog okvira još dozvoljenih i nepunih isplata pri tome stvarajući različite kategorije žena s navodno međusobno suprotnim interesima.

Instaliranjem kapitalističkog sustava, promijenio se i tip socijalne države, koja unutar kapitalizma postaje minimalna ili samo djelomična država blagostanja. U skladu s minimalizacijom potencijalnih troškova čiji je cilj povećanje profita malih i velikih vlasnika kapitala, a po uzoru na zapadno-europske sustave, naknade za porodiljni, a pogotovo za roditeljski dopust (koji je uvijek duži od prvoga) više se ne plaćaju ili se plaćaju samo za određeno razdoblje; selektivno su osigurane na osnovi visine dohotka, isplaćuju su paušalno, i rijetko uopće dostižu iznos prosječne minimalne plaće; u najboljem su primjeru plaćene do određenog iznosa koji nikad nije u 100% visini majčine plaće, ili je riječ o kombiniranim naknadama koje se sastoje od ograničenih naknada za određeno razdoblje i paušalnog iznosa za preostalo, koji se kreće na razini minimalne plaće (International Review of Leave Policies 2011: 18).¹⁵ U svim je primjerima riječ o stvaranju ekonomske ovisnosti žena o njihovima

15 Makedonija i Bosna i Hercegovina više nemaju plaćeni roditeljski dopust (CDEG, 2005: 29-31), u Hrvatskoj je porodiljni dopust do djetetovog šestog mjeseca plaćen s 80% iznosa mjesečne plaće, kao gornjom granicom, i uglavnom se kreće između 216 i 574€, dok je roditeljski dodatno reduciran i kreće se između 216 i 337€ i može se produžiti za još jednu godinu, ali bez ikakve naknade. Naknada za porodiljni iznosi 100% majčine plaće ili prosječnog dohotka u Litvi, Latviji, Estoniji i Rusiji, dok je u Bugarskoj 90% prosječnog dohotka majke, u Rumunjskoj 85%, u Češkoj 69%, u Slovačkoj samo 55% plaće s gornjom granicom od 12.5€ na dan (Plantenga et. al., 2008: 45-49, Commission Staff Working Document, 2008: 64-68). Važno je spomenuti da je porodiljni rastegnut na čak tri godine u Litvi, Latviji, Estoniji i Rusiji, a u Slovačkoj i Češkoj po novome na četiri godine. S time da u Rusiji naknada za roditeljski dopust iznosi samo 40% majčine plaće, i to samo za prvih 18 mjeseci, dok je preostalih 18 neplaćeno, u Češkoj se plaća bazična svota od 310 € na mjesec do devetog mjeseca djetetove starosti, nakon toga 155€ mjesečno do djetetove četvrte godine (treba naglasiti da je majkama tek formalno omogućeno da se na posao vrate do djetetove treće godine; Deven i Moss, 2002: 243), u Estoniji naknade za prvih godinu i pol dana iznose 100% prosječne plaće majke, nakon čega se smanjuju na paušalnih 38€ na mjesec do djetetove treće godine, u Latviji se isplaćuje paušalni iznos, u Litvi naknada iznosi 70% plaće majke, u Slovačkoj se radi o paušalnom iznosu od 206€ (Plantenga et. al., 2008: 45-49). Osim Poljske, roditeljski dopust za njegu i čuvanje djeteta nakon završetka porodiljnog nije više plaćen u Bugarskoj, Armeniji i Gruziji (Deven i Moss, 2002: 243). Jedino je Slovenija od svih bivših socijalističkih država zadržala 100% iznos naknade u visini prosječnog dohotka majke za porodiljni i roditeljski dopust, što nije bilo toliko povezano s osiguranjem socijalnij prvica žena, nego se je direktno odnosilo na nacionalističku politiku jer je »Slovenija od 1995.-2005. godine bilježila jednu od najnižih stopa nataliteta na svijetu« (International Review of Leave Policies 2011: 75-214). Nakon završetka tog kriznog razdoblja prva je Janšina vlada zajedno s katoličkim kampom i tadašnjim ministrom za rad i obitelj predlagala smanjenje naknada na 80% - 85% plaće, a njegova druga vlada od 2013. godine u sklopu tzv. mjera štednjete politiku i provodi, jer se zahtjeva isplata naknada po idućim točkama: za prva tri mjeseca isplaćuje se 100% naknade, u visini prosječne plaće na državnoj razini, iduća tri mjeseca 90% prosječne državne plaće izadnjih šest mjeseci samo 80% također prosječne državne plaće!

partnerima i marginaliziranja njihovog statusa u širem društvu. Usporedno s redukcijom naknada i posljedičnom potplaćenošću porodiljnih i roditeljskih dopusta, novopečene su postsocijalističke države po uzoru na zapadnoeuropske države te dopuste ne samo produžile na tri ili više godine, već su istovremeno razgradile i srezale ili u potpunosti ukinule mreže javnih usluga vezanih uz odgoj i skrb djece. Sve to žene koje su u socijalizmu imale drugačiji status, sada ograničava i stavlja u isti drugorazredni položaj zapadnoeuropskih žena jer je zapravo riječ o strukturno podržanom uvođenju hraniteljskog modela i prisilnom micanju žena s formalnog tržišta rada u napola formalne oblike rada, dakle u zaposlenje na pola radnog vremena i s tim vezana socijalna prava.

Dobar primjer takvih procesa je ponovno Poljska, ali i ostale bivše socijalističke države početkom 90-ih, koje su te promjene provodile pod nadzorom MMF-a. Kao što Glass i Fodor navode, Poljska je slično kao i Mađarska od 1989.-1990. godine provodila reforme i prekinula s financiranjem i skoro u potpunosti ukinula javne ustanove za odgoj i brigu o djeci mlađoj od tri godine, koje nakon toga imaju mjesta za samo 2% djece te dobi. One namijenjene za djecu od tri do šest godina drastično je smanjila i do određene mjere zamijenila privatnim ustanovama (poduzećima), koje ostaju izvan dosega većine žena, s obzirom da prosječni troškovi opskrbe jednog djeteta iznose 80% prosječne zarade (Fodor 2007: 337).¹⁶ Tako da se majke nakon završetka porodiljnog ili roditeljskog dopusta mogu vratiti na posao jedino pod uvjetom da si ovisno o vlastitoj financijskoj situaciji, priskrbe plaćenu privatnu dadilju ili neplaćeno u širem krugu obitelji. Većina ih je prisiljena dati otkaz na poslu i ostati kod kuće dok djeca nisu dovoljno velika da krenu u školu (Glass i Fodor 2007: 338).

¹⁶ Za kompletno razumijevanje te problematike treba u potpunosti pročitati izvješće Heinen i Wator, u kojem se vidi da je 1989. godine broj vrtića i jaslica namijenjenih za djecu do treće godine obuhvaćao 1 553 ustanove takve vrste, a 2006. godine taj je broj pao na jedva 400, a i manje i to u populaciji od 38 milijuna ljudi! Autorice tvrde da su zbog restrukturalizacije između 1989. i 2003. godine zatvorili čak tri četvrtine svih centara namijenjenih za čuvanje djece mlađe od tri godine, u urbanim centrima barem trećinu vrtića namijenjenih djeci u dobi od tri do šest godina i čak polovicu njih na periferiji (2006: 201). S time da oni rijetko u skrb uzimaju djecu nezaposlenih roditelja, osobito majki, kojima je posljedično otežano traženje novog posla ili pohađanja tečajeva za osposobljavanje, čime ostaju zatvorene u začaranom krugu (Heinen i Wator, 2006: 203-204). Zbog drastičnog smanjenja javne mreže, jaslice i vrtići danas mogu primiti samo 2% sve djece do treće godine starosti, i 40% starije djece. Većinu te populacije čine šestogodišnjaci koji već idu u školu ili u malu školu, a od ostatka djece ustanove se mogu pobrinuti tek za 32% njih između treće i pete godine starosti (Heinen i Wator, 2006: 201). Zbog toga je već 1994. godine trećina djece mlađe od tri godine morala ostati kod kuće s majkama - »kojih je većina bila nezaposlena i bez plaćenih roditeljskih naknada«, druga trećina u čuvanju ostalih starijih članova obitelji, najčešće kod baka (2006: 203), koje su se slično kao i one u Istočnoj Njemačkoj privremeno umirovile kako bi se mogle brinuti za svoje unuke, zbog čega su završile i s nižim mirovinama (Rudolph et. al. 1994).

Radi se o specifičnom uzorku rezanja i razgradnje široke javne mreže nekad cjenovno dostupnih servisa. U nekim državama odvijao se na masovnoj razini u samo jednom naletu, jer se u većini slučajeva radilo o vrtićima koji su nekad bili dijelovi poduzeća, a ukinuti su u vrijeme prisilnih stečajeva i nikad više nisu ponovno uspostavljeni (Rudolph et. al. 1994). Popratna metoda, poznata i na našim prostorima, odnosi se na postupno rezanje ili rezanje u paketu, i u konačnici drastično smanjenje proračunskih sredstava na državnoj razini namijenjenih za ustanove te vrste. Pri tome je postsocijalistička država istovremeno decentralizirala svoje ovlasti i odgovornosti, tako da je financiranje, organizaciju i provedbu socijalne politike i s njom povezane gradnje i održavanja infrastrukture i do određene mjere naknade za nezaposlene¹⁷ prenijela na rasparcelizirane i fiskalno pothranjene općine, što je dovelo do naizgled očitog ukidanja vrtića i jaslica i/ili smanjenja raspoloživih mjesta i drastičnog povećanja cijena (2006: 198). Tako su osim Poljske i Češka, Slovačka, Mađarska, Litva i Rumunjska gotovo u potpunosti ukinule ustanove tog tipa za djecu do tri godine, i te države sad imaju mjesta za još samo od 2 do 6%¹⁸ cijele populacije djece mlađe od tri godine, što ih stavlja uz bok zapadnoeuropskim državama¹⁹ među kojima najniže kotiraju recimo Njemač-

17 Decentralizacija financiranja ne odnosi se samo na vrtiće, pretškolski odgoj i jaslice, nego i na kulturna središta, sportske dvorane i osnovne škole (Heinen i Wator, 2006: 198).

18 Još postojeće ustanove te vrste mogu primiti još samo 2% djece u Češkoj, u Estoniji 15%, u Mađarskoj 8%, u Latviji 16%, u Litvi 4%, u Poljskoj 2%, u Rumunjskoj 6% i u Slovačkoj 2% djece mlađe od 3 godine (Robila, 2012: 37).

19 One su u devedestima dodatno zacementirale ili preoblikovale tradicionalni hraniteljski model. Taj se model, u kojem je otac zaposlen, a majka ostaje kod kuće, ne bi bilo moguće očuvati bez konzerativnog socijalnog modela, koji recimo u Austriji podrazumijeva striktnu regulaciju dohotka žena, zajedno s roditeljskim dopustom, tzv. kreditne točke ili olakšice za obitelji s djecom pod uvjetom da je hranitelj muškarac, a žena kućanica i dadilja, ili npr. u Njemačkoj poseban sustav poreznih olakšica baziran na zajedničkom oporezivanju bračnih parova (Leitner in Wroblewski, 2006: 305). Njemačka daje posebne porezne olakšice obiteljima u kojima je otac zaposlen, a majka kućanica, čime kapitalistička država proizvodi strukturne poticaje koji žene guraju na marginu formalne radne snage i u ulogu kućanica i odgajateljica djece, u tzv. Carers. Naravno, porezne olakšice pripadaju zaposlenom partneru jer se vežu uz njegov dohodak (Klement in Rudolph, 2004). Ista pravila vrijede i za Nizozemsku, Belgiju, Austriju i Australiju. Sociolozi i drugi istraživači na čelu s Diane Sainsbury istaknuli su da taj porezni sustav funkcionira u isto vrijeme kao sredstvo odvratanja i kazne za vjenčane žene koji se zapošljavaju, prvenstveno na puno radno vrijeme. Na najnižu stopu poreza, koja iznosi 22%, imaju pravo samo jednohraniteljske obitelji sa zaposlenim muškarcem (u Belgiji je stopa poreza 30%); nakon čega se ona povećava na 29% (u Belgiji na 35%) za one obitelji u kojima žene rade, ali ne smiju prekoračiti određeni prag, što ih zajedno s minimalno postojećim sustavom za skrb i brigu o djetetu tjera na zapošljavanje na pola radnog vremena, na kraju porezna stopa naraste do 36% (u Belgiji 37%) za zaposlenu ženu bez djece (Sainsbury, 1999b: 195). Taj sustav oporezivanja koji održava hraniteljski model, podupire i zapravo radi u korist više srednje klase i najbogatijih. Obzirom da se te vrste poreznih olakšica temelje na dokazanoj nezaposlenosti ili niskom dohotku partnerice, na njih zapravo imaju pravo bogatije obitelji koje si jedine mogu "priuštiti", da jedan od roditelja ostane kod kuće (u zapadnom kapitalističkom patrijarhatu to je uvijek majka jer je njen dohodak strukturiran kao potpora i dodatak dohotku muškarca, zbog čega je automatski niži bez obzira na obavljen rad). Među ostalom, to nam dokazuju i podaci za Australiju gdje je 2002./2003. godine na tu olakšicu pravo imalo više od 30.000 parova čiji je godišnji dohodak bio

čak i veći od 100.000 australskih dolara; slično vrijedi i za Austriju, Njemačku itd. (Broomhill i Sharp, 2007: 102). Iako se čini da je riječ o poreznim olakšicama, zapravo je riječ o koncesijama i minimalnom financijskom odljevu kapitala, jer očuvanjem hraniteljskog modela vlasnicima kapitala, i malog i velikog, nije potrebno izdvajati znatno veliki dio profita za gradnju i održavanje javnih ustanova i plaća sa svim pripadajućim socijalnim pravima. Zato se od žena unutar hraniteljskog modela zapadno-europskih država očekuje da same i to besplatno odrade cijeli reprodukcijски rad unutar obitelji, i istovremeno izvan doma (besplatna skrb za starije, bolesne i ostale potrebne skrbi). Žene-kućanice koje rade izvan doma, uglavnom su uključene u volonterske organizacije koje vode crkvene i ostale neprofitne ustanove, koje novac dobivaju od poreznih obveznika (npr. u Austriji i Njemačkoj). Te organizacije baziraju se na dobrovoljnom socijalnom, dakle besplatnom radu žena iznad kojih je samo šačica zaposlenog i plaćenog profesionalnog kadra. Kapitalistička država tako prepušta brojne temeljne socijalne programe u ruke volonterskih organizacija, te tako izbjegava izgradnju raširenije javne mreže i davanja znatno većih količina financijskih sredstava potrebnih za njihovu organizaciju, de facto izgradnju i održavanje infrastrukture, zajedno s plaćanjem svih zaposlenih i njihovih socijalnih i ostalih doprinosa (Petras 1997). Sve to vlasnicima kapitala osigurava veći dio kolača. Temeljni paradoks svega toga je da žene kao kućanice i volonterke nemaju odgovarajuće individualno zdravstveno, mirovinsko i ostala socijalna osiguranja, jer se ona vezana uz muža i razvodom ih sve mogu izgubiti, a prva na njih nisu automatska zbog propisanih uvjeta. »Žene tako većinu svog života skrbe za druge, ali same nemaju prava na pune socijalne potpore na osnovu kojih mogu same plaćati i osigurati si pravo na skrb o samim sebi« (Sainsbury, 1999c: 255), zbog čega na kraju u najboljem slučaju završe na minimalnoj mirovini i okljaštrenoj skrbi dobrotvornih organizacija (Sainsbury 1999c: 256).

Zapadnoeuropske države 80-ih su godina osuvremenile hraniteljski model upravo kroz porezni sustav i sustav socijalnih transfera. Došlo je do promjene hraniteljskog modela, iz eksplicitnog u implicitni, u kojem je riječ o nadogradnji i daljnjem jačanju razdvojenih sustava plaćenog formalnog rada u javnoj sferi, koji i dalje ostaje u domeni hranitelja i minimalnih financijskih transfera za žene, kako bi one i dalje ostajale u svojim domovima i tamo odgajale djecu. Umjesto organizacije ili poboljšanja i proširenja infrastrukture i financiranja pratećih socijalnih servisa za odgoj i čuvanje djece (ili starijih), kapitalistička je država ženama ponudila financijske mrvice pod uvjetom da ostanu doma i ne traže trajnije zaposlenje, jer u suprotnom nemaju prava na minimalne financijske injekcije, tj. mirovinske kredite (pension credits) i džeparce za čuvanje djece kod kuće (childcare home allowance). Kapitalističke države tako su samo modernizirale sustav koji još uvijek potiče rodnu podjelu rada i to na formalni rad izvan doma za muškarca i skrbnički reprodukcijски rad u privatnosti doma za ženu, što znači da je jedan od roditelja uvijek izvan formalne ekonomije i usredotočen jedino na odgoj djece (Leitner in Wroblewski 305, Sainsbury 1999c: 253). Finska je još 1985. godine u porezni sustav ugradila mehanizam poreznih olakšica za muža ukoliko se žena za djecu brinula kod kuće i ako je njen možebitni dohodak ostajao minimalan. Kasnih osamdesetih Finska je zajedno s mnogim ostalim zapadnoeuropskim državama ukinula tzv. housewife bonus, ali je za majke istovremeno uvela tzv. kreditne bodove za brigu o djeci kod kuće. I Australija je porezne olakšice za muža pretvorila u te kreditne bodove (1999b: 191), što znači da je kao i ostale kapitalističke države koje su reformirale svoj hraniteljski model, financijske poticaje za očuvanje istoga prenijela s muža na majku. Tzv. mirovinski krediti za čuvanje i njegu djeteta kod kuće održavaju sekundarni status majke, jer joj sustav omogućava zaposlenje na samo pola radnog vremena ili ga u potpunosti zabranjuje i očekuje da će ona ostati kod kuće što je duže moguće. Francuska ženama dodjeljuje mirovinske kredite za dvije godine brige o jednom djetetu, a nakon 2004. godine na njih ima pravo jedino ako prekine radni odnos (Frericks i Maier, 2008:261). U Njemačkoj majka ima na njih pravo nakon tri godine, ako je dijete rođeno nakon 1992. i nakon jedne godine ako je rođeno prije 1992. (Frericks i Maier, 2008: 262). Sredinom 90-ih taj sustav uvele su i Francuska, Norveška i Švedska, i kod svih treba naglasiti da je riječ o obliku odgođenog plaćanja minimalnog iznosa koji istovremeno održava status žene-majke kao ovisnog člana obitelji, na novo naturalizirajući njenu funkciju skrbnice unutar doma. Sustav minimalne novčane pomoći za čuvanje djece kod kuće ili tzv. homecare child allowance ima isti učinak te također vodi u održavanje 1.5 hraniteljskega modela. Skandinavske su zemlje taj model uvele u 80-im godinama, a u 90-ima i Francuska, Njemačka i Austrija. U Njemačkoj gdje se zadnja, treća godina roditeljskog dopusta ne plaća, taj se iznos kreće u visini od 300 € na mjesec ako se radi o dvogodišnjem dopustu, a 450 € na mjesec ako je riječ o jednogodišnjem; u Austriji je visina isplaćenog iznosa za sve tri godine 436 € na mjesec, ali u tom slučaju godišnji dohodak majke u tom periodu ne smije prelaziti granicu od 14.600 € na godinu, što djeluje kao oblik prisile kako bi majka što duže ostala izvan tržišta radne snage ili se zaposlila na polovično radno vrijeme. U svim primjerima riječ je o obliku koji ne omogućava osnovno preživljavanje (Leitner i Wroblewski, 305-309). Isto vrijedi za Finsku i Norvešku jer je poanta minimalnih financijskih injekcija te vrste upravo u tome da je riječ o znatno manjim iznosima od onih koje bi žene dobivale da su zaposlene u javnom sektoru kao dadilje, odgajateljice

ka (2%), Nizozemska (2%), Luksemburg (2%), Austrija (9%), Španjolska (10%), Portugal, Grčka (11%), Velika Britanija (2-4%) i Italija (6%), Norveška (12%) (Plantanega et. al. 2008: 51, Meyers et. al. 1999: 127).²⁰

Produžena razdoblja neplaćenog ili slabo plaćenog roditeljskog dopusta za roditelje te potpuni nedostatak, ili ograničeno dodjeljivanje javnih sredstava za skrb o djeci ima dvostruki negativan učinak na društveno-ekonomski i politički status žena.

Dok kapitalistički režimi, koji se temelje na privatizaciji skrbi, prebacuju odgovornost za skrb o djeci isključivo na teret žena, prepuštajući ih pritom oskudnim ili nepostojećim ustanovama za dječju skrb i dr., oni u stvarnosti prisiljavaju žene da istupe s tržišta rada kako bi se brinule o djeci, predstavljajući im posve licemjerno taj potez kao njihov izbor. Te strukturne promjene nameću, provode i naturaliziraju poziciju žena kao ekonomski uzdržavanih partnerica i skrbni-

itd. U Finskoj, Norveškoj i u Francuskoj postoji mogućnost korištenja tog džeparca za zapošljavanje dadilja izvan javnog sustava, tj. na privatnom tržištu samozaposlenih (registriranih) dadilja (Sollund, 2010: 144). Tu se radi o poticanju na fleksibilizaciju i prekarizaciju rada povezanog uz odgoj djece, koje vode u dodatnu potplaćenost: parovi u Norveškoj koji žele sačuvati puni radni status partnerice na podlozi subvencija koje dobivaju (500 € na mjesec), za kućanske radove i čuvanje djece zapošljavaju au pair. U Finskoj od osamdesetih nadalje povećavaju se minimalni financijski transferi, a proračun za već okrnjeni javni sustav drastično se smanjuje. Posljedično pada dostupnost javne skrbi za djecu kao i udio zaposlenih majki (Sainsbury 1999a: 105).

Politika dodjeljivanja minimalnih financijskih iznosa (džeparca) za brigu o djetetu i mirovinskih kreditnih točaka za žene koje ostaju kod kuće i koja ohrabruje hraniteljski model u novom obliku nije usmjerena na solidarnost i kolektivnost već na individualnost (Sainsbury 1999c: 264); problematiku brige o djeci rješava samo naizgled, djeluje kooptirajuće i pacifizirajuće na određene segmente populacije, jer je njena glavna svrha da djeluje kao oblik isprike za buduća neulaganja u širenje okrnjenog javnog sektora, odnosno kao oblik isprike i manevarske taktike za njegovo daljnje smanjivanje i razgradnju u korist ekspanzije slabije kvalitetnog privatnog sektora. U Sloveniji je to vidljivo s uvođenjem institucije registriranih samozaposlenih dadilja; u drugim zemljama istočne Europe mirovinski kreditni bodovi i stimulacije u obliku minimalnih novčanih transfera za skrb kod kuće već su konstanta. Pored gore navedenih negativnih posljedica, višekratno je predviđen i novi oblik raslojavanja među ženama i djecom: zbog minimalnih naknada koje donose novi produženi roditeljski dopusti, bogatije se žene mogu prijevremeno vratiti na posao, bez da iskoriste cijeli roditeljski dopust, osobito ako on više nije plaćen u 100% iznosu majčine plaće, a džeparac koji primaju za skrb kod kuće mogu iskoristiti za troškove čuvanja djece za koje zapošljavaju žene iz sive ili neformalne ekonomije. Siromašnije će žene zbog okrnjene mreže i previsokih cijena preostalih vrtića i jaslica biti prisiljene ostajati kod kuće s minimalnim ili nepostojećim roditeljskim naknadama (Leitner i Wroblewski, 2006: 310). Tako će u još postojećim vrtićima doći do raslojavanja među djecom, jer će ih pohađati samo oni iz više klase čije će zaposlene majke moći usklađivati servis javnih vrtića s privatnim dadiljanjem kako bi sačuvale posao na puno radno vrijeme (Robila, 2012: 38).

20 Isto tako treba napomenuti da roditeljski dopusti više nisu nužno usklađeni s propisanim starošću djeteta u kojoj se ono može prvi puta upisati u vrtić ili jaslice: npr. Estonija od 2004. godine omogućava jednogodišnji roditeljski dopust, ali javne ustanove prema zakonskim odredbama mogu primati samo djecu staru najmanje godinu i pol dana (Robila, 2012: 37). To znači da je u međuvremenu potrebno potražiti privatnu skrb, odnosno majka mora duže ostati kod kuće. Sve je to skladu s politikom koju već dobro znaju zapadnoeuropske kapitalističke države jer je direktan prijelaz nakon završetka roditeljskog dopusta do trenutnog upisa djeteta u jednu od tih ustanova moguć jedino u jedanaest država, kojima se posvetila ekipa International Review of Leave Policies 2011, a to su Danska, Finska, Norveška i Slovenija – u drugim zemljama taj prijelaz nije gladak jer je obilježen vremenskim rasponom od 18 do 67 mjeseci (32).

ca. Istovremeno, ti oblici dječje skrbi, čija su glavna obilježja nedostatak javno dostupnih i ne preskupih ustanova, te sveobuhvatne zakonske uredbe koje se odnose na roditeljske dopuste, prisiljavaju žene na specifično prekarne oblike rada, što pridonosi uzletu feminizacije siromaštva u postsocijalističkim državama. Na ovaj način ženski plaćeni posao biva ponovno uspostavljen kao onaj od drugorazredne važnosti, dok ženski prihodi postaju tek podržavajući i dodatni, a u službi trošenja na osnovne dnevne potrebe, za hranu i druge osnovne kućne potrepštine.

Dok su žene cjelodnevno upregnute u dužnosti skrbi o djeci, ta zaduženja preusmjerena su u oblike rada koji se karakteriziraju kao „majčinska zaduženja“²¹ te se najčešće označavaju kao povremeni rad ili rad od kuće. Hrvatska je primjerice 2004. godine uvela tip rada na nepuno radno vrijeme za majke, za njom je slijedila Slovenija za vrijeme prve Janšine vlade pod izgovorom da je riječ o pro-ženskoj politici.²¹ Poslovi na nepuno radno vrijeme pojava su ciljanih mjera prema ženama u kapitalizmu nakon Drugoga svjetskog rata, te predstavljaju jedan od prvotnih oblika nezaštićenoga fleksibilnog rada koji je vrlo profitabilan za vlasnike kapitala. Radnici/e na nepuno radno vrijeme izuzimaju se iz zakona o radu koji se odnosi samo na one koji su zaposleni na puno radno vrijeme, zato imaju mala ili nikakva radna prava, slabu zaštitu na radu i uvjete rada, te snižene naknade koje su ispod minimuma plaće. Dok radnici/e na nepuno radno vrijeme rade većinom dvadeset do trideset sati na tjedan, srednja vrijednost njihovih primanja u prosjeku iznosi samo dvije trećine plaća onih koji rade na puno radno vrijeme na istom poslu ili čak manje od toga (Walby, 2007: 37). Za razliku od ugovora radnika na puno radno vrijeme, poslovi na nepuno radno vrijeme ne pružaju

21 Hrvatskoj se u ozakonjenju te politike nekoliko godina kasnije pridružila i Slovenija, a prije 2004. godine to su napravile još i Estonija, Latvija, Litva, Rusija i Slovačka. Tako su nekadašnje socijalističke države prešle u zapadni blok država koje su produžene roditeljske dopuste kombinirale s radom majke na polovično radno vrijeme (CDEG, 2005: 14). Zbog ukidanja ili drastičnog smanjivanja i sve veće cjenovne nedostupnosti javnih ustanova za odgoj i čuvanje djece, udio žena zaposlenih na polovično radno vrijeme u postsocijalističkim zemljama (instituti rada za majke, koji prije nije bio poznat ni potreban) postupno i ustrajno raste. Prema dostupnim podacima Eurostata, Hrvatska je 2002. godine bilježila 10.5% žena zaposlenih na pola radnog vremena, 2011. već 12.4%; Slovenija 7.5% 2002. godine i 13.3% 2011.; u Češkoj se taj postotak dignuo s 8.3% na 9.4%, u Estoniji s 10.7% na 15.4%, u Mađarskoj s 5% na 9%, u Slovačkoj s 3% na 5.9%, dok se u Latviji i Litvi zadržava na oko 11%, u Poljskoj i u Rumunjskoj taj je postotak pao s 13.4% na 11.1%, odnosno s 18.6% na 11.5% zbog sve većeg odlaska žena s tržišta rada i migracije žena na Zapad. Tu treba uzeti u obzir da se stopa zapošljavanja žena u tim postsocijalističkim državama kreće između 50% i 58%, što naizgled nizak postotak žena zaposlenih na polovično radno vrijeme postavlja u drugačiju, kontekstualiziranu perspektivu (Commission Staff Working Document, 2008: 77-80).

povlastice koje proizlaze iz radnog mjesta, ili povlastice kao što su redovita povišica plaće, bonusi te nagrade vezane za posao.

Majčinska zaduženja (engl. The mommy tracks) proces je smanjenja mogućnosti zapošljavanja za žene nakon što jednom postanu majke. Aluzije na „majčinska zaduženja“ često idu pod ruku s „napuštanjem“ radnog mjesta, i to zauvijek. O pojavnostima „majčinskih zaduženja“ najviše se pisalo u Sjedinjenim Državama, no taj se proces također bilježi i u drugim razvijenim zemljama. (Životni put u kojemu žena većinu svog vremena posvećuje djeci u svom domu, a ne na radnom mjestu, radeći u okviru svojega zanimanja.), ‘Nepunosatni/e“ radnici/e koji pak rade prekovremeno, nemaju prava na naknadu za prekovremeni rad jer ne ispunjavaju uvjet da pojedinac/ka mora prvo odraditi osam sati kao zaposlenik/ca na puno radno vrijeme kako bi mogao/la biti podoban/na za naknadu za prekovremeno. Ono što je jednako važno, takvi tipovi poslova ne uključuju, to jest radniku/ci značajno ograničavaju pristup radno utemeljenim povlasticama socijalne sigurnosti, što se najjasnije vidi kod smanjenog ili nepostojećeg zdravstvenog i mirovinskog osiguranja te kod naknade za nezaposlene. Radnici/e koji se bave „nepunosatnim“ poslovima u pravilu rade veliki broj sati i neredovito, obično bez određenog dnevnog rasporeda. Uz to što se radi o nestabilnim i slabo plaćenim poslovima, oni ne nose nikakvu perspektivu. Takvi poslovi ne dopuštaju „daljnji razvoj vještina, prijenos znanja treningom ili napredak na poslu“ (Denis, 2003: 496), time u stvarnosti učvršćujući ženski novopripostavljeni status obezvrijeđene, sekundarne radnice u formalnom sektoru kapitalističke ekonomije. Radnice na takvim poslovima se čini vrlo jeftinim i obezvrijeđenim izvorom radne snage, koji, zajedno s restrukturiranjem ustanova dječje skrbi, služi stvaranju ženske ekonomske i društvene marginalizacije, što neminovno za posljedicu ima feminizaciju siromaštva.

Drugi oblik prekarnog rada koji je prije svega usmjeren na žene i uveden usporedno s preslikavanjem kapitalističkih društvenih odnosa te privatizacijom dječje skrbi jest rad od kuće. Žene koje rade od kuće, neovisno o tome što su strukturno prisiljene da u svom radnom rasporedu objedine redovitu brigu o djeci, rad u domaćinstvu te ponekad i brigu o starijima, računaju se pod samozaposlene. No u stvarnosti te žene nisu vlasnice svoga kapitala i rada: one ovise o drugima, riječ je o podugovornim radnicama koje služe posrednicima

ili samim velikim tvrtkama kako bi odradile zahtjevan dio proizvodnog posla. Tvrtke namjerno smanjuju opseg vlastitog proizvodnog pogona ili, kako bismo upotrijebili eufemizam, njihova proizvodnja postaje elegantnija, a u tom procesu one preusmjeravaju najskuplje, to jest najzahtjevnije dijelove proizvodnje onima koji/e, jednom kad počnu djelovati u privatnosti svojih domova obavljajući svoje rascjepkane aktivnosti, postaju neregularni radnici/e nezaštićeni standardnim zakonima o radu. Rad od kuće uključuje i industrijski rad od kuće, u prvom redu za industrije tekstila te izrade nakita ili kojekakvih ukrasnih predmeta, kože i cipela, elektronike, igraćaka i sportskih predmeta (kao što je izrada umjetnog cvijeća, elektroničkih uređaja ili dijelova obuće), te uslužnih poslova od kuće kao što su obrada podataka, činovnički posao koji se obavlja putem vlastitog računala (npr. obrada zahtjeva za osiguranje), zatim telefonski poslovi te usluge davanja informacija, pakiranje i označavanje, priprema te razvrstavanje hrane i dr. (Prügl, 1996: 114; Payle i Ward, 2003: 467).

Rad od kuće spada u najviše iskorištavanu i najmanje zaštićenu kategoriju rada. Radnici/e od kuće plaćeni/e su barem 40 posto manje od onih radnika koji obavljaju isti posao u regularnom sektoru ekonomije (Prügl, 1996: 130). One nisu plaćene po satu, nego po proizvodnom komadu, to jest, plaćene su po broju završenih primjeraka, što zapravo znači vrlo nisku zaradu, ispod minimuma plaće. Situacija je k tomu pogoršana činjenicom da je minimalna norma namjerno postavljena toliko visoko da ju je nemoguće postići bez prekovremenih radnih sati, koji dakako ostaju neplaćeni, tako da prosječni radnik/ca od kuće mora raditi barem 10 sati na dan kako bi zauzvrat primio/la plaću ispod minimuma. Također, radnici/e od kuće moraju kupiti te održavati proizvodne aparate kako bi proizvodnja tekla, a pritom za njih poslodavac ne mora platiti nikakvu naknadu, ili moraju „posuditi“ uređaje od svojih dobavljača u zamjenu za „trošak mjesečne „usluge““, kao na primjer primatelji narudžbi za pizzu koji moraju „posuditi“ kompjutere i modeme svojih poslodavaca (Caragata, 2003: 567). Na ovaj način privatne tvrtke ne samo da snižavaju i smanjuju vrijednost plaća putem podugovornih poslova, nego time smanjuju i troškove nevezane za plaću, prebacujući „troškove infrastrukture povezane s održavanjem radnog mjesta“ na već potplaćene industrijske ili uslužne radnice/ke od kuće (Ibid.). Preusmjeravajući posao na radnike/ce od kuće, poslodavci također izbjegavaju troškove amortizacije te opće troškove poput računa za struju, grijanje te na-

jam, prebacujući ih potpuno na plaćene radnike od kuće. Jednom kad radnik/ca od kuće sklizne u kategoriju samozaposlenja, njihovi poslodavci također izbjegavaju odgovornost za pokrivanje njihovih kako društvenih tako i drugih radničkih povlastica kao što su plaćeno bolovanje, rodiljski dopust za roditelje, godišnji odmor, kompenzacija za višak radnika/ca i pretplaćenost, te zdravstveno i mirovinsko osiguranje. Drugim riječima, novonastali troškovi koje bi trebao snositi poslodavac, prebacuju se na radnike/ce od kuće koji time subvencioniraju vlastite poslodavce putem strukturno nametnutog samoizrabljivanja.

Feminizacija kućnog rada strukturna je značajka kapitalizma koji definira rad od kuće kao ne baš pravi rad, već kao produžetak cjelodnevnog kućanskog rada te skrbi o djeci, a koji obavljaju žene u svojim domovima kako bi dopunile obiteljski budžet. Kada se on jednom definira kao ne baš pravi plaćeni rad, premda je on upravo to, nego samo kao tip kakve „aktivnosti koja generira prihod“ umanjene važnosti, obavljajući se naizgled paralelno s radom u kući i brigom o djeci (Prügl, 1996: 116), plaćeni rad žena od kuće može se jednostavno svrstati u kategoriju onog rada koji ne zahtijeva jednaku pozornost poput rada tipičnog radnika/ce. U isto vrijeme radnice oirati kao i na radu od kuće može jednostavno š pravi plaćeni rad - premda kuće kao ne baš pravi rad, već kao produžetak kuće se sklanja iz regularnog u neregularni ekonomski sektor, što pomaže naturaliziranju rodne podjele rada, učvršćujući ideju o tome da su žene prirodno te prije svega vezane za kućanski i skrbnički rad. Ono što bi trebala biti „javna odgovornost o dječjoj skrbi“ tako se još jedanput individualizira i prebacuje u sferu „osobnog problema majke“ (Caragata, 2003: 571). Drugim riječima, „dok više žena obavlja svoj plaćeni rad od kuće (što se reklamira kao proženska politika), kriza oko dječje skrbi ... nestaje kao pitanje javnog interesa“ (Caragata, 2003: 571). Žena je ta koja „prolazi kroz osobnu krizu, dok javno pitanje nestaje iz pogleda, sigurno skriveno njenom prisutnošću u domu i kao majke i kao radnice od kuće, neovisno o nemogućnosti njene zadaće“ (Caragata, 2003: 571). Prebacujući na žene teret brige o djetetu u privatnosti njihovih domova, vlasnici kapitala još se jedanput izuzimaju iz društvene odgovornosti i financijskog udjela koji je potreban za reprodukciju njihove vlastite radne snage.

Treći način prekarnog rada i rodnog izrabljivanja uvedenog s kapitalizmom, a koji žene vodi k statusu neupitno dostupnih i besplatnih nositeljica društvene

reprodukcije te uzdržavanih, marginaliziranih te potplaćenih radnica, tiče se njihove integracije i podređenosti unutar obiteljskih obrta. Na poziciji voditelja takvih poslova udio muškaraca je u porastu i ti su poslovi stoga temeljeni na rodnoj raspodjeli posla, gdje se za žene očekuje da usklađuju njima dodijeljeni cjelodnevni rad skrbi o djeci i kućanski rad s neplaćenim ili djelomice plaćenim no vrlo nevidljivim zaposlenjem u poduzećima svojih partnera. Pri takvim aranžmanima ženski se rad ne vidi kao pravi rad, dok je rad koji obavljaju za poduzeća svojih partnera po prirodi administrativan ili obuhvaćen drugim tipom pomoćnih zadataka, koji se vrlo malo vrednuju, a većinom zaradom upravljaju i zadržavaju ih muževi-zaposlenici. Ženski rad stoga je namijenjen subvencioniranju rada muške glave kućanstva (koji vodi posao i ima kontrolu nad financijama), što pridonosi proširenju njegova obrta.

Ovo je istina čak i u slučaju kad se čini da žene osnivaju neovisne obrte putem mikrozajmova, čija bi svrha prema Svjetskoj banci trebala biti ta da stvaraju dovoljno novca za dopunu obiteljskih primanja dok izravno podupiru partnerovo poduzeće ili pomažu „aktualizirati njegov radni potencijal“ (Wilson, 2005: 106). Ovo je očito iz službenih uredbi koje preporučuje i provodi Svjetska banka na svjetskoj razini, slijedeći novo restrukturiranje i proširenje globalnih kapitalističkih odnosa: „Žene i djevojčice u pravilu rade više i bolje nego muškarci, te češće ulažu svoju zaradu u dobrobit svoje djece, glavne su proizvođačice kao i potrošačice, i nose teret ključne odgovornosti za održanje života bez kojih muškarci i dječaci ne bi mogli preživjeti, a kamoli postizati visoku razinu produktivnosti.“ (Griffin, 2007: 233)

Novi poduzetnički diskurs namijenjen ženama u obliku samopomoći te ekonomske dostatnosti jest način na koji se ženama dokidaju naknade za nezaposlene te ih se gura ponajprije u nezaštićeni sektor sive ekonomije, u kojem će završiti ponovno radeći, ali od kuće kao podugovorne radnice i stoga će biti plaćene, ali još uvijek uzdržavane.

Naizgled osnažujuća uloga žene kao male poduzetnice zapravo je podvedena pod regulativom kućanskog te nevidljivoga produktivnog rada koji žene trebaju obavljati u kategoriji drugorazredne (sekundarne) i pomoćne radnice. Ženski posao u tom je smislu opet preinačen u onaj isključivo brige za druge, usmjeren

na druge članove obitelji, te pridonosi autonomiji i neovisnosti muških radnika, čak i kad je proširen i kada se obavlja u takozvanoj proizvodnoj sferi.

Svrha ženskog proizvodnog rada kao neovisnih poduzetnica pod shemom mikrozajma jest da se nadomjesti gubitak socijalnih prava te da se zaradi dovoljno novca kako bi se kupila osnovna „dobra i sredstva koja su (prije uspostavljanja tržišta) ili bila zajednička ili su bila subvencionirana“ od strane države (Keating i dr., 2008: 162). Sheme mikrozajmova stoga se „i oslanjaju na rodne norme društvene reprodukcije i pojačavaju ih“ (Ibid., 166).

Žene nisu u poziciji neovisnih ni autonomnih subjekata „s pripadajućim pravima, interesima i potrebama“, premda ih Svjetska banka i druge financijske institucije navode na pogrešan zaključak imenujući ih novim ekonomskim činiteljicama. Umjesto toga, one još jedanput bivaju zapletene unutar patrijarhalnih odnosa kapitalističkog izrabljivanja koji od žena zahtijeva da, sada na sebe, preuzmu društvene troškove reprodukcije te time liše kapital bilo kakve odgovornosti za reprodukciju vlastite radne snage. Taj se proces odvija pod prijetnjom urušavanja sustava socijalne države, dokidanja društvenih naknada te ustanova za skrb i uz privatizaciju javnih dobara. Ženskom se proizvodnom radu umanjuje značaj te se prekrojava tako da ostaje samo u funkciji pomoćnoga kućanskog dohotka, čineći žene ovisne o nanovo ispoliranom modelu muškog hranitelja. Ta činjenica predstavlja dvostruko izrabljivanje žena, inherentno kapitalističkim modelima društveno-ekonomskih odnosa.

S razaranjem socijalističke države i ponovnim uvođenjem kapitalizma također smo svjedokinje nove pojave, rastuće nejednakosti među samim ženama. Samo su bogate majke na vodećim pozicijama te koje si mogu osigurati stalno zaposlenje, no samo u slučaju da domaćinske i skrbničke dužnosti prosljede takozvanom „tržištu pružanja skrbi“ koje je samo donekle zamijenilo raširenu mrežu javnih i svima dostupnih ustanova za skrb o djeci. S obzirom na razbijanje sustava ustanova za javnu skrb i društvenih olakšica, „integracija žena na najviše pozicije u zapadnjačkim industrijskim društvima“ prije svega se odvija na „temelju širenja neregularnih ženskih radnih uvjeta u kućanskoj ekonomiji“ (Sauer i dr., 2011: 117). To znači da kućanstva novonastaloga bogatog sloja i dobrobit njihove djece održava vojska potplaćenih, obezvrijeđenih žena nedovoljnih kvalifikacija, koje

rade za plaću od koje je nemoguće preživjeti, u okolnostima prekarnog i nezaštićenog rada neregularnog sektora (to se također odnosi i na regularni sektor rada). To je naime uredba koju kapitalistička država službeno slijedi, poduzevši tijekom procesa „prebacivanja tereta troškova i rada društvene reprodukcije na kućanstva“, nužne mjere u obliku „ozakonjenja (računa), disciplinskih praksi te prisilnih i diskriminacijskih zakona o radu“ (LeBaron i Roberts, 2010: 37). Time bi se pomoglo bogatima u osiguravanju kontinuiranog pritoka pojeftinjene ponude ranjive radne snage u kući ili u obliku nezaštićenih imigranata ili osiromašenih domaćih radnica koje su gurnute s ruba regularne ekonomije u nezaštićeni sektor sive ekonomije.

Unatoč svim ovim restrukturiranjima koja su najviše pogodila žene, kapitalistička je država vješta u stvaranju predodžbe o nebrojenim ženskim mogućnostima zapošljavanja i ispunjavanja identiteta, nebrojenim mogućnostima uspjeha i osnaživanja, pod uvjetom da se žene više potrude. Mjere namijenjene ženama koje se odnose na poslove nepunoga radnog vremena od kuće, državne agencije i njihovi korporacijski sponzori reklamiraju kao „pro-ženske“ mjere. One će im omogućiti da „pomire“ svoje cjelodnevnne poslove u kućanstvu i skrb o djeci (kao da su to njihove prirodne dužnosti) s plaćenim zaposlenjem, navodno dajući ženama izbor i oblik ekonomskog i društvenog osnažanja. Ovaj tip propagande daleko je od istine. On također navodi na pogrešan zaključak namjerno predstavljajući neizbježnu i strukturno uvjetovanu nemogućnost za većinu žena kao pitanje osobnog nedostatka ili karakterne mane. Time se „društveno-ekonomske strukture koje oblikuju njihove mogućnosti“ učinkovito miču iz videokruga.

Svrha ovih „pro-ženskih“ mjera jest osloboditi krivnje vlasnike kapitala od društvene odgovornosti i ogromnih financijskih troškova koji su neophodni za reprodukciju i održavanje njihove trenutačne i buduće generacije radne snage, što dovodi do ogromne akumulacije privatnoga kapitala takozvanim razvlašćivanjem po rodnoj osnovi, to jest, razvlašćivanjem koje se odvija na štetu žena. Poanta takvih mjera održanje je pozicije status quo, ostavljajući netaknutim kapitalističke patrijarhalne strukture i načine kapitalističkog izrabljivanja. Pro-ženske mjere u kapitalizmu se, gle čuda, ne nazivaju odredbama o jednakosti, jer taj bi preokret od naprosto formalnih do zbiljskih prava zahtijevao, kao što sve znamo, novu revoluciju. Ono što nam je u stvarnosti potrebno umjesto pro-ženskih mjera,

koje samo pomažu zadržavanju pozicije status quo, jest „konkretno redefiniranje društveno-ekonomskih struktura (jer ti su strukturni uvjeti oni) koji u konačnici određuju poziciju žena (i njezinu ulogu) u društvu“ (Guerrina, 2002: 58).

Lisabonska strategija kao kriterij postizanja jednakosti spolova postavlja povećanu zaposlenost među ženama,²² pri tome strateški prešućuje vrstu zaposlenja i radne uvjete koje većini žena nameće (neoliberalni) kapitalizam. Ustrajanje u povećanju zaposlenosti među ženama kao dovoljnom pokazatelju njihove naizgled sve veće jednakosti (osobito na Zapadu), politička je zabluda,²³ jer je tu riječ o sve dubljoj segregaciji posla po spolu i razlikama u plaćama i vrstama zaposlenja, koju diktira kapitalistički patrijarhat. Zaposlenost žena raste samo u obespravljenom dijelu smanjenog javnog i rastućem dijelu privatnog uslužnog sektora ekonomije na fleksibilnim radnim mjestima s polovičnim radnim vremenom (Perrons 2005). Poslodavci unutar (neoliberalnog) kapitalističkog sustava u tome vide privlačnost novog vala zapošljavanja žena.²⁴ Zakonski prijedlozi i direktive Europske unije, koji na prvi pogled govore u

22 Formalni indikatori takve vrste, čiji je zajednički nazivnik brisanje konteksta i s njime povezanog razumijevanja političko-ekonomskog sustava te tako stvorene problematike strukturnih nejednakosti, omiljeno su oruđe i liberalnog feminizma.

23 U tu liberalnu zamku formalne politike jednakih mogućnosti (ali ne i jednakih finalnih učinaka i mogućnosti djelovanja za žene i muškarce) pripada i europska direktiva o roditeljskom dopustu, prema kojoj oba roditelja imaju pravo na korištenje minimalno tri mjeseca roditeljskog dopusta (do djetetove osme godine), pravo koje je neprenosivo. To bi trebalo utjecati na veću ulogu oca kao roditelja i njegovatelja i tako pridonijelo većoj ravnopravnosti među spolovima. Ali direktiva ne uzima u obzir da je postizanje tog cilja na sadržajnoj, a ne samo formalnoj razini, potrebna reorganizacija podjele rada te preoblikovanje političko-ekonomskog sustava, atime i strukturnih čimbenika koji na kapitalističkom tržištu rada za žene i muškarce stvaraju drugačije uvjete, mogućnosti i kvalitetu zapošljavanja, a unutar postojećeg osuvremenjenog hraniteljskog modela djeluju štetno na položaj žena. Činjenica da su žene uglavnom koncentrirane na slabo plaćenim radnim mjestima, zaposlene na polovično ili skraćeno radno vrijeme, a njihovi partneri nisu, ima odlučujući utjecaj na korištenje roditeljskog dopusta unutar obitelji, kako se ne bi u većoj mjeri ugrozilo zajednički obiteljski proračun. Obzirom da muškarci u pravilu imaju veće plaće jer rade na boljim radnim mjestima, stvorena strukturna nejednakost uveliko utječena totko će iskoristiti roditeljski dopust, koji u kapitalističkim državama ne pokriva 100% iznos plaće. Usprkos formalnim odredbama mogućnostima dopust će odabrati onaj član kućanstva koji ima manju plaću jer će to s plaćenim naknadama biti manja financijska razlika u uobičajenom prihodu obitelji. Podaci za Švedsku pokazuju da je smanjenjem naknade za roditeljski dopust s 90% na 75% (kasnije 80%) plaće devetdesetih godina 20. stoljeća drastično paobrojmuškaraca koji su se odlučili za odlazak na dopust (Olson, 2002: 391). Podaci Europske komisije pokazuju da je korištenje roditeljskog dopusta među muškarcima minimalno te je u svim državama Europske unije taj broj prije sadašnje ekonomske krize iznosio samo 4% (Commission Staff Working Document, 2008: 19).

24 Za ilustraciju: britanska radnica, zaposlena na polovično fleksibilno radno vrijeme u supermarketu, tj. 16 sati na tjedan, svejedno je dužna odraditi do 24 sata dodatnog rada ako to od nje u ugovoru traži poslodavac. Ustvarnosti, njeno je radno vrijeme promijenljivo i može zajedno s odradenim prekovremenim trajati i do 40 radnih sati na tjedan. Ali dok je ta radnica na bolovanju ili običnom dopustu, ona prima naknade kao da je odradila minimalnu količinu, tj. 16 sati na tjedan (Perrons, 2005: 402). U svemu tome vlasnici kapitala vide dodatnu korist feminizacije rada na polovično radno vrijeme, jer takvim radnicama ne moraju nužno uplaćivati naknade za mirovinsko i zdravstveno osiguranje, osiguranje u slučaju nezaposlenosti i otpremnine nakon otkaza.

korist politika emancipacije, sadržajno pokazuju da uglavnom djeluju u smjeru zaštite interesa kapitala i povećanja profita na račun segmentirane radne snage i izdvajanja minimalnih izdataka za socijalnu sigurnost stanovništva. A to, kao što Guerrina (2002: 50) naglašava, dovodi u pitanje inače usku, liberalno usmjerenu emancipacijsku politiku organizacije koja je izvorno osnovana kako bi štitila i promovirala prvenstveno ekonomske interese svojih pojedinih članica unutar globalne kapitalističke ekonomije.

Kao što povijest dokazuje, mogućnosti samoostvarenja i načini djelovanja pojedinke ovise o strukturnim faktorima koje kroje političko-ekonomski sustavi, koji su ujedno uvijek i društveni sustavi. Ako je za socijalistička državna uređenja značajno da su naglasak stavljala na izgradnju široke mreže javnih socijalnih servisa i društveno-ekonomsku emancipaciju žena, koja se temeljila na punom zapošljavanju na neodređeno vrijeme sa svim pripadajućim socijalnim pravima, isto ne vrijedi za kapitalizam u bilo kojem od njegovih oblika (Burcar 2009). Prisilnim prijelazom iz socijalističke države pune blagostanja natrag u tržišnu kapitalističku ekonomiju u kojem državna politika strukturno podupire patrijarhat, preoblikovalo se tržište rada i socijalni sustav, a time i politika ekonomskog i socijalnog državljanstva za žene. Njihova temeljna ekonomska i socijalna prava već se jesu ili će se smanjiti i poništiti. Usprkos određenim manjkavostima socijalističkog sustava, on se ne smije percipirati kao vrsta eksperimenta, što nam propagiraju mediji tzv.kapitalističkih demokracija, već kao važan i stvaran dio povijesti. Između ostalog, indicirao je i ostvario ključne mogućnosti emancipacije žena i kao takav predstavlja obaveznu literaturu na koju se treba ponovno osloniti kod iduće izgradnje novog i kolektivno izborenog društva pravde.

Sa slovenskog prevela Ivana Brklje

LITERATURA

Balibar, Etienne i Wallerstein, Immanuel Maurice, *Race, Nation, Class: Ambiguous Identities*, Verso, New York, 1991.

Broomhill, Ray i Sharp, Rhonda, 'The problem of social reproduction under neoliberalism. Reconfiguring the male-breadwinner model in Australia' u: Re-mapping Gender in the New Global Order. Routledge, New York & London, 2007.

Burcar, Lilijana, 'Od socialistične k (neoliberalni) kapitalistični družbeno-ekonomski ureditvi: redefinicija državljanstva žensk', Borec: revija za zgodovino, antropologijo in književnost, 657-661, 2009.

Bussemaker, Jet i van Kersbergen, Kees, 'Contemporary Social-Capitalist Welfare States and Gender Inequality' u: Gender and Welfare State Regimes, Oxford University Press, Oxford & New York, 1999.

Caragata, Lea, 'Neoconservative Realities: The Social and Economic Marginalization of Canadian Women', International Sociology, 18(3), 2003.

CDEG. Parental Leave in Council of Europe Member State. Directorate General of Human Rights, Council of Europe, Strasbourg, 2005. <http://www.coe.int/equality>.

Clearinghouse on International Developments in Child, Youth and Family Policies at Columbia University, April 2004., Table 1.12 Maternity, Paternity, and Parental Leaves in the OECD Countries 1998-2002. <http://childpolicy-intl.org/maternity.html>, dostopano 13. 12. 2012.

„Commission Staff Working Document accompanying the Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council“, Commission of the European Communities, Brussels, 2008.

Cooke, Lynn Prince, 'Policy, Preferences, and Patriarchy: The Division of Domestic Labor in East Germany, West Germany, and the United States', u: Social Politics: International Studies in Gender, State & Society, 13(1), 2006.

Denis, B. Ann, 'Globalization, Women and (In)equity in the South: Constraint and Resistance in Barbados', u: International Sociology, 18(3), 2003.

Deven, Fred i Moss, Peter, 'Leave arrangements for parents: overview and future outlook,' u: Community, Work & Family, 5(3), 2002.

Ebert, L. Teresa, 'Rematerializing Feminism,' u: Science and Society, 69(1), 2005.

„EGGE. The provision of childcare services: A comparative review of 30 European countries“, ur. Janneke Plantenga i Chantal Remery, European Commission, 2009.

Eisenstein, Zillah, 'Constructing a Theory of Capitalist Patriarchy and Socialist Feminism,' Critical Sociology, 25 (2-3), 1999.

Esping-Andersen, Gøsta, The Three Worlds of Welfare Capitalism, Polity Press, Cambridge, 1990.

EUROSTAT. Persons employed part-time – Total. Graph. Last update: 7. 2. 2013. <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/tgm/table.do?tab=table&init=1&plugin=1&language=en&pcode=tps00159>. Pristupljeno 12. 2. 2013.

Evertsson, Marie i Duvander, Ann-Zofie, „Parental Leave – Possibility or Trap? Does Family Leave Length Effect Swedish Women's Labour Market Opportunities?“ u: European Sociological Review, 27(4), 2011.

Federici, Silvia, Caliban and the Witch, Autonomedia, New York, 2009.

Fodor, Eva, 'The State Socialist Emancipation Project: Gender Inequality in Workplace Authority in Hungary and Austria,' u: Signs: Journal of Women in Culture and Society, 29(3), 2004.

Frericks, R. H. Patricia i Robert M., Maier, 'Pension norms and pension reforms in Europe – the effects on gender pension gaps,' u: Community, Work and Family, 11(3), 2008.

Fussell, Elizabeth, 'Making Labor Flexible: The Recomposition of Tijuana's Maquiladora Female Labor Force', u: *Feminist Economics*, 6(3), 2000.

Glass, Christy i Fodor, Eva, 'From Public to Private Maternalism?: Gender and Welfare in Poland and Hungary after 1989', u: *Social Politics: International Studies in Gender, State and Society*, 14(3), 2007.

Griffin, Penny, 'Sexing the Economy in a Neo-liberal World Order: Neo-Liberal Discourse and the (Re)Production of Heteronormative Heterosexuality', *BJPIR*, 9, 2007.

Guerrina, Roberta, 'Mothering in Europe: Feminist Critique of European Policies on Motherhood and Employment', u: *The European Journal of Women's Studies*, 9(1), 2002.

Harris, Anita, *Future Girl: Young Women in the Twenty-First Century*, Routledge, New York & London, 2004.

Heinen, Jacqueline i Wator, Monika, 'Child Care in Poland before, during, and after the Transition: Still a Women's Business', u: *Social Politics*, 13(2), 2006.

Hill, Dana Carol Davis i Tigges, 'Leann M., Gendering Welfare State Theory: A Cross-National Study of Women's Public Pension Quality', u: *Gender and Society*, 9(1), 1995.

„International Review of Leave Policies and Related Research 2011“, International Network on leave policies and research, http://www.leavenetwork.org/fileadmin/Leavenetwork/Annual_reviews/Complete_review_2011.pdf

Jeraj, Mateja, *Slovenke na prehodu v socializem*, Arhiv Republike Slovenije, Ljubljana, 2005.

Keating, Christine, Rasmussen, Claire i Rishi, Pooja, 'The Rationality of Empowerment: Microcredit, Accumulation by Dispossession, and the Gendered Economy', u: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 36(1), 2010.

Klement, Carmen, i Rudolph, Brigitte, 'Employment Patterns and Economic Independence of Women in Intimate Relationships', u: *European Societies*, 6(3), 2004.

LeBaron, Genevieve i Roberts, Adrienne, 'Toward a Feminist Political Economy of Capitalism and Carcerality', u: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 36(1), 2010.

Leitner, Andrea i Wroblewski, Angela, 'Welfare states and work-life balance: Can good practices be transferred from the Nordic countries to conservative welfare states?' u: *European Societies*, 8(2), 2006.

Lister, Ruth, *Citizenship: Feminist Perspectives*, MacMillan, London, 1997.

Meyers, K. Marcia, Gornick, C. Janet i Ross, E. Katherin, 'Public Childcare, Parental Leave, and Employment', u: *Gender and Welfare State Regimes*, Oxford University Press, Oxford & New York, 1999.

Mies, Maria, *Patriarchy and Accumulation On A World Scale: Women in the International Division of Labour*. Zed Books, London, 1998.

Kevin, Olson, 'Recognizing Gender, Redistributing Labor', u: *Social Politics*, 9(3), 2002.

Pateman, Carole, *The Sexual Contract*, Stanford University Press, Stanford, 1988/1994.

Payle, L. Jean i Ward, B. Kathryn, 'Recasting our Understanding of Gender and Work during Global Restructuring', u: *International Sociology*, 18(3), 2003.

Perrons, Diane, 'Gender Mainstreaming and Gender Equality in the New (Market) Economy: An Analysis of Contradictions', u: *Social Politics*, 12(3), 2005.

Petras, James. 'Imperialism and NGOs in Latin America', *Monthly Review*, 49(7), 1997.

Plantenga, Janneke, et. al., 'Childcare Services in 25 European Union Member States: The Barcelona Targets Revisited', u: *Comparative Social Research*, 25, 2008.

Prügl, Elisabeth, 'Home-Based Workers: A Comparative Exploration of Mies's theory of Housewifization', u: *Frontiers: A Journal of Women Studies*, 17(1), 1996.

Robila, Mihaela, 'Family Policies in Eastern Europe: A Focus on Parental Leave', u: *Journal of Child and Family Studies*, 21, 2012.

Rosenberg, J. Dorothy, 'Shock Therapy: GDR Women in Transition from a Socialist Welfare State to a Socialist Market Economy', u: *Signs: Journal of Women in Culture and Society*, 17(1), 1991.

Rudolph, Hedwig, Applebaum, Eileen i Maier, Friederike, 'Beyond Socialism: The Uncertain prospects for East German women in a unified Germany', u: *Women in the age of economic transformation: gender impact of reforms in post-socialist and developing countries*, Routledge, London & New York, 1994.

Sainsbury, Diane, 'Gender and Social-Democratic Welfare States', u: *Gender and Welfare State Regimes*, Oxford University Press, Oxford & New York, 1999a.

Sainsbury, Diane, 'Taxation, Family Responsibilities and Employment', u: *Gender and Welfare State Regimes*, Oxford University Press, Oxford & New York, 1999b.

Sainsbury, Diane, 'Gender, Policy Regimes and Politics', u: Gender and Welfare State Regimes, Oxford University Press, Oxford & New York, 1999c.

Sardenberg, M. B. Cecilia, 'Liberal vs. Liberating Empowerment: A Latin American feminist Perspective on Conceptualising Women's Empowerment', u: IDS Bulletin, 39(5), 2008.

Sauer, Birgit i Wöhl, Stefanie, 'Feminist Perspectives on the Internationalization of The State', u: Antipode 43(1), 2011.

Sollund, Ragnhild, 'Reagarding Au Pairs in the Norwegian Welfare State', u: European Journal of Women's Studies, 17, 2010.

Walby, Sylvia, Gender Transformations, Routledge, New York, 1997.

Walby, Syliva, 'Introduction: Theorizing the Gendering of the Knowledge Economy: Comparative Approaches', u: Gendering the Knowledge Economy: Comparative Perspectives, Palgrave Macmillan, Basingstoke & New York, 2007.

Waylen, Georgina, 'Gender, feminism and the state: an overview', u: Gender, Politics and the State, Routledge, New York & London, 1998.

Wilson, Diana Tamar, Subsidizing capitalism: brickmakers on the U.S.-Mexican border, State University of New York, Albany, 2005.

Wolchik, Sharon, 'From "Women and Politics in Post-Communist Central and Eastern Europe"', u: Privatization and Democratization in Central and Eastern Europe and the Soviet Union: The Gender Dimension. Wider: Research for Action, 1990.

Working Conditions in the EU: the gender perspective, European Foundation for the Improvement of the European Communities, 2007.

Youngs, Gillian, 'Breaking patriarchal bonds: demythologizing the public/private', u: *Gender and the Global Restructuring: Sightings, sites and resistances*, Routledge, New York & London, 2000.

II. RESTAURACIJA KAPITALIZMA I DOMETI OTPORA

RAZVOJNI MODELI I KRIZA U ISTOČNOJ EUROPI

Joachim Becker

Istočna Europa je regija koja je najizraženije na svijetu pogođena aktualnom krizom. Međutim, kriza je regiju pogodila neravnomjerno. Dok je poljska ekonomija nastavila rasti čak i u najgoroj kriznoj godini do sada, 2009., latvijski BDP u istoj je godini pao za 18 posto. (Becker 2010, Dale/Hardy 2011: 253 ff). Razloge ovim razlikama možemo tražiti u razvojnim modelima akumulacije iz perioda koji je prethodio krizi. U istočnoj Europi možemo zamijetiti dva osnovna modela akumulacije: u Višegradskim zemljama i u Sloveniji kombinirane su izvozno orijentirana industrijalizacija i financijalizacija. U Baltičkim državama i jugoistočnoj Europi akumulacija je bila prvenstveno temeljena na zavisnoj financijalizaciji. Ovaj rad se bavi pokretačkim snagama akumulacijskih modela, njihovim osnovnim obrisima i osjetljivošću na krizu.

MODELI AKUMULACIJE

Za analizu konkretnih akumulacijskih procesa i njihove krize, prikladnima se čine marksistički pristupi koji su razvili analitičke pojmove srednje razine apstrakcije. Teorija regulacije koja se pojavila u sedamdesetima takva je teorija. Međutim, ona nosi pečat svog geografskog konteksta: izvorni koncepti bili su razrađeni uzimajući u obzir akumulacijske procese u velikim nacionalnim ekonomijama centra, kao što su SAD ili Francuska (usp. Becker 2002, Jessop/Sum 2006). Stoga ću promijeniti izvorne koncepte i osloniti se na teoriju zavisnosti nastalu šezdesetih godina u Latinskoj Americi (Kay 1989). Ta se teorija eksplicitno bavila razvojnim putanjama na periferiji i semiperiferiji, stoga bi njezini pojmovi mogli pružiti zanimljivu perspektivu razvojnih putanja u istočnoeuropskim periferi-

jama. I teorija regulacije i teorija zavisnosti se bave vremensko-historijskom i prostornom dimenzijom kapitalističkog razvoja.

Kapitalistički način proizvodnje karakterizira potreba za akumulacijom kapitala i masovnim zapošljavanjem najamnog rada. On može biti povezan s drugim proizvodnim modelima, koji su važni naročito u (semi-)perifernim društvima. Aktualni istočnoeuropski kapitalizam nasljednik je određenog oblika ne-kapitalističkog oblika proizvodnje: državnog socijalizma, kojega je karakterizirala potreba za povećanjem materijalne proizvodnje, ali akumulacija kapitala i privatna apropijacija viška bili su u velikoj mjeri odsutni (usp. Becker 2009: 25 ff). Prema tome, njegova se socijalna struktura također razlikovala od one u kapitalističkim društvima. Buržoazija se ponovno pojavila tek s transformacijom prema kapitalizmu.

U tom je kontekstu akumulacija ponovno postala središnji pokretač ekonomskog razvoja. Akumulacija kapitala može poprimiti različite oblike, a kako bismo ih analizirali, mogli bismo se poslužiti trima glavnim analitičkim kategorijama. Prije svega, tu je pitanje je li akumulacija prvenstveno proizvodna ili financijalizirana. Drugo, tu je pitanje kako se u proizvodnoj sferi proizvodi višak. Treće je pitanje je li akumulacija pretežito unutarnjeg usmjerenja (inward-looking), izvozno orijentirana ili ovisna o uvozu (Becker 2002: 67 ff).

Prva razlika je ona između proizvodne i financijalizirane akumulacije. Ulaganje može biti usmjereno pretežito prema kruženju proizvodnog kapitala ili, alternativno, može biti snažno usmjereno prema financijskoj sferi. Potonji proces možemo nazvati "financijalizacija".

Historijski gledano, možemo primijetiti da kapital u velikoj mjeri ulazi u financijsku sferu onda kada proizvodna akumulacija dosegne određenu granicu. U takvoj situaciji povećava se ekonomska nesigurnost te kapital traži fleksibilne i likvidne oblike ulaganja, a čini se da financijsko ulaganje ispunjava ove uvjete (Arrighi 1994: 221). Stagnirajuća proizvodna akumulacija i financijalizacija u zemljama centra često utječu na (semi-)periferiju. Kapital traži nove prostore za ulaganje. Povećavaju se financijski tokovi prema atraktivnim semi-perifernim zemljama (Becker 2007a). Ovi financijski tokovi mogu stimulirati financijali-

zirane oblike akumulacije na (semi-)periferiji, ovisno o konkretnoj konstelaciji u (semi-)perifernoj zemlji. U (semi-)perifernim zemljama, financijalizacija obično uzima puni mah samo kada su na raspolaganju golema vanjska sredstva te je utoliko uglavnom pokretana iz centra. Međutim, o konkretnom obliku i dinamici akumulacijskih obrazaca i o konstelaciji snaga na periferiji ovisi je li taj vanjski impuls dovoljno jak da bi mogao otvoriti put za financijalizirani oblik akumulacije.

Možemo uočiti dva osnovna oblika financijalizacije. Financijalizacija se može temeljiti na "fiktivnom kapitalu" (Marx 1979: 482 ff, 510) – to jest na dionicama, obveznicama, derivatima, itd. – i/ili na kamatonosnom kapitalu, a time i na kreditima te na visokim kamatnim stopama (Becker et al. 2010: 228 ff). Kada je proizvodna akumulacija blokirana, sve više sredstava može se usmjeriti u kupnju dionica, vrijednosnih papira i sl.. Cijene financijske imovine počinju rasti. Dobit se može ostvariti kupovanjem po relativno niskim, a prodajom po višim cijenama. Dakle, inflacija cijena financijske imovine predstavlja središnji mehanizam za (pseudo-)valorizaciju fiktivnog kapitala (usp. Lordon 2008: 97). Ona ovisi dijelom o tome da se povećana sredstva usmjeravaju ka financijskoj sferi. Država može podržati takav proces promjenama zakonskih odredbi, primjerice privatizacijom mirovinskog sustava. Uz to, financijska tržišta su obično u toj fazi liberalizirana.

Fiktivni kapital, međutim, nije neovisan od proizvodne akumulacije. On polaže pravo na profit iz proizvodnog područja. To pravo može uzeti oblik dividendi ili isplate kamata. S uzletom akumulacije fiktivnog kapitala, cijene financijske imovine rastu mnogo brže od profita. Dakle, dolazi do nesrazmjera. U određenom trenutku banke, osiguravajuća društva i institucionalni ulagači percipiraju ovaj nesrazmjer. Tendencija podizanja cijena nestaje, često na vrlo grub i iznenađan način te dolazi do financijske krize. Ako se trgovanje financijskom imovinom u velikoj mjeri oslanja na kredit, gubici koji potom uslijede osobito su visoki, a kriza naročito duboka. Financijalizacija temeljena na fiktivnom kapitalu strukturno je iznimno sklona krizi i nestabilnosti. Ovaj oblik financijalizacije prevladava uglavnom u zemljama centra.

Drugi oblik financijalizacije temelji se na kamatonosnom kapitalu. On nije manje važan i obično ima veću ulogu u zemljama (semi-)periferije (Becker et al 2010: 229, Güngen 2010). Ovaj oblik financijalizacije usmjeren je na banke i kamatne stope. Velike razlike u kamatnim stopama mogu omogućiti bankama ostvarenje golemih profita. Zemlje (semi-)periferije često nude relativno visoke temeljne kamatne stope kako bi bijeg kapitala učinile manje atraktivnim, odnosno kako bi privukle strani kapital. Te iznimno visoke kamatne stope predstavljaju težak teret za proračun, jer je servisiranje duga izuzetno skupo. Stalna fiskalna kriza često je posljedica politike iznimno visokih kamatnih stopa. Osim toga, visoke kamatne stope imaju tendenciju usporavanja proizvodnih djelatnosti, jer su kamatne stope previsoke za financiranje proizvodnih investicija kreditima (usp. Faria 2007: 98). Međutim, za financijalizaciju temeljenu na kamatonosnom kapitalu nisu nužno presudne visoke kamatne stope. Naglo povećanje opsega kreditnog poslovanja također može pomoći. Rast broja privatnih kredita može se stimulirati i državnom politikom, primjerice stambenom, obrazovnom i zdravstvenom politikom. Umjesto socijalne stambene politike, privatno vlasništvo nad nekretninom može se promovirati poticajima za stambene kredite. Privatizacija visokog obrazovanja i zdravstva ljude bi potakla da se zaduže jer si inače ne bi mogli priuštiti usluge obrazovanja i zdravstvene zaštite.

Financijalizacija je na periferiji često popraćena dolarizacijom i euroizacijom (usp. Salama 1989, Becker 2007b). Kreditni bumovi na (semi-)periferiji često su financirani stranim kreditima. Banke uključene u taj proces – često se radi o podružnicama stranih banaka – žele smanjiti svoj tečajni rizik te zato promiču kredite s valutnom klauzulom. Takvi krediti često se nude po kamatnim stopama (znatno) nižim od kredita u nacionalnoj valuti pa su atraktivni domaćim dužnicima, često pripadnicima srednje klase. Ti se dužnici, međutim, izlažu visokom tečajnom riziku: ako nacionalnoj valuti padne vrijednost ili devalvira, njihovo devizno dugovanje raste. Servisiranje duga postaje puno skuplje u nacionalnoj valuti jer dužnici svoje prihode obično dobivaju upravo u nacionalnoj valuti. Dužnici iz srednje klase na taj su način čvrsto vezani za prevladavajući tečaj i obično podržavaju svaku politiku koja je usmjerena ka njegovoj obrani. Posljednjih desetljeća to je podrazumijevalo obranu neoliberalne politike. U slučaju djelomične dolarizacije i euroizacije, monetarna ograničenja poprimaju vrlo težak oblik. Semi-dolarizirana ili eurizirana financijalizacija osobito je pod-

ložna krizi. Kako bi se privukli tokovi kapitala i održali devizni tečajevi, koriste se visoke kamatne stope, privatizacija i druge politike sklone izravnim stranim ulaganjima (FDI), ali one povećavaju uvoznu ovisnost te dovode do porasta profitnih mjenica i kamata na vanjski dug. U određenom trenutku, devalvacija obično postaje neizbježna i ima razorne posljedice na dužnike i na bankarski sektor. Dakle, kriza deviznog tečaja i bankarska kriza obično idu ruku pod ruku.

Financijalizacija je u prošlosti uključivala gotovo isključivo buržoaziju i višu srednju klasu te ju se moglo definirati kao elitno zasnovanu. To se promijenilo s financijalizacijom u posljednja četiri desetljeća. I u zemljama centra i u semiperifernim zemljama, mnogi najamni radnici sve su uključeni u financijalizaciju (npr. Erturk et al. 2008, Lapavitsas 2009). Ovo sudjelovanje obično nije dobrovoljno – daleko od toga. U mnogim zemljama, privatizacija mirovinskog sustava prisilno je integrirala najamne radnike u financijska tržišta. Njihova starosna mirovina sada je (djelomično) ovisna o usponima i padovima iznimno nestabilnih cijena imovine. Radnici su stavljeni u kontradiktoran položaj. Njihovi radnički interesi često su izravno suprotstavljeni njihovim interesima kao budućih, o financijama ovisnih, umirovljenika, npr. po pitanju plaća, isplate dividendi i sl. Potrošački i stambeni krediti bili su drugi glavni kanal integracije radnika u financijaliziranu akumulaciju. Suočeni sa stagnirajućim i/ili niskim plaćama, najamni radnici su u mnogim zemljama potrošnju zadržali jednakom ili je povećali. Integracija u financijaliziranu akumulaciju ima posljedice po političko pozicioniranje najamnih radnika. Oni imaju tendenciju više podržavati mjere koje obećavaju financijsku stabilnost (čime se ugrožavaju mnogi radnički interesi), nego što bi inače bio slučaj. Model financijalizacije ima značajne posljedice po političke konstelacije.

Druga razlika odnosi se na način na koji se na području proizvodne akumulacije stvara višak. Oslanjajući se na Marxa, Aglietta (1982: 38 ff., 60) naglašava dva elementa koja su presudna za oblik proizvodne akumulacije: način na koji se proizvodi višak vrijednosti te povezanost različitih odjela proizvodnje – industrije kapitalnih dobara i industrije robe široke potrošnje. Prije svega, nije svejedno je li višak vrijednosti uvećan produljenjem radnog dana ili povećanjem produktivnosti. Drugo, nije svejedno koje su poveznice između širih sektora proizvodnje i ekonomskih podsektora. Čini se da je Aglietti ovaj drugi čimbenik još važniji za dinamiku proizvodne akumulacije. Razliku između pretežito ekstenzivne i

pretežito intenzivne akumulacije temelji na odnosu različitih sektora proizvodnje (Aglietta 1982: 60). U slučaju pretežito ekstenzivne akumulacije, potrošnja nije u potpunosti oblikovana kapitalističkim odnosima, premda radni procesi mogu biti podložni značajnim promjenama. U tom slučaju sektor kapitalnih dobara i sektor robe široke potrošnje – dvije oblasti koje čine Marxovu shemu reprodukcije – nisu čvrsto međusobno povezani. Za Agliettu, pretežito intenzivna akumulacija podrazumijeva da se najamni radnici pri svojoj reprodukciji oslanjaju (gotovo) isključivo na plaće te da su sektor kapitalnih dobara i sektor robe široke potrošnje usko povezani. Ova koncepcija vidno se oslanja na razvojne procese u ekonomijama centra. U većini (semi-)perifernih ekonomija, industrija kapitalnih dobara je ili slabo razvijena ili potpuno odsutna – strojevi su uglavnom uvezeni (Ominami 1986: 119 ff., Ercan 2009: 35). U svojoj studiji o Brazilu, Faria (1996:76 ff.) utvrđuje da se početak tranzicije prema fazi intenzivne akumulacije poklapa s izgradnjom prvih industrija kapitalnih dobara koje nadopunjuju industrije robe široke potrošnje. Za njega je "potpuna internalizacija reproduktivnih shema" (Faria 1996: 77) ključna za prepoznavanje pretežito intenzivne akumulacije na semiperiferiji. Specifičnosti semiperiferije ne mogu se procijeniti prema Agliettinom izvornom konceptu no fokus na poveznice između različitih odjela proizvodnje ipak je vrlo koristan. Međutim, i uvozna ovisnost mora biti analitički pokrivena.

To se može izvesti uvođenjem treće razlike između akumulacije unutarnjeg usmjerenja i akumulacije vanjskog usmjerenja (Becker 2006: 14 ff.). Ova razlika oslanja se na teoriju zavisnosti, a ne na teoriju regulacije. Akumulacija može biti prvenstveno usmjerena na domaće tržište određenog područja – kao što je bio slučaj s većinom ekonomija centra tijekom fordističkog razdoblja. Akumulacija je, međutim, često i vanjskog usmjerenja ili ekstrovertirana. Bitno je sagledati i međunarodne aktivnosti domaćeg kapitala. To bi moglo baciti novo svjetlo na pitanje je li određena ekonomija financijalizirana ili proizvodno orijentirana. Na primjer, austrijska domaća ekonomija pruža prilično oskudne pokazatelje financijalizacije (usp. Stockhammer 2010). Međutim, austrijske banke masovno financiraju financijalizacijske procese u istočnoj Europi (Becker/Raza 2008: 108). U ovom slučaju financijalizacija u osnovi ima transgranični karakter. Osim toga, jako je važno zasniva li se ta ekstrovertirana akumulacija na izvozu robe i kapitala ili je ovisna o njihovom uvozu. U potonjem slučaju, vanjsko

ograničenje – izraženo nedostatkom deviza – obično predstavlja periodičnu i strukturnu granicu procesa akumulacije (Ercan 2009: 35 f.). Izvozno orijentirana ili aktivna ekstroverzija tipično je obilježje "dominantnih ekonomija", dok uvozno-ovisne ili pasivno ekstrovertirane ekonomije možemo okarakterizirati kao "dominirane" (Beaud 1987. 76 ff) ili periferne ekonomije. Učinak dominacije osobito je izražen u slučaju tokova proizvodnog kapitala (ili izravnih stranih ulaganja), jer kontrola proizvodnog kapitala vanjskom kapitalu omogućuje da u određenoj mjeri oblikuje dominiranu ekonomiju. Tijekom posljednjih nekoliko desetljeća, neke od ekonomija centra, naročito američka ekonomija, poprimile su neke karakteristike periferne ekonomije, poput velikog stupnja oslanjanja na uvoz kapitala u vidu robe i novca, dok ključne, do sada semiperiferne ekonomije – Kina – poprimaju obilježja ekonomije centra, kao što su znatan izvozni višak i visoki izvoz monetarnog kapitala (usp. Boratav 2009: 10). Čini se da je ovo odraz osnovnih promjena u međunarodnoj podjeli rada – pad SAD-a i uspon Kine.

Proces akumulacije ne može biti obilježen samo jednom značajkom – primjerice financijalizacijom ili uvoznom ovisnošću – već je višedimenzionalan.

MODELI AKUMULACIJE I DRŽAVA

Kako bi mogla provoditi svoje akumulacijske strategije, kapitalističkim poduzećima potrebne su odgovarajuće društvene norme i državne politike. Državna politika se ne može jednostavno izvesti iz potreba akumulacije kapitala. Prije svega, akumulacijske strategije i interesi kapitala nisu istovrsni. Dakle, interesi različitih frakcija kapitala će se po svoj prilici razilaziti barem u nekim aspektima ekonomske, socijalne i okolišne politike. K tome, država i kapital suočeni su s interesima drugih društvenih klasa.

Ipak, kapital ima strukturnu prednost pred državnim politikom spram drugih društvenih klasa, jer je država fiskalno ovisna o procesu akumulacije kapitala (npr. Jessop 1990. 178 f.). Evers (1977: 79 ff) naglašava da su vanjski ekonomski odnosi od kritične važnosti za akumulaciju na periferiji. Dakle, vanjski ekonomski odnosi presudno utječu na javne financije, a vanjski akteri nastoje biti ključna frakcija vladajuće klase. Karakteristično obilježje države na (semi-)

periferiji je "pounutrenje" vanjskih interesa (Cardoso / Faletto 1976: 218, sl. Poulantzas 2001. 24, 27 f) i u civilnom društvu i u srcu države. Strani kapital je obično dobro zastupljen u poslovnim grupacijama. Velika poduzeća koja su u stranom vlasništvu čak mogu vršiti snažan pritisak, a da se pri tom ne oslanjaju na poslovne grupacije. Na (semi-)periferiji, instituti za intelektualne usluge često se u velikoj mjeri oslanjaju na vanjsko financiranje – često (premda ne uvijek) pružajući ekspertizu u korist dominantnih interesa. To su dva ključna oblika koje u civilnom društvu poprimaju vanjski interesi. U civilnom društvu, različite društvene organizacije bore se da vlastite vizije nametnu kao dominantne društvene norme i državnu politiku.

Institucionalni dizajn države u znatnoj mjeri oblikuje utjecaj koji različiti društveni i politički akteri mogu izvršiti na državu. Poslovne grupacije, sindikati, ženske organizacije i organizacije mladih imaju različite mogućnosti povezivanja s političkim strankama, parlamentom, vladama i pojedinim državnim agencijama poput središnje banake ili vojskom. Dakle, pristupni kanali tim granama države i raspodjela moći među granama države u znatnoj mjeri oblikuju "stratešku selektivnost" države (Jessop 2002: 40) i predmet su političkih sporova. Na primjer, sindikati kroz svoje kontakte sa socijaldemokratskim ili drugim lijevim strankama mogu uspostaviti kanal prema parlamentu. Poslovne grupacije često imaju povlašteni pristup gornjim slojevima vladine birokracije. Međutim, industrijski kapital može uspostaviti posebno blizak odnos s ministarstvom industrije, dok banke privilegiraju ministarstvo financija. U ključnim točkama, kao što je politika tečaja, njihovi interesi mogu se razilaziti. Stoga je važno koje od ministarstava ima veću političku težinu. Raspodjela moći između različitih teritorijalnih slojeva države – lokalnog, regionalnog, nacionalnog i, u slučaju EU, europskog – znatno utječe i na stratešku selektivnost države. Primjerice, sindikati su obično najjači na nacionalnoj razini, dok je transnacionalni kapital osobito jak na razini EU-a. Njihov izbor arene – nacionalna država ili EU – gdje će se donositi ključne odluke, očito se razlikuje. Društvene i političke sile mogle bi težiti za vanjskim političkim savezima kako bi povećale svoj utjecaj na državu. Takve savezima je naročito sklon vanjski kapital. Strani kapital obično ima povlaštene odnose sa stranim vladama, osobito s "domaćom" vladom i međunarodnim organizacijama (Becker 2008a: 16). Njegovi interesi mogu se podudarati s domaćim kapitalom, ali ne nužno u svim aspektima. Odnos između domaćeg i stranog kapitala može

se okarakterizirati elementima suradnje, natjecanja i sukoba. Vrlo važno pitanje je kako se taj odnos razvija i kako utječe na državnu politiku. U velikim krizama pogoršavaju se sukobi oko institucionalnog dizajna države i raspodjele moći između pojedinih europskih vlada, EU i međunarodnih organizacija. Izlazak iz krize u značajnoj mjeri ovisi o ishodu tih političkih borbi.

TRANSFORMACIJA I PERIFERIZACIJA ISTOČNE EUROPE

"Restauracija" (Žitko 2011: 104) kapitalizma – iako u obliku koji se razlikuje od kapitalizma u međuratnim godinama – ili transformacija prema kapitalizmu ima svoje korijene u terminalnoj krizi državnog socijalizma. U sedamdesetim godinama, zemlje državnog socijalizma počele su vidno tehnološki zaostajati za kapitalističkim zemljama centra. One nisu bile u stanju odlučno se prebaciti s načina rasta koji se oslanjao prvenstveno na povećani input strojeva i radne snage na nove oblike proizvodnje. Proizvodne strukture patile su od nesrazmjera u korist teške industrije s negativnim posljedicama po razvoj industrije roba široke potrošnje. Kada su u zemljama centra započeli procesi financijalizacije i kada su u sedamdesetima postali dostupni jeftini krediti, brojni državni socijalistički režimi u istočnoj Europi – osobito u Poljskoj, Mađarskoj i Jugoslaviji – počeli su se izlagati znatnom vanjskom dugu kako bi financirali modernizaciju strojeva i obilniju opskrbu robom široke potrošnje u svrhu jačanja legitimiteta poboljšanjem mogućnosti potrošnje (Berend 2009: 33).

S izvoznim rezultatima gorim od očekivanih i s naglim povećanjem kamatnih stopa u SAD-u krajem sedamdesetih, strategije zadužene modernizacije uvalile su se u nevolje. Djelomično pod nadzorom MMF-a, vlade visoko zaduženih istočnoeuropskih država usvojile su mjere štednje i pokušale smanjiti uvoz. Mjere štednje bile su posebno oštre u Poljskoj, Jugoslaviji, Mađarskoj i (u njihovoj domaćoj, vrlo radikalnoj varijanti) u Rumunjskoj. Socioekonomski uvjeti naglo su se pogoršali, jednako kao i legitimnost državnog socijalističkog poretka. U Poljskoj se privremeno pojavio jak narodni pokret u obliku Solidarność sindikata. Prije njegovog ukidanja, Solidarność je organizirao niz značajnih štrajkova u ranim osamdesetim. Unatoč uvođenju vojne vlasti, organizirana oporba u Poljskoj ostala je relativno jaka. U Jugoslaviji, broj štrajkova značajno se povećao u drugoj

polovici osamdesetih. Neki od slogana bili su: "Dole crvena buržoazija" (Musić 2011: 94). Međutim, društvene napetosti klasnog karaktera sve više su skretale u nacionalističkom pravcu. Pod pritiskom politike "strukturne prilagodbe", protukrizna politika na republičkoj razini sve više je ciljala na zaštitu pojedinih republika od posljedica krize. Dakle, tendencije raspada u Jugoslaviji značajno su ojačale (usp. Borak 2002, Weissenbacher 2003). Politike nekoliko europskih zemalja, posebice Njemačke, pridonijele su pogoršanju procesa raspada Jugoslavije, između ostaloga i ranim priznavanjem slovenske i hrvatske neovisnosti. Dakle, one su osujetile inicijative prema dogovornom rješenju (usp. Čalić 2010: 212 f, Weißbacher 2005.. Pogl. VIII). U Poljskoj i Jugoslaviji su narodni prosvjedi bili vjerojatno najjači tijekom osamdesetih.

Generalno gledano, u gornjem sloju državnog aparata moglo se primijetiti tiho zauzimanje distance spram državnog socijalističkog poretka. "Tehnokracija i ekonomske elite, koje možemo nazvati nazvati kasno socijalističkima i koje su bile usmjerene prema zapadu i tržištu, stvorene su pod okriljem vlasti, ne samo u Mađarskoj, već u svim zemljama u regiji, a ponajviše u Sovjetskom Savezu", zaključuje mađarski sociolog Erzsébet Szalai (2005: 43). Posebno značajne bile su promjene u Sovjetskom Savezu, gdje je ova nova zapadno orijentirana tehnokracija na kraju prevladala u borbi oko novog smjera unutar sovjetskog bloka moći (usp. npr. Kagarlicki 2011). To je utrlo put posebno regresivnom obliku kapitalističke restauracije u Sovjetskom Savezu i zemljama koje su iz njega nastale.

S promjenama u Sovjetskom Savezu, državni socijalistički režimi u istočnoj Europi izgubili su vanjsku podršku. Procesi razočaranja u vladajući blok moći, gubitak sovjetske potpore i kratak val društvenih prosvjeda rezultirali su – kroz različite tranzicijske poretke – transformacijom prema kapitalizmu. Za Szalai (2005. 49 f), "društva nisu bila gurnuta iz 'državnog socijalizma' u novi kapitalizam spontanim pokretima odozdo, već su to učinile elite sa značajnim osobnim kontinuitetom, koje su u većini slučajeva prije ili kasnije zamijenile svoje ranije veze s državnim socijalizmom ovisnošću o međunarodnom krupnom kapitalu ('nadgradnja')." Premda Szalai ima tendenciju malo potcijeniti pritiske odozdo, ipak je preusmjeravanje značajnog dijela gornjih slojeva birokracije i menadžera državnih tvrtki činilo glavnu pokretačku silu sistemske promjene. S izuzetkom Poljske, organizacijska jezgra oporbe bila je mala i u većem dijelu

politički marginalizirana tijekom procesa transformacije. Državni socijalistički režimi potisnuli su autonomne društvene pokrete. Dakle, radnici obično nisu imali sindikate ili druge oblike organizacije koji bi im omogućili da odlučno interveniraju u proces transformacije. Kroz ostatke sindikata *Solidarność*, poljski radnici bili su u potencijalno u najboljoj poziciji. Međutim, mnogi (iako ne svi) ključni savjetnici tog sindikata napustili su svoje prijašnje lijeve pozicije u korist liberalnih (Skórzyński 2005. 129 ff, 241 ff, Ost 2005. 55 ff), a sindikalni savez je u osnovi podupro liberalne transformacijske politike.

Međunarodne financijske institucije imale su značajan potencijalan utjecaj na transformacijske politike, osobito u visoko zaduženim zemljama poput Mađarske i Poljske (Myant/Drahokoupil 2011.: 88 f). Međutim, čini se da taj utjecaj nije bilo potrebno iskoristiti u vrlo otvorenom obliku, budući da su tehokrati bliski Washingtonskom konsenzusu ionako stekli značajan utjecaj u domaćoj političkoj areni (Drahokoupil 2009: 92 f.). Ipak, većina zemalja u regiji uzela je kredite MMF-a, kako bi se "savjet" MMF-a mogao lako prizivati u domaćim političkim sukobima. Isto vrijedi i za savjet neoliberalnih stručnjaka za vanjsku politiku.

Privatizacija je, kao osnova nove "izvorne akumulacije", bila ključni princip transformacijskih politika. Mađarska, koja je imala već relativno dugu povijest programa strukturne prilagodbe i promjena u zakonodavstvu poduzeća, bila je prva zemlja koja se masovno oslanjala na direktne strane investicije. Prema nekim procjenama, preživjelo je samo 20-25 posto domaćih poduzeća (Drahokoupil 2009: 45). Dakle, nove dominantne snage odlučile su se za savez s vanjskim kapitalom vrlo rano – ograničivši se na sekundarni položaj. Mađarska vlada je čak, dosta rano, dopustila značajan vanjski nadzor bankarskog sektora (ibid.: 45). U većini ostalih istočnoeuropskih zemalja, nove vlade aktivnije su se brinule za nove privatne domaće grupacije kapitala – pokušavajući potpomoći stvaranje nove domaće buržoazije. Često su banke koje još uvijek kontrolira država igrale ključnu ulogu u financiranju i promicanju ove nove domaće buržoazije. U tom su procesu banke oštećene s velikim brojem loših kredita. (usp. primjerice Drahokoupil 2009. 77 ff, Myant/Drahokoupil 2011: 267 ff, Pasti 2006. 370 ff, Družić 2009. 94 ff, Antonić 2002. 160, 172). Čini se da pokušaj kontroliranja procesa privatizacije predstavlja središnji motiv dominantnih političko-ekonomskih snaga pri raspadu multinacionalnih država – Čehoslovačke, Sovjetskog

Saveza i Jugoslavije (usp. Barša 1999: 139 Samary 2008: 56). Ratovi koji su bili dio procesa raspada Jugoslavije doveli su do osobito mutnog oblika privatizacije.

Dok se o pitanjima sekvenciranja te brzine liberalizacije i privatizacije žestoko raspravljalo, budući razvojni modeli jedva da su bili predmet rasprave. Većina liberalnih ekonomista i tehnokrata implicitno je pretpostavila da će tržište odrediti tijek razvojnog modela. Liberalizacijska i privatizacijska politika je, međutim, imala duboke i trajne posljedice po proizvodne kapacitete i strukture istočnoeuropskih zemalja. Pogoršana periodima precjenjivanja valute, brza liberalizacija vanjske trgovine rezultirala je ubrzanim pogoršanjem stanja platne bilance i visokih deficita tekućih računa (Myant/Drahokoupil 2011: Tablica 13). Slovenija je bila jedina iznimka tom pravilu jer je slovenska vlada svjesno pokušala izbjeći precijenjivanje valute te je privremeno uvela blagi oblik kontrole tokova kapitala (Becker 2007b: 261). Slovenska politika tečaja očito je pogodovala njezinoj prerađivačkoj industriji. Utoliko je slovenska politika bila dosljednija od politike ostalih zemalja regije. U Češkoj, Poljskoj i Slovačkoj način razvoja također je imao tendenciju usmjerenosti na industriju, međutim, politika je bila manje dosljedna od one u Sloveniji. Baltičke zemlje krenule su suprotnim smjerom gotovo od samog početka. Ubrzo nakon uvođenja novih valuta, one su se odlučile za valutne odbore ili hard peg-ove s precijenjenim valutama. Učinile su to s logikom hvatanja međunarodnih tokova kapitala i udaljivanja svoje ekonomije od Rusije (Becker 2007b: 263 ff, Feldman 2006: 133 ff, Feldman 2008:244 f). Iako je ova strateška odluka bila njihova, u oblikovanju ove politike ključnu ulogu odigrali su dužnosnici MMF-a i emigrantski ekonomisti, koji su bili osobito utjecajni u Latviji (Feldman 2008: 246, Sommers / Bērziņš 2011: 121). Politika je u baltičkim državama imala razarajuć učinak na prerađivačku industriju i tri zemlje o kojima je riječ zarana je učinila strukturno ovisnima o priljevima kapitala. U baltičkim državama deindustrijalizacija je bila posebno izražena. Međutim, ovaj fenomen mogli bismo proučavati u cijeloj regiji zbog propasti domaće potražnje, raspada dosadašnjih trgovinskih struktura, brzoplete liberalizacije vanjske trgovine, i, često, tečajne politike.

Deindustrijalizacija je bila jedna od pokretačkih snaga pada BDP-a. Dok je ogromni pad BDP-a u višegradskim zemljama i Sloveniji uglavnom bio ograničen na rane devedesete (Myant /Drahokoupil 2011.: 50, kartica 4.2), recesija je bila

puno dublja i trajala je duže u baltičkim zemljama i jugoistočnoj Europi (ibid.: 51, tablica 4.3 i 53, tablica 4.7). Proces raspadanja pogoršali su krizu naročito u baltičkim zemljama i na (post-)jugoslavenskim prostorima. Ratovi na (post-)jugoslavenskim prostorima također su imali strahovito razorni učinak na ekonomiju. Kao posljedica krize i restrukturiranja, porasla je nezaposlenost. Socijalna nejednakost značajno se povećala, premda ne na jedinstven način. Kako bi spriječile široke socijalne prosvjede, vlade su nastojale primijeniti neke ublažavajuće mjere, kao što je slanje ogromne skupine radno sposobnog stanovništva u prijevremenu mirovinu.

ISTOČNOEUROPSKI MODELI AKUMULACIJE: OD KRIZE DO KRIZE

Kasne devedesete predstavljaju prekretnicu u procesu transformacije istočne Europe. Od kada su istočnoeuropske ekonomije pokazale naznake ekonomskog oporavka, zapadnoeuropski kapital bio je spremniji investirati u regiji. EU je započela pregovore o pridruživanju s istočnoeuropskim zemljama. Iskoristila je svoj jak utjecaj kako bi uspostavila neoliberalni institucionalni okvir sklon stranim investitorima (Vachudova 2005). Promjenjiv odnos snaga išao je na ruku euroliberalnim političkim snagama u regiji. To je također utjecalo na izborne rezultate. U Češkoj i Slovačkoj, političke snage koje su promicale izgradnju domaće buržoazije izgubile su svoje glasače.

Zapadnoeuropske korporacije proširile su svoju kontrolu ključnih ekonomskih sektora u istočnoj Europi. Zapadnoeuropske, osobito njemačke multinacionalne tvrtke autorsale su proizvodnju u istočnoeuropske ekonomije s jeftinom radnom snagom, posebno na zemlje iz višegradske skupine. "Multinacionalne tvrtke time su postale apsolutno dominantne u suvremenim, izvozno orijentiranim sektorima, napose u sektoru motornih vozila i elektronike, u srednjoeuropskim i istočnoeuropskim zemljama te u baltičkim republikama" (Myant/Drahokoupil 2011: 250). U Sloveniji ova dominacija nije tako izražena kao u drugim zemljama regije. Financijski sektor je još jedan ključni sektor koji je od devedesetih godina naovamo preuzeo zapadnoeuropski kapital. S izuzetkom Slovenije, gdje su glavne banke ostale u državnom vlasništvu (Žitko 2011: 112), zapadne

banke stekle su dominantnu poziciju u središnjim i južnim istočnoeuropskim zemljama, kontrolirajući između 63 posto i gotovo 100 posto (npr. u Republici Češkoj, Estoniji i Slovačkoj) bankarskih sektora u 2006. (Frangakis 2009: 72, tablica 3.14, Raviv 2008. 303, graf 1, Četković 2011: n/p, slika 2). Sektori poput trgovine, građevinarstva ili nekretnina ostavljeni su domaćem kapitalu (usp. Myant/Drahokoupil 2011: 256). Dok bankarstvo predstavlja temeljni sektor financijalizacije, uspon sektora nekretnina i građevinarstva usko je povezan s ekspanzijom kredita.

Od kasnih devedesetih naovamo, modeli akumulacije u regiji postali su jasnije definirani. Financijalizacija temeljena prvenstveno na kamatonosnom kapitalu bila je središnji element modela akumulacije u svim zemljama u regiji. U godinama koje su prethodile aktualnoj krizi, krediti plasirani kućanstvima odigrali su važnu ulogu u procesu ekonomskog rasta (Dutrénat/Sand-Zantman 2010: 167). Ovu financijalizaciju promovirale su banke u stranom vlasništvu, a oslanjala se na priljeve kapitala. Dakle, možemo je okarakterizirati kao zavisnu financijalizaciju. To je očito bila određujuća značajka modela akumulacije baltičkih zemalja i zemalja jugoistočne Europe. U Višegradskim zemljama i Sloveniji, izvozna industrija poslužila je kao drugi potporan modelu akumulacije. Izvoznom industrijalizacijom upravljao je prvenstveno inozemni kapital, a proizvod je bio namijenjen prvenstveno izvoznom tržištu (iako je izvozni fokus bio slabiji u Poljskoj). Dakle, za ovaj industrijski model čini prikladnom oznaka izvozne industrijalizacije.

Izvozne industrije onih zemalja čiji model akumulacije počiva na industrijskom izvozu i financijalizaciji obično je snažno povezan s njemačkom izvoznom industrijom koja je autorsala dijelove svog proizvodnog lanca na srednju i istočnu Europu. U zemljama Višegradske skupine, izvoz u Njemačku obično je predstavljao oko trećinu ukupnog izvoza. U Sloveniji je njemački udio u izvozu bio nešto niži (Berend 2009. 167, tablica 5.7). Iako su zemlje poput Češke i Mađarske pokazale značajniji udio finalnih i poluzavršenih proizvoda, proizvodnja je obično usmjerena prema proizvodnji dijela koji se naknadno slažu (ibid.: 161). Tehnologija se obično uvozi. Troškovi istraživanja i razvoja bili su niski, obično manji od 1 posto BDP-a (Balaž et al 2007: 80ff). U manjim ekonomijama, profil proizvodnje i izvoza najčešće je vrlo ograničen i snažno je

koncentriran na automobilsku industriju. U Slovačkoj je automobilska industrija u ukupnom izvozu 2007. sudjelovala s gotovo 40 posto (Okáli et al 2008. 42). U Poljskoj je prerađivačka industrija više okrenuta prema unutra i raznovrsnija nego u drugim zemljama Višegradske skupine. Specijalizacijski modeli uglavnom su posljedica akumulacijskih strategija zapadnoeuropskih prerađivačkih poduzeća i ekonomskih strategija nacionalnih vlada orijentiranih na direktne strane investicije. S izuzetkom Slovenije, strani kapital u ovoj skupini zemalja kontrolira proizvodnju namijenjenu izvozu (iako je u Poljskoj to slučaj u nešto manjoj mjeri). U zemljama s relativno snažnim fokusom na industriju, izravna strana ulaganja u proizvodnju predstavljaju više od trećine ukupnih izravnih stranih ulaganja, na vrhu sa Slovačkom čiji proizvodni udio iznosi 48 posto (2006; Hunya 2008. 51, Tablica I/19). Dok se trgovinska bilanca poboljšala, izvlačenje profita postao je veliki teret za stanje tekućeg računa.

S izuzetkom Slovenije, domaći kapital se nalazio podređenom položaju u proizvodnji. Dok su se skupine domaćeg kapitala u nastajanju tijekom većeg dijela devedesetih godina nastojale usredotočiti na proizvodnju u Češkoj i u Slovačkoj, domaće financijske grupacije s raznolikim aktivnostima došle su do izražaja naknadno. Rasle su prvenstveno akvizicijom privatiziranih poduzeća (Brzica 2006: 774 ff.). Za velike privatizacijske projekte, spojile su se sa zapadnoeuropskim tvrtkama, a u manje projekte ušle su samostalno. U financijalizaciji su sudjelovale na nekoliko načina. Npr., Penta skupina dobila je unosne dijelove materijalne i socijalne infrastrukture pod svoju kontrolu. Neke od tih transakcija dio su velikog korupcijskog skandala u Slovačkoj koji je čak izazvao prosvjede u brojnim slovačkim gradovima i temeljito diskreditirao neke od desnih stranaka (Nicholson 2012). Poslovanje s nekretninama (i graditeljstvom) financirano kreditima predstavlja još jedno važno polje za domaći kapital. Dugom hranjen nekretninski mjehur poprimio je izuzetne razmjere za mandata Janeza Janše u Sloveniji od 2005. do 2008. (Žitko 2011: 113). Kreditni rast nadmašio je rast depozita. Dok su 2002. depoziti i dalje imali veći udio u BDP-u od bankovnih kredita (54,9 posto naspram na 45,3 posto), krediti su ih 2007. nadmašili i to udjelom u BDP-u s 84,3 posto naspram 54,3 posto. (Myant / Drahokoupil 2011: 263, Tablica 14,2). To je značilo iznimno brzo pogoršanje financijskog stanja slovenskih banaka. Krediti su financirali podjednako izniman rast nekretninske i građevinske industrije. Kada je bio na vrhuncu, udio građevinskog sektora u slovenskom BDP-u

dosegao je 8,3 posto. To nije samo bilo znatno iznad EU-27 udjela od 6,4 posto, već je očito nadmašilo i zemlje Višegradske skupine poput Češke (6,3 posto) ili Mađarske (4,4 posto; Cirman et al 2011: 237, tablica 1). Slovenske banke su se, da bi mogle tako brzo proširiti svoje kredite, uvelike oslanjale na kratkoročno vanjsko financiranje. Između 2005. i 2008., uzele su kredite u neto iznosu od oko 12 milijardi eura, a na inozemno refinanciranje osobito su se oslanjale banke u stranom vlasništvu. Kao posljedica toga, slovenski bankarski sektor postao je mnogo ovisniji o stranom financiranju te vrlo osjetljiv (Košak et al 2011: 259 f, Štiblar 2008). Privatni dug značajno se povećao i u zemljama Višegradske skupine, no, s izuzetkom Mađarske, kućanstva su bila sklona zaduživati se u nacionalnoj valuti. Po tom pitanju Mađarska je bila drugačija. Kućanstva su radije dizala kredite u eurima ili švicarskim francima nego u forintima. Osim toga, krediti su vidno premašili depozite. Godine 2007., krediti su iznosili 74,3 posto BDP-a, dok su depoziti dosegli samo 46,0 posto BDP-a (Myant/Drahokoupil 2011: 263, tablica 14.2.). Oblik financijalizacije u Mađarskoj bio je bliži onome u baltičkim zemljama i zemljama jugoistočne Europe.

U Baltičkim državama i jugoistočnoj Europi, zavisna financijalizacija bila je dominantna značajka akumulacije. Vlade ove skupine zemalja prihvatile su politike koje su trebale osigurati visok priljev kapitala – putem izravnih stranih ulaganja kao i kroz portfolio/financijska ulaganja. Uz privatizacijsku politiku, ključne su bile i tečajna i monetarna politika. Vlada Crne Gore i međunarodna administracija na Kosovu poduzele su najdrastičniji korak i uvele njemačku marku, a kasnije i euro, kao zakonsko sredstvo plaćanja. Nekoliko vlada (Estonija koja je nedavno pristupila eurozoni, Litva, Bugarska i BiH) usvojilo je valutni odbor kao najrigidniji oblik monetarnog režima. Valutni odbor zalihu novca čini ovisnom o zalihama deviza, a monetarna politika u potpunosti je podređena cilju održavanja tečaja i privlačenja dovoljnog priljeva kapitala. Manevarski prostor monetarne politike nije bio ništa veći ni u malim zemljama s izuzetno rigidnim fiksnim tečajnim režimima, poput Latvije i Hrvatske. Devizni tečajevi su fleksibilniji u Srbiji i Rumunjskoj, ali su visoke kamatne stope pogodovale dizanju vrijednosti ili bar održavanju precijenjene cijene deviza (Becker 2007b: 244 ff).

Ove politike omogućile su ogromne priljeve kapitala. On se uglavnom nije koristio u proizvodne svrhe: izravna strana ulaganja bila su usmjerena prvenstveno na aktivnosti povezane s financijalizacijom – financijsko posredovanje, nekret-

nine i djelatnosti vezane uz njih. Nije bilo značajnih izravnih stranih ulaganja u proizvodnju, a njihov udio bio je posebno nizak u Latviji (9,6 posto) i Estoniji (17,5 posto; 2006; Hunya 2008, 51, tablica I/19). Bankarske sektore preuzeo je strani kapital. Podružnice zapadnoeuropskih banaka snažno su povećale kreditne plasmane. U mnogim zemljama se udio domaćih kredita u privatnom sektoru/BDP-u u roku od nekoliko godina približno udvostručio: između 2003. i 2006., s 34,2 posto na 77,9 posto u Latviji, s 20,2 posto na 47,7 posto u Litvi, s 13,7 posto na 26,3 posto u Rumunjskoj (Frangakis 2009: 64, tablica 3.8) te u Srbiji s 21 posto u 2003. na 39,7 posto u 2008. (Uvalic (2010: 251). U mnogim zemljama, kreditni bum hranio je bum nekretnina. Nekretnine i građevinarstvo su podsektori u kojima značajnu ulogu igra domaći kapital koji je, stoga, također profitirao od financijalizacije. Velike građevinske projekte razvijala je trojka koja se sastoji od banaka, developera i lokalnih političara (usp. ilustrativne slučajeve u Schneider 2010). Potrošnja financirana pomoću duga bila je profitabilna za velike trgovačke lance, koji se u nekim postjugoslavenskim državama nalaze u rukama tajkuna te su na taj način pogodovali sektorima domaće buržoazije. Krediti financiraju nove obrasce potrošnje srednje klase. Javlja se potrošačko društvo bazirano na dugu (usp. Burić 2010). Potrošnja financirana zaduživanjem pomogle je vladajućem bloku da stvori suglasnost s neoliberalnom politikom.

Međutim, ovaj model bio je iznimno osjetljiv na krizu. Krediti su nadmašili bankovne depozite, ponekad čak u velikoj mjeri (npr. u Baltičkim zemljama, Mađarskoj i Hrvatskoj). U baltičkim zemljama bankovni depoziti pokrili su samo oko polovice bankovnih kredita u 2007. (Myant/Drahokoupil 2011: 263 f, tablice 14.2 i 14.3) te su se banke morale u velikoj mjeri osloniti na međunarodno refinanciranje. Kako bi tečajni rizik prebacile na svoje klijente, nastojale su promicati domaće kredite denominirane u stranoj valuti (u euru ili povremeno u švicarskom franku). U ovoj skupini zemalja, privatno zaduživanje vršilo se uglavnom u stranoj valuti. U Latviji i Estoniji devizni krediti su čak bili zastupljeni s više od 80 posto (Astrov/Pöschl 2009: 356, graf 5., Myant/Drahokoupil 2011: 319 f). Dok su švedske banke gurale devizne kredite u Baltičkim zemljama, austrijske banke bile su njihov glavni promotor u ostalim zemljama regije. Prema izvješću Austrijske narodne banke o financijskoj stabilnosti, podružnice austrijskih banaka u Hrvatskoj, Mađarskoj, Rumunjskoj, Rusiji i Ukrajini imale su u deviznim kreditima u četvrtom kvartalu 2009. udio od 71 posto (Pann et

al., 2010: 65). Za srednjeklasne dužnike i banke, visoki krediti s valutnom klauzulom nagoviještali su katastrofu u slučaju deprecijacije valute, ili devalvacije. Tako su devizni dugovi vezali srednju klasu uz prevladavajući devizni tečaj i neoliberalne politike. Konsenzus je upotpunjen jakim neformalnim ograničenjima. Ogromni rizici neformalne euroizacije obično nisu bili predmetom javne rasprave. Međutim, u Hrvatskoj je skupina ekonomista izrazila veliku zabrinutost zbog neformalne euroizacije već 2001. (Baletić et al. 2010: 40 ff). No, njihova upozorenja bila su uzaludna.

Baltičke i jugoistočne europske zemlje već su, u ranoj fazi transformacije, pretrpjele masivnu deindustrijalizaciju. U nekim dijelovima bivše Jugoslavije rat je imao dodatan razoran utjecaj na industriju. U većini zemalja tih dviju regija postojala je tendencija da industrijom dominiraju tehnološki manje zahtjevni podsektori (usp. Berend 2009: 162), a od kasnih devedesetih naovamo, proizvodni sektor žrtvovan je financijaliziranoj akumulaciji. Precijenjeni devizni tečaj pogodovao je uvozu, a ne lokalnoj proizvodnji. Uvoz je nadmašio izvoz, a posljedica su bili ekstremno visoki deficiti tekućih računa. U godinama prije krize, oni su u Latviji i Bugarskoj dosegli više od 20 posto BDP-a, a u Crnoj Gori čak i više od 30 posto BDP-a (Becker 2010: 254). Izravna posljedica enormnih deficita tekućih računa bili su rastući vanjski dugovi.

Model financijalizirane akumulacije ovisan o uvozu patio je od jakih unutarnjih proturječja i bio iznimno osjetljiv na krizu. Bio je znatno skloniji krizi od akumulacijskih modela koji su se temeljili na kombinaciji izvozne industrijalizacije i oblika financijalizacije zasnovanog na nacionalnoj valuti. U oba osnovna modela, inozemne banke su bile ključni akter financijalizacije, no domaći kapital je također odigrao značajnu – iako podređenu – ulogu, posebno na tržištu nekretnina. Srednja klasa bila je vezana uz ovaj model putem kreditno zasnovane potrošnje. Dakle, ovisna financijalizacija stekla je značajnu, iako ograničenu domaću potporu.

FINANCIJALIZACIJA I KRIZA

Spomenuta dva istočnoeuropska modela akumulacije na različite su načine pogođena međunarodnom krizom. U zemljama izvozne industrijalizacije i

financijalizacije u domaćoj valuti, ti modeli su bili pogođeni osobito brzim opadanjem izvoza. U Poljskoj i Češkoj to je ublažila deprecijacija nacionalne valute, a gore su prošle dvije zemlje eurozone, Slovenija i Slovačka (usp. Becker 2010: 522, Workie et al 2009: 96, 101). Uz pad BDP-a od 7,8 posto u 2009., recesija je bila mnogo veća u Sloveniji nego u Slovačkoj (-4,7 posto) ili Češkoj (-4,2 posto), dok je poljska ekonomija pokazala stopu rasta od čak 1,7 posto (Pöschl 2010: 428, tab. 1). Prema Žuber (2012: 286), relativno dobar poljski ekonomski rast može se pripisati "relativno niskoj otvorenosti ekonomije, relativno niskom privatnom dugu te fleksibilnosti poljskih izvozno orijentiranih poduzeća". Ipak, Poljska i dalje pati od visoke nezaposlenosti (oko 10 posto), a bilježi "jednu od najviših stopa siromaštva radnog u EU" (Dale/Hardy 2011: 256). Oporavak Poljske također je pokazao različita obilježja od ostatka regije. Od 2010. naovamo poticale su ga uglavnom domaća potražnja i akumulacija (Astrov et al. 2011: 364, Žuber, 2012: 286). Nasuprot tome, ekonomski oporavak bio je u velikoj mjeri ovisan o oporavku njemačkog izvoznog sektora u drugim Višegradskim zemljama i Sloveniji (usp. Astrov et al 2011: 363 f.). S obzirom na gotovo poopćene politike mjera štednje u EU, a posebno na periferiji eurozone, ovaj oporavak treba smatrati iznimno osjetljivim, a vjerojatno se neće pokazati ni trajnim. Oporavak je do sada bio slabiji u Sloveniji nego u Češkoj, Poljskoj i Slovačkoj, a osobito loši slovenski rezultati mogu se objasniti nekretninskim i kreditnim mjehurom iz godina neposredno prije krize.

Veliko oslanjanje na inozemno refinanciranje podrazumijevalo je prilično velike kreditne restrikcije tijekom krize u Sloveniji (usp. Bole et al 2011, Košak et al 2011: 258 ff). Slovenske građevinske, nekretninske i holding tvrtke pate od kontinuiranog problema prezaduženosti, a slovenske banke još uvijek se nalaze pod velikim opterećenjem. U Sloveniji nije bilo moguće nastaviti s modelom financijalizacije kakav je bio na snazi prije krize jer su razine duga i oslanjanje na inozemno financiranje već premašili kritičnu razinu. Na kraju 2011., 15,5 posto kredita bilo je nenaplativo. Vlada je 2012. morala dokapitalizirati Novu Ljubljansku banku s 381 milijun eura. Belgijski manjinski dioničar Nove Ljubljanske banke, banka KBC, koji je također u nevolji, izvukao se iz dokapitalizacije. Nova desničarska vlada želi smanjiti državni udio u bankama, ali možda za njih neće uspjeti pronaći strane kupce (Buckley/Eddy 2012: 5). Položaj nekih domaćih grupacija kapitala također je oslabio, zbog njihove krhke financijske

pozicije. Dakle, kriza bi mogla promijeniti odnos snaga između domaćeg i stranog kapitala u Sloveniji. U Poljskoj, Češkoj i Slovačkoj, financijalizacija, a pogotovo zaduženost kućanstava (Eller et al 2010: 58), je nastavila rasti, iako nešto sporijim tempom nego u godinama prije krize. Dakle, ranjivost povezana s financijalizacijom sklona je porastu.

Ni u jednoj od četiri zemlje do sada se nije javio novi model akumulacije. U prvoj fazi krize, vlade su pokušale ublažiti neposredan utjecaj krize. Rasprave u Sloveniji i vladine mjere bile su više usredotočene na probleme financijskog sektora (usp. Štiblar 2008) nego u ostalim trima zemljama. Krhka koalicija lijevog centra koja je naslijedila Janšinu vladu produbila je neoliberalne elemente ekonomske i socijalne politike, osobito na polju mirovina, zdravstva i obrazovanja (Kirn 2011: 39). Koraci ka privatizaciji socijalnog osiguranja i usluga pogodovali su produbljenju financijalizacije. Ti koraci su naišli na društveni otpor, osobito od strane sindikata, a jako negodovanje izazvao je upravo prijedlog reforme mirovinskog sustava. Sindikati su reformu uspjeli zaustaviti na referendumu, a nakon tog poraza, socijalno-liberalna vlada se raspala. Nakon ponovljenih izbora, Janez Janša uspio je ponovno oformiti desničarsku koalicijsku vladu – s jednako klimavim temeljima. Slovenska vlada se percipira kao potencijalni kandidat za traženje pomoći od Europskog mehanizma stabilnosti (ESM) zbog povećanja kamatnih stopa na državne obveznice i problema u bankarskom sektoru. Kamil Boros, analitičar brokerske kuće, smatra da bi takav zahtjev bio "radije politička odluka" (navodnike stavio Doktor 2012: 12). Uz potporu EU-a i MMF-a politički mjera štednje, Janšina vlada bi mogla poboljšati svoj položaj spram socijalne oporbe, primjerice sindikata.

U Slovačkoj i Češkoj, protukrizne politike su do neke mjere bile predmetom rasprave između desnice i progresivnijih stranaka. Sukobi su se vodili naročito oko porezne politike, socijalne sigurnosti (naročito mirovinskog sustava) i Zakona o radu (usp. Becker 2011: 274). U Slovačkoj, SMER-ova vlada lijevog centra, koja je izabrana u ožujku 2012. nakon što se desničarska koalicija raspala zbog neslaganja oko uloge Slovačke u eurozoni, najavila je značajne promjene u poreznom zakonodavstvu, među kojima i ponovno uvođenje progresivnog oporezivanja te posebnih poreza na banke i regulirane podsektore, zatim izmjene zakona o radu koje će pogodovati radnicima te restriktivniju politiku privatnih

mirovinskih fondova. Na ovaj način, SMER želi povećati svoj manevarski fiskalni prostor i u isto vrijeme ojačati svoj legitimitet (Stupňan 2012, Kokolová 2012, Šimková 2012). Iako je SMER-ova vlada prešla na progresivnije porezne i radne politike, uglavnom je prihvatila nedavne inicijative EU, poput fiskalnog ugovora, koji ozbiljno ograničava ekonomske političke opcije, naročito po pitanju proračuna. U nedavnom intervjuu za jedan slovački tjednik, premijer Robert Fico izjavio je da bi kolaps eurozone mogao imati "katastrofalne" posljedice za male zemlje poput Slovačke (Hanus/Daniška 2012: 20). Iako je češka vlada u skladu s neoliberalnom filozofijom Europske komisije i zemljama centra EU, značajan sektor čeških desnih stranaka želi zadržati određeni nacionalni manevarski prostor te je Češka odlučila zaobići fiskalni ugovor (Macháček 2012). U Češkoj, iznimno oštre politike mjera štednje, neoliberalno restrukturiranje države blagostanja i po radnike nepovoljne promjene u zakonima o radu izazvali su relativno snažne prosvjede koje su organizirali uglavnom sindikati i neke lijeve društvene organizacije. Zbog recesije izazvane mjerama štednje i vidljivog pogoršanja životnog standarda, popularnost klimave desničarske koalicije je u opadanju. (usp. Kopecký 2012). Premda je je Poljska do sada ostala izvan eurozone, poljska liberalna vlada želi držati zemlju što je bliže moguće centru EU te želi izbjeći marginaliziranje Poljske pri nekim političkim sporazumima do kojih dolazi unutar eurozone. Ona je u EU raspravama bila proaktivnija od bilo koje druge istočnoeuropske vlade. Iz taktičkih razloga, liberalna poljska vlada najduže je ustrajala na ekspanzivnoj fiskalnoj politici. Većim mjerama štednje i većem broju visoko profiliranih neoliberalnih politika pribjela je tek nakon što je osvojila parlamentarne i predsjedničke izbore. Kao i u Sloveniji, tzv. mirovinska reforma trenutno predstavlja najosporavanije područje poljske neoliberalne politike. Početkom 2012., savez sindikata Solidarność prikupio je 2 milijuna potpisa za raspisivanje referenduma o tom pitanju. Međutim, vladajuće stranke su u parlamentu blokirale ovu inicijativu (Wroński 2012: 6). Dakle, politički otpori imaju tendenciju rasta, no uglavnom su obrambene prirode. Prevladavajući razvojni modeli još uvijek nisu u većoj mjeri dovedeni u pitanje, ali neoliberalni konsenzus velikog dijela srednje klase i intelektualnog establišmenta slabi, možda najočitije u Češkoj. Čak i liberalni tjednici poput Respekta priznaju da se u Češkoj javlja nova ljevica (Lauder 2012). Sličan proces odvija se i u Slovačkoj.

Kriza ima tendenciju biti dublja u zemljama s financijalizacijom temeljenom na deviznim kreditima. Iako je i u tim zemljama izvoz smanjen, kriza je većim dijelom potaknuta usporavanjem priljeva i odljeva kapitala (Becker 2010 i 2011, Dale/Hardy 2011: 253 ff.). Lišeni vanjskih kredita, nekretninski mjehuri i domaća potražnja doživjeli su slom. U zemljama jugoistočne Europe, uz svježja sjećanja na financijsku nestabilnost i financijske krize u osamdesetim i devedesetim godinama, klijenti su u jesen 2008. povukli novac iz banaka. Dok su se depoziti relativno brzo nadoknadili u Bugarskoj, Rumunjskoj i Makedoniji, klijenti u Hrvatskoj, Srbiji, Albaniji te Bosni i Hercegovini oklijevali su mnogo više (Dvorsky et al 2010: 82). S prestankom velikih priljeva kapitala, nacionalne valute su se u jesen 2008. našle pod pritiskom. U zemljama s formalno fleksibilnim deviznim tečajevima, kao što su Mađarska i Rumunjska, nacionalne valute značajno su deprecirale, ali pritom ostale nestabilne. U obje zemlje središnje banke provodile su politiku visokih kamatnih stopa kako bi privukle strani kapital i podigle vrijednost nacionalnih valuta. Učinak tih restriktivnih monetarnih politika po dužnike je bio nepovoljan.

U zemljama s valutnim odborima ili fiksnim deviznim tečajevima, počelo se sumnjati u postojeća rješenja. U svim slučajevima vlade su usvojile iznimno restriktivne ekonomske politike kako bi ojačale tečaj. Ove politike su pogoršale recesiju (Becker 2010: 525).

Baltičke zemlje s neoliberalnim modelom – Latvija, Estonija i Litva – pretrpjele su najveću recesiju od svih zemalja EU. Zbog ultraliberalne ekonomske politike i ekstremnog pretkriznog mjehura (usp. Sommers/Bērziņš 2011, Muravska 2012. 252 f.), Latvijska ekonomija doživjela je najveću recesiju. Latvijski BDP smanjio se za 4,5 posto u 2008., 18,0 posto u 2009. i 0,3 posto u 2011. (Pöschl 2010: 428 tablica 1, Astrov et al 2011: 363, tablica 1). U realnim brojkama, 2010. je latvijski BDP gotovo jednak onome iz 1990. (Astrov et al 2011: 364, tablica 2) – Sommers i Bērziņš (2011.) sintagmom "dvadeset izgubljenih godina" ispravno karakteriziraju putanju Latvije nakon proglašenja neovisnosti. U Estoniji i Litvi, neoliberalni model rasta također je doživio slom. Te dvije zemlje bilježe pad BDP-a od 13,9 posto, odnosno 14,7 posto u 2009. (Astrov et al 2011: 363, tablica 1). Klimavi oporavak u njima je započeo malo ranije nego u Latviji. Nezaposlenost je eksplodirala u sve tri baltičke zemlje, čak se u Estoniji i Litvi između 2008. i

2010. Utrostručila, a kada je bila na svom vrhuncu u Latviji je dosegla gotovo 20 posto (Košta et al 2011: 61, tablica 2.14). Iseljavanje se ubrzalo, naročito u Latviji (Muravska 2012: 256). Socijalna situacija u baltičkim zemljama je katastrofalna.

U jugoistočnoj Europi recesija nije bila tako jaka kao u Baltičkim zemljama. Ipak, Mađarska i zemlje jugoistočne Europe ipak su pretrpjele jaku i dugotrajnu recesiju. S izuzetkom Albanije, Srbije te Bosne i Hercegovine koje imaju nešto bolje rezultate, BDP se smanjio između 5,5 posto (u Bugarskoj) i 7,1 posto (u Rumunjskoj) u posebno lošoj kriznoj godini 2009. Zemlje s visokom razinom neformalne euroizacije i privatnog duga imale su tendenciju ka osobito dugotrajnim recesijama – npr. Hrvatska i Rumunjska (Astrov et al 2011: 363, tablica 1, Astrov et al 2012: 353, tablica 1). U zemljama poput Srbije te Bosne i Hercegovine, gdje su dužnički ciklusi mogli započeti tek relativno kasno, recesija je bila nešto blaža no u Hrvatskoj (ili Sloveniji; Becker 2011: 273) iako je socijalna situacija mnogo dramatičnija. Kriza je pogoršala već iznimno visoku stopu nezaposlenosti, koja je u Makedoniji dosegla čak 31,4 psto u 2011. (Astrov et al 2012: 353, tablica 1). Rumunjska i Bugarska bilježe niže stope nezaposlenosti, međutim, ona zna biti prikrivena seoskom proizvodnjom za vlastite potrebe. Osim toga, emigracija je bila jaka: u Rumunjskoj je samo 2009. godine oko 2 posto ekonomski aktivnog stanovništva napustilo zemlju (Burakowski/Stan 2012: 95).

U ovoj skupini zemalja, vlade su provodile očitu procikličnu ekonomsku politiku s naglaskom na fiskalnu štednju, smanjenje plaća i restriktivnu monetarnu politiku (Becker 2010: 531 ff, Drezgić 2010: 214). Programi fiskalne štednje naročito su usmjereni na rashode – pogađajući posebno oštro radnike, umirovljenike, žene i siromašne. Nastojanja na strani prihoda bila su fokusirana na porez na dodanu vrijednost, dok su izravni porezi povremeno čak bivali smanjeni (Astrov et al 2012.:356). Dakle, porezna politika je u brojnim zemljama postala još više društveno regresivna. Politika se nije značajno razlikovala između zemalja s MMF programima i zemalja koje nisu pribjele pomoći MMF-a (i EU). Međutim, postojala je razlika u opsegu politika mjera štednje. Fiskalna štednja i rezovi u plaćama bili su osobito brutalni u Latviji i Rumunjskoj, gdje je financijski sustav značajno destabiliziran visokim deviznim dugovima. U te dvije zemlje socijalna infrastruktura je bila u velikoj mjeri ogoljena, osobito u ruralnim područjima.

Ekonomski model omogućili su programi MMF-a i EU. Mađarska je bila prva zemlja koja je posegnula za MMF/EU programima već u jesen 2008. Taj je program stabilizaciju tečaja proglasio najvećim prioritetom, a sporazumi koji su slijedili (Latvija, Rumunjska, Srbija, Bosna i Hercegovina) slijedili su taj primjer (Becker 2011: 275). U pogledu ovoga prioriteta, Europska komisija pokazala se dogmatskijom od MMF-a, što je na nedvosmislen način pokazao slučaj Latvije (Leitner 2010: 50, Wehr 2010: 45, 105). Zapadne banke zahtijevale su stabiliziranje tečaja, jer su htjele izbjeći deprecijaciju svoje aktive u regiji. Visoki devizni dugovi bili su drugi važan razlog zbog kojeg su banke tražile stabilizaciju tečaja. Međutim, stabilizacija tečaja nije bila prioritet samo zapadnih banaka i zapadnoeuropskih vlada, već i domaćih društvenih aktera. Zadužena srednja klasa očito je bila sklona održavanju tečaja pod gotovo svaku cijenu. U slučaju devalvacije nacionalne valute, njihov dug bi skočio (a u slučaju kredita denominiranih u švicarskim francima zapravo je postao još veći). Dakle, oko stabilnosti tečaja vladao je razmjerno širok društveni konsenzus. Budući da devalvacija bila isključena, promicala se deflatorska politika usmjerena na smanjenje plaća (osobito u javnom sektoru). Društveni rashodi, a posebno mirovine, drastično su smanjeni. Veliko smanjenje domaće potražnje rezultiralo je smanjenjem uvoza. To je dovelo do (kratkotrajnog) poboljšanja stanja tekućeg računa, a povremeno čak i do privremenog viška (Becker 2011: 275). Međutim, čak i umjereni ekonomski oporavak ima tendenciju ponovno pogoršati postojeće stanje. U Latviji i Litvi, tekući računi su 2011. ponovno u maloj mjeri ušli u crvenu zonu (Astrov et al 2012: 356, tablica 4). MMF/EU programi nisu se osvrnuli na slabost proizvodnih struktura – u stvari, one su se čak pogoršale.

U velikom broju zemalja, od Latvije do Bugarske, ta politika izazvala je prosvjede, povremeno i štrajkove radnika (u javnim službama) (Becker 2010: 535, Dale/Hardy 2011: 261, Kanzleiter 2012: 1). Ovi prosvjedi obično ne bi doveli do promjene politike, premda bi ponekad premijera natjerali da dade ostavku npr. početkom 2012. u Rumunjskoj. S vremena na vrijeme, nova je ljevica imala vidljivu ulogu u prosvjedima, na primjer u Hrvatskoj. Politika koja je promicala financijalizaciju, npr. komercijalizacija visokog obrazovanja (školarine na sveučilištima) odigrala je ulogu u nastanku ove nove ljevice (usp. Dérens 2012). Moguće je da su prosvjedi bili najeksplozivniji u Rumunjskoj. U toj je zemlji ogromno društveno nezadovoljstvo bilo pozadina borbi za vlast između glavnih

političkih snaga, borbi koja je kulminirala u (jedva izjalovljenom) pokušaju svrgavanja liberalno-konzervativnog predsjednika na referendumu 29. srpnja 2012. Vladajuća stranka već je izgubila parlamentarnu većinu zbog masovnih društvenih prosvjeda i naglog opadanja njezine popularnosti u proljeće 2012. Početkom svibnja 2012, nova vlada najavila je ponovne pregovore o sporazumu s MMF-om. Plaće u javnom sektoru trebale su se povećati kako bi dostigle (nominalnu) razinu iz 2010. (Der Standard 2012: 11). Prema novom memorandumu (MMF 2012: 4), fiskalni ciljevi malo su smanjeni te bi se plaće u javnom sektoru trebale povećati za 8 posto. Međutim, vraćanje plaća u javnom sektoru na nominalnu razinu iz 2010. uvjetovano je stanjem proračuna. Osnovna logika programa ostaje nepromijenjena. To pokazuje koliko su male stvarne razlike između suprotstavljenih političkih snaga u Rumunjskoj.

Najveće političke promjene do sada napravila je desna vlada: FIDESZ-ova vlada u Mađarskoj koja je došla na vlast nakon velike izborne pobjede 2010. Premda FIDESZ nije raskinuo s politikom mjera štednje, bio je spreman na ulazak u ograničeni sukob sa zapadnim bankama kako bi zaštitio svoju društvenu bazu – višu srednju klasu i slabu domaću buržoaziju. Prije svega, uveo je poseban privremeni porez na banke (i neke druge korporacije u nekim drugim sektorima kojima dominira transnacionalni kapital) i de facto ponovno nacionalizirao mirovinski sustav kako bi rasteretio proračun. Ove mjere služe za financiranje jedinstvene porezne stope na dohodak od 16 posto i poreznih olakšica za male poduzetnike. Nadalje, FIDESZ se uhvatio u koštac s domaćim deviznim kreditima. Uveo je privremenu mogućnost isplate kredita podignutih u euru ili švicarskom franku po povlaštenim tečajevima koji su odražavali iznose iz vremena prije krize. Treće, pokušao je dobiti veći utjecaj nad središnjom bankom (Becker/Lesay 2012, Becker 2012, Tóth et al 2012: 145 ff). Sukob sa zapadnim korporacijama bio je ograničen na financijski sektor i na neke infrastrukturne sektore. FIDESZ-ova vlada nije ometala transnacionalne korporacije u izvoznj proizvodnji (Becker 2012). Promjene u radnom zakonodavstvu jasno favoriziraju industrijsku proizvodnju s niskom cijenom radne snage. Moglo bi se reći da FIDESZ naglašava ulogu Mađarske kao industrijske zemlje izvoznice s niskom cijenom radne snage.

Zapadne banke, EU i MMF poduzele su akciju protiv mjera koje su smatrale štetnima za zapadnoeuropske financijske interese. EU je zaprijetila da će zamrznuti strukturne fondove, a pregovori s MMF-om obilovali su sukobima (Becker 2012). Sličan niz sukoba mogao bi se javiti i u drugim istočnoeuropskim zemljama. Čelnik SPS-a i srpski premijer Ivica Dačić kritizirao je MMF i zapadne banke (Kanzleiter 2012: 4, Boarov 2012), međutim, upitno je hoće li taj površni kritički diskurs imati ikakve praktične rezultate. Prije svega, SPS i njegovi desni koalicijski partneri u vladi pobornici su neoliberalne politike i politike koje se oslanja na izravna strana ulaganja (Kanzleiter 2012: 3 f.). Drugo, srpska vlada zbog strukturnih slabosti srbijanske ekonomije ima manje vanjskog manevarskog prostora od FIDESZ-ove vlade. Naime, ostale državne konzervativne ili liberalne snage u Baltičkim državama i jugoistočnoj Europi ne mogu jednostavno kopirati mađarski konzervativizam. Te države imaju manje prostora za manevar od Mađarske jer se njihov pretkrizni model rasta oslanjao gotovo isključivo na zavisnu financijalizaciju i nema produktivnog oslonca.

ZAKLJUČCI

Nakon procesa transformacije prema kapitalizmu, u istočnoj Europi pojavila su se dva različita modela akumulacije. U višegradskim zemljama i Sloveniji, model akumulacije kombinirao je zavisnu izvoznu industrijalizaciju i zavisnu financijalizaciju. U Baltičkim zemljama i u jugoistočnoj Europi, model se primarno oslanjao na zavisnu financijalizaciju. U tim zemljama, bum nekretnina i – s vremena na vrijeme – građevinskog sektora hranjen je brzo rastućim deviznim dugovanjima kućanstava. U oba modela, vanjski kapital kontrolirao je ključne sektore – bankarstvo i proizvodnju namijenjenu izvozu. Kontrola stranog kapitala nad ključnim sektorima izrazito se povećala tijekom procesa pristupanja EU, kada je Europska unija izvršila velik utjecaj na izgradnju institucija i oblikovanje ekonomske politike. Slovenija je bila jedina zemlja u regiji u kojoj je značajni domaći udio u ključnim ekonomskim sektorima očuvan tijekom pristupanja EU. Međutim, domaći kapital također je nove modele akumulacije našao profitabilnima, posebno u nekretninama i graditeljstvu, a do neke mjere i u privatiziranim infrastrukturnim i socijalnim uslugama i trgovini. Mnoge od

tih aktivnosti povezane su s financijalizacijom iako se ne nalaze u samom srcu financijalizacijskog procesa.

Model koji se oslanjao jednostrano na zavisnu financijalizaciju pokazao se iznimno osjetljivim na krizu. Njegovu proizvodnu bazu oslabili su precijenjeni devizni tečajevi, a deficit tekućeg računa i inozemni dug eksplodirali su u godinama prije krize. Kada je došao kraj bujnim priljevima kapitala, model je propao. Ekonomska politika usmjerena je prvenstveno prema održavanju prevladavajućeg tečaja, jer bi deprecijacija odnosno devalvacija valute imala goleme negativne posljedice za devizne dužnike i banke u stranom vlasništvu. Model za ovu politiku u Mađarskoj, Latviji i Rumunjskoj odredili su MMF/EU programi. Dok je drastično smanjenje domaće potražnje smanjilo deficit tekućeg računa, ostale ekonomske i socijalne posljedice bile su negativne. Oštra recesija pogoršala je dužničke probleme, a proizvodna struktura nije se poboljšala. Nezaposlenost i siromaštvo su se povećali. Iako je bilo prosvjeda protiv socijalnih posljedica ekstremnih mjera štednje, cilj održavanja tečaja temeljio se na vrlo širokom društvenom konsenzusu i uživao je podršku srednje klase.

Zemlje s modelima akumulacije temeljenim istovremeno na zavisnoj izvoznoj industrijalizaciji i zavisnoj financijalizaciji pogođene su prvenstveno naglim padom izvoza. Njihova ovisnost o priljevu kapitala obično je bila manje intenzivna. Iznimku predstavlja Mađarska koja je nakupila znatan unutarnji dug u stranoj valuti. Deprecijacija forinte odmah je izazvala ogromne probleme u bankarskom sektoru. Mađarska je bila prva zemlja EU koja je pribjegli MMF/EU programima. U Češkoj, Slovačkoj i Sloveniji, ekonomski oporavak pokazao se veoma ovisnim o oporavku njemačke izvozne industrije. S obzirom na ekstremne politike mjera štednje na periferiji eurozone i njihov utjecaj na njemački izvoz, malo je vjerojatno da će se oporavak nastaviti. U Poljskoj, gdje je ekonomija usmjerena više prema unutra, domaća potrošnja odigrala je značajnu ulogu u stabilizaciji, a kasnije i u oporavku ekonomije. Ona se pokazala prednošću u ekonomiji s nižom vanjskom usmjerenošću.

Budući da ekonomska politika nije bila tako prociklična kao u jednostrano financijaliziranim ekonomijama tijekom prve faze krize, desne vlade u Češkoj, Poljskoj, Slovačkoj i Sloveniji kasnije su korisle krizu za radikaliziranje neo-

liberalne politike. To je u nekim zemljama dovelo do socijalnih prosvjeda. U Slovačkoj, desna koalicija je smijenjena na izborima, a nova socijaldemokratska vlada pokrenula je progresivniju poreznu, radnu i socijalnu politiku, ali je u isto vrijeme prihvatila nove ograničavajuće politike EU. Te politike odlučno smanjuju prostor za progresivne politike. O ovom pitanju u regiji se još uvijek nije mnogo raspravljalo.

Narodna konzervativna vlada u Mađarskoj započela je ograničen, ali pravi sukob sa zapadnoeuropskim bankama i vladama u pogledu određenih bankovnih politika. Konkretno, osporila je odluke banaka vezane uz tečaj za otplaćivanje deviznih kredita. Ovaj problem tiče se osobito srednje klase – ne samo u Mađarskoj. Dakle, postoji potencijal za ograničene sukobe desnih vlada sa zapadnoeuropskim bankama, vladama i Europskom komisijom. Ipak, većina zemalja s visokim domaćim deviznim dugovima nalaze se u slabijem pregovaračkom položaju od Mađarske. Dakle, političke posljedice krize daleko su od istovrsnih. U nekim zemljama javljaju se nove snage na ljevici, ali još su uvijek male.

S engleskog prevela Sana Perić

BIBLIOGRAFIJA

Aglietta, Michel, Régulation et crises du capitalisme. L'expérience des États-Unis, 2. izdanje, Pariz, 1982.

Antonić, Slobodan, Zarobljena zemlja. Srbija za vlade Slobodana Miloševića Beograd, 2002.

Arrighi, Giovanni, The Long Twentieth Century. Money, Power, and the Origins of Our Times, London/New York, 1994.

Astrov, Vladimir i Pöschl, Josef: 'MOEL im Sog der Krise' u: Wifo-Monatsberichte, 82(5), 2009., str. 347-359.

Astrov, Vladimir, Holzer, Mario i Leitner, Sebastian, 'Stabilisierung des verhaltenen Aufschwungs in den MOEL' u: Wifo-Monatsberichte, 84(5), 2011., 361-373.

Astrov, Vladimir et al., 'Wirtschaftsentwicklung divergiert in den kommenden Jahren auch in Mitteleuropa, Ost- und Südosteuropa zwischen Norden und Süden' u: Wifo-Monatsberichte, 85(5), 2012., 351-359.

Balaž, Vladimír, Kluvánková-Oravska, Tatiana i Zajac, Štefan, Inštitúcie a ekonomická transformácia, Bratislava, 2007.

Baletić, Zvonimir et al., 'Prosudba Memoranduma o ekonomskoj a finansijskoj politici hrvatske Vlade i HNB-a upućenog MMF-a' u: Radošević, Dubravko (ur.), Kriza i ekonomska politika. Politika i ekonomija razvoja Hrvatske Zagreb, 2010., str. 17-64.

Barša, Pavel, 'Národnostní konflikt a plurální identita' u: Barša, Pavel i Strmiska, Maxmilián: Národní stat a etnický konflikt. Politologická perspektiva Brno, 1999., 9-172.

Beaud, Michel, Le système national/mondial hiérarchisé. Une nouvelle lecture du capitalisme mondial, Pariz, 1987.

Becker, Joachim, Akkumulation, Regulation, Territorium. Zur kritischen Rekonstruktion der französischen Regulationstheorie, Marburg, 2002.

Becker, Joachim, 'Metamorphosen der regionalen Integration' u: Journal für Entwicklungspolitik, 22(2), 2006., 11-44.

Becker, Joachim, 'El endeudamiento externo de América Latina: un resumen histórico' u: Becker, Joachim (ur.), El golpe del capital. Las crisis financieras en el Cono Sur y sus salidas, Montevideo, 2007., 9-33.

Becker, Joachim, 'Dollarisation in Latin America and Euroisation Eastern Europe: Parallels and Differences' u: Becker, Joachim i Weissenbacher, Rudy

(ur.), Dollarization, Euroization and Financial Instability. Central and Eastern European Countries between Stagnation and Financial Crisis?, Marburg, 2007b, 223-278.

Becker, Joachim, 'Anatomie der Sozialismen. Wirtschaft, Staat und Gesellschaft' u: Becker, Joachim i Weissenbacher, Rudy (ur.), Sozialismen. Entwicklungsmodelle von Lenin bis Nyerere, Beč, 2009., 13-56.

Becker, Joachim, 'Krisenmuster und Anti-Krisen-Politiken in Osteuropa' u: Wirtschaft und Gesellschaft, 36(4), 2010., 517-540

Becker, Joachim, 'Wachstumsmodelle und Krisenmuster in Osteuropa' u: WSI-Mitteilungen, 64(6), 2011., 270-277.

Becker, Joachim, 'Neo-liberalism's new cloth: national conservatism in Hungary and Turkey' u: Sendika.Org, 14/4, 2012., www.sendika.org/english/yazi.php?yazi_no=44311 (skinuto: 9/5/2012)

Becker, Joachim, Jäger, Johannes, Leubolt, Bernhard i Weissenbacher, Rudy, 'Peripheral Financialisation and Vulnerability to Crisis: A Regulationist Perspective' u: Competition and Change, 14(3-4), 2010., 225-247.

Becker, Joachim i Lesay, Ivan, Život na úver, Bratislava, 2012., (u tisku)

Becker, Joachim i Raza, Werner 'Krisenfälle: Österreich und Osteuropa' u: Kurswechsel, No. 4, 2008., 99-109.

Berend, Ivan T., From the Soviet Bloc to the European Union. The Economic and Social Transformation of Central and Eastern Europe, Cambridge, 2009.

Boarov, Dimitrije, 'Ekonomске koncepcije mandatarа Ivice Dačićа: Pravda umesto plate' u: Vreme, No. 1124, 19/7, 2012. (www.vreme.com/cms/view.php?id=1063473&print=yes ; skinuto: 30/7/2012)

Bole, Velimir, Prašnikar, Janez i Trobec, Domen, 'Crisis and Contagion: Banks and the Real Sector' u: Prašnikar, Janez (ur.): The Slovenian Economy: Stranded in Recovery, Ljubljana, 2011., 51-73.

Borak, Neven, Ekonomski vidiki delovanja in rozpada Jugoslavije, Ljubljana, 2002.

Boratav, Korkut, 'Uluslararası Krizin Düşündürdükleri: Ankara Üniversitesi, 2009-2010 Öğretim Açılış Dersi' u: Praksis, No. 21, 2009., 9-16.

Brzica, Daneš, 'Vývoj firemných skupín ako dôsledok koncentrácie vlastníctva a kontroly po roku 1993: príklad Českej republiky a Slovenskej republiky' u: Ekonomický časopis, 54(8), 2006., 771-784.

Buckley, Neil i Eddy, Kester, 'Investors wary over Slovenia despite moves to ease bailout fears' u: Financial Times, 9/7, 2012., 5.

Burakowski, Adam i Stan, Marius Kraj smutny peřen humoru. Dzieje Rumunii po 1989 roku, Warsaw, 2012.

Burić, Ivan, Nacija zaduženih. Od komunističkog pakla do potrošačkog kapitalizma, Zagreb, 2010.

Calic, Marie-Janine, Geschichte Jugoslawiens im 20. Jahrhundert, Munich, 2010.

Cardoso, Fernando Henrique i Faletto, Enzo, Abhängigkeit und Entwicklung in Lateinamerika, Frankfurt/M, 1976.

Cimar, Andreja et al., 'The Rise and Fall of Construction in Slovenia' u: Prašnikar, Janez (ur.): The Slovenian Economy: Stranded in Recovery, Ljubljana, 2011., 235-248.

Četković, Predrag, Credit Growth and Instability in Balkan Countries: the Role of Foreign Banks. Research on Money and Finance Discussion, rad br. 27, 2011.

Dale, Gareth i Hardy, Jane, 'Conclusions: the "Crash" in Central and Eastern Europe' u: Dale, Gareth (ur.): First Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s, London, 2011., 251-263.

Der Standard, 'Bukarest handelt Kreditabkommen mit Geldgebern aus' u: Der Standard, 2012., 7/5, 11.

Dérens, Jean-Arnault, 'Balkans, la fin du rêve européen' u: Le Monde diplomatique, 59(696), 2012., 1., 12-13.

Doktor, Vladislav, 'Slovensko je ďalším adeptom na poskytnutie pomoci' u: Hospodárske noviny, 4/7, 2012., 11-12.

Drahokoupil, Jan, Globalization and the State in Central and Eastern Europe. The politics of foreign direct investment, London/New York, 2009.

Drezgić, Saša, 'Fiskalna politika europskih tranzicijskih zemlja u uvjetima recesije' u: Radošević, Dubravko (ur.): Kriza i ekonomska politika. Politika i ekonomija razvoja Hrvatske, Zagreb, 2010., 205-224.

Družić, Gordan, Croatian Economic Development and the EU. Potential and Perspectives, Zagreb, 2009.

Dutrénnot, Gilles i Sand-Zantman, Alain, Après la crise? Les politiques économiques dans le monde, Pariz, 2010.

Dvorsky, Sandra, Schreiber, Tomans i Stix, Helmut, 'Real Effects of Crisis Have Reached CESEE Households: Euro Survey Shows Dampened Savings and Changes in Borrowing Behavior' u: OeNB: Focus on European Integration 2, 2010., 79-90.

Eller, Markus, Frömmel, Michael i Srzentic, Nora, 'Private Sector Credit in CESEE: Long-Run Relationships and Short-Run Dynamics' u: OeNB: Focus on European Integration 2, 2010., 50-78.

Ercan, Fuat, 'Sermayeyi Haritalandırmaya Yönelik Kavramsal Düzenekler' u: Praksis, No. 19, 2009., 9-53.

Erturk, Ismail et al., 'General Introduction: Financialization, Coupon Pool and Conjuncture' u: Erturk, Ismail et al. (ur.): Financialization at Work. Key Texts and Commentary, London/New York, 2008., 1-43.

Evers, Tilman, Bürgerliche Herrschaft in der Dritten Welt. Zur Theorie des Staates in ökonomisch unterentwickelten Gesellschaftsformationen, Köln/Frankfurt a.M., 1977.

Faria, Luiz Augusto Estrella, 'Fordismo periférico, fordismo tropical y pos-fordismo: el camino brasileño de acumulación y crisis' u: Ciclos, 6(10), 1996., 73-101.

Faria, Luiz Augusto Estrella, 'Crisis financiera, estabilización y estancamiento en Brasil' u: Becker, Joachim (ur.): El golpe del capital. Las crisis financieras en el Cono Sur y sus salidas, Montevideo, 2007., 89-107.

Feldman, Magnus, 'The Baltic States: Pacesetting on EMU. Accession and the Consolidation of Domestic Stability Culture' u: Dyson, Kenneth (ur.): Enlarging the Euro Area. External Empowering and Domestic Transformation in Eastern Central Europe, Oxford, 2006., 127-144.

Feldman, Magnus, 'Baltic States: When Stability Culture is Not Enough' u: Dyson, Kenneth (ur.): The Euro at 10. Europeanization, Power and Convergence, Oxford, 2008., 243-257.

Frangakis, Marica, 'Europe's financial system under pressure' u: Grahl, John (ur.): Global Finance and Social Europe, Cheltenham, 2009., 53-90.

Güngen, Ali Rıza, 'Finansallaşma. Sorumlu bir Kavram ve Verimli bir Araştırma Gündem' u: Praksis, No. 22, 2010., 85-108.

Hanus, Martin i Daniška, Jaroslav, 'Bojujeme o prežitie' u: týždeň, 16/7, 2012., 18-22.

Hrvatska Narodna Banka, Financijska stabilnost, 5(8), 2012.

Hunya, Gabor, wiiw Database on Foreign Direct Investment in Central, Eastern and Southeast Europe 2008. Decline to Follow Uneven FDI Inflow Growth, Beč, 2008.

IMF, Romania. Letter of Intent, Memorandum of Economic and Financial Policies, and Technical Memorandum of Understanding, June 8, 2012.

Jessop, Bob, State Theory. Putting the Capitalist State in its Place, University Park, 1990.

Jessop, Bob, The Future of the Capitalist State, Cambridge, 2002.

Jessop, Bob i Sum, Ngai-Ling, Beyond the Regulation Approach. Putting Capitalist Economies in their Place, Cheltenham, 2006.

Kagarlicki, Borys, 'Pięćset dni, które zmieniły Rosję' u: Krytyka polityczna, No. 27/28, 2011., 91-94.

Kanzleiter, Boris, Wahlen in Serbien: Stabilität trotz Krise?, Rosa Luxemburg Stiftung, 2012. (www.rosalux.de/fileadmin/rls_upload/Themen/wahlanalyse/RSL-WA_serbien-praesidentschaftswahl_05-2012.pdf ; skinuto: 30/7/2012)

Kay, Cristobal, Latin American Theories of Development and Underdevelopment, London/New York, 1989.

Kirn, Gal, 'Nacrt tranzicije u kapitalističkoj nacionalnoj državi kao projekat liberalnog proleća, odnosno killing us softly na slovenački način' u: Popović,

Željko i Gajić, Zoran (ur.): Kroz tranziciju. Prilozi teoriji privatizacije, Novi Sad, 2011., 21-39.

Kokolová, Helena, 'Novela Zákonníka práce? Opět sůbeh výpovednej lehoty a odstupného' u: Pravda, 26/7, 2012., 17.

Kopecký, Pavel, 'Na kraji priepasti' u: Pravda, 30/4, 2012., 35.

Košak, Marko et al., 'Loan Growth and the Funding Side of Banks' u:

Prašnikar, Janez (ed.): The Slovenian Economy: Stranded in Recovery, Ljubljana, 2011., 249-264.

Košta, Ján et al., Aktuálne problémy trhu práce v Slovenskej republike po vstupe do Európskej menovej únie, Bratislava, 2011.

Lapavitsas, Costas, 'Financialised Capitalism: Crisis and Financial Expropriation, u: Historical Materialism, 17(2), 2009., 114-148.

Lauder, Silvie, 'Nova levice příchází' u: Respekt, 23 (14-15), 2012., 56-62.

Leitner, Sebastian, 'Baltikum: ein neoliberales Transformationsmodell fordert seine Opfer' u: Kurswechsel, No. 1, 2010., 47-53.

Lordon, Frédéric, Jusqu'à quand? Pour en finir avec les crises financières, Pariz, 2008.

Macháček, Jan, 'Jak Nečas nedával pozor' u: Respekt, 23(10), 2012., 17-18.

Marx, Karl, Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie, sv.III, MEW 25, Berlin, 1979.

Muravska, Tatjana, 'Crisis in Latvia – economic transformation: the regional dimension and development constraints' u: Gorzelak, Grzegorz, Goh, Chor-

Ching i Fazekas, Károly (ur.): *Adaptability and Change: The Regional Dimensions in Central and Eastern Europe*, Varšava, 2012., 245-268.

Musić, Goran, 'Suprostavljene interpretacije tranzicije: Balkan i Srednja Evropa' u: Veselinović, Ana, Atanacković, Petar i Klarić, Željko (ur.): *Izgubljeno u tranziciji. Kriička analiza procesa društvene transformacije*, Beograd, 2011., 87-102.

Myant, Martin i Drahokoupil, Jan, *Transition Economies: Political Economy in Russia, Eastern Europe, and Central Asia*, Hoboken, 2011.

Nicholson, Tom, *Gorila*, Bratislava, 2012.

Okáli, Ivan et al., *Hospodarský vývoj Slovenska v roku 2007*, Bratislava, 2008.

Ominami, Carlos, *Le tiers monde dans la crise*, Pariz, 1986.

Ost, David, *The Defeat of Solidarity. Anger and Protest in Postcommunist Europe*, Ithaca, 2005.

Pann, Johannes, Seliger, Reinhardt i Übeleis, Julia, 'Foreign Currency Lending in Eastern and Southeastern Europe: the Case of the Austrian Banks' u: OeNB: *Finanzmarktstabilitätsbericht 20*, Beč, 2010., 60-80.

Pasti, Vladimir, *Noul capitalism românesc*, Iași, 2006.

Poulantzas, Nicos, 'Die Internationalisierung der kapitalistischen Verhältnisse und der Nationalstaat' u: Hirsch, Joachim, Jessop, Bob i Poulantzas, Nicos: *Die Zukunft des Staates*, Hamburg, 2001., 19-69.

Pöschl, Josef, 'Erholungstendenzen in den MOEL' u: *Wifo-Monatsberichte*, 83(5), 2010., 427-443.

Raviv, Or, 'Chasing the dragon east: exploring the frontiers of West European finance' u: *Contemporary Politics*, 14(3), 2008., 297-314.

Salama, Pierre, La dollarisation. Essai sur la monnaie, l'industrialisation et l'endettement des pays sous-développés, Pariz, 1989.

Samary, Catherine, Yougoslavie de la décomposition aux enjeux européens, Pariz, 2008.

Schneider, Richard, Tatort Hypo Alpe Adria, St. Pölten/Salzburg, 2010.

Skórzyński, Jan, Od Solidarności do wolności, Varšava, 2005.

Sommers, Jeff i Bērziņš, Jānis, 'Twenty Years Lost: Latvia's Failed Development in the Post-Soviet World' u: Dale, Gareth (ur.): First the Transition, then the Crash. Eastern Europe in the 2000s, London, 2011., 119-142.

Stockhammer, Engelbert, 'Zwischen Exportorientierung und Finanzialisierung: Österreich im finanzdominierten Akkumulationsregime' u: Grisold, Andrea, Maderthaler, Wolfgang i Penz, Otto (ur.): Neoliberalismus und die Krise des Sozialen. Das Beispiel Österreich, Beč, 2010., 111-138

Stupňan, Igor, 'Vláda chce ponúkať istoty aj šetriť', u: Pravda, 28/4, 2012., 2-3.

Szalai, Erzsébet, Socialism: an analysis of its Past and Future, Budapest, 2005.

Šimková, Marcela, 'Štát vytiahne z bánk milióny' u: Hospodárske noviny, 27/6, 2012., 1.,3.

Štiblar, Franjo, Svetovna kriza in Slovenci: Kako je preživeti?, Ljubljana, 2008.

Tóth, András, Neumann, László i Hosszú, Hortenzia, 'Hungary's full blown malaise' u: Lehndorff, Steffen (ur.): A triumph of failed ideas. European models of capitalism in the crisis, Brussels, 2012., 137-153.

Uvalic, Milica, Serbia's Transition: Towards a Better Future, Basingstoke/New York, 2010.

Vachudova, Milada Anna, *Europe Undivided. Democracy, Leverage and Integration After Communism*, Oxford, 2005.

Wehr, Andreas, *Griechenland in der Krise und der Euro*, Köln, 2010.

Weissenbacher, Rudy, 'Der IWF und die Dialektik der marktwirtschaftlichen Ideologie in Jugoslawien' u: Becker, Joachim et al. (ur.): *Geld Macht Krise. Finanzmärkte und neoliberale Herrschaft*, Beč, 2003., 149-172.

Weißbacher, Rudy, *Jugoslawien. Politische Ökonomie einer Desintegration*, Beč, 2005.

Workie, Menbere T. et al., *Vývoj a perspektivy svetovej ekonomiky. Globálna finančná a hospodárska kriza*, Bratislava, 2009.

Wroński, Paweł, 'Referendum nie będzie' u: *Gazeta Wyborcza*, 2012, 31/3, 6.

Žitko, Mislav, 'Tranzicija finansijskog sektora u Hrvatskoj i Sloveniji' u: Veselinović, Ana, Atanacković, Petar i Klarić, Željko (ur.): *Izgubljeno u tranziciji. Kričička analiza procesa društvene transformacije*, Beograd, 2011, 103-115.

Żuber, Piotr, 'The need for change – national and regional consequences of the crisis in Poland 2008-2010' u: Gorzelak, Grzegorz, Goh, Chor-Ching i Fazekas, Károly (ur.): *Adaptability and Change: The Regional Dimensions in Central and Eastern Europe*, Varšava, 2012, 284-298.

OD GRADUALNE TRANZICIJE DO NEOLIBERALNE RESTAURACIJE – PRIMJER SLOVENIJE

Sašo Furlan

U članku ćemo se posvetiti pojedinim specifičnostima slovenske post-socijalističke tranzicije. Usredotočit ćemo se prvenstveno na razdoblje devedesetih godina, kada se uvodi takozvani gradualni model tranzicije, koji se svojom postupnošću značajno razlikovao od modela tranzicije u postsocijalističkim državama temeljenih na implementaciji takozvane “šok terapije”. I dok većina neoliberalnih ekonomista u Sloveniji primjenu gradualne strategije smatra greškom koja je Sloveniji navodno onemogućila da se otrva mračnoj socijalističkoj prošlosti i zaživi na slobodnom tržištu, većina umjereno lijevih, kejnzijanski orijentiranih slovenskih ekonomista implementaciju gradualnog modela vidi kao priču o uspjehu, zahvaljujući kojoj su neutralizirani najdestruktivniji ekonomski i socijalni učinci prijelaza u kapitalizam. Oni pak smatraju kako uzrok odluci o implementaciji gradualnog modela – koji se uistinu pokazao kao recept koji je za sobom ostavio manje razmjere socijalne devastacije u usporedbi s onima kojima smo svjedočili u ostalim tranzicijskim zemljama oslonjenima na šok terapiju – leži u trezvenim odlukama prosvijetljenih političkih elita koje se navodno nisu dale zavesti pogubnim direktivama neoliberalnih ideologa i Međunarodnog monetarnog fonda (MMF). Suprotno takvim objašnjenjima pokušat ćemo pokazati kako je tempo slovenske tranzicije devedesetih godina, u većoj mjeri od racionalnih odluka vladajućih elita, ipak određivala klasna borba. Zagovarati ćemo tezu kako je ključni faktor koji je kumovao odbacivanju šok terapije i prihvaćanju gradualnog modela tranzicije, bila intenzifikacija klasne borbe slovenske radničke klase. Druga teza članka tvrdi kako je napuštanje gradualnog modela, koje je u Sloveniji nagovijestilo neoliberalni zaokret, krajem devedesetih godina

inaugurirano procesom integracije slovenske ekonomije u europsko tržište, a dovršeno ulaskom Slovenije u Europsku uniju i eurozonu.

OD RASPADA JUGOSLAVIJE DO OSAMOSTALJENJA SLOVENIJE

U drugoj polovici osamdesetih godina jugoslavensku ekonomiju razdirala je ozbiljna kriza. Ekonomska stagnacija i hiperinflacija poprilično su načeli životni standard radničkih masa, dok je politička kriza snažno uzdrmala stabilnost federacije, koja je socijalistička bila još samo po svojem nazivu. Godina 1988. predstavljala je tek početak završnih promjena u smjeru tržišne liberalizacije, koja je u osamdesetim godinama već bila u punom jeku na mnogim područjima. Pod parolom uspostavljanja “integralnog tržišta”, 1988. godine bilo je u potpunosti uspostavljeno tržište proizvoda, radne snage i kapitala. Zakon o stranim ulaganjima liberalizirao je jugoslavensko tržište i otvorio ga za strane investicije, a Zakon o poduzećima ozakonio je osnivanje poduzeća s privatnim kapitalom. Godinu dana kasnije, u prosincu 1989. godine, Markovićeve vlada je uz potporu MMF-a donosi ambiciozni “stabilizacijski program”, čiji su glavni ciljevi bili zaustavljanje inflacije (koja je 1989. godine iznosila astronomskih 1300%), zaustavljanje rasta plaća te fiksacija deviznog tečaja dinara.

Markovićev program bio je, s jedne strane, razmjerno uspješan, posebno u postizanju cilja zaustavljanja inflacije. Ujedno je došlo i do stabilizacije deviznog tečaja – tečaj “novog dinara” bio je, barem privremeno, vezan uz njemačku marku. Uvođenjem tih mjera najviše je profitirao bankarski sektor, u koji su, kao posljedica zaustavljenog porasta cijena i stabilizacije deviznog tečaja, ponovno počele pritjecati devize. S druge strane, restriktivna monetarna politika centralne banke koja je 1990. godine bila de facto pod kontrolom MMF-a, onemogućila je financiranje osnovnih socijalnih programa. Istovremeno se potrošnja velikog dijela federalnih prihoda preusmjerila od transfera prema republikama ka servisiranju federalnog duga. Dezintegracija federacije je stoga bila u punom jeku. U jesen 1990. godine Jugoslavija u smislu integrirane ekonomije prestaje postojati. Federalna država izgubila je nadzor kako nad fiskalnom, tako i nad monetarnom politikom, budući više nije bila sposobna niti ubirati porez, niti kontrolirati tiskanje novca.

Tokom zadnje dvije godine postojanja federacije, Jugoslavija je potonula u duboku recesiju. Od 1998. godine do rujna 1990. godine bankrotiralo je više od 1000 poduzeća. Godine 1990. dolazi do pada BDP-a u iznosu od 7.5% te dodatnih 15% 1991. godine¹, kada se industrijska proizvodnja smanjila gotovo za četvrtinu. Zaoštrena socijalna i ekonomska situacija je u Sloveniji bila jedan od glavnih čimbenika zbog kojih se činilo kako potencijalne prednosti odcijepljenja Slovenije odnose prevagu nad socijalnim i ekonomskim troškovima ostanka u federaciji². Istovremeno u Sloveniji, kao i u drugim jugoslovenskim državama, dolazi do snažnog uzleta nacionalističkih tendencija, koje su ubrzale proces dezintegracije federacije i osamostaljenja Slovenije. Na čelo masovnog pokreta, koji je 1988. godine u Sloveniji pokrenuo takozvano “slovensko proljeće”, ubrzo staju jurišnici romantičnog etno-nacionalizma. Među političarima i kulturnim djelatnicima bude se mitovi o višestoljetnom snu o samostalnoj slovenskoj državi kao dijelu slobodne i civilizirane Europe. Atmosfera koja je pratila razdoblje čitanja Majniške deklaracije (Majske deklaracije), plebiscita za samostalnost Slovenije i proglašenje nezavisnosti slovenske države, u potpunosti je nalikovala atmosferi koja je prožimala buržoaske revolucije 18. stoljeća, a koju opisuje Marx u Osamnaestom Brimeru. One “jure brzo od uspeha do uspeha, njihovi dramatični efekti nadmašuju jedni druge, ljudi i stvari izgledaju uokvireni plamenim brilijantima, ekstaza je duh svakoga dana”³. I atmosfera nakon proglašenja nezavisnosti Republike Slovenije također je sličila atmosferi nakon faze dramatičnog zanosa buržoaskih revolucija. Marx naime dodaje kako su buržoazijske revolucije kratkotrajne: “brzo dostižu svoj vrhunac, i dug mamurluk obuzima društvo prije no što nauči da trezno usvaja rezultate svog perioda Sturm und Dranga”.⁴

MAMURLUK NAKON OSAMOSTALJENJA

Mamurluk koji nakon osamostaljenja obuzima slovensko društvo manifestirao se u obliku teške recesije, koja je u još većoj mjeri nego prijašnjih godina počela

1 Judit Kiss, Debt Management in Eastern Europe, Eastern European Economics, May/June 1894.

2 Jože Mencinger, Deset let pozneje. Tranzicija - uspeh, polom ali nekaj vmes?, neobjavljeno.

3 Karl Marx, Osamnaesti Brimer Luja Bonaparte, Kultura, Beograd, 1960., str. 19.

4 Ibid.

nagrizati slovensku ekonomiju. Političko-ekonomska situacija nije bila nimalo svijetla. Ključni makroekonomski problem ogledao se prvenstveno u značajnom padu stope ekonomskog rasta. U razdoblju neposredno nakon osamostaljenja slovenska ekonomija bilježi negativan rast – BDP u 1991. godini pada za 9%, a 1992. godine za dodatnih 5.5%. Glavni razlog pada stope ekonomskog rasta bilo je drastično smanjenje vanjske potražnje, do kojeg dolazi zbog dezintegracije jugoslovenskog tržišta – ako je na jugoslovenskom tržištu broj potencijalnih potrošača bio 22 milijuna, na slovenskom je iznosio tek 2. Situaciju je dodatno pogoršavala i naslijeđena hiperinflacija – 1992. godine godišnja stopa rasta cijena u Sloveniji još uvijek iznosi više od 200%.⁵

Razorna kombinacija recesije i inflacije pogodila je ponajprije radničku klasu. U osamdesetima je radnička klasa još uvijek bila zaštićena od najpogubnijih učinaka recesije zakonskim regulativama koje su zabranjivale “otpuštanje iz poslovnih razloga”. No zbog reformi poduzetih u smjeru fleksibilizacije tržišta radne snage, koje su početkom devedesetih ublažile restrikcije pri otpuštanju radnika, recesija se nakon osamostaljenja vrlo brzo odrazila u masovnoj nezaposlenosti.⁶ U 1993. i 1994. godini stopa nezaposlenosti prelazi brojku od 9%. Porast nezaposlenosti predstavljao je za slovensku radničku klasu veliki šok, budući je u Jugoslaviji bila navikla na garantiranu punu zaposlenost – sve do 1989. godine stopa nezaposlenosti u Sloveniji nije prelazila 2%. Zbog naglog porasta industrijske rezervne armije nezaposlenih, dolazi do znatnog slabljenja pregovaračke pozicije radničke klase u odnosu na kapital te istovremenog jačanja pritiska na nadnice zaposlenih radnika. Smanjivanju nadnica i porastu nezaposlenosti dodatno pridonosi i pojačana konkurencija sa Zapada, koja sve većom silinom prisiljava slovenska poduzeća na snižavanje troškova proizvodnje. Očuvanju radnih mjesta ne pogoduje niti kombinacija restriktivne fiskalne politike i striktna monetarne politike, koja se ranih devedesetih uspostavlja s primarnim ciljem obuzdavanja inflacije. Navedeni trendovi rezultirali su drastičnim padom životnog standarda radničke klase – realne plaće u razdoblju od 1990. do 1992. godine bilježe pad od 25%.⁷

5 EBRD, Transition Report 2004, London, 2004, str. 204.

6 Branko Bembič, Gospodarske spremembe v Sloveniji v devetdesetih, dostupno na: www.youtube.com/watch?v=tj4hS0ESsu8, 9. mart, 2013.

7 Davorin Kračun, Keynesianski elementi v slovenski tranziciji, NG, poseban broj/2006, znanstvena konferencija/scientific conference.

Radničke mase su se u godini osamostaljenja pasivizirale pri obrani svojih ekonomskih i socijalnih interesa, budući su u trenucima romantičkog ushićenja u velikoj mjeri bile opijene predmodernim tlapnjama nacionalističkih ideologa i neoliberalnih propovjednika nove planetarne vulgate. Valovi masovnih štrajkova i prosvjeda radnika, koji su svoj vrhunac u Sloveniji, kao i u ostalim državama federacije, dosegli 1987. godine, primirili su se u razdoblju između 1989. i 1991. godine. No porazna društveno-ekonomska situacija ubrzo je otriježnila radničku klasu i ponovno je natjerala na ulice. Godine 1992. dolazi do masovne štrajkovne aktivnosti, najbrojnije u cjelokupnoj povijesti samostalne slovenske države. Štrajkovi su bili najmasovniji u teškoj industriji i radno intenzivnim granama ekonomije, u kojima se u recesiji neposredni pritisak kapitala na radništvo posebno intenzivirao⁸. U tom razdoblju općeg štrajka upozorenja, 1992. godine, pokazala se i velika mobilizacijska sposobnost slovenskih sindikata, pogotovo Zveze slobodnih sindikatov Slovenije (ZSSS, Savez slobodnih sindikata Slovenije), koja je predstavljala naj snažniju institucionaliziranu protutežu kapitalu. Sindikalna pokrivenost radne snage u Sloveniji 1992. godine premašivala je brojku od 60%, što je bilo daleko više od prosjeka europskih država. Slovenske vladajuće elite i predstavnici kapitala tada su se po prvi put pri restauraciji kapitalističkog sustava suočile s organiziranim otporom radničke klase.

BORBA DVIJU FRAKCIJA SLOVENSKE VLADAJUĆE KLASI I OTPOR RADNIČKE KLASI

Parlamentarni izbori, koji su se održavali u aprilu 1990. godine, završili su pobjedom Demokratične opozicije Slovenije (Demokratska opozicija Slovenije, DEMOS), koalicije pretežno desno orijentiranih, konzervativnih stranaka. Iako su stranke koalicije bile ujedinjene oko cilja osamostaljenja Slovenije od Jugoslavije, ozbiljna neslaganja među njima postala su očita čim su na dnevni red stupila temeljna pitanja ekonomske i socijalne rekonstrukcije Slovenije.

8

Miroslav Stanojević, Zakaj je v 90. tripartizem v Sloveniji deloval, dostupno na: http://www.socialnidialog.si/UserFiles/File/KnjigaESS1_MS.pdf, 9. mart 2013.

Ubrzo su se po pitanju tempa tranzicije i načina privatizacije poduzeća u slovenskoj vladi formirale dvije frakcije. Prvu frakciju zastupao je harvardski ekonomist Jeffery Sachs, ljubimac Međunarodnog monetarnog fonda i vlade Sjedinjenih američkih država, savjetnik Markovićeve vlade u kasnim osamdesetima, a nakon 1990. godine i bliski suradnik, pa i službeni savjetnik slovenske vlade. U skladu s neoliberalnom doktrinom zagovarao je tzv. šok terapiju, koja je postsocijalističkim državama propisivala brzu privatizaciju društvene i državne imovine te momentalnu liberalizaciju finansijskih tržišta i tržišta radne snage. Program privatizacije poduzeća u društvenom vlasništvu, koji uz Sachsa potpisuje i David Lipton, predviđa naglu i centraliziranu privatizaciju te podjelu državne imovine građanima, posredstvom ovlaštenih investicijskih fondova⁹. Drugu frakciju predstavlja tadašnji potpredsjednik vlade i ministar gospodarstva DEMOS-ove vlade, Jože Mencinger, najglasniji protivnik šok terapije u vladi i zagovornik gradualnog modela tranzicije, modela koji predviđa postupnu liberalizaciju tržišta kapitala i radne snage, proaktivnu politiku države i zadržavanje osnovnih mehanizama socijalne države. Autor je i alternativnog programa privatizacije poduzeća u društvenom vlasništvu, kojim zagovara postupnu i decentraliziranu privatizaciju te favorizira interne otkupe menadžera i radnika.

Nakon dvije godine burnih rasprava, političke i ekonomske elite napokon su se odlučile za gradualni model tranzicije, a po pitanju načina privatizacije donose kompromisno rješenje, model privatizacije koji uključuje i Mencingerove i Sachsove prijedloge. Odbacivanju ideje o primjeni šok terapije pridonijela je prvenstveno intenzifikacija klasne borbe radništva, koja je kao jezičac na vagi prevagnula na stranu zagovornika gradualizma. Odluku o uvođenju postupnog modela tranzicije i kompromisnog modela privatizacije moramo, naime, sagledati u ranije opisanom kontekstu masovnih radničkih štrajkova, otpora sindikata i sveopćeg nezadovoljstva naroda. Dakle, izbjegavanje sigurne ekonomske katastrofe i potpune socijalne devastacije – kao što nedvojbeno pokazuju, recimo, slučajevi Rusije i Poljske – zasluga je prije svega borbenih radnika i jakih sindikata, a ne racionalnosti i filantropije “prosvijetljenog” dijela slovenske političke elite. Istovremeno produblјivanje ekonomske krize i kulminacija vala štrajkova pridonosi

9

Aleksander Lorenčič, *Gospodarska tranzicija v Sloveniji (1991-2004). Prehod gospodarstva iz socializma v kapitalizem*. Dostupno na: <http://www.sistory.si/hta/tranzicija/index-vpni.php?d=proces-lastnjenjaja-in-privatizacije.html>, 9. mart, 2013.

i minimalnom pomaku glasačkog tijela u lijevo. Nakon urušavanja DEMOS-a, koalicije unutar koje su snažan utjecaj imale stranke s izrazito dogmatičnim neoliberalnim programima, 1992. godine političko kormilo preuzima koalicija pretežito liberalnih stranaka (pod vodstvom stranke Liberalne demokracije Slovenije – LDS), koje su u svojim programima zadržale pojedine elemente socijaldemokracije, dok su pri donošenju odluka o ekonomskim pitanjima bile mnogo pragmatičnije.

Ipak, kao što ćemo vidjeti u nastavku, ni prihvaćanje gradualnog modela niti politički pragmatizam vladajućih klasa nisu mogli spriječiti teški poraz radničke klase. U mjeri u kojoj je tranzicija u Sloveniji bila tranzicija u kapitalizam, bila je – bez obzira na sporiji tempo – proces restauracije kapitalističkih odnosa proizvodnje i vladavine kapitalističke klase, baš kao i tranzicije u postsocijalističkim zemljama koje su se oslonile na šok terapiju. S obzirom na tu restauraciju, koja, na kraju krajeva, i predstavlja samu bit onoga što zovemo tranzicijom, Slovenija, unatoč brojnim specifičnostima, nije nikakva iznimka.

PRIVATIZACIJA: KONSOLIDACIJA VLASNIŠTVA I PACIFIKACIJA RADNIČKE KLASÉ

Godine 1992. donesen je Zakon o lastninskom preoblikovanju podjetij (ZLPP, Zakon o vlasničkom preoblikovanju poduzeća), kojim se uvodi kompromisni model privatizacije. Radi se o kombinaciji decentraliziranog i centraliziranog pristupa, budući se dijelom oslanja na inicijative i odluke samih poduzeća, a dijelom na masovnu privatizaciju dijela dionica poduzeća, koje su bile podijeljene građanima u zamjenu za certifikate¹⁰. Vlasništvo poduzeća, odnosno nefinancijskih društava, koja su ranije bila u društvenom vlasništvu, podijeljeno je između zaposlenika, koji dobijaju 20% vlasničkog udjela; državnih fondova (Slovenska odškodninska družba (SOD), Kapitalska družba (KAD,) i Razvojni sklad), kojima je pripao vlasnički udio od 40%; dok je preostalih 40% bilo ponuđeno na otkup

10 Ibid.

zaposlenicima i ostalim građanima – oni su dobili certifikate koje su zatim mogli zamijeniti za dionice poduzeća¹¹.

ZLPP je tako postavio okvir privatizacije s naglaskom na interne otkupe poduzeća. S jedne strane je znatno ograničio direktna strana ulaganja, a s druge je poticao oslanjanje na unutrašnje izvore¹². Istovremeno su radnicima bili podijeljeni nezanemarivi vlasnički udjeli u poduzećima. Posredstvom tih vlasničkih udjela radnici su zadržali znatan utjecaj u poduzećima, što je u drugoj trećini devedesetih godina rezultiralo usporavanjem procesa restrukturiranja poduzeća putem otpuštanja. No radničko suvlasništvo se, budući je uvedeno u uvjetima izgradnje tržišnih odnosa, pokazalo kao dvosjekli mač. U kontekstu intenzifikacije konkurentskih odnosa između poduzeća, radnici-vlasnici bivali su u sve većoj mjeri prisiljeni ponašati se kao kapitalisti, što je nerijetko vodilo do toga da su postupali protivno svojim klasnim interesima. Takva “dioničarska demokracija” se pokazala kao prikladan instrument pacifikacije radničke klase. Kako ističe Miroslav Stanojević, nije nimalo slučajno što je zakon o privatizaciji interne otkupe u najvećoj mjeri poticao upravo u radno intenzivnim granama, tj. granama ekonomije čiji su se radnici pokazali najmilitantnijima u razdoblju valova štrajkova¹³. Baš tim radnicima ponuđeni su najveći, često čak i većinski udjeli u poduzećima. Prividno izjednačavanje interesa radništva s interesima vlasnika kapitala dovelo je do smirivanja radničkih štrajkova i pacifikacije radničke klase. Za vrhunca neoliberalnog projekta u Čileu osamdesetih godina, vojni dikator Augusto Pinochet izjavio je kako Čile nije narod proletera, već narod vlasnika. Političke su elite u Sloveniji privatizacijom poduzeća implicitno poručile isto to: “Slovenija nije narod proletera, već narod vlasnika.”

No niti faza razmjerno raspršenog vlasništva nad poduzećima, u okviru kojega su se i radnici našli u ulozi vlasnika, nije dugo potrajala. U drugoj polovici devedesetih godina udio vlasništva radnika počinje znatno opadati. Radnici su, naime, kako bi zadržali zadovoljavajuću razinu potrošnje masovno prodavali svoje dionice, što dovodi do ubrzavanja procesa konsolidacije vlasništva u

11 Branko Bembič, *Gospodarske spremembe v Sloveniji v devetdesetih*, dostupno na: <http://www.youtube.com/watch?v=tj4hS0ESsu8>, 9. mart, 2013.

12 Miroslav Stanojević, *Zakaj je v 90. tripartizem v Sloveniji deloval*, dostupno na: http://www.socialnidialog.si/UserFiles/File/KnjigaESS1_MS.pdf, 9. mart 2013.

13 Ibid.

rukama menadžerskih elita i rentijera. Novonastalo tržište kapitala je tijekom procesa privatizacije manje služilo kao mehanizam financiranja poduzeća – budući su ona većinom bila financirana kreditima banaka – a više kao prostor za preraspodjelu vlasništva nad imovinom¹⁴, koja se kroz proces konsolidacije koncentrirala u sve manjem broju ruku. S druge strane, velik udio vlasništva u nefinancijskim društvima ostao je u rukama države, koja je zadržala većinski vlasnički udio u većini strateški važnih poduzeća. Slično je bilo i u financijskom sektoru, gdje država ostaje većinski vlasnik triju najvećih i strateški najvažnijih slovenskih banaka – Nove Ljubljanske banke (NLB), Nove kreditne banke Maribor (NKBM) i Abanke.

MONETARNA POLITIKA SLOVENIJE U DEVEDESETIMA

Fiskalna politika Slovenije u devedesetim se godinama temeljila na uravnoteženom proračunu, po čemu se nije razlikovala od dominantnih makroekonomskih politika u drugim postsocijalističkim državama. Zato ćemo više pozornosti posvetiti monetarnoj politici, koja je u Sloveniji znatno odstupala od ustaljenih obrazaca monetarnih politika ostalih tranzicijskih država. Sve su europske tranzicijske države, pod budnim okom MMF-a, provodile monetarne reforme osnivanjem valutnih odbora i fiksnih deviznih tečajeva. Pretežito su vodile vrlo restriktivnu monetarnu politiku čiji je glavni cilj bio obuzdavanje inflacije. Slovenija je s monetarnom reformom počela relativno brzo, već u oktobru 1991. godine, kada jugoslavenske dinare u optjecaju zamjenjuju slovenski tolari. U tom trenutku Slovenija još nije bila članica MMF-a, budući još uopće nije bila međunarodno priznata država. Nije imala niti vlastitih deviznih rezervi, budući su one bile pod kontrolom Narodne banke Jugoslavije. Centralna banka Slovenije tada nije niti imala drugog izbora nego da uvede autonoman nadzor nad ponudom novca uz klizni devizni tečaj¹⁵. Klizni devizni tečaj je Slovenija zadržala i u kasnijem razdoblju devedesetih godina, unatoč pritiscima MMF-a, koji je propagirao uvođenje fiksnog deviznog tečaja.

14 Branko Bembič, Gospodarske spremembe v Sloveniji v devetdesetih, dostupno na: <http://www.youtube.com/watch?v=tj4hS0ESu8>, 9. mart, 2013.

15 Davorin Kračun, Keynesianski elementi v slovenski tranziciji, NG, poseban broj/2006, znanstvena konferencija.

U ranim devedesetim godinama Banka Slovenije je na visoku inflaciju isprva reagirala restriktivnom monetarnom politkom, kojom je uspjela inflaciju smanjiti sa 241%, koliko je iznosila 1991. godine, na 21% 1994 godine. U drugoj polovici devedesetih godina, nakon što su se primirili inflacijski pritisci, Banka Slovenije vodila je prilično fleksibilnu monetarnu politiku, čiji prioriteta su se premjestili sa sprječavanja porasta cijena na poticanje ekonomskog rasta, smanjenje nezaposlenosti i održavanja izvozne konkurentnosti.

Početak devedesetih nije bilo većih problema sa stabilizacijom deviznog tečaja tolara. Odmah nakon uvođenja nove valute u Sloveniju su se počele prilijevati devizne rezerve. Budući je Slovenija 1992. godine, zbog istovremenog pada uvoza i rasta izvoza, bilježila suficit na tekućem računu platne bilance, priljev deviza se dodatno povećao. Kombinacija restriktivne monetarne politike i pojačanog priljeva deviznih rezervi vodila je do uspostave ravnoteže na deviznom tržištu, a to je rezultiralo brзом stabilizacijom deviznog tečaja tolara¹⁶.

Rast izvoza se do 1992. godine temeljio na niskim troškovima radne snage. Kao što smo već napomenuli, u razdoblju od 1990. do 1992. godine realne plaće su pale za 25%. No 1993. godine, kada završava razdoblje depresije, plaće počinju naglo rasti, s jedne strane zbog samog jačanja ekonomske aktivnosti, a s druge zbog snažnog pritiska radništva i sindikata. 1993. godine realne plaće rastu za čak 11.3%¹⁷ Nagli rast plaća, koji nadmašuje inflacijsku stopu i rast produktivnosti, u kombinaciji sa, doduše padajućom, ali i dalje relativno visokom inflacijom, značio je velik porast troškova za izvoznu industriju te stoga i pad izvozne konkurentnosti slovenske ekonomije. Pokušaji zakonskog ograničavanja rasta plaća bili su neuspješni, još jednom se pritisak sindikalno organiziranog radništva pokazao kao odlučujući faktor u sprječavanju provedbe strategije interne devalvacije, strategije poticanja izvozne konkurentnosti prvenstveno kroz snižavanje nadnica. Stoga Banka Slovenije na nastalu situaciju reagira tako što tečajnom politikom provodi kontroliranu deprecijaciju tolara, istovremeno politikama sterilizacije ograničavajući učinke tih mjera na ponudu novca¹⁸. Sve do 1999. godine Banka Slovenije stalnim intervencijama u vidu kupovine deviza i sterilizacije brine o

16 Ibid.

17 Ibid.

18 Ibid.

ograničavanju realne aprecijacije tolara i tako jača cjenovnu izvoznu konkurentnost slovenske ekonomije. Takva je politika doduše bila proinflacijska¹⁹, no Banka Slovenije bila je spremna u svrhu poticanja rasta kroz povećanje izvozne konkurentnosti tolerirati ponešto veće inflacijske stope – u razdoblju od 1995. do 2000. godine kretale su se u rasponu između 6% do 12%²⁰.

ULAZAK SLOVENIJE U EUROPSKU UNIJU I EUROZONU I KRAJ GRADUALIZMA

Tokom devedesetih godina, Slovenija je zbog uvođenja gradualnog modela tranzicije uspjela znatno ublažiti društveno najštetnije učinke prijelaza na tržišno gospodarstvo. Životni standard stanovništva nije bio narušen u tolikoj mjeri u odnosu na ostale postsocijalističke države Europe. Velike zasluge za to možemo pripisati i zadržavanju osnovnih mehanizama socijalne države, prvenstveno javnog školstva, zdravstva te javnog sustava mirovinskog osiguranja. Dobra sindikalna organiziranost slovenskog radništva uspjela je spriječiti po radničku klasu najpogubnije učinke restrukturiranja ekonomije. Kada je 1995. godine, nakon dugotrajnih kolektivnih pregovora između sindikata, države i poslodavaca, konačno došlo do zakonskog određivanja minimalne plaće, bila je ona među najvišima u regiji istočnoeuropskih tranzicijskih država. Među najvišima su bile i naknade za nezaposlene²¹. Fleksibilizacija tržišta radne snage bila je razmjerno ograničena, budući je sigurnost zaposlenja na određeno vrijeme bila na relativno visokoj razini²². Postupna privatizacija, temeljena na zakonskim ograničenjima neposrednih stranih investicija i posticanju oslanjanja na unutrašnje izvore, kočila je proces deindustrijalizacije. Usporavanju tog procesa pripomogla je u velikoj mjeri i protekcionistička politika države, koja je zadržala većinske vlasničke udjele u mnogim strateški važnim poduzećima i komercijalnim bankama.

19 Jože Mencinger, Deset let pozneje. Tranzicija - uspeh, polom ali nekaj vmes?, neobjavljeno.

20 EBRD, Transition Report 2004, London, 2004, str. 204.

21 Branko Bembič, Gospodarske spremembe v Sloveniji v devetdesetih, dostopno na: <http://www.youtube.com/watch?v=tj4hS0ESsu8>, 9. Marec, 2013.

22 Ipak treba napomenuti kako se na tržištu rada pored relativno sigurnih zaposlenja na neodređeno vrijeme počelo formirati i sve veći broj prekrasnih zaposlenja na neodređeno vrijeme. Iako stopa nezaposlenosti u zadnje dvije trećine devedesetih uistinu opada – sa 9.1% godine 1993. na 7.2% godine 2000. (EBRD, Transition Report 2004, London, 2004, str. 204.) - no lavlji udio porasta zaposlenosti odnosi se upravo na porast prekrasnih oblika rada.

Nekonvencionalna monetarna politika, temeljena na kliznom deviznom tečaju, Sloveniji je omogućavala da se s pritiscima zaoštrene cjenovne konkurencije ne mora nositi snižavanjem plaća.

No nakon 2000. godine, kada počinje proces približavanja Slovenije EU i eurozoni, slovenske političke elite postupno napuštaju politiku gradualizma. Pro-tržišne reforme počinu se odvijati sve bržim tempom. Socijaldemokratske recepte zamjenjuju neoliberalni imperativi fiskalne i monetarne politike, koje - kao uvjet za pristup u EU i Europsku monetarnu uniju (EMU) - od Slovenije zahtijevaju Europska komisija i Europska centralna banka (ECB). Slovenija 2004. godine ulazi u EU i europski mehanizam deviznih tečaja (ERM), a 2007. godine postaje i članica eurozone. Već za vrijeme procesa priprema za ulazak u EU napuštaju se određeni elementi gradualizma. Naime, nakon 1999. godine ubrzan je proces privatizacije poduzeća u sektoru telekomunikacija i uslužnom sektoru te su ublažene restrikcije u vanjskoj trgovini. Pripreme za ulazak u EU i EMU zahtijevale su i prekid dotadašnje proinflacijske monetarne politike temeljene na ograničavanju realne aprecijacije tolara. U cilju ispunjavanja Maastrichtskih kriterija, koji predstavljaju uvjet za ulazak u EU, Banka Slovenije napušta monetarnu politiku čiji je prioritet bio poticanje ekonomskog rasta i zaposlenosti te se fokusira na politiku održavanja niske stope inflacije. Već ulazak u ERM, a konačno i EMU, onemogućavaju provođenje ikakve autonomne tečajne politike. Do tih promjena u monetarnoj politici dolazi u trenutku kada rastu pritisci konkurencije na slovensku izvoznu industriju. Liberalizacija vanjske trgovine, do koje dolazi ulaskom u Slovenije u EU, učinila je slovensko gospodarstvo iznimno osjetljivim na međunarodnu cjenovnu konkurentnost. Slovenija postaje mnogo ovisnija o vanjskoj trgovini, prije svega o trgovini s državama unutar EU (prvenstveno Njemačkom, Italijom, Francuskom i Austrijom).

Intenziviranje konkurencije pri integraciji Slovenije u europsko tržište stvara snažan pritisak na slovenska poduzeća, koja sve više tonu u dugove – ulazak u europski ekonomski prostor znatno ubrzava akumulaciju duga u privatnom sektoru, jer slovenskim komercijalnim bankama omogućava pristup jeftinim zajmovima na europskim tržištima koje one zatim u obliku kredita u najvećoj mjeri plasiraju domaćim poduzećima. No ulazak u eurozonu za Banku Slovenije znači kraj autonomne monetarne politike te Sloveniji onemogućava da na in-

tenzifikaciju konkurencije i dalje reagira ograničavanjem aprecijacije deviznog tečaja. U okviru eurozone, jedini recept za održavanje konkurentnosti koji Sloveniji ostaje na raspolaganju jest interna devalvacija, koja zahtijeva prije svega ograničavanje rasta plaća i fleksibilizaciju tržišta radne snage. Stoga cijeli teret prilagodbe u procesu integracije Slovenije u europsko tržište snosi tržište radne snage. Radnička klasa se zbog toga nakon 2004. godine suočava s ubrzanim rastom nestalnih i nesigurnih, slabo plaćenih prekarnih zaposlenja²³ te sveopćom pauperizacijom. Iza patetične i rasističke retorike vladajućih klasa, koje su prilikom priključenja Slovenije Europskoj uniji i eurozoni govorile o ispunjenju dugogodišnjeg nacionalnog sna o velikom skoku Slovenije iz zaostalog Balkana u elitni klub prosvijetljenih europskih država, nije se skrivalo ništa drugo doli projekt neoliberalne restauracije.

Sa slovenskog preveo Goran Matić

23

Miroslav Stanojević, The europeisation of Slovenian Corporatism, dostupno na: <http://www.fafo.no/irec/papers/miroslavStanojevic.pdf>, 9. mart, 2013.

KRIZA I KLASNA DINAMIKA U SLOVENIJI 1995. – 2012.

Marko Kržan

U ovom članku pokušat ćemo skicirati klasne dinamike u Sloveniji između 1995. i 2012. godine.¹ Problemu prilazimo u tri koraka: prvo analiziramo društvo na najapstraktnijoj razini, pretpostavljajući da se ono svodi na kapitalistički način proizvodnje. U drugom koraku prelazimo na analizu društvene formacije, znači u analizu uključujemo i neke druge načine proizvodnje koji postoje uz onaj kapitalistički. U trećem koraku razmotrit ćemo odnose slovenske društvene formacije s drugim društvenim formacijama, to jest njezin položaj u svjetskom kapitalističkom sistemu.

Nažalost, u ovom tekstu se ne možemo puno baviti metodološkim pitanjima usprkos tome što su ona od velikog značaja. Naime, naša analiza pretpostavlja marksističke kategorije, a temelji se na podacima koji se prikupljaju po standardnim metodama i klasifikacijama. Zbog toga ćemo barem neke od dilema i rješenja koja se pojavljuju kada kombiniramo marksističke kategorije s konvencionalnima komentirati usputno.

Na početku valja naglasiti još nešto: postojanje društvenih klasa i njihovih odnosa odražava se na tri načina: kao postojanje nejednakosti između velikih skupina ljudi u odnosu na (i) dohodak, (ii) imovinu i (iii) upravljanje sredstvima za proizvodnju. Mi znamo da je – naročito u zemljama kao što su tranzicijske – imovinska nejednakost veća od nejednakosti dohotka i da stvara vrlo nejednake životne i ekonomske mogućnosti. No, tu vrstu nejednakosti možda je najteže analizirati

¹ Ovo razdoblje izabrano je iz dvaju razloga: s jedne strane zbog toga što za njega raspoložemo adekvatnim podacima, a s druge strane zbog toga što se 1995. godine definitivno završava „posttranzicijska depresija“ i privredni sustav se stabilizira.

i zbog toga prelazi okvir ove studije. Zbog toga se ova rasprava ograničava na analizu raspodjelu dohotkom i upravljanja sredstvima za proizvodnju.

KAPITALISTIČKI NAČIN PROIZVODNJE U SLOVENIJI

Kao što je već rekao Lenjin, klase su velike grupe ljudi koje zauzimaju sličan položaj u odnosu na sredstva za proizvodnju. Ova definicija vrijedi i danas, uz jedan uvjet – naime, da se sredstva za proizvodnju ne razumijevaju kao fizičke stvari nego kao kapital, kao akumulirana novčana vrijednost. Ako promatramo poduzeće kao komadić ukupnog kapitala jednog društva,² kao Marxov individualni kapital, vidimo da je odnos između varijabilnog i konstantnog kapitala – znači, između kapitala i radne snage – samo jedan aspekt društvenih odnosa koji se tu artikuliraju. Taj aspekt odražava tehnički sastav kapitala u tom poduzeću. No, to je kapital u svom proizvodnom obliku, dok svako poduzeće raspolaže i s novčanom i robnom kapitalom. Drugim riječima, svako poduzeće vrši metamorfoze kapitala, bilo da kupuje sredstva za proizvodnju (metamorfoza novčanog u robni kapital), prodaje svoje proizvode (metamorfoza robnog u novčani kapital) ili pozajmljuje novčani kapital da bi moglo vršiti sve ove aktivnosti. To ne znači samo to da pored funkcije tehničkog upravljanja poduzećem postoje i funkcije financijskog upravljanja poduzećem koje vrši kapital, nego i to da pored najamnih radnika u proizvodnji, koji rade s tehničkim sredstvima za proizvodnju, postoje i najamni radnici koji rade s financijskim sredstvima. Ni jedni ni drugi ne raspolažu sredstvima u ekonomskom smislu, to jest ne odlučuju o njihovoj upotrebi. I jedni i drugi su ekonomski podčinjeni i time postaju jedna radnička klasa u najširem smislu. Upravo zbog podčinjenosti oni stvaraju jednu širu radničku klasu ili – kako Dumenil i Levy to nazivaju – narodne klase, radne ljude. Ovaj neproizvodni tip radnika ne radi, naravno, samo u proizvodnom sektoru, nego ponajviše u financijskom i trgovinskom, to jest u osamostaljenim sektorima robnog i novčanog kapitala. Što se tiče upravljanja sredstvima za proizvodnju, možemo reći da njima danas upravlja klasa menadžera koja je u svojim gornjim

2 Marx je uvijek koncipirao poduzeće na taj način, ali marksistička klasna teorija ipak je polazila od grubljeg, tehnološkog razumijevanja poduzeća koje se svodi na jedinstvo konstantnog i varijabilnog kapitala i u kojem ima mjesta samo za dvije tradicionalne klase: kapitaliste i proletarijat. Bogatija koncepcija poduzeća kao polazište za klasnu teoriju kapitalizma pojavljuje se tek u radu G. Duménila, *La position de classe des cadres et employés. La fonction capitaliste parcellaire*, Presses Universitaires de Grenoble, Grenoble, 1975.

dijelovima spojena s kapitalističkom klasom. Ukratko: kapitalističko društvo danas se dijelina tri glavne klase: radne ljude, menadžment i kapitalističku klasu.³ Svaka analiza odnosa između ovih klasa bitno je ograničena zbog neadekvatnosti konvencionalnih statističkih kategorizacija. Na osnovi službenih statističkih podataka vrlo je teško izraditi operativnu definiciju kapitalista, a pritombi njihov broj bio statistički neznatan. Zbog toga se kapitalisti asimiliraju s menadžerskom klasom, a model se svodi na dvije kategorije. Naravno, konvencionalna statistika jedva da pravi razlike između kategorija zaposlenih ljudi. No, ona ipak parcijalno obuhvaća i ovo pitanje kada računa Gini koeficijent ili udio nadnica u ukupnom dohotku (BDP-u ili dodanoj vrijednosti, takozvani wage share). Slovenija je unutar EU, pa i šire, u čitavom ovom razdoblju (1995. – 2012.) zemlja s najnižim Gini koeficijentom (za domaćinstva i pojedince). Odnos između dohodaka 20% najbolje plaćenih i 20% najmanje plaćenih relativno je povoljan. Prema podacima Eurostata, Gini koeficijent u zadnjih je 12 godina bio u malom porastu koji je prekinut 2009., a onda se nastavio i danas iznosi 23,5%. To otprilike znači da 50% kućanstava s najmanjim dohocima dobiva oko 30% dohotka. Prosječni Gini koeficijent u EU je oko 30,5%, a za Hrvatsku su podaci između 28 i 30,5 posto. Koeficijent koncentracije neto dohotka za pojedince u Sloveniji između 1995. i 2005. fluktuirao je između 29,4 i 30,6 posto, poslije čega je čak zabilježio mali padna 28,4% 2008. godine.⁴ No ovaj pad nije posljedica realnih ekonomskih kretanja nego promjene u prikupljanju statističkih podataka poslije reforme poreznog sustava 2005. godine. Od tada se dohoci od kapitala (dividende, kamate i sl.) ne oprezuju uz ostale dohotke za koje vrijedi progresivni porezni sustav nego „cedularno“, po fiksnoj stopi od 20 posto. Zbog toga se ovi dohoci ne bilježe statistički i stopa nejednakosti je podcijenjena, a progresivnost poreza ipak nije tako visoka kao što je bila. Tome će doprinijeti i neke mjere poduzete u proljeće (dodatne olakšice za srednju klasu i sitne poduzetnike) i krajem 2012. godine (izdvajanje stanarskih najamnina iz progresivnog oporezivanja dohotka).

Primjenom ovakvih kategorija može se konstatirati relativno niska nejednakost dohotka. Međutim, ova se konstatacija odnosi na čitavu ekonomiju, znači ne

3 G. Duménil, D. Lévy, *The Crisis of Neoliberalism*, Harvard University Press, Cambridge MA, London, 2011, 10–19.

4 Tine Stanovnik, Miroslav Verbič: 'Porazdelitev plač in dohodkov zaposlenih v Sloveniji v obdobju 1991–2009', *IB revija*, 1, XLVI, 2012, 57–71.

samo na kapitalistički sektor nego i na sitnopoduzetnički sektor te na sektor državnih službi i socijalne države (koji nedvojbeno statistički smanjuju nejednakosti). Taj nedostatak postoji i kod indikatora udjela nadnica u BDP-u, međutim, ovaj indikator ipak je značajan barem zbog toga što omogućuje da se procijeni dio novostvorene vrijednosti koji se akumulira i biva izravno kontroliran od menadžerske klase. U promatranom razdoblju udio plaća u BDP-u kretao se ovako: 1995. iznosio je 68,6 posto, 2007. 59,9 posto, da bi se 2009. opet popeo i dosegao 64,1 posto.⁵ Rast udjela plaća tijekom krize (2009.) objašnjava se efektom overhengea: u krizi plaće i zaposlenost padaju kasnije nego opća aktivnost. Zbog toga je u svim europskim zemljama taj udio 2009. veći nego 2008. Velike razlike postoje i između apsolutne vrijednosti udjela nadnica u različitim grupama europskih zemalja, gdje je u istočnoeuropskim zemljama tijekom '90-ih godina udio plaća u BDP-u znatno ispod zapadnoeuropskog prosjeka da bi mu se u posljednjoj deceniji približio. Zanimljivo je da je udio plaća najmanji u Slovačkoj (prije krize ispod 43%), što govori o jednom posebnom tipu tranzicije i održavanja industrijske proizvodnje s visokim organskim sastavom kapitala i stranog vlasništva.

Sa stajališta klasne strukture društva također je relevantno pitanje zbog čega je došlo do pada udjela plaća u svim europskim zemljama (osim Slovačke i nekoliko sličnih gdje je još od početka daleko ispod europskog prosjeka). Po statističkim izračunima Međunarodne organizacije rada⁶ u većini zemalja OECD-a, pa i u Sloveniji, taj pad nije toliko uzrokovan restrukturiranjem društvene ekonomije, to jest jačanjem sektora s višom dodanom vrijednošću, nego je došlo do općeg pada u svim sektorima. Znači, pad nije rezultat nastanka takozvanog postindustrijskog društva, nego uvelike ima klasne osnove, drukčiju ravnotežu moći između rada i kapitala (u najširem smislu).

Ako promatramo udio plaća u dodanoj vrijednosti izabranih kapitalističkih sektora (Tablica 1), vidimo da je između 1995. i 2008. svugdje i znatno opao da bi se u krizi malo oporavio. Iznimka je sektor financija, u kojem se udio plaća kreće suprotno od ostalih sektora. Budući da je preostatak dodane vrijednosti

5 AMECO: http://ec.europa.eu/economy_finance/ameco/user/serie/ResultSerie.cfm (18. listopada 2012.).
Za kretanje udjela plaća u dodanoj vrijednosti v. Tablicu 1.

6 Global Wage Report 2010/11. Wage policies in times of crisis, ILO, Geneva, 2010, 18–30.

koji otpada na kapital porastao, porastao je i ukupan višak vrijednosti ili udio agregatnih profita u dodanoj vrijednosti. To znači da se povećao udio vrijednosti kojom direktno raspoložu vlasnici kapitala, naročito ako se uzima u obzir da se od 2005. godine stalno smanjuju i porezi na ovaj dio dodane vrijednosti i da se udio plaća koji se u krizi povećao sada smanjuje.

Tabela 1: Udio nadnica po sektorima, Slovenija 1995., 2008., 2011.

1995. SEKTORI	Udio nadnica (%)	2008. SEKTORI	Udio nadnica (%)	2011. SEKTORI	Udio nadnica (%)
Prerađivački	79,70	Prerađivački	63,35	Prerađivački	65,34
Građevinarstvo	58,39	Građevinarstvo	53,30	Građevinarstvo	59,85
Trgovina	65,91	Trgovina	58,48	Trgovina	62,89
Financije	43,21	Financije	54,10	Financije	52,27
Zdravstvo i socijala	84,26	Zdravstvo i socijala	80,42	Zdravstvo i socijala	83,40
Čitavo društvo	64,78	Čitavo društvo	58,00	Čitavo društvo	60,02

No, još uvijek smo pred zadatkom da procijenimo veličinu dviju osnovnih klasa, radnih ljudi i menadžmenta. U zadnje vrijeme došlo je do velikog napretka u empirijskom istraživanju dinamike dohotka ovih dviju klasa u SAD-u, gdje za to postoje i određeni „statistički uvjeti“. Naime, Bureau of Labour Statistics u svojim istraživanjima razlikuje proizvodne radnike od neproizvodnih (rukovodilaca)⁸ i prikuplja podatke o njihovom broju i zaradi. Ako se broj proizvodnih radnika uzme kao približan broj radnih ljudi, a broj neproizvodnih kao približan broj zaposlenih u menadžmentu onda se može izračunati kretanje njihova udjela

7 SURS, Statistični letopis 1997, Statistični letopis 2009, Statistični letopis 2012 (http://www.stat.si/publikacije/pub_letopis_prva.asp), vlastiti izračun.

8 Tu nije u pitanju podjela na produktivni i neproduktivni rad, nego podjela na rukovodilačka i izvršna radna mjesta. Proizvodni radnici u svim su sektorima oni koji rade a ne odlučuju, znači i računovođe, administratori itd., ne samo radnici u industriji.

u ukupnoj zaposlenosti, plaćama i dodanoj vrijednosti. To je i napravljeno⁹ te se pokazalo da se u razdoblju od 1964. do 2010. udio menadžerske klase u ukupnoj zaposlenosti gotovo nije ni mijenjao, a u ukupnim dohocima se znatno povećao. Ovi su kadrovi glavni pobjednici doba neoliberalnog kapitalizma. No, još je interesantnija stagnacija ukupnog dohotka takozvanih bijelih ovratnika, znači onog dijela radnih ljudi koji ne rade izravno u kapitalističkoj proizvodnji, ali su ipak ekonomski podčinjeni. Udio njihovih nadnica u ukupnoj dodanoj vrijednosti 2010. bio je jednak kao 1964. g. (12,9%)¹⁰ iako se njihov broj povećao. Suprotno onim teorijama klase koje polaze od Webera, jasno se pokazuje da moć ove grupacije stagnira i da takozvana srednja klasa u biti nije glavni faktor suvremene klasne dinamike.

Zbog nedostataka podataka, mi nažalost ne možemo napraviti slične analize za slovensko društvo. Međutim, ukazala se prilika da se napravi izračun barem za jednu godinu. Na temelju ankete o radnoj snazi, u kojoj je sada i pitanje „vodite li druge zaposlenike“, možemo pretpostaviti omjer između radnih ljudi i menadžera za pojedine sektore. Ako se ovaj omjer (koji, usput rečeno, dostiže vrlo slične vrijednosti kao u SAD-u) primijeni na službeni broj zaposlenika, dobivamo broj radnika i menadžera u svim sektorima. Ako zatim pretpostavimo da menadžeri dobivaju odgovarajući broj (broj, ne udio) najviših plaća, onda možemo izračunati udio plaća jednih i drugih u ukupnoj masi plaća. Na temelju toga vidimo da u ukupnom broju zaposlenika radni ljudi zauzimaju 80,07%, ali da primaju tek 60,68% ukupnih plaća. To je, otprilike, ravnoteža moći ovih dviju klasa kad su u pitanju dohoci. Doduše, ovaj je omjer još uvijek puno povoljniji nego u SAD-u gdje je 2000. g. 82,3% primalo samo 53,1% ukupnih plaća.¹¹ Sudeći po drugim nalazima, nema sumnje da se udio proizvodnih radnika u plaćama smanjio i kod nas, no mi zasad nismo u stanju analizirati ova kretanja u dužem razdoblju.

9 Klasična studija udjela klase u dohotku i računanja marksističkih varijabli kao što je stopa viška vrijednosti pomoću podataka iz nacionalnih računa: A. Shaikh i E. Tonak, *On Measuring the Wealth of Nations*, Cambridge University Press, Cambridge, 1994. Simon Mohun je prvi istraživač koji vodi računa i o široj radničkoj klasi, vidi: S. Mohun, 'Distributive Shares in the US Economy 1964–2001', *Cambridge Journal of Economics*, 30, 3, 2006, 347–370; S. Mohun, 'Unproductive Labour in the US Economy 1964–2010', 30. kolovoza 2012., u pripremi.

10 S. Mohun, 'Unproductive Labour in the US Economy 1964–2010', op. cit., 16.

11 S. Mohun, *Distributive Shares in the US Economy 1964–2001*, op. cit., 354.

Sve u svemu, bilanca našeg istraživanja je ovakva: između 1995. i 2008. udio plaća u dodanoj vrijednosti i BDP-u znatno je pao i približio se stanju u razvijenim europskim zemljama gdje je također postojao trend snižavanja, ali je bio manje izražen. Zahvaljujući još uvijek visokoj progresiji poreza, nejednakost u neto dohocima nije se bitno promijenila i ostala je niska. Tijekom krize došlo je, kao i u svim ostalim europskim zemljama, do efekta overhengea: udio plaća porastao je i 2011. te 2012. ostaje iznad razine 2008. godine (ali ispod razine 1995.). Za orijentaciju, s gledišta dohotka, tri velike klase: „kapitalistička“ (statistički opredijeljena kao grupacija koja kontrolira neto dobit poduzeća), menadžerska i radnička (u širem smislu) imale su otprilike ovakav udio u neto dodanoj vrijednosti (koja približno odgovara Marxovoj novostvorenoj vrijednosti): radni ljudi 47%, menadžment 26%, kapital 27%.

Tablica 2: Raspolaganje neto dodanom vrijednošću¹²

2011	Plaće ukupno	Plaće radnih ljudi	Plaće menadžmenta	Neto višak	Neto dodana vrijednost
Eura	18906,0	12227,5	6678,545	6842,5	25748,6
Udio dodane vrijednosti, %		47,49	26,08	26,57	100

NEKAPITALISTIČKI NAČINI PROIZVODNJE U SLOVENSKOJ DRUŠTVENOJ FORMACIJI

Sada ćemo s prve, dosta apstraktne slike slovenske privrede i društva prijeći na malo konkretniju, u kojoj se čitava privreda ne svodi na kapitalistički način proizvodnje. Tu ćemo se ograničiti na dva, po našem mišljenju, najvažnija nekapitalistička načina proizvodnje. Prvi je mala robna proizvodnja sitnih poduzetnika i profesija koje proizvode za tržište i vode svoj posao prema ekonomskom računu, no ne mogu se smatrati izravno kapitalističkim poduzećima. Drugi nekapitalistički način proizvodnje je sektor socijalne države. To su sektori kao što su školstvo, zdravstvo i socijalna skrb, koji ne rade za pravo tržište nego se pretežito financiraju iz poreza ili obaveznih socijalnih doprinosa.

12 SURS, Statistični letopis 2012, vlastiti izračun.

Po mome mišljenju, odnos između ovih dvaju sektora bit će jedan od glavnih pokretača društvene dinamike u sljedećih nekoliko godina. Sitna robna proizvodnja spram socijalne države može nastupiti kao agent kapitala. Slabljenjem sektora socijalne države i sitna robna proizvodnja izvršit će misiju pretvaranja ove sfere u sferu robne proizvodnje. Time bi se, ako parafraziramo Marxa, proširio opsegrobne cirkulacije i sve bi se točke ove cirkulacije, barem u tendenciji, pretvorile u jedinice robne proizvodnje.¹³ S klasnog stajališta to znači redefiniranje klase sitne buržoazije. Naime, njezina su glavna osnova u suvremenom društvu upravo ova dva načina proizvodnje: s jedne strane, sitna buržoazija u tradicionalnom smislu, s druge strane službenici, profesionalci i poluprofesionalci javnog sektora, to jest suvremena sitna buržoazija. Invazija robne proizvodnje znači pretvaranje ove moderne sitne buržoazije u dvije klase, u klasu tradicionalne sitne buržoazije za njene više ešalone kao što su liječnici i drugi profesionalci, a za niže ešalone prijelaz u redove šire radničke klase, vjerojatno prekarnog tipa. Ako promatramo veličinu ovih dvaju sektora (po udjelu u ukupnom broju zaposlenika) u razdoblju između 1995. i 2008. godine, vidimo da se sitnopoluduzetnički sektor smanjio s 20,74% na 18,4%.¹⁴ No, to je sve zbog velikog smanjenja poljoprivrednog sektora i zbog toga što se nekonvencionalni oblici zapošljavanja ne bilježe u službenoj statistici. Inače je broj samozaposlenih znatno porastao, a broj ljudi koji za njih rade gotovo se udvostručio. Kad se promatra kretanje u razdoblju krize, vidimo da je ova grupa osobito pogođena – njihov se broj smanjio za 24%. To je rezultat kraha građevinskog sektora, pa i prerađivačke industrije.

Mi danas nemamo jasne slike o imovinskom i ekonomskom stanju ove grupe, no možemo biti sigurni da je njezina sudbina u proteklih 20 godina vrlo zanimljiva. U ovom je razdoblju došlo do velike redukcije u broju seljaka, ali i do procvata sitne buržoazije u sektoru trgovine koju je prije otprilike deset godina eliminirao krupni trgovački kapital. A tu su i klasične profesije kao što su bilježnici, advokati, liječnici, koji su se poslije pada socijalizma našli u novoj, povoljnijoj situaciji.

13 K. Marx, Kritika politične ekonomije 1857/58 (Grundrisse), Delavska enotnost, Ljubljana, 1985, 271. [3. Poglavlje o kapitalu; 2. proces cirkulacije kapitala; Reprodukcijska i akumulacijska kapitala].

14 SURS, Statistični letopis 1997, Statistični letopis 2009 (http://www.stat.si/publikacije/pub_letopis_prva.asp), vlastiti izračun.

No, zato imamo dosta jasnu sliku o socijalnoj državi. Ono što valja naglasiti danas kada smo suočeni s ideološkim, pa i vrlo realnim napadima na nju, jest sljedeće: prema usporedbama s drugim europskim zemljama (prosjeak EU 27), socijalna država u Sloveniji prije krize ni po utrošku sredstava (44,97% prema 44,11% BDP-a) ni po utrošku za plaće zaposlenika (11,27% prema 11,12%), a naročito ne po broju zaposlenika (22% prema 27% ukupne zaposlenosti) ne prelazi neke prosječne vrijednosti. Otkloni su više ili manje „pozitivni“, znači više od prosjeka se troši u školstvu, socijalnoj skrbi i zdravstvu, a manje za državnu upravu i represivni aparat države.¹⁵ Naravno, nema nikakvog smisla idealizirati stanje u ovim etatističkim institucijama koje ni slučajno nisu demokratizirane i socijalizirane kao što bi trebale biti – tu je riječ samo o konstataciji veličine i strukture ovog načina proizvodnje.

Kretanje izdataka za socijalu i državu u krizi nije iznenađujuće: u krizi BDP pada, a porezi i ostali doprinosi stagniraju, dok utrošci – naročito za nezaposlene i socijalu – rastu. No, danas smo suočeni s više indikacija da se, svjesno ili ne, stvaraju uvjeti za vršenje prvobitne akumulacije u ovom sektoru, a s obzirom, na niz koncesija koje se daju sitnopoduzetničkom sektoru, upravo bi on mogao biti primarni agent ove akumulacije.

Prije svega kakve su to koncesije? U čitavom periodu poslije prijelaza na novi društveni poredak, na deklarativnoj pa i sasvim faktičkoj razini uvijek se naglašavalo značenje malih poduzeća i poduzetnika. No, s političkog stajališta, ovaj je trenutak poseban po tome što su se interesi ove klase sada prvi put utjelovili u vlastitoj stranci koja uz to zauzima odlučujuću poziciju u vladi. To su ljudi za koje vrijedi ono što je Marx pisao u 18. brimeru: oni u svojim glavama ne prelaze one granice koje malograđani ne prelaze u svom životu, pa zbog toga kad su na vlasti teže k onim zadacima i rješenjima na koja ih upućuje njihov materijalni interes. Neću ovdje nabrajati sve mjere koje su u tu svrhu bile ili koje će biti poduzete – od poreznih olakšica na dohodak, plaćanja doprinosa za socijalna osiguranja i na investicije, subvencija i tako dalje – no ako su one

15

O tome vidi analize J. Mencingera, »Manj za uradnike, vojake in policiste, več za učitelje, zdravnike, kulturnike in socialo«, *Gospodarska gibanja*, 428, 2010; i »Ali res plačujemo najviše davke?«, *Gospodarska gibanja*, 432, 2011

u praksi imale ikakav efekt, onda je to bilo okrepljenje položaja ove klase kojoj na ruku ide slabljenje drugih.

S druge strane, mjere štednje (eng. austerity measures), koje su srž ekonomske politike aktualne vlade, ponajviše zahvaćaju ustanove socijalne države. U grubim brojkama toga za sada ne vidimo, ali tu se svakako kriju važne tendencije. Uzmimo za primjer zdravstvo. U zdravstvu imamo polarizaciju na privatne ustanove u pojedinim sektorima (može se pretpostaviti da su to najrentabilnije usluge kao što su dentalna medicina i neke specijalnosti) te na opći javni sektor koji vrši sve, naročito najzahtjevnije usluge za koje privatnih ustanova skoro da i nema. To je sektor javnih bolnica, koje imaju otprilike sljedeći sistem financiranja: one tobože prodaju usluge pacijentima. Glavni dio troškova krije obavezno osiguranje, ali već tu je udio privatnih dopunskih osiguranja dosta velik. Direktno naplate su male. No, cijene ovih usluga su administrativne i one su jedan od glavnih mehanizama pritiska na ustanove. Naime, ako se drže umjetno niske cijene, onda bolnice ne mogu a da ne rade s gubicima. Prema dostupnim podacima, to zasad ne snižava broj usluga, ali u perspektivi bi moglo. U budućnosti, ovaj pritisak na javne ustanove mogao bi značiti dvoje: s jedne strane, stalne pozive na racionalizaciju mreže bolnica, a s druge strane pritisak da se smanjuju prava iz obaveznog osiguranja. Obje strategije koje proizlaze iz ovakve situacije znače komercijalizaciju: (i) izravnu privatizaciju bolnica i komercijalizaciju usluga i osiguranja; (ii) spontanu komercijalizaciju usluga državnih bolnica i smanjenje razine nerentabilnih usluga. Rezultat bi bila stagnacija javnog zdravstva i otvaranje novih mogućnosti za privatno zdravstvo, jer je realno očekivati da će ukupna efektivna potražnja za zdravstvenim uslugama rasti u korist usluga privatnog sektora ili potražnje podržane privatnim osiguranjima.

Osvrnimo se nakratko na položaj javnog školstva. Ograničit ćemo se na dva aspekta prvo, ako je današnje stanje u privatnom školstvu indikator budućeg stanja privatiziranog javnog školstva, onda je slika zaista loša; drugo, školstvo i sektor istraživanja natprosječno su pogođeni mjerama štednje, koje su srž ekonomske politike sadašnje vlade. Kao primjer stanja u privatnom školstvu može nam poslužiti takozvano više školovanje, znači dvogodišnji stručni programi poslije srednje škole, koje u Sloveniji više ili manje nude privatne ustanove. 2010. godine 93% kadra formalno zaposlenog u ovim školama imalo je radno vrijeme

ispod 100%, u prosjeku tek 26%. U sektoru visokog školstva, u kojem je također znatan dio privatnih ustanova, ovakvog kadra ima 56% s prosječno 46% radnog vremena.¹⁶ A tu se radi o radnicima u pravom radnom odnosu – kada bismo znali i broj ljudi koji rade preko ugovora iz civilnog prava, ova slika prekarnosti bila bi još gora. Dakle vidimo što privatizacija donosi ovom sektoru: diferencijaciju među zaposlenicima po hijerarhiji, prekarizaciju i opadanje sindikalne organiziranosti jer su privatne ustanove u pravilu manje. One se vode isključivo motivom profitabilnosti, pa je jasno da će biti manje sredstava za pravi naučni i istraživački rad. U nekom dužem periodu može se očekivati i diferencijacija na elitne (privatne) i obične (javne) ustanove, što znači diferencijaciju u pristupu ovom ključnom faktoru društvene mobilnosti stanovništva.

Ako se sagledaju ove tendencije, može se reći da postoji značajna mogućnost proširivanja utjecaja i moći sitne buržoazije tradicionalnog tipa uslijed potiskivanja suvremene sitne buržoazije bilo njezinim brojčanim smanjenjem ili pak pretvaranjem u jedan prekaran dio šire radničke klase. Ovaj se proces bazira na svjesnom smanjenju javnog financiranja ovih službi (naročito u zdravstvu), što bi moglo završiti masovnom privatizacijom ovog sektora ili pak (ponajviše u školstvu) pretvaranjem još uvijek javnih ustanova u komercijalne (primjerice, uvođenjem školarina). Ovo ne znači samo povećanje nejednakosti onih koji će obavljati ovaj tip usluga (socijalne usluge), nego će pridonijeti i većoj nejednakosti stanovništva u pristupu ovim bazičnim uslugama i nejednakoj kvaliteti samih usluga.

POZICIJA DRŽAVE U SVJETSKOM SISTEMU

Društvene formacije, pogotovo tako male kao što je slovenska, nisu izolirani entiteti. Zbog toga nije izolirana ni njihova klasna dinamika. U vezi s time ćemo izložiti dvije teze: (i) da se mijenja ekonomska osnova vladajućih klasa u Sloveniji; (ii) da je ova promjena vezana uz produbljivanje perifernog položaja zemlje. U nekoliko riječi, ekonomska osnova vladajućih klasa premješta se s kombinacije

16

SURS, Statistični letopis 2011, tabela 6.21; Marko Kržan, 'Marshallov prispevek k integralni sociološki teoriji državljanstva', v: T. H. Marshall, Državljanstvo, razred in socialna država, Sophia, Ljubljana, 2012, 225.

velikog izvoznog i bankarskog sektora prema unutrašnjem sitnopoduzetničkom sektoru, koji u tendenciji (kao što smo već naglasili) postaje sve veći i važniji. Preteča ove transformacije je pogoršanje situacije u bankarskom sektoru i njegova najavljena privatizacija. Ako se ove tendencije ostvare, to znači da će se radni ljudi ove zemlje naći u direktnom antagonizmu s centralnim kapitalom, otprilike na način koji je karakterističan za zemlje istočne Europe.

Iako među njima postoje i velike razlike, zemlje istočne Europe imaju nekoliko zajedničkih političko-ekonomskih karakteristika.¹⁷ Poslije završetka tranzicijske depresije u kojoj je došlo do uništenja ili prodaje domaće industrije (direktne strane investicije), ove ekonomije u razdoblju do 2008. imaju sljedeće karakteristične performanse: (i) ekonomski rast od oko 5%; (ii) nezaposlenost od oko 12%; (iii) deficit bilance plaćanja od oko 6%. Zavisno od strukture deficita, ove zemlje mogu se kategorizirati u tri grupe: prva grupa, baltičke zemlje, ima kombinaciju izuzetno velikog deficita, u kojem prevladava deficit na računu robe, i velikog deficita na računu dohotka (kapitala); drugu grupu čine zemlje kao što su Mađarska, Češka i Poljska, gdje je deficit velik, ali manji nego u prvoj grupi, a stvara se prvenstveno zbog deficita na računu dohotka (dok je račun robe izjednačen ili čak postoji višak); u treću grupu svrstavaju se Slovačka i poslije 2005. Slovenija s deficitom koji je manji od onog baltičkih zemalja i u kojem deficit računa robe i računa dohotka imaju jednak udio. Očigledno, odlučujući faktor je deficit dohotka, točnije, deficit dohotka od kapitala: više kapitala izlazi iz zemlje nego što ga ulazi. Ili, drugim riječima, bruto domaći proizvod uvelike nadmašuje bruto nacionalni proizvod. To je rezultat direktnih stranih investicija (FDI) – od 2003. nadalje odljev profita iz ovih zemalja puno je veći od priljeva novih investicija. Bez sumnje, direktne investicije mogu imati i dobre strane (nova tehnologija, pristup tržištima), no one stvaraju jednu opću karakteristiku (europskih) perifernih društava, a to je neartikuliranost pojedinih dijelova privrede, dok se sredstva od privatizacija ne ulažu u daljnju produkciju nego u potrošnju. Zbog toga nije neobično što ne postoji statistička veza između udjela direktnih FDI-ja u BDP-u i udjela investicija u fiksni kapital u BDP-u, a postoji negativna veza između FDI-ja i rasta BDP-a.¹⁸ Paradoks ovih ekonomija u krizi

17 Ove karakteristike i kategorizaciju preuzimamo iz: J. Mencinger, "The addiction with FDI and current balance balance", *Ekonomski horizonti*, 11, 2009.

18 Ibid.

je da se usprkos padu uvoza zbog smanjenja privredne aktivnosti ne može riješiti ovog deficita: izvlačenje profita u inozemstvo u krizi se, naravno, smanjuje, ali još se više smanjuju investicije.

Drugi glavni faktor periferne pozicije ovih zemalja jest vlasništvo financijskog sektora. Strane investicije ponajviše su išle u sektore telekomunikacija, trgovine i financija, znači usluga. Udio banaka u stranom vlasništvu u ovim zemljama dostiže 98% (tu su iznimke Latvija s 56% i Slovenija s 29%), što je dobar indikator perifernog položaja s izravnim utjecajem na klasnu strukturu, koji ćemo objasniti putem Aminove¹⁹ kritike Marxova objašnjenja kamatne stope. Marx se u svome objašnjenju ograničio konstatacijom da se kamatna stopa određuje igrom ponude i potražnje. Kao što znamo, Marx uvijek odbacuje ovakav tip objašnjenja kao vulgaran i koristi ga samo kao polazište za pravo, naučno objašnjenje, koje vrlo čudno za Marxa, međutim, nije artikulirao No, ako promatramo tržište kredita (novčanog kapitala) izbliza, na strani potražnje nastupaju individualni kapitali, industrijski i drugi, ali na strani ponude ne nalazi se neka druga frakcija kapitala, financijski kapital. Suprotno tome, financijski sektor je kolektivno organizirani kapital, materijalizacija općeg interesa kapitala. A ovi interesi ne postoje u vakuumu, oni proizlaze iz stvarnih uvjeta reprodukcije: kredit – a novac je u krajnjoj instanciji uvijek kredit – nužan je uvjet za proširenu reprodukciju već u Marxovim shemama reprodukcije. To što su nacionalne buržoazije istočne Europe prepustile financijski sektor zapadnom velikom kapitalu – austrijskom, njemačkom, francuskom, talijanskom, belgijskom – znači da su se odrekle kolektivnog upravljanja uvjetima reprodukcije u svojoj jurisdikciji. Zbog toga one dobivaju značaj kompradorske buržoazije, jedne posredničke, podređene buržoazije, a radne mase u tim zemljama ulaze u direktan odnos eksploatacije s kapitalom iz centra.

Sada bi, naravno, trebalo nešto reći o tome kako je Slovenija, koja je do 2003. godine imala uravnoteženu bilancu plaćanja, došla u ovu poziciju kad je deficit 2008., posljednje godine prije krize, dosegao 6,2% BDP-a. Analize o tome nisu napravljene. Jasno je samo to da je u slučaju Slovenije do toga došlo drugim putem, ne toliko ili ne prvenstveno posredstvom FDI-ja, nego putem zaduživanja

19

S. Amin, *The Law of Worldwide Value*, Monthly Review Press, New York, 2010, 61–70.

bankarskog i privatnog sektora u inozemstvu. Poslije toga, kad je Slovenija sredila posttranzicijski dug koji se još bilježi u narodnim računima za 1995. godinu, ona postaje neto vjerovnik, ima više potraživanja nego duga (760 milijuna eura). No, ta se situacija brzo promijenila. Za samo tri godine neto vanjski dug (države, banaka i poduzeća) narastao je na više od 10 milijardi eura. Mehanizam je bio jednostavan: banke su se zaduživale u inozemstvu – bilo je to doba velike likvidnosti na međubankarskom tržištu – da bi onda plasirale kredite na unutrašnjem tržištu. Teško je reći koliko je to rezultat agregata loših individualnih odluka u firmama i bankama, a koliko pogrešne makroekonomske politike. Bilo je tu velikih pogrešaka kad se u doba pregrijavanja privrede primjenjuju procikličke mjere,²⁰ ali bilo je i sasvim pogrešnih poslovnih (investicijskih) odluka poduzeća, što se očituje u naglašenoj zaduženosti sektora poduzeća.²¹ Prema udjelu kredita poduzećima u kreditnom portfelju banaka, Slovenija je između zemalja s eurom uvjerljivo na prvom mjestu (2010. godine čak 53,4%, a prosjek je bio 26,3%),²² dok je neto dug slovenskih poduzeća 2011. bio 115% BDP-a, a prosjek država s eurom tek 81%.²³

Dolaskom krize nastupa izuzetan pad ekonomske aktivnosti poduzeća, naročito izvoznih (-18,85%), pad BDP-a (-7,8%) i zaposlenosti (izgubljeno je 60 000 radnih mjesta). Naročito su pogođeni prerađivački sektor i građevinarstvo. Što se tiče državnih financija, dolazi do stagnacije prihoda (2008. prihodi iznose 43,1% BDP-a, 2009. 42,1%, međutim, u međuvremenu je BDP pao) i povećanja troškova (2009. izdaci iznose 49,1% BDP-a, 2008. su iznosili tek 44,3%). Sada počinje rasti i državni dug koji je prije krize bio tek 22% BDP-a (2008.), a 2012. će narasti na 48,1%.²⁴

Banke, koje su ključ ovog procesa našle su se u teškoj situaciji: poduzeća ne otplaćuju dugove, a vrijednost njihovih vlastitih sredstava smanjuje jer su pale

20 V. Bole, 'Prvo leto evra – pregled gospodarskih dosežkov'. *Gospodarska gibanja*, 399, 2008.

21 V. Bole, J. Prašnikar in D. Trobec: 'Debt Accumulation: Dynamics, Structure and Mechanisms', 2012, u pripremi; *The Slovenian economy: stranded in recovery*, Janez Prašnikar (ur.), Časnik Finance, 2011, Ljubljana.

22 J. Mencinger, 'Razprodaja', *Gospodarska gibanja*, št. 433, 2011.

23 Banka Slovenije, *Finančni računi Slovenije 2006–2011/Financial Accounts of Slovenia 2006–2011*, srpanj 2012, 7.

24 Banka Slovenije, *Price stability report*, listopad 2012, 48: <http://www.bsi.si/en/publications.asp?MapaId=786>, 20. 10. 2012.

cijene nekretnina, vrijednosnih papira i državnih obveznica koje ulaze u njihov portfelj. Usprkos tome, slovenske banke jedno vrijeme djeluju dobro: 2009. se kretanje kredita oporavilo i čak prospješilo. No, onda dolazi do poteškoća: sredinom 2010., čitavu godinu prije Europske centralne banke, Banka Slovenije zaoštava kapitalne standarde (takozvani BASEL III), zbog čega se obustavlja rast kredita, a njihov se opseg počinje smanjivati. Da bi stvari bile još gore, dolazi do pada boniteta države, pa i državnih banaka, što prouzročuje povećanje troškova financiranja. Tu su državne banke nastradale više od stranih, mada se i one sve manje oslanjaju na svoje centrale i čitav se sektor financira iz depozita. Banke, pogotovo inozemne, povlače se iz kreditiranja poduzeća.

Situacija je ozbiljna, no još uvijek su sve banke visoko solventne, udio kvalitetnog kapitala je veći nego što je bio 2007., imaju pozitivan neto dohodak, a u sanaciju ide daleko manje državnih sredstava nego u nekim drugim zemljama (1,6% BDP-a u usporedbi sa 6,7% u Belgiji i 11% u Njemačkoj.²⁵ No, mi smo usprkos tome sada suočeni s idejom o privatizaciji bankarskog sektora kojom bi se vladajuća klasa, slično onima u drugim državama istočne Europe, odrekla upravljanja općim interesima kapitala i zadovoljila se kompradorskom funkcijom. Štoviše, to želi napraviti tako da se državnim novcem saniraju banke. Ideja je jednostavna, zove se loša banka. Stvori se državna agencija koja izda obveznice kojima od banaka (državnih i drugih) otkupi loša potraživanja (to su pretežito krediti koje poduzeća ne mogu otplaćivati). Nakon nekoliko godina agencija će isplatiti vrijednost izdanih obveznica. Jedan dio sredstava bit će njen, to jest onaj koji je uspjela povratiti onih loših potraživanja, a za ono što preostaje garantira država, znači plaća se iz proračuna (i zbog toga raste vanjski dug). Garancije će biti izdane na 4 milijarde; ako bi se od onih loših potraživanja dobilo 50% vrijednosti, ostat će 2 milijarde duga, a uz to se predviđa i dokapitalizacija u iznosu do jedne milijarde eura.²⁶ Zatim će se ovakve sanirane banke prodati stranim investitorima. One u svom portfelju imaju dionice mnogih domaćih poduzeća koja su ili u većinskom ili djelomičnom vlasništvu države, što se uklapa u drugi proces – proces centralizacije upravljanja poduzećima u državnom vlasništvu

25 Velimir Bole, 'Ekonomsko-politični vitez in stvarnost', *Gospodarska gibanja*, 449, 2012.

26 Za detaljniju analizu privrednih kretanja do krize i u krizi s posebnim naglaskom na bankarski sektor i vladinu politiku prema njemu, vidi: Marko Kržan, 'Pregled gospodarske krize v Sloveniji s poudarkom na bančnem sektorju: vzroki, ukrepi, alternative', *Revija Borec*, LXV/2013, Založba Sofia, Ljubljana

(stvaranjem Slovenskog državnog holdinga) i njihove kasnije privatizacije.²⁷ Zar se tu ne radi o jednoj kapitalističkoj klasi i njihovim političkim slugama koji se odriču upravljanja svojim općim interesima prepuštajući stranome kapitalu, a sami se pretvaraju u rentijere?

REZIME I ANEGDOTA ZA KRAJ

Ovaj je članak pokušaj skiciranja klasne dinamike slovenskog društva u proteklih 20 godina, to jest poslije završetka tranzicije i restauracije kapitalizma u Sloveniji. Analiza je izvršena u tri koraka i polazi od tri apstraktna koncepta: kapitalističkog načina proizvodnje, društvene formacije kao sustava različitih načina proizvodnje i svjetskog sistema u kojoj jedna takva formacija zauzima više ili manje centralnu poziciju.

U prvom koraku konstatirana su ograničenja analize slovenskog društva kao čisto kapitalističkog društva. U zemljama kao što je Slovenija, ovakva analiza je suviše apstraktna jer ne vodi računa o ulozi drugih načina proizvodnje i mjestu zemlje u međunarodnoj podjeli rada. Čak i kad bi se ovi problemi prevladali, ostajuveлика metodološka ograničenja zbog ograničenih službenih statističkih podataka. Kad bi i taj problem bio prevladan, mogle bi se primijeniti metode na osnovi kojih je marksistička klasna analiza u posljednjih nekoliko godina postigla znatne rezultate u empirijskom istraživanju. U ovakvoj situaciji istraživanje se svodi na primjenu konvencionalnih kategorija i koncepata kao što su udio nadnica, Gini koeficijent i druge mjere nejednakosti. Pregled ovih indikatora pokazao je da je slovensko društvo, kad je u pitanju raspodjela dohotka, u usporedbi s europskim prosjekom još uvijek dosta egalitarno. Međutim, nejednakost na duži rok ipak raste, dok bi njene efekte moglo ojačati smanjenje zaposlenosti u javnom sektoru te razlika u dostupnosti i kvaliteti usluga socijalne države.

Kad je u pitanju utjecaj krize i političkih mjera njezina rješavanja na klasnu strukturu, zanimljiva su istraživanja sa stajališta dinamike različitih načina

27

Nakon što je napisan ovaj članak, u Sloveniji se vodila žestoka politička borba oko ovih dvaju zakona. Krajem prosinca 2013. je Ustavni sud poništio zahtjev sindikata i parlamentarne opozicije da se o njima državljeni izjasne na referendumu.

proizvodnje i položaja zemlje u svjetskom sistemu. Kad je u pitanju prvo, pokušali smo naglasiti da su mjere štednje, koje su srž ekonomske politike sadašnje vlade, naročito pogodile javni sektor i da se time stvara mogućnost za prvobitnu akumulaciju i širenje sitne robne proizvodnje na područje socijalnih usluga, naročito zdravstva i školstva. Svaka značajnija promjena na tom području značila bi jačanje pozicija tradicionalne sitne buržoazije, dok bi realizacija predviđene masovne privatizacije bankarskog sektora i poduzeća u energetici, trgovini i telekomunikacijama značila pretvaranje birokracije i buržoazije u jednu izrazitijukompradorsku buržoaziju i produblјivanje perifernog položaja zemlje.

Serija masovnih prosvjeda u prosincu i mogućnost stvaranja jačeg političkog pokreta mogli bi preokrenuti ove tendencije ili barem blokirati najradikalnije „reformе“. Međutim, zasad je zemlja na putu koji dobro opisuje jedna anegdota: nedavno su dva visoka slovenska političara bila u posjetu Irskoj i Estoniji. Irska je spašavala privatne banke metodom za koju se zalaže aktualna slovenska vlada i kao rezultat stekla najviši proračunski deficit u Europi te doživjela eksploziju javnog duga. Zbog toga je zemlja bilapisilјena zamoliti za financijsku pomoć EU i MMF. Druga ima za sobom 20 godina masovne depopulacije, ali je jedina zemlja u Europi koja već danas ima proračunski višak i vrlo nizak javni dug. Ako to spojimo, dobivamo zemlju kao što je Slovačka: s 96% stranih banaka, znatnim deficitom tekućeg računa plaćanja, najnižim udjelom nadnica u BDP-u i malo socijalne države. Čitatelj će se možda sjetiti da je sadašnji slovenski premijer u svom prvom mandatu neoliberalnu Slovačku postavio kao primjer koji valja slijediti. Nije nemoguće da će se ova njegova vizija ostvariti u samo dva mandata.

IZMEĐU POSTSOCIJALIZMA I PROTOSOCIJALIZMA

Primož Krašovec

NEOLIBERALNO I KEJNZIJANSKO TUMAČENJE TRANZICIJE

Krajem prosinca 2012. na naslovnoj strani slovenskog desničarskog tabloida Reporter moglo se pročitati: „Slovenija će ili privatizirati banke ili je na putu za Balkan“. Ako pod „Balkanom“ smatramo druge postjugoslavenske zemlje, ta je izjava očigledno suprotna činjenicama. Prema istraživanjima grupe Research on money and finance, udio privatnih banaka u cjelokupnom bankarskom sustavu u Hrvatskoj i BiH veći je od 90%, dok je u Srbiji veći od 80%.¹ Dok je empirijski očigledno lažna, ta izjava svejedno sadrži neku istinu – istinu specifičnog ideološkog projekta koji je pratio i legitimirao promjene u vlasničkoj strukturi i organizaciji proizvodnje u postsocijalističkim gospodarstvima. U toj ideologiji Balkan signalizira sve što odstupa od idealnog modela čistog kapitalizma.

Kulturna i intelektualna zaostalost, kolektivizam i mržnja prema individualizmu i originalnosti, sklonost ka korupciji, lijenosti i inkompetenciji, prevlast niskih strasti, sve su to opreke koje se u toj u posljednja dva desetljeća stotinu puta ponavljanoj ideologiji predstavljaju kao opreke na putu do čistog kapitalizma, definiranog kao kombinacija tržišne meritokracije (gdje se bolji kadrovi uzdižu zbog svojih kompetencija, a ne političkih ili rodbinskih veza) i konkurentnosti koju garantira i može garantirati samo čisti profitni motiv lišen patologija državnog vlasništva i državnih intervencija. Ali, tu se javlja dodatan problem – kako je moguće da je Slovenija do nedavno predstavljala najuspješniji tranzicijski „model“

1 Predrag Četković, „Credit Growth and Instability in Balkan Countries: The Role of Foreign Banks.“ Research on money and finance, dostupno na: <http://researchonmoneyandfinance.org/media/papers/RMF-27-Cetkovic.pdf> (pogledano 20. siječnja 2013).

iako je privatizirala manje banaka i industrije te održala veći javni sektor i višu stopu socijalnih prava nego ostale postjugoslavenske zemlje?

Prema *mainstream* ekonomskim teorijama, uspješnost u tranziciji mjeri se stopom fleksibilizacije tržišta radne snage, privatizacije privrede i liberalizacije financijskog tržišta. To bi trebalo automatski proizvesti opće blagostanje, punu zaposlenost, gospodarski rast i rast nadnica. Po svim tim pokazateljima Slovenija zaostaje za ostatkom nekadašnje Jugoslavije. Međutim, po pokazateljima socijalne sigurnosti, stope zaposlenosti i visine osobnih prihoda, ona je – barem do dolaska kombinacije krize i aktualne neoliberalno orijentirane desničarske vlade – bila u prednosti. S druge strane, Hrvatska, BiH i Srbija puno su više privatizirale, njihovo tržište radne snage je fleksibilnije, njihovi porezi niži i socijalna država mršavija, što nije dovelo ni do gospodarskog rasta ni do socijalnog blagostanja.

Na osnovi tih bazičnih empirijskih činjenica mogli bismo se složiti s kejnzijanskim ekonomistima na margini akademske ekonomije koji, za razliku od neoklasičnog mainstrea, tvrde da je relativna uspješnost „slovenskog modela“ rezultat upravo državnog vlasništva nad strateški važnim industrijama i većinom financijskog sektora, velikog javnog sektora i relativno razvijene socijalne države. Ustvari se radi o klasičnoj polemici između neoliberala i kejnzijanaca o pravom načinu postizanja gospodarske uspješnosti (ako je mjerimo stopom zaposlenosti, rastom i visinom nadnica). Prvi tvrde da se ona postiže poticanjem stanovništva na rad putem smanjenja opsega socijalnih transfera, povećanjem efikasnosti javnih službi putem njihove privatizacije, postizanjem pune zaposlenosti „fleksibilnošću“ tržišta radne snage i snižavanjem nadnica, poticanjem ekonomske aktivnosti snižavanjem poreza i fiskalnom strogoćom. Drugi tvrde obrnuto: umjesto ponude podcrtavaju važnost potražnje – što znači: visoke nadnice i socijalne transfere – te ističu važnost javnog sektora u održavanju društvene infrastrukture (telekomunikacija, prometa) i produktivnosti radne snage (školstvo, zdravstvo). Ali obje strane se slažu da je kapitalizam optimalan ekonomski i općedruštveni sustav. Njihovi se pogledi razlikuju samo po pitanju kako postići da kapitalizam djeluje što efikasnije i da razvije sve svoje potencijale – da li putem autopoeitike demijurškog slobodnog tržišta ili putem strateških državnih intervencija?

Desetljeće relativne uspješnosti Slovenije od kasnih devedesetih do početka krize na prvi pogled potvrđuje kejnzijansku tezu. Ali upravo u vrijeme krize neoliberalni glasovi osnažili su se kako teorijski tako i – dolaskom na vlast desne vlade – politički: klasičnoj balkanološkoj argumentaciji u korist neoliberalnih reformi posljednjih se godina pridružila i tehnokratska. Po toj novoj teoriji, kejnzijanska ekonomska politika može biti kratkoročno uspješna, ali će srednjoročno, zbog pretjerane rastrošnosti države i premale discipline radništva, dovesti do ekonomskog (i time socijalnog) sloma i krize. Dugoročno, kažu neoliberali, oporavak i stabilan razvoj mogući su samo putem fiskalne konsolidacije, novih privatizacija i strukturnih reformi poput reforme tržišta rada i mirovinskih sustava te porezne politike bazirane na ekonomiji ponude (eng. Supply-side). Desetljeće blagostanja bilo je po toj teoriji neodrživo – potrebno je postaviti nove, neoliberalne razvojne temelje, s čim se slažu i Europska komisija i OECD, koji u svojim godišnjim enciklikama nikad ne zaborave opomenuti Sloveniju da po pitanju privatizacija i liberalizacija ima još mnogo manevarskog prostora.

Ali zašto onda, mogli bismo se zapitati, šok-terapija, brza rasprodaja državne imovine, privatizacije, liberalizacija finansijskih tržišta i fleksibilizacija tržišta radne snage nisu bile uspješne u ostalim postjugoslavenskim zemljama? Odgovor neoliberala vjerojatno bi uključivao ponovno posezanje za „balkanološkim“ argumentima – načelno, to je pravi put, ali konkretno nije bio uspješan zbog gramzivosti lokalnih plemenskih poglavica, nedostatka poduzetničkog duha među stanovništvom naviknutim na ovisnost o državi, ukorijenjene korupcije i klijentelizma i sl. Dakle, uz ekonomsku, bila bi potrebna još i kulturna revolucija, a prva je bila neuspješna zbog nedostatka druge.

Ta je ideološka eskivaža na teren moralne filozofije potrebna da bi se netaknutima očuvali ekonomski argumenti u korist neoliberalizma i da bi se kejnzijanski model prikazalo kao utjelovljenje spomenute kulturne i intelektualne zaostalosti i inferiornosti „Balkana“. Sve navodne kulturne patologije Balkana nađu svoje adekvatne institucije u „državnom“ kapitalizmu, velikom javnom sektoru s garantiranim radnim mjestima, državnoj upravi u kojoj se navodno uhljebljuju nesposobni ali politički podobni kadrovi, državnoj kontroli nad velikom industrijom i bankama čime se štiti lokalne „kumove“ koji se plaše strane konkurencije... Balkanističko-neoliberalna ideologija, koja je na prijelomu stoljeća u Sloveniji

izgledala prilično otuđeno od ekonomske i socijalne stvarnosti, u krizi vidi svoju šansu za moralno-ideološki preporod. U procesu europskih integracija, koji je završio ulaskom u EU i preuzimanjem eura, Slovenija je možda već pridobila dovoljno „europskih vrijednosti“ da bi uvođenje neoliberalnih ekonomskih i socijalnih politika – ako se ukine dosadašnji gradualni ili hibridni model kapitalizma – moglo biti uspješno. U svakom slučaju, kako u akademskom tako i u političkom dijelu slovenskog neoliberalnog establišmenta prisutan je pritisak na izvedbu strukturnih reformi ne samo ekonomije, socijale i tržišta rada nego i obrazovanja, medija i kulture, što bi moglo uspostaviti ono što profesor sociologije na privatnom fakultetu i generalni direktor slovenske Uprave za visoko školstvo i znanost Borut Rončević naziva „političkom tehnologijom za drugu republiku.“²

Uza sve razlike i osim što se slažu oko toga da je kapitalizam najbolji ili barem najmanje loš socio-ekonomski sustav, kejnzijanci i neoliberali imaju još nešto zajedničko – nemaju endogene teorije krize. Ni za jedne ni za druge krize u kapitalizmu nisu rezultat njegove unutrašnje dinamike, nego eksternih faktora poput državnih intervencija i gušenja slobode poduzetničke inicijative s jedne strane ili neoptimalno usavršene regulacije koja još uvijek nije u stanju dovoljno kontrolirati „životinjske impulse“ kapitalista s druge. Kad bi bilo neoliberalni bilo kejnzijanski model bio usavršen, krize bi bile savladane, pa kad bi i došlo do pada u poslovnom ciklusu, to bi se moglo brzo i efikasno riješiti ili stimulacijom agregatne potražnje, velikim državnim investicijama i ekspanzivnom fiskalnom politikom ili poticanjem ekonomske aktivnosti putem snižavanja poreza na profit, privatizacijama i smanjenjem javne potrošnje mjerama štednje. Međutim, ako okrenemo perspektivu i uzmemo u obzir treću, nekad prevladajuću a danas sasvim marginalnu marksističku ekonomsku teoriju po kojoj su krize endogene kapitalizmu i proizlaze iz njegove unutrašnje proturječnosti, pokazuje se da su i neoliberalna i kejnzijanska teorija djelomično u pravu, ali – ako ih čitamo zajedno – da su i nedostatne upravo zato što nemaju adekvatnu teoriju krize.

2

Borut Rončević, „Politična tehnologija za drugu republiku.“ Dostupno na <http://brmagazin.blog.com/2011/09/25/politicka-tehnologija-za-drugo-republiko/> (pogledano 20. siječnja 2013.).

KRATKI POVIJESNI PREGLED SLOVENSKE „PRIČE O USPJEHU“

U slučaju Slovenije tri su razlike s obzirom na ostale postjugoslavenske zemlje naročito važne: u Sloveniji se rat sveo na svega nekoliko oružanih okršaja; vlast u ranim devedesetima nije preuzela nacionalističko-reakcionarna, nego liberalno-socijaldemokratska koalicija (koja ju je i održala do 2004.), i ta nije primijenila brzu doktrinu šoka nego tzv. gradualizam koji se sastojao od selektivne i spore privatizacije, očuvanja relativno velikog dijela socijalnih prava iz socijalizma te već spomenutog relativno velikog javnog sektora i udjela državnog vlasništva u gospodarstvu. Uz to, Slovenija je bila tehnološki i industrijski najrazvijenija jugoslavenska republika s punom zaposlenošću, koja je postala samostalna s relativno malim iznosom vanjskog duga.³

Dok je u ostalim postjugoslavenskim zemljama prevladavajuća ideologija u devedesetima, kombinacija nacionalizma i antikomunizma, koristila izvanredno ratno stanje i „zločine“ „nekadašnjeg totalitarnog sustava“ za mobilizaciju stanovništva u podršku šok-terapijama govoreći da se narod mora ujediniti protiv vanjskog neprijatelja i izdržati privatizacije, downsizing industrije i uništavanje socijalnih službi u ime raskidanja i očišćenja od ancien regime, to je u Sloveniji bilo puno manje prisutno. Kao vanjski neprijatelj nisu nastupale konkretne oružane snage nego apstraktni „Balkan“ i povijesno iskustvo pune zaposlenosti, visokih nadnica, univerzalnog zdravstvenog pokrića, besplatnog univerzitetskog obrazovanja i sl., a uzimajući u obzir i to da jugoslavenski socijalizam nije bio represivan – barem ne u istoj mjeri kao režimi „Istočnog bloka“ – nije se dao jednostavno reducirati na „komunistički totalitarizam“. Na ogromnu frustraciju slovenske desnice, lustracija nikad nije provedena i prijetnja „povratka u totalitarizam“ ako se ne provedu brze neoliberalne ekonomske promjene nikad nije bila zaista ideološki funkcionalna.

Poslije prvih ekonomskih i socijalnih šokova tranzicije u prvoj polovini devedesetih, uključujući i slovenski doprinos politikama etničkog čišćenja - brisanje više od 20 000 stanovnika iz registra stalnog boravka 1992., slovenska ekonomska i socijalna politika stabilizirale su se u imitaciju srednjoeuropskog

3

Susan Woodward, *Socialist unemployment*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

(njemačko-austrijskog) korporativizma. Teška i tekstilna industrija su ili propale ili ozbiljno smanjile svoj opseg, a prioritet industrijske politike postala je laka, izvozno orijentirana industrija, organizirana kao podizvođač sastavnih dijelova za strane, prije svega njemačke firme.⁴ Opseg socijalnih prava ostao je sličan kao u socijalizmu, ali se kvantitativni iznos socijalnih transfera s vremenom smanjivao. Država je očuvala vlasništvo nad dijelom industrije, društvenom infrastrukturom te najvećim bankama i osiguravajućim kućama. Sindikati su ostali snažni, većina radništva bila je pokrivena kolektivnim ugovorima i uspostavio se germanski model socijalnog dijaloga s bipartitnim i tripartitnim kolektivnim pregovaranjem.⁵ Nadnice, stopa zaposlenosti i standard potrošnje u drugoj polovini devedesetih i prvoj polovini dvijetisućitih bili su relativno, barem u odnosu na ostale postjugoslavenske zemlje, visoki.

S druge strane, i to najstabilnije i najuspješnije razdoblje slovenske tranzicije imalo je svoju tamnu stranu. Radnici i radnice iz teške i tekstilne industrije, koji su u procesu deindustrijalizacije ostali bez posla, ostali su kronično nezaposleni i siromašni. Nakon liberalizacije tržišta, decentralizirani regionalni gospodarski razvoj svojstven socijalizmu nadomjestila je centralizacija kapitala u nekoliko urbanih središta/regija, prije svega u Ljubljani, dok su se neki drugi gradovi koji su nekad bili industrijska središta (npr. Maribor) pretvorili u postindustrijsku pustinju. Standard je u odnosu na socijalizam prije svega pao u ruralnim područjima, koja je nova kapitalistička „modernizacija“ više-manje zaobišla. Liberalizacijom tržišta radne snage uspostavljeno je paralelno, „sivo“ tržište hipereksploatirane migrantske radne snage u građevinarstvu, industriji i uslužnim djelatnostima. Zdravstvo i školstvo, iako su ostali javni i besplatni, suočavali su se s kroničnom financijskom pothranjenošću koja je bila posljedica paralelnog razvoja privatnih fakulteta i ordinacija s državnim subvencijama.

Prve nevolje za izvozno orijentirani gospodarski model utemeljen na lakoj industriji pojavile su se ulaskom u EU 2004. i preuzimanjem eura 2007. Liberalizacija tržišta i (za moć slovenskog gospodarstva) precijenjena valuta ozbiljno

4 Miroslav Stanojević, „Slovenska tranzicija: Konec konsenzualne demokracije?“, predavanje na Delavsko-punkerskoj univerzi, Ljubljana, 10. ožujka 2011. Snimka dostupna na: <http://dpu.mirovni-institut.si/14letnik/stanojevic2011.php> (pogledano 20. siječnja 2013.).

5 Goran Lukić i Marjan Urbanč (ur.), Smernice za krepitev socialnega dialoga. Dostupno na: <http://www.socialnidialog.si/UserFiles/File/smernice.pdf> (pogledano 20. siječnja 2013.).

su snizile konkurentnost slovenske izvozne industrije, koja je po tehnološkoj razvijenosti, a time i produktivnosti zaostajala za europskim Sjeverom i Zapadom. Preuzimanje eura značilo je i poskupljenje osnovnih životnih namirnica i posljedičan pad realnih nadnica, dok ispunjavanje maastrichtskih kriterija prije početka krize nije bilo problem jer je državni proračun 2007. bio uravnotežen a državni se dug u tom periodu čak snižavao i naglo je skočio tek 2009. (s 22 na 35 posto BDP-a) te otad raste.

Investicijska politika se u okolnostima ubrzane eurointegracije preusmjerila prije svega u poticanje građevinarstva i napuhavanje nekretninskog mjehura. Ulazak u EU značio je i dostupnost jeftinih stranih kredita u godinama prije početka krize. Slovenske su banke iskoristile tu priliku i uzimale kredite u inozemstvu da bi ih plasirale domaćim, prije svega građevinskim tvrtkama. Visoka stopa rasta u godinama prije krize, koja je dosegla i do šest posto godišnje, bila je prividna jer se temeljila na zaduživanju za poticaj neproduktivnog građevinskog sektora, a ne produktivnih industrija. Dolaskom financijske krize izvori jeftinih stranih kredita su presušili, nekretninski mjehur je pukao i velika građevinska poduzeća počela su propadati jedno za drugim. Bankama je ostalo puno nenaplaćenih kredita i počele su pritiskati državu na dokapitalizaciju. Nezaposlenost je u 2011. iznosila 12 posto, najviše u posljednja dva desetljeća, dok je po podacima za istu godinu u riziku od siromaštva ili socijalne isključenosti živjelo 400 000 ljudi ili 20 posto stanovništva. Brojke nezaposlenosti i siromaštva bile bi još mnogo veće da većinu radnika u građevinskom sektoru nisu predstavljali migrantski radnici (većinom iz BiH) s privremenim radnim dozvolama, koji su po kolapsu sektorajednostavno bili deportirani.

Desničarska vlada, koja preuzima vlast u jesen 2011., na vrhuncu krize započinje sa zakašnjelom šok-terapijom: rezovima u zdravstvu, školstvu i kulturi, mirovinskom i radnom reformom, snižavanjem plaća u javnom sektoru, novim zakonom o socijalnoj sigurnosti koji uvodi načela britanskog modela workfare-a snižavanjem poreza na profite te opsežnim i ambicioznim planom privatizacije banaka, telekomunikacija i industrije u državnom vlasništvu. Nagli pad materijalnog standarda i stope socijalne sigurnosti u kombinaciji s autoritarnom vladom koja unilateralno prekida socijalni dijalog i forsira neoliberalne reforme po ubrzanom postupku krajem 2012. i početkom 2013. dovodi do eksplozije

socijalnih i političkih antagonizama. Čini se da je slovenska „priča o uspjehu“ poslije dva desetljeća postsocijalizma završena.

KLASNA I KRIZNA DINAMIKA EUROPSKOG KAPITALIZMA: MARKSISTIČKI POGLED

Za razliku od ortodoksne i heterodoksne (kejnzijanske) ekonomije, marksistička ekonomska teorija krize vidi kao endogene kapitalizmu i nezaobilazne sve dok kapitalizam nastoji biti prevladavajući način produkcije. Zašto? Jedan razlog je tendencija pada profitne stope, prouzrokovana rastom organskog sastava kapitala. Da bi bile konkurentnije na tržištu, pojedinačne firme i kapitalistička industrija kao cjelina teže k povećanju produktivnosti. Budući da je mogućnost povećanja produktivnosti putem intenziviranja radnog procesa i pritiska na radnu snagu da radi brže i efikasnije ograničena, rast produktivnosti prvenstveno počiva na uvođenju novih strojeva, tehnološkim inovacijama i automatizaciji proizvodnje. Automatizacija, koja nije ograničena samo na klasičnu industriju, tj. materijalnu proizvodnju, nego se sve više širi i na uslužne djelatnosti, ima za kapitaliste i dodatnu prednost jer disciplinira radnu snagu putem deskillinga (ono što je prije radio kvalificirani radnik poslije automatizacije mogu raditi manje izučeni radnici) i prijetnje tehnološkom suvišnošću.

Automatizacija ne povećava vrijednost proizvoda – ona u ukupnosti proizvodnje ne zavisi od produktivnosti, odnosno brzine proizvodnje, nego od udjela živog rada u proizvodnji što znači da se povećanjem produktivnosti čak snižava vrijednost pojedinačnih proizvoda jer jednak udio živog rada (odnosno varijabilnog kapitala) u istoj vremenskoj jedinici proizvede više proizvoda. Ali skok u produktivnosti pojedinačnoj firmi samo privremeno omogućava realizaciju ekstraprofita budući da može prodavati proizvode po istoj cijeni kao konkurencija, tj. iznad njihove vrijednosti, i prodati više njih jer ih proizvodi brže – sve dok se inovacija kojom je postigla skok u produktivnosti i time konkurentsku prednost ne proširi po cjelokupnom sektoru. S vremenom se inovacija koja je pojedinačnim firmama omogućavala konkurentsku prednost proširi po cjelokupnom sektoru i podigne generalnu razinu produktivnosti, što tjera firme u potragu za novim inovacijama koje bi dodatno podigle produktivnost.

Loša strana takve logike konkurencije u kojoj firme stalno uvode nove tehnološke inovacije jest rast organskog sastava kapitala, koji se definira kao odnos između udjela konstantnog (strojevi, odnosno industrijska tehnologija) i varijabilnog (živi rad) kapitala. Što je udio varijabilnog kapitala u proizvodnji napretkom automatizacije manji, to je manji i totalni opseg vrijednosti i time viška vrijednosti u ekonomiji. Profitna stopa, definirana kao stopa eksploatacije (višak vrijednosti podijeljen s vrijednošću varijabilnog kapitala) podijeljena s organskim sastavom kapitala + 1, rastom organskog sastava kapitala pada. Kad padne toliko da ugrožava profitabilnost novih investicija, kapitalisti „štrajkaju“ i suzdržavaju se od novih produktivnih investicija. Svoje prihode investiraju ili u financijski sektor (jer ih tamo očekuju viši profiti) ili sjede na novcu. Rezultat je dvostruka kriza – s jedne strane financijska zbog hipertrofije financijskog kapitala bez adekvatne vrijednosne podloge, a s druge investicijski grč, rast nezaposlenosti, slab ili nikakav gospodarski rast, generalno smanjenje ekonomske aktivnosti i prezaduženost.

Tendencija pada profitne stope nije apsolutna i postoje mnoge protutendencije. Jedna je povišenje stope eksploatacije putem pritiska na individualne ili društvene nadnice (novčane socijalne transfere i besplatne socijalne usluge). Druga je potraga za novim tržištima, tj. komercijalna ekspanzija. Treća je pad vrijednosti konstantnog kapitala, koji je – kao i rast organskog sastava kapitala – posljedica uvođenja novih industrijskih tehnologija i automatizacije, koja ne smanjuje samo vrijednost potrošnih nego i kapitalnih dobara. Četvrta je ekspanzija industrijskih modela proizvodnje na područja u kojima je prije prevladavao niski organski sastav kapitala. No u povijesnim okolnostima u kojima tendencija pada profitne stope prevladava nad protutendencijama stvorene su povoljne okolnosti za nastanak krize.

Funkcija krize u kapitalizmu jest očistiti sustav od neproduktivnih i nekonkurentnih kapitala te sniziti nadnice i socijalna prava radnika i time stvoriti povoljne okolnosti za oporavak. Oporavak zavisi prije svega od visine profitne stope – kad je ona dovoljno visoka, kapitalisti će ponovo početi investirati i time započeti novi poslovni krug. U vrijeme recesije propale firme mogu se kupiti jeftino, osiromašena radna snaga pristat će na niže nadnice i manji opseg socijalnih prava, rezervna armija radne snage vršit će vanjski pritisak na zaposlene, panične vlade

će snižavati poreze na kapital, spašavati banke proračunskim novcem i davati subvencije privatnim poduzećima. Osnovni uvjet oporavka profitabilnosti je devastacija kako proizvodnih kapaciteta tako i životnog standarda stanovništva, koju često prati i ograničenje demokracije da bi se mogle provesti „nužne“ mjere štednje, masovna otpuštanja i erozija socijalnih prava.⁶

U ekonomskom razvoju EU od devedesetih do prijenosa krize u EU 2008./2009. možemo primijetiti tri važne protutendencije padu profitne stope. Institucionalna „arhitektura“ EU – čija je monetarna politika rigidna i centralno određena od strane Europske centralne banke, koja je nezavisna od demokratske politike, i čija se fiskalna politika temelji na maastrichtskim pravilima dok je tehnička izvedba prilagodbe tim pravilima supsidijarno prepuštena pojedinačnim državama članicama pod uvjetom da ne prekrše ona osnovna – kao jedino sredstvo prilagodbe na međudržavni konkurentski pritisak ostavlja radništvo. To vodi u koordinirano snižavanje razine radničkih i socijalnih prava, stagnaciju realnih nadnica i fleksibilizaciju tržišta radne snage po cjelokupnoj eurozoni.⁷ S povećanjem stupnja eksploatacije prva je već u devedesetima započela ekonomski najснаžnija zemlja EU Njemačka i time izvršila konkurentski pritisak na ostale zemlje koje su pokušavale i još uvijek na sve načine pokušavaju obuzdati rast troškova rada i razvoj socijalne države.⁸ Međutim, početni položaj središnjih zemalja eurozone (Njemačke, Austrije, zemalja Beneluksa, Francuske) puno je bolji jer su još u početku procesa neoliberalnih eurointegracija imale opsežniju i razvijenu socijalnu državu i time više manevarskog prostora, dok u siromašnijim socijalnim državama europske periferije već i malo sniženje socijalnih prava znači velik porast siromaštva, društvene isključenosti i socijalnih nemira.

Drugo, za centar EU također je karakteristična neomerkantilistička ekonomska politika, koja se temelji na izvozno orijentiranoj proizvodnji.⁹ Tako se istovremeno ekspanzijom vanjske trgovine rješava problem niske efektivne domaće

6 David McNally, „The Continuing Global Slump.“ Dostupno na: <http://davidmcnally.org/?p=545> (pogledano 20. siječnja 2013.).

7 Werner Bonefeld, „Class and EMU.“ *The Commoner* 5, 200). Dostupno na: <http://www.commoner.org.uk/bonefeld05.pdf> (pogledano 20. siječnja 2013.).

8 Costas Lapavistas et al., *Crisis in the Eurozone*. Verso, London, 2012.

9 Riccardo Bellofiore, Francesco Garibaldi i Josphe Halevi, „The Global Crisis and the Crisis of European Neomercantilism.“ *Socialist Register* 47, 2011.

potražnje, koja bi za privatni sektor mogla predstavljati realizacijski problem, i pada profitne stope. Važno je napomenuti i da u godinama prije krize Njemačka i druge zemlja centra EU nisu izvezile samo proizvode nego i kredite, čime su poticale i financirale potražnju za svojim proizvodima na periferiji.

U valovima privatizacije, karakterističnima za europski ekonomski razvoj od devedesetih nadalje,¹⁰ i nešto kasnijoj ekspanziji kulturnih i kreativnih industrija možemo primijetiti treću protutendenciju. Privatizacija zdravstva, školstva i javnog dijela kulture znači uključenje novih radno intenzivnih područja u proces akumulacije kapitala i otvaranje prostora za „racionalizaciju“ i „modernizaciju“ putem „novog javnog upravljanja“ i uvođenja novih, prije svega informacijskih i komunikacijskih tehnologija. Privatizacijom, recimo, zdravstva u zemljama u kojima je ono prije bilo javno stvara se sasvim novo tržište, pa privatne zdravstvene firme u početku mogu poslovati s relativno niskim organskim sastavom kapitala, odnosno imaju mnogo manevarskog prostora za uvođenje novih industrijskih tehnologija i načina rada, dok je u kulturno-kreativnom sektoru konkurencija organizirana više putem decentralizacije proizvodnje i prekarizacije radnika, gdje se nezavisne male radno intenzivne proizvodne jedinice međusobno takmiče u samoeksploataciji.

Te su protutendencije u godinama prije dolaska krize u Europu uspjele stabilizirati europski kapitalizam, ali na proturječan način. Ta se stabilnost temeljila na niskom rastu u centru i kreditnoj ekspanziji na periferiji, stagnaciji realnih nadnica, postupnoj eroziji socijalnih država, napuštanju welfare i instalaciji workfare socijalnih režima te koncentraciji tehnološkog cutting edgea u centru. Prijenos krize iz SAD-a razotkrio je krhkost te stabilnosti. Vanjska trgovina Njemačke u 2009. se ozbiljno poljuljala, zbog čega je narastao pritisak na periferiju da vrati svoje dugove, čime bi se kompenzirao pad prihoda od trgovine. Zbog presušena kreditnih tokova srušio se na kreditima temeljen rast mediteranske periferije. Dio istočnoeuropske periferije vezan uz njemačku industriju (zajedno sa Slovenijom) pretrpio je posljedice industrijskog downsizinga u centru. Recesija je centar EU pogodila mnogo manje od periferije, ali se on sad zbog pada kupovne moći

10

Marica Frangakis et al. (ur.), *Privatization against the European Social Model*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.

periferije susreće s problemom realizacije. Budući da političke elite centra nisu spremne na kejnzijansko poticanje domaće potražnje fiskalnom ekspanzijom i povišenjem nadnica, profiti se stvaraju pljačkanjem mediteranske periferije, prije svega Grčke. Dugotrajno stagniranje i kasniji nagli pad životnog standarda rezultirao je eskalacijom društvenih nemira i usponom krajnje desnice i neo-fašističkih tendencija. Ne samo slovenski nego i cjelokupni europski kapitalizam izgubio je svoje ljudsko lice, odnosno, bolje rečeno, ljudsku masku.

KAPITALIZAM 'SA SLOVENSKIM KARAKTERISTIKAMA'

Primijenimo sad širi kontekst europskog kapitalizma i marksističku teoriju krizne i klasne dinamike kapitalizma ponovo na slučaj Slovenije. Jedno od problematičnijih povijesnih naslijeđa mladog slovenskog kapitalizma bila je niska produktivnost industrije. Razlog za nisku produktivnost bio je dvostruk: industrijski radnici u socijalizmu su navikli na ležeran tempo rada jer su u samoupravljanju koristili svoju društvenu moć za snižavanje intenzivnosti rada, produživanje slobodnog vremena i povišavanje svojih novčanih prihoda. Međutim, niska produktivnost nije – kako tvrde liberalni kritičari – nužan i neophodan rezultat socijalizma, nego su u specifičnom povijesnom kontekstu vlastite odvojenosti od mogućnosti i sposobnosti utjecanja na generalno društveno planiranje radnici odabrali snižavanje intenzivnosti rada i povišavanje nadnica.¹¹ Drugi aspekt niske produktivnosti bila je relativno niska tehnološka razvijenost industrije, koja je u osamdesetima izgubila korak s razvijenim kapitalističkim zemljama.

Niska produktivnost već bi u protekcionističkom tipu državno reguliranog kapitalizma bila problematična, a još problematičnija postaje kod male, otvorene i izvezno orijentirane ekonomije. U tim okolnostima se pretvara u nisku konkurentnost na međunarodnom tržištu. U odsutnosti bilo čega nalik Marshallovu planu za tranzicijske zemlje ili tehnološkim transferima sa Zapada koji su pomogli uspon azijskih tigrova u osamdesetima, Slovenija nije mogla primijeniti azijski model visokotehnološkog izvezno orijentiranog razvoja. Dijelovi industrije tako su

11 Michael Lebowitz, Build it Now, Monthly Review Press, New York, 2006, str. 73–85.

bili prepušteni propadanju, dok su se dijelovi preorijentali na podizovačku proizvodnju niskotehnoloških poluproizvoda za strana tržišta.

Problem s tehnologijom u kapitalizmu nije samo (potencijalno) snižavanje profitne stope, nego su tehnološke inovacije nužne i za povećavanje relativnog viška vrijednosti. Budući da povećanje produktivnosti unutar fiksnog radnog dana snižava društveno potrebno vrijeme u kojem radnici rade za vlastitu reprodukciju i povećava opseg vremena u kojem rade za kapitalista, time se povećava i opseg viška vrijednosti. Tehnološki razvoj, koji znači rizik od pada generalne profitne stope, istovremeno je jedini način za povećanje individualnih profita, odnosno relativnog viška vrijednosti. Rast produktivnosti može se donekle postići reorganizacijom radnog procesa, fleksibilizacijom tržišta radne snage i discipliniranjem radne snage da pristane na intenzivniji rad, što su sve mjere koje su u posljednjih dvadeset godina bile prisutne u Sloveniji, ali rezultati su siromašni u usporedbi s tehnološki intenzivnim razvojem. Drugi način kompenzacije za nisku tehnološku razvijenost je razvoj niskonadničnog radno intenzivnog sektora, gdje sama niska razina nadnica omogućava dovoljno visoke profite da automatizacija nije nužna ili se čak ne isplati. Niske nadnice u tom se slučaju nadopunjuju brutalnim radnim tempom i produživanjem radnog dana, odnosno vraćanjem na akumulaciju kapitala putem apsolutnog viška vrijednosti. To je „razvojni model“ Bangladeša, Filipina, Indokine ili Malezije.

Slovenski kapitalistički razvoj išao je istovremeno u sva tri pravca, što je rezultiralo izrazitom segmentacijom radničke klase. S jedne je strane na nekim područjima, npr. u farmaceutskoj industriji, visokotehnološki proboj u „društvo znanja“ uspio. Rezultat je nekoliko uspješnih visokotehnoloških poduzeća s dobro plaćenim radnicima, ali ne i proboj u cjelokupnom stupnju tehnološke razvijenosti gospodarstva, koje je podijeljeno na manjinu tehnološki visoko i većinu nisko razvijenih sektora. Tehnološki zaostatak posebno je očit na ključnim područjima: Slovenija nema svoju proizvodnju na području informatike, robotike ili telekomunikacija.

S druge strane, radnička klasa je u Sloveniji u devedestima bila preorbena i previše dobro sindikalno organizirana da bi se uspjela nametnuti brza i drastična reorganizacija radnih procesa ili radikalno sniženje nadnica. Odgovor države i kapitala bio je razvoj paralelnog i izrazito prekariziranog tržišta radne snage u

koje su uključeni mladi kreativci, kulturnjaci, novinari, dizajneri i sl., koji rade za niske honorare bez ikakve socijalne sigurnosti Generalna strategija kapitalističke klase u Sloveniji u vrijeme tranzicije bila je da se zbog otpora sindikata dopusti relativno visok stupanj sindikalne pokrivenosti i socijalne sigurnosti stalno zaposlenih radnika, ali da se istovremeno ista prava i sigurnost uskraćuju novopridošlima na tržište radne snage, posebno na novouspostavljenim ekonomskim područjima poput urbane kulture, kreative i publicizma. Tako su i privatne firme i javne institucije na svoje platne liste s vremenom dodavale sve više sindikalno nepokrivenih prekrasnih mladih radnika. Broj zaposlenih na pola radnog vremena i na određeno vrijeme tako se u Sloveniji u razdoblju između 1997. i 2007. udvostručio te je 2007. bio među najvišima u EU, kao i stupnjevi izgorjelosti i stresa povezani s nestalnim radnim uvjetima.¹² U vrijeme krize taj se udio smanjio jer su i firme i javne institucije zbog smanjenja prometa ili proračunskih rezova prvo otpuštale baš te radnike.

S treće strane, dio industrije, nisko plaćenih uslužnih djelatnosti (poput čišćenja, sigurnosnih službi, prodaje u supermarketima i sl.) i, prije svega, građevinski sektor počeli su sve više unajmljivati migrantske radnike, najviše iz BiH i Srbije. Putem manipulacije vizama i radnim dozvolama, koju je omogućio prelazak u schengenski režim, taj je dio radničke klase bio hipereksploatiran, a njihovi radni uvjeti i plaće blizu tamnoj strani „azijskog modela“.

Državna ekonomska i socijalna politika Slovenije tijekom tranzicije sastojala se odpostupnog i djelomičnog snižavanja poreza na kapital i najviše osobne prihode, smanjenja iznosa socijalnih doprinosa koje pokriva poslodavac i više valova privatizacija. Sve to je donekle omogućavalo relativnu profitabilnost gospodarstva, ali nije moglo kompenzirati odsutnost visokotehnološkog razvoja karakterističnog za razvijene kapitalističke zemlje. Dok je u preostalim postjugoslavenskim zemljama odgovor vlada na tehnološku zaostalost i time međunarodnu nekonkurentnost bio dopustiti propadanje industrije, društvene infrastrukture i standarda stanovništva, u Sloveniji je bio kejnzijski – pokušati očuvati što veći udio države u gospodarstvu, bankama i infrastrukturi, ali i što

12

Urad za makroekonomske raziskave, Poročilo o razvoju 2009. Dostupno na: http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/pr/2009/por2009.pdf#17 (pogledano 20. siječnja 2013.), str. 37.

veći dio privatnog gospodarstva u rukama domaćih uprava (većina privatizacija u Sloveniji bila je interna, dok je stopa direktnih stranih investicija uvijek bila niska) i time unatoč ne baš najvišoj profitabilnosti gospodarstva održavati relativno visoku stopu ekonomske aktivnosti i zaposlenosti. U nedostatku tehnoloških kapaciteta, ekonomski razvoj išao je u smjeru radno intenzivnih sektora koji su se s vremenom djelomično „industrijalizirali“ primjenom uvezenih suvremenih tehnologija.

Generalno gledano, Slovenija je u kratkom dvadesetogodišnjem razdoblju prošla kroz obje faze kapitalističkog razvoja svojstvene europskom kapitalizmu poslije Drugog svjetskog rata: fazu relativnog blagostanja i rasta te fazu neoliberalne kontrarevolucije i, kako izgleda, dugotrajne recesije. To nam pokazuje da ni „slovenski model“ ni po čem nije imun na opća proturječja kapitalizma i da je njegov uspjeh potrajao samo do prve krize. Zbog nejednakog regionalnog razvoja karakterističnog za kapitalizam zemlje na periferiji nisu nositelji nego preuzimateljioptiče razvojne dinamike. Slovenija ničim nije sudjelovala u generiranju aktualne krize – slovenske su banke konzervativne i nisu davale subprime kredite niti su poslovale s toksičnim vrijednosnim papirima; tehnološki razvoj bio je preograničen da bi organski sastav kapitala previše narastao i ugrozio profitnu stopu; zaduženost države bila je prije dolaska krize daleko ispod prosjeka EU i još uvijek je u okviru maastrichtskih kriterija. Ali sama otvorenost tržišta i priključenost na međunarodnu kapitalističku trgovinu i financijske tokove znači da nužne krize, koje po pravilu počinju u centru, Sloveniju neće zaobići. No može li recesija, nakon što uništi dovoljno nekonkurentnih pojedinačnih kapitala i prilično snizi troškove rada, dovesti do novog uspona i preporoda slovenske priče u uspjeh? To je teško vjerovati. Pritisak Europske komisije i OECD-a u korist permanente štednje prevelik je, i bez radikalnih političkih promjena bit će teško, ako ne i nemoguće, ukinuti neoliberalne strukturne reforme usvojene u vrijeme recesije, što znači da ni eventualni oporavak ne bi imao velik utjecaj na stopu zaposlenosti i blagostanja stanovništva, kao što je to slučaj u SAD-u. Veća integracija u europski odnosno svjetski kapitalizam znači i veći pritisak na radništvo i socijalnu državu, i teško je vjerovati da će čak i u slučaju oporavka biti moguće računati na povratak kejnzijanskih socijalnih i ekonomskih politika. Problem Slovenije danas nije njena blizina Balkanu nego njena prevelika europeiziranost. S druge strane, rješenje se ne nalazi u aminovs-

kom delinkingu od svjetskih tokova kapitala,¹³ što bi predstavljalo ekonomsko i političko samoubojstvo,¹⁴ nego u koordiniranom radikalnom preokretu ulijevo na europskoj razini.¹⁵

ZAŠTO KAPITALIZAM NE RADI ČAK I KAD RADI I KAKVE SU ALTERNATIVE

Borba za socijalističku alternativu danas je možda teža i napornija nego ikad. Djelomično je tako zbog neuspjeha i ideološke diskreditiranosti realno postojećih socijalizama, a djelomično zbog toga što je Europa danas ujedinjena na osnovi izrazito antisocijalističkih načela i putem institucija (ako izostavimo poneke puko retoričke referencije na „europski socijalni model“)¹⁶ izvan demokratske kontrole.¹⁷ Kejnzijsko-socijaldemokratske alternative neoliberalnom kapitalizmu zbog nedostupnosti radikalnijih socijalističkih alternativa izgledaju privlačne i realističnije. Razvijena socijalna država, državne investicije u prioritetne sektore razvoja, uspostavljanje pune zaposlenosti i povećanje minimalne plaće sigurno su važni politički ciljevi i zaslužuju svu podršku, ali ničim ne sputavaju niti tendenciju kapitalizma k periodičnim destruktivnim krizama koje, između ostalog, poništavaju postignuća socijaldemokratskih borbi unutar kapitalizma niti uvjete zaoštrene međunarodne konkurentnosti koja stalno vrši pritisak na individualne i društvene nadnice.

Ali napravimo misaoni eksperiment i pretpostavimo da je socijal-kejnzijski kapitalizam u jednoj zemlji moguć te da državna regulacija, discipliniranje kapitala i održavanje visoke stope efektivne potražnje mogu ako već ne spriječiti, onda barem olakšati krize i ubrzati oporavak. Osnovni marksistički argument zašto se vrijedi boriti za socijalizam čak i u jako nepovoljnim okolnostima zavisi od uspješnosti kritike kapitalizma čak i kad on radi, u (hipotetičnoj) situaciji pune

13 Samir Amin, *Evrocentrizem*, Sophia, Ljubljana, 2009.

14 John Grahl, „North Korea by the Acropolis. Workers' Liberty. Dostupno na: <http://www.workersliberty.org/story/2012/11/07/north-korea-acropolis> (pogledano 20. siječnja 2013.).

15 Michel Husson, *Čisti kapitalizam*, Sophia, Ljubljana, 2012.

16 John Grahl, „The End of Social Europe?“ *State of Nature*. Dostupno na: <http://www.stateofnature.org/theEndOfSocialEurope.html> (pogledano 20. siječnja 2013.).

17 Dean Baker, „Tiranija Europske centralne banke.“ *Slobodni filozofski*. Dostupno na: <http://www.slobodnifilozofski.com/2011/05/dean-baker-strahovlada-ecb.html> (pogledano 20. siječnja 2013.).

zaposlenosti, visokih nadnica, progresivne porezne politike i razvijene socijalne države. Pritom je važno podcrtati da borba za socijalizam nikako ne isključuje istovremene borbe za socijalizaciju kapitalizma. Dapače, borba za socijalizaciju kapitalizma je razvijanje upravo onih društvenih institucija koje po Marxu predstavljaju sjeme budućeg društva unutar postojećeg, samo što u socijalističkoj perspektivi – za razliku od socijaldemokratske – socijalizacija kapitalizma ne predstavlja konačni cilj nego tek početno polazište za dugoročnu borbu.

Najvažnija u toj kritici je činjenica da čak ni izrazito socijalizirani kapitalizam ne otklanja klasnu podjelu društva i podređenost jedne klase drugoj. Bez obzira na stopu zaposlenosti ili razinu razvijenosti socijalne države, radnička klasa u kapitalizmu objekt je eksploatacije i rad je realno supsumiran pod kapital. Radnička klasa nema pristupa višku vrijednosti stvorenom u procesu proizvodnje i da njime ne upravlja. Čak i ako su porezi na kapital visoki i progresivni, a većina državnog proračuna se koristi na socijalne usluge poput školstva, zdravstva i socijalnog rada, taj je način redistribucije društvenog bogatstva još uvijek otuđen jer redistribucijom ne upravljaju mase same, nego specijalizirane, od masa odvojene državne institucije koje s društvenim potrebama koje bi trebale zadovoljavati nisu suočene direktno, demokratskom participacijom radništva, nego indirektno, objektivizacijom radničke klase putem statistike i birokratske kontrole.

Dakle, za početak puta u socijalizam nisu dovoljne samo ekonomske mjere poput povišenja poreza na kapital ili oštrije regulacije financijskog sektora, nego i demokratizacija, debirokratizacija i socijalizacija institucija koje vrše društvenu redistribuciju te njihovo približavanje realnim a ne statistički aproksimiranim ljudskim potrebama. Isto vrijedi i za planiranje unutar ekonomskog polja. Dok kejnzijanci vjeruju u načelnu racionalnost kapitalista koju je potrebno samo ponešto usmjeravati putem državnih subvencija, poreznih poticaja i manipulacije kamatnim stopama, osnovni je socijalistički zahtjev socijalizacija investicijske politike i demokratsko odlučivanje radnika o tome u što, koliko i na kakav način će se investirati te kakav će se omjer viška vrijednosti redistribuirati putem društvene nadnice, kakav za povišenje plaća i kakav za nove investicije. Ukratko, demokratsko radničko samoupravljanje, koje nije nepoznato i sasvim je moguće i unutar kapitalizma.

Doduše, to ostavlja pitanje vanjskog konkurentskog pritiska koji radnike, čak i ako su vlasnici i upravljači pojedinih poduzeća, prisiljava da se i sami ponašaju kao kapitalisti, da discipliniraju i eksploatiraju sami sebe. Jednako bitno pitanje, koje ovaj put također ostavljamo po strani, jest pitanje adekvatnog obrazovanja radnika, jer oni – kako je pokazalo povijesno iskustvo jugoslavenskog socijalističkog samoupravljanja – u nedostatku znanja potrebnog za vođenje investicijske politike tendiraju k maksimizaciji vlastitih prihoda, što može biti štetno za općedruštveni razvoj.¹⁸

Po pitanju realne supsumcije, ako u kapitalizmu i postoje puna zaposlenost i visoki standard individualne potrošnje, radnici zbog toga nisu ništa manje odvojeni od utjecaja na to kako je organiziran radni proces, kakvi se strojevi koriste te kamo i kome se distribuiraju proizvodi. Socijalistička se politika ne može zadovoljiti perpetuacijom organizacije proizvodnje u kojoj su radnici sustavno deformirani, reducirani na privjesak stroja, odvojeni od svojih punih kreativnih i produktivnih potencijala i prepušteni društvenoj podjeli rada koja ih odvaja kako od drugih producenata tako i od potrošača njihovih proizvoda.

Na temelju činjenice da ni puna socijalizacija kapitalizma ne otklanja eksploataciju i realnu supsumpciju, možemo zaključiti da kapitalizam ne radi i kad radi i iako je nužno njegovu neoliberalnu verziju kratkoročno socijalizirati, dugoročno ga moramo smijeniti s humanijim i pravednijim oblikom organizacije društvene produkcije i reprodukcije. Ali zašto u borbi za tu smjenu inzistirati baš na socijalizmu koji je već imao povijesnu šansu i nije se baš iskazao? Zar zaista želimo riskirati ponavljanje političko-ekonomskog sustava koji se često povezuje s državnom represijom, ukidanjem političkih sloboda i dugim redovima za osnovne životne namirnice? Zar ne postoje suvremeniji i bolji alternativni prijedlozi za život poslije kapitalizma?

Pogledajmo redom nekoliko najistaknutijih alternativnih antikapitalističkih prijedloga. Jedan je autonomizam, ako ga definiramo kao borbu za mijenjanje svijeta bez borbe za vlast, organiziranjem autonomnih zajednica na distanci i od države i od kapitala. Taj pristup zaobilazi „pitanje partije“ tako što se jed-

18

Michael Lebowitz, *The Socialist Alternative*, Monthly Review Press, New York, 2010.

nostavno pretvara da problem organizacije efektivne političke formacije koja je u stanju ugroziti dominantne političke i ekonomske forme kapitalizma ne postoji, i traži spas u autonomnom eskapizmu. Ali bez širenja područja borbe autonomni eskapizam može postići samo ono što de Angelis naziva samoupravnim siromaštvom u skvotovima ili poljoprivrednim komunama. Ako ne interveniramo u prostor državne politike nego ga prepustimo strankama kapitala i ako ne interveniramo u kapitalistički sustav proizvodnje nego gradimo svoj paralelni drukčiji svijet pored njega, onda je naša autonomna proizvodnja – iako može biti organizirana na nekapitalistički i neotuđeni način – svedena na žonglerstvo, probe loših bendova, popravljjanje bicikala, fotokopiranje fanzina i uzgoj organskih rajčica, dok kompjutere i avione još uvijek proizvode iskorištavani radnici koji rade za kapitaliste. To ne znači da moramo oživjeti tradiciju nedemokratskih, birokratiziranih i centraliziranih komunističkih partija, nego da moramo pronaći metodu interveniranja kako u polje države tako i u polje kapitalističke proizvodnje na način koji neće ponavljati greške iz prošlosti i koji će biti u stanju uključiti nove inicijative i politička pitanja koja nadilaze okvire starih socijalističkih političkih ideologija.¹⁹ Pretvarajući se da ne postoji, pitanja organizacije ne rješavamo, dapače.

Drugi pokušaj „postsocijalističke“ borbe protiv kapitalizma je sindikalna borba. Ona nije bez emancipatornih potencijala, ali je trenutačno njen najveći problem ograničenost ideologijom i praksama socijalnog dijaloga.²⁰ Socijalni dijalog je u kontekstu neoliberalne ofenzive na radnička prava i socijalnu državu samo eufemizam za „proizvodnju pristanka“ sindikata na neoliberalne reforme i mjere štednje, što je proces u kojem inicijativu ima kapitalistička klasa. Dok se sindikati ne politiziraju i ne odustanu od strogo tehničkih pitanja visine plaća i radnih uvjeta, dok se ne povežu sa širim antikapitalističkim društvenim pokretima i dok ne zauzmu radikalnije političke stavove, u socijalnom dijalogu uvijek će biti u defenzivi.²¹ To znači da ponekad mogu referendumima i generalnim štrajkovima blokirati poneku neoliberalnu mjeru, ali da će iz većine pregovora izaći poraženi po principu „mi ustupamo nešto, ali morate i vi odustati od nečega“.

19 Hillary Wainwright, „Transformative Power: Political Organization in Transition.“ *Socialist Register* 49 (2013).

20 Asbjorn Wahl, *The Rise and Fall of the Welfare State*. Pluto Press, London, 2011.

21 Kim Moody, *Workers in a Lean World*. Verso, London, 1997.

Dok je inicijativa u socijalnom dijalogu na strani kapitala, dok su poslodavci oni koji planiraju i predlažu promjene i reforme, sindikati mogu samo usporiti, ali ne i spriječiti neoliberalnu politiku. No, ako se politiziraju i povežu s novim antikapitalističkim pokretima, sindikati mogu iskoristiti instituciju socijalnog dijaloga i preokrenuti je u svoju korist.

Treća antikapitalistička inicijativa koja želi nadići kapitalizam bez ponavljanja grešaka povijesnog socijalizma je tzv. održivi razvoj, koji uključuje mjere poput uvođenja univerzalnog temeljnog dohotka (UTD), banaka vremena i socijalnog poduzetništva. Kod svake od tih mjera problematično je pitanje predstavlja li stvarno (suvisliju) alternativu kapitalizmu.

UTD, iako na prvi pogled simpatičan, pretpostavlja regresiju s obzirom na povijesni razvoj kapitalističke socijalne države, budući se ona temeljila na dekomodifikaciji i univerzalnoj dostupnosti socijalnih usluga kao upotrebnih vrijednosti, dok se UTD temelji na društvenoj redistribuciji putem novčanih socijalnih transfera. Ako bi UTD bio novčana kompenzacija za nezaposlenost ili siromaštvo, to već postoji u obliku socijalne pomoći. Ako bi bio univerzalni dodatak plaći čak i za zaposlene i bogate, onda je teško vidjeti u čemu se sastoji njegova progresivnost u usporedbi s klasičnom radničkom borbom za više nadnice za radnike i više poreze za kapital. Ako bi predstavljao dodatak postojećim javnim socijalnim uslugama ili čak njihovu smjenu, onda je štetan i socijalno regresivan te bi prvenstvo morala imati borba za očuvanje i širenje polja univerzalno dostupnih javnih usluga kao upotrebnih vrijednosti.

Banke vremena zapravo su neoprudonistička mjera i sadrže iste probleme kao i klasični prudonizam. Radni doprinos jednog pojedinca društvu ne može se direktno mijenjati za doprinos drugog, jer se vrijednost u kapitalizmu ne temelji na vremenu konkretnog individualnog rada nego na društveno potrebnom radu za proizvodnju određene robe, a on se pak temelji na prosječnom općedruštvenom stupnju produktivnosti. Pokušaj da se novac kao sredstvo društvene razmjene zamijeni vremenom konkretnog individualnog rada doveo bi do problema s

koordinacijom prema kojima bi i slobodnotržišni sustav, kojem mnogi kritičari spočitavaju anarhičnost, ispao savršeno racionalan.²²

Socijalno poduzetništvo samo je eufemizam ili ljudsko lice za socijalnu politiku „workfare“. Zašto bismo invalide, siromašne, duševno bolesne i druge marginalne društvene skupine tjerali na tržište rada, bilo ono „socijalno“ ili ne, ako već postoje institucije socijalne države koje bi im mogle nuditi život nezavisan od nadničnog rada? I taj je prijedlog regresivan u odnosu na postojeće društvene institucije i prakse unutar kapitalizma.

Pitanja alternative kapitalizmu i kritičke rasprave o načinima borbe protiv njega te organizacije društvenog života poslije kapitalizma nisu akademska nego presudna politička pitanja sadašnjosti. Analitička i strateška nedostatnost neoanarhističkih i neosocijaldemokratskih alternativa pokazuje da se teorijski i strateški suvise alternative kapitalizmu još uvijek nalaze u polju marksističke teorije i socijalističke politike. Ako je prevladavajuća ideologija dvaju desetljeća postsocijalizma bila da privatizacije, tržišne reforme i ukidanje socijalnih prava nemaju alternativu, danas je očigledno da kapitalizam sam nije opcija, da je povijesno iscrpljen i da ne može garantirati društveni razvoj i napredak. Možda je eskalacija i sve odlučnija politička artikulacija aktualnih ustanaka i pobuna širom Europe znak da smo iz postsocijalizma prešli u protosocijalizam.

LITERATURA

Amin, Samir, *Evrocentrizem*, Sophia, Ljubljana, 2009.

Baker, Dean, „Tiranija Europske centralne banke“ *Slobodni Filozofski*. Dostupno na:
<http://www.slobodnifilozofski.com/2011/05/dean-baker-strahovlada-ecb.html>
(pogledano 20. siječnja 2013.).

Bellofiore, Riccardo, Garibaldo, Francesco i Halevi, Joseph: „The Global Crisis and the Crisis of European Neomercantilism.“ *Socialist Register* 47 (2011).

Bonefeld, Werner, „Class and EMU.“ *The Commoner* 5 (2002). Dostupno na: <http://www.commoner.org.uk/bonefeld05.pdf> (pogledano 20. siječnja 2013.).

Četković, Predrag, „Credit Growth and Instability in Balkan Countries: The Role of Foreign Banks.“ *Research on money and finance*, dostupno na: <http://researchonmoneyandfinance.org/media/papers/RMF-27-Cetkovic.pdf> (pogledano 20. siječnja 2013.).

Frangakis, Marica et al. (ur.), *Privatization against the European Social Model*, Palgrave Macmillan, Basingstoke, 2009.

Grahl, John, „The End of Social Europe?“ *State of Nature*. Dostupno na: <http://www.stateofnature.org/theEndOfSocialEurope.html> (pogledano 20. siječnja 2013.).

Grahl, John, „North Korea by the Acropolis. Workers' Liberty. Dostupno na: <http://www.workersliberty.org/story/2012/11/07/north-korea-acropolis> (pogledano 20. siječnja 2013.).

Hudis, Peter, *Marx's Concept of the Alternative to Capitalism, Historical Materialism*, London, 2012.

Husson, Michel, *Čisti kapitalizem*, Sophia, Ljubljana, 2012.

Lapavitsas, Costas et al., *Crisis in the Eurozone*. Verso, London, 2012.

Lebowitz, Michael, *Build it Now*, Monthly Review Press, New York, 2006.

Lebowitz, Michael, *The Socialist Alternative*, Monthly Review Press, New York, 2010.

Lukić, Goran i Urbanč, Marjan (ur.), Smernice za krepitev socialnega dialoga. Dostupno na:

<http://www.socialnidialog.si/UserFiles/File/smernice.pdf> (pogledano 20. siječnja 2013.).

McNally, David, „The Continuing Global Slump.“ Dostupno na: <http://david-mcnally.org/?p=545> (pogledano 20. siječnja 2013.).

Moody, Kim: *Workers in a Lean World*. Verso, London, 1997.

Rončević, Borut, „Politična tehnologija za drugo republiko.“ Dostupno na: <http://brmagazin.blog.com/2011/09/25/politicka-tehnologija-za-drugo-republiko/> (pogledano 20. siječnja 2013.).

Stanojević, Miroslav, „Slovenska tranzicija: Konec konsenzualne demokracije?“, predavanje na Delavsko-punkerskoj univerzi, Ljubljana, 10.3.2011. Snimka dostupna na:

<http://dpu.mirovni-institut.si/14letnik/stanojevic2011.php> (pogledano 20. siječnja 2013.).

Urad za makroekonomske raziskave, Poročilo o razvoju 2009. Dostupno na: http://www.umar.gov.si/fileadmin/user_upload/publikacije/pr/2009/por2009.pdf#17 (pogledano 20. siječnja 2013.).

Wahl, Asbjorn, *The Rise and Fall of the Welfare State*. Pluto Press, London, 2011.

Wainwright, Hillary, „Transformative Power: Political Organization in Transition.“ *Socialist Register* 49 (2013).

Woodward, Susan, *Socialist unemployment*, Princeton University Press, Princeton, 1995.

SINDIKATI, SOCIJALNA MOĆ I SOCIJALNI POKRETI U HRVATSKOJ

Heiko Bolldorf

UVOD

Različita istraživanja pokazuju da se raspad Jugoslavije ne može shvatiti neovisno o socijalnom pitanju, odnosno klasnoj borbi. Kraj Jugoslavije označio je, između ostaloga, i poraz radničkih borbi '80-ih protiv politike MMF-a – tek nakon tog poraza i rasta siromaštva uslijed uvjeta koje je nametnuo MMF-a jugoslavenska država bila je za većinu stanovništva diskreditirana, a nacionalizam se javio kao oružje usmjereno protiv radničkih borbi.¹ Dakle, postavlja se pitanje: može li se danas etničke sukobe u regiji razriješiti na temelju klasne solidarnosti? Unutar ovog sklopa treba razmotriti ulogu sindikata kao klasičnih organizacija radničke klase, no vrlo brzo postaje vidljivoda sindikati nisu uspjeli spriječiti dramatične socijalne rascjepa koji su u Hrvatskoj nastali tijekom '90-ih. Socijalna nejednakost u zemlji do danas je ostala izrazito visoka, a u parlamentu nema stranke koja je politički bliska sindikatima.² U doktoratu istražujem razloge slabog sindikalnog utjecaja na socijalni i politički razvoj u Hrvatskoj na temelju različitih oblika radničke moći koje razlikuje Beverly Silver u svojoj knjizi *Forces of Labour*. U ovom članku ću sažeti rezultate dosadašnjeg istraživanja. Na početku ću predstaviti pojmove Beverly Silver te prikazati tijek tranzicije u Hrvatskoj i ulogu sindikata u tom procesu. Zatim ću iznijeti opće podatke o intenzitetima različitih oblika sindikalne moći u Hrvatskoj i usporediti dva empirijska primjera, građevinsku industriju i INA-u – dva sektora u kojima se sindikalna snaga jako razlikuje u svim navedenim oblicima. Osim toga, zanima me sindikalna suradnja sa socijalnim pokretima, odnosno pitanje povećavaju li sindikati svoju moć time što

1 Vidi npr. Materialien für einen neuen Antiimperialismus 1993.

2 U prosincu 2012. godine nova stranka Hrvatski laburisti, čiji je predsjednik Dragutin Lesar bivši sindikalni lider, ušla je u parlament.

stvaraju saveze s drugim dijelovima civilnog društva. Moji primjeri su studentski i ženski pokret. Na kraju ću prodiskutirati moguća objašnjenja i političke zaključke proizašle iz rezultata.

OBLICI RADNIČKE MOĆI PREMA BEVERLY SILVER

U knjizi *Forces of Labor* američka sociologinja Beverly Silver piše o povijesti radničkih borbi i razlikuje tri izvora radničke moći (Silver 2005: 30 ff.): organizacijska moć temelji se na kolektivnim udrugama poput sindikata i političkih stranaka; tržišna moć nastaje iz situacije na tržištu rada – niska nezaposlenost je povećava i obrnuto, dok radnici s rijetkim kvalifikacijama imaju jaku tržišnu moć; proizvodna moć nastaje iz pozicije određenih radničkih skupina unutar industrijske djelatnosti koja ima strateško značenje za privredu. Silver, koja ove pojmove preuzima od Erika Olina Wrighta, sažima tržišnu i proizvodnu moć kao strukturnu moć, moć koju radnici imaju zbog pozicije unutar privrednog sustava. Njemački sociolog rada Klaus Dörre pridodaje i oblik institucionalna moć, što je moć koja proistječe iz zastupanja radničke klase unutar institucija i iz institucionaliziranih prava koja mogu preživjeti iako su se društveni odnosi moći već promijenili (Dörre 2007: 14). Ove pojmove u svom doktoratu koristim kao oblike sindikalne moći i pokušavam odgovoriti na pitanje može li se pomoću njih objasniti slab politički utjecaj hrvatskih sindikata. Moje područje interesa je društvena moć – ne samo sposobnost sindikata da zastupaju interese svojih članova putem kolektivnih ugovora itd., nego i sposobnost šireg utjecaja na promjenu odnosa društvenih snaga i modela društvenog razvoja – odnosno, na tragu Antonija Gramscija: što je mogući sindikalni prilog za hegemoniju radničke klase? Oblici radničke moći važna su osnova tog priloga, a druga je osnova suradnja s ostalim dijelovima civilnog društva i socijalnim pokretima.

U kategoriju organizacijska moć spadaju čimbenici kao što su postotak sindikalno organiziranih radnika, sindikalna fragmentiranost, financijska sredstva itd. Tržišna moć obuhvaća, naprimjer, stopu nezaposlenosti, prekarne oblike rada, rascjepa na tržištu rada itd. Proizvodna moć odnosi se prvenstveno na pitanje u kojim su djelatnostima i tvrtkama od strateškog značaja radnici sindikalno

organizirani. Institucionalna moć obuhvaća pravni okvir sindikalnog djelovanja, suradnju u tripartitnim tijelima, postojanje radnih sudova itd.

TRANZICIJA U HRVATSKOJ I ULOGA SINDIKATA

Privatizacija u Hrvatskoj započela je 1991. godine. Zakon o privatizaciji je dozvolio da radnici i menadžeri kupuju dionice, ali rok do 30. lipnja 1992. godine bio je prekratak za većinu. U tvrtkama u kojima su radnici kupili dionice čak su morali platiti obrok, ali budući da si to u situaciji pada plaća nisu mogli priuštiti, često su prodavali svoje dionice. Nakon perioda takozvane „pretvorbe“ država je preuzela tvrtke da bi ih kasnije prodala privatnim vlasnicima. Druga faza bila je kuponska privatizacija – vlada je dala kupone određenim skupinama koje je smatrala svojom bazom, naime braniteljima, izbjeglicama, bivšim političkim zatvorenicima itd. (Grdešić 2007: 129ff.).

Marina Kokanović (Kokanović 1999) već je 1999. godine sažela ekonomske i socijalne posljedice hrvatskog modela tranzicije i privatizacije. 1994. godine privatni sektor je prvi put proizveo većinu bruto nacionalnog proizvoda, naime 55 posto. Istovremeno je stopa nezaposlenosti narasla s 8 posto u 1990. godini na 17,6 posto u 1998. Otprilike 700 000 ljudi u tom je razdoblju izgubilo posao. Kokanović piše: „U Hrvatskoj je šok tranzicije na tržištu rada bio puno intenzivniji od bilo kojeg drugog šoka nakon Drugog svjetskog rata.“ (Kokanović 1999: 192). Bitan čimbenik bila je koruptivna privatizacija. Takozvani tajkuni su u kratkom vremenu dobili mnoge tvrtke na temelju veza s vladajućem strankom. Državne banke su im dale nevjerovatno jeftine kredite, a kao jamstvo su prihvatile tvrtke koje tajkuni još uopće nisu posjedovali. Među novim vlasnicima često nije bilo ni interesa ni odgovornosti za proizvodnju – u mnogim slučajevima nisu ulagali ništa, tako da su tvornice propale i zatvorile se.

Bičanić i Franičević su vrstu kapitalizma koja je nastala u Hrvatskoj označili kao „crony capitalism“: „Pojam CC (Crony Capitalism, H. B.) koristi se da bi se

opisao kapitalistički ekonomski sustav koji se temelji na nepotizmu³, klijentelizmu i populizmu...“ (Bičanić/Franičević 2003: 16).

Sindikalne središnjice od početka su se suprotstavile tom načinu privatizacije – već u travnju 1991. godine SSSH i KNSH zahtijevali su da Hrvatski sabor ne prihvati Zakon o privatizaciji, ali neuspješno. U rujnu iste godine sindikati su potpisali sporazum s Vladom o obustavi štrajkova za vrijeme rata. Vlada je obećala da će se konzultirati sa sindikatima kad su u pitanju radnička prava, ali je nastavila s privatizacijom i tijekom rata. U ožujku 1992. godine sindikati su, između ostalog, zahtijevali slobodnu distribuciju dionica za radnike, jer „radnici ne moraju platiti za tvrtke koje im već pripadaju“. 85 posto stanovništva zastupalo je isti stav, ali ni ovaj put nije bilo učinka na Vladu (Grdešić 2007: 129ff.).

Marko Grdešić pokazuje da se nove hrvatske elite, drugačije od slovenskih, nisu trudile uključiti cijelu radničku klasu, pa podršku sindikata nisu ni smatrale potrebnom. Golema većina u Saboru i važna uloga HDZ-a u osnutku nove države bile su dovoljne za podršku stanovništva (Grdešić 2007: 123).

Takav način tranzicije evidentno je bio nepogodan okvir za razvoj sindikalne moći, čijim se različitim oblicima bavim u idućem odsjeku.

POSljedICE TRANZICIJE PO SINDIKALNU MOĆ

ORGANIZACIJSKA MOĆ

a) Članstvo

Članstvo je za sindikate važan resurs jer predstavlja mobilizacijski potencijal, financijsku snagu i legitimitet (Bagić 2010: 160). Što se tiče sindikalne gustoće, situacija u Hrvatskoj ne izgleda dramatično: ako ubrajamo i sindikate bez središnjice, 34,7% zaposlenika još su članovi sindikata, a uzimajući u obzir pogrešku uzorka, sindikalna gustoća u Hrvatskoj kreće se između 31 i 38 posto. (Bagić 2010: 163). Ova je vrijednost iznad prosjeka Europske unije (bez Bugarske i

3 cronyism= engleski za nepotizam, H. B.

Rumunjske), koji je 2004. godine iznosio oko 25%. Osim Slovenije, Slovačke i Rumunjske, sve zemlje u tranziciji koje su članice Europske unije imaju znatno nižu sindikalnu gustoću od Hrvatske. No problem je trend smanjivanja članstva. 1990. godine 90% zaposlenih bili su članovi sindikata, 1999. godine 55%, a 2009. još samo 34,7%. Ovaj trend očit je i u apsolutnim brojevima, koji se odnose samo na pet središnjica. Budući da sindikalne središnjice u Hrvatskoj moraju dokazivati svoju reprezentativnost⁴, od 1999. godine redovito prebrojavaju članstvo. 1999. godine pet središnjica imalo je oko 440 000 članova, drugo prebrojavanje 2003./2004. godine pokazalo je malo povećanje članstva na 456 000, vjerojatno zbog osnutka nove središnjice UNI-CRO.⁵ Zadnje prebrojavanje dosad, održano krajem 2008. odnosno početkom 2009. godine, pokazalo je blagi pad članstva od oko 33 000 ili 7,2%. (Bagić 2010: 161f.).

Različiti su razlozi opadanja članstva: visoka nezaposlenost koja je nastala tijekom tranzicije, propast cijelih poduzeća i djelatnosti poput tekstilne industrije, posljedice rata (naprimjer, izbjeglice koje su napustile Hrvatsku), neisplata plaća i posljedično mala spremnost radnika da plaćaju sindikalne članarine, neprijateljski odnos novih privatnih vlasnika prema sindikatima – često i prijetnje radnicima otkazom ako stupe u sindikat, neosviještenost jednog dijela radnika o nužnosti sindikalnog organiziranja razočaranost radnika neuspjehom sindikalnih borbi i, naposljetku, točan popis sindikalnog članstva na kojem su mnoga imena bila izbrisana (Kokanović 1999: 201f.).

Drugi problem je sastav članstva: ukratko, može se zaključiti da radnici u privatnom sektoru, mladi i zaposleni na određeno vrijeme ne pristupaju sindikatima.

Stupanj organiziranosti u javnom sektoru iznosi 70%, ali u privatnom sektoru samo 17%. Ova razlika (4,1:1) jedna je od najvećih u istočnoj Europi. Manja je razlika unutar javnog sektora: stupanj organiziranosti iznosi 50% u državnoj upravi, a u javnim službama i javnim poduzećima 70%. 30% sindikalnog članstva radi u privatnom sektoru, ali 40% u javnim poduzećima, 20% u javnim ustanovama i 10% u državnoj upravi. Pored toga ima bitnih razlika unutar privatnog

4 O značenju reprezentativnosti vidi dio o institucionalnoj moći.

5 UNI-CRO je nastao 2002. godine udruživanjem dotad neudruženih sindikata iz sektora usluga. 2008. godine UNI-CRO je stupio u Maticu hrvatskih sindikata (Bagić 2010: 148f.).

sektora, primjerice, s obzirom na veličinu poduzeća. Samo 3% zaposlenika u malim poduzećima učlanjeno je u sindikate, ali 21% u srednjim i 40% u velikim poduzećima. U javnom sektoru takva razlika ne postoji. Datum osnutka također je važan: 31% zaposlenika organizirano je u poduzećima koja su bila osnovana prije 1990. godine i kasnije privatizirana, ali samo 9% u privatnim poduzećima koja su bila osnovana nakon 1990., i to vrijedi neovisno o veličini poduzeća. Sami sindikati tvrde da je često prisutan otpor uprave osnutku sindikata, ali postavlja se pitanje zašto sindikati aktivno ne rade protiv tih praksi – naime, u Hrvatskoj nema mnogo kaznenih prijava za sprečavanje sindikalnog djelovanja. 41% neorganiziranih zaposlenika kaže da na radnom mjestu nemaju sindikat, što možda upozorava na premali sindikalni angažman na tom području, dok jedna trećina navodi da ne vjeruje sindikatima ni sindikalnom rukovodstvu.

Što se tiče djelatnosti privatnog sektora, stupanj organiziranosti puno je viši u prerađivačkoj industriji (35%) nego u drugima (7 – 15%). Vjerojatni razlog je dominacija velikih poduzeća u prerađivačkoj industriji, što znači da deindustrijalizacija Hrvatske ima velik utjecaj na brojnost članstva. 16% bivših članova navodi gubitak radnog mjesta ili zatvaranje tvrtke kao razlog za kraj svog sindikalnog članstva.

55% zaposlenika starijih od 50 godina članovi su sindikata, ali samo 20% mlađih od 30 godina. Ova je razlika najveća u privatnom sektoru: stupanj organiziranosti najstarijih zaposlenika četiri je puta veći od onog najmlađih. (Bagić 2010: 164ff.).

Dakle, može se zaključiti da hrvatski sindikalni pokret još uvijek bitno oslanja na članstvo preuzeto iz Jugoslavije.

Nema bitnih razlika u stupnju organiziranosti prema spolu, zanimanju, regiji, dohotku ili obrazovanosti, ali ima velike razlike između broja zaposlenih na određeno (6,7%) i neodređeno vrijeme (39,7%). Obje strane misle vrlo kratkoročno jer nije jasno koliko drugo će članstvo dugo trajati i hoće li se isplatiti. Sindikalno članstvo dugoročno se smanjuje jer udio zaposlenih na određeno vrijeme raste (Bagić 2010: 179).⁶ Kod sindikata se stvara dojam kako zaposleni

6 Vidi odsjek o tržišnoj moći.

na određeno vrijeme od njih očekuju da ugovor na određeno pretvore u ugovor na neodređeno vrijeme, što sindikati ne mogu (Bolldorf 2012b).

Većina članstva vrlo je pasivna: između jeseni 2008. i 2009. godine oko 60% nije sudjelovalo ni u jednoj sindikalnoj akciji – samo 5,9% sudjelovalo je u štrajkovima, a 5,7% u prosvjedima i prosvjednim zborovima. 42% članstva izražava nekakav stupanj nezadovoljstva radom sindikata, a samo 31% je zadovoljno. Razlike između javnog i privatnog sektora nema. Ali pasivnost većine članova ne razlikuje bitno hrvatske od drugih europskih sindikata. Nisko zadovoljstvo članstva velika je opasnost za budućnost sindikata: samo 11% članova i 3% nečlanova misli da je sposobnost sindikata da štite interese radnika i poboljšavaju radne uvjete svojih članova visoka. Razlika između članova i nečlanova statistički je značajna, dakle može se reći da su mogućnosti pridobivanja novih članova slabe. Društveno povjerenje prema sindikatima također je nisko: u usporedbi dvanaest institucija iz 2009. godine sindikati se nalaze na sedmom mjestu i postižu 3,1 na skali od 1 do 7 (Bagić 2010: 179ff.). Istraživanje SSSH-a iz 2002. godine navodi da se zbog pasivnosti članstva sindikati pouzdaju u svoje profesionalno osoblje, što s druge strane opet povećava pasivnost članova i dovodi do opasnosti nastajanja birokracije s vlastitim interesima: „Na takav način hrvatski sindikati de facto su uveli uslužni model sindikalnog djelovanja... Stvaranjem mreže profesionalnih povjerenika nastaje sve veća opasnost partnerstva neformalnih skupina koje počinju koristiti organizaciju primarno za ostvarivanje osobnih ili grupnih interesa na štetu zajedničkih interesa svih članova.“ (UATUC 2002: 24).

b) Sindikalna fragmentiranost

Istovremeno, sami sindikati slabe svoju snagu osipanjem (Bagić 2010: 138ff.). U studenom 2009. godine bilo je registrirano 545 sindikata, odnosno 274 na nacionalnoj razini ili u barem jednoj županiji. Na razini županija bila su registrirana 272 sindikata, pri čemu najveći broj u Splitsko-dalmatinskoj županiji (99), a slijedile su Osječko-baranjska (30), Primorsko-goranska županija (29) i Grad Zagreb (29). Ove razlike nisu samo posljedica gospodarske razvijenosti nego i razine sindikalne svijesti i angažiranosti sindikalnih lidera. Osipanje se postupno povećava. Vjerojatno su među ovih 545 sindikata mnogi neaktivni, a nisu automatski izbrisani ako prestanu s djelovanjem. Oko 45% sindikata na nacionalnoj razini čine kućni sindikati; njihov udio u svim registriranim sindikatima

vjerojatno je viši jer većinu sindikata na razini županija čine kućni sindikati. U pet središnjica koje su priznate kao reprezentativne organizirana su 182 sindikata, malo više od pola svih registriranih, što također ukazuje na veliku fragmentiranost. Središnjica ima 25, ali samo je pet reprezentativnih – ostale okupljaju kućne sindikate u granske koordinacije ili sindikate unutar određenih javnih poduzeća u kućne koordinacije. Ali za sindikate nema kriterija reprezentativnosti, a za osnutak je dovoljno deset punoljetnih osoba. Dakle, zakon podržava osipanje. Često nije jasno tko pregovara s kim i u čijem interesu. Ponekad jedan sindikat sklapa kolektivni ugovor koji vrijedi za sve zaposlenike tvrtke ili djelatnosti samo u interesu svojih članova: „Nepostojanje jasnih pravila koja uz legitimitet daju i tarifnu sposobnost dovodi do čestog arbitriranja Gospodarsko-socijalnog vijeća ili ministra nadležnog za rad ako GSV nije utemeljen... Gotovo je polovina ispitanih članova sindikata i povjerenika nižih oblika organiziranja (njih 48 posto) za dokazivanje reprezentativnosti prilikom registracije... Time bi se izbjegla i hipertrofija u broju registriranih sindikata s pravnim legitimitetom a bez tarifne sposobnosti...“ (Rebac 2010: 79).

Sljedeće su sindikalne središnjice trenutno priznate kao reprezentativne u Hrvatskoj (Bagić 2010: 143ff.):

1. Savez samostalnih sindikata Hrvatske (SSSH) bio je osnovan u svibnju 1990. godine od strane novih i reformiranih socijalističkih sindikata. SSSH je jedina hrvatska središnjica koja organizira samo granske sindikate, među kojima se nalaze veliki sindikati poput Sindikata metalaca Hrvatske (SMH) s oko 23 000 članova. Stoga je njihov mobilizacijski potencijal malo veći u odnosu na druge središnjice, a zbog izdašnjih financijskih izvora SSSH ima najveći broj zaposlenika i najbolji stručni kapacitet. Sadašnji predsjednik je metalac Mladen Novosel (Bolldorf 2012a).
2. Nezavisni hrvatski sindikati (NHS) nastali su u veljači 1999. godine spajanjem Konfederacije nezavisnih sindikata Hrvatske (KNSH) i Koordinacije hrvatskih sindikata javnih službenika i namještenika (KHSJSN). Obje središnjice su nastale 1990. godine odcjepljenjem od SSSH-a, a udružile su se jer su postale sve manje (Bolldorf 2012c). Krešimir Sever je predsjednik NHS-a od osnutka; on je katolik i često citira socijalni nauk Katoličke crkve, ali njegov

svjetonazor nema utjecaja na orijentaciju cijele središnjice. Kao najvažnije karakteristike NHS-a Sever ističe unutarnju demokratičnost i političku neutralnost u smislu da nema suradnje ni s jednom političkom strankom. NHS organizira i kućne i granske sindikate, ali većinski se sastoji od kućnih sindikata. Središnjica organizira različite djelatnosti s blagom dominacijom javnog sektora. U intervjuu koje sam vodio u sklopu istraživanja sam saznao da je NHS sada najveća središnjica, dok je SSSH još uvijek bio najveći za vrijeme zadnjeg prebrojavanja (Bolldorf 2012d).

3. Matica hrvatskih sindikata (MHS) nastala je u rujnu 1990. godine odcjepljenjem od SSSH-a. Središnjica organizira pretežno zaposlenike u javnom sektoru, naročito u obrazovnom sustavu. Predsjednik je Vilim Ribić.⁷
4. Hrvatska udruga sindikata (HUS) osnovana je 1990. godine udruživanjem uglavnom novih sindikata. Ostali sindikalni akteri često zastupaju tezu da je HUS nastao pod patronatom HDZ-a da bi se oslabilo SSSH. Kratko prije nego što je HUS nastao, tadašnji predsjednik Vlade Josip Manolić za vrijeme štrajka u tekstilnoj i metalnoj industriji najavio je skoro osnivanje prave hrvatske središnjice. Međutim, sami dužnosnici HUS-a upozoravaju da je HUS sudjelovao u svim prosvjedima protiv HDZ-ove vlade. HUS uglavnom organizira kućne sindikate u prerađivačkoj industriji. Predsjednik je Ozren Matijašević.
5. Udruga radničkih sindikata Hrvatske (URSH) postoji od 1994. godine. Središnjicu je osnovao Boris Kunst, koji je prije toga bio povjerenik SSSH-a. Prema iskazima u jednom intervjuu, Boris Kunst je u SSSH-u dobio otkaz zbog kriminalnih djela, a kako se URSH nalazio u bliskoj vezi s HDZ-om, Kunst je kasnije postao parlamentarnim zastupnikom HDZ-a. I URSH organizira sindikate različitih vrsti i djelatnosti, ali dominiraju sindikati javnog sektora. Sadašnji predsjednik je Damir Jakuš.⁸

Dok Marko Grdešić tvrdi da sindikalne podjele nikad nisu ugrožavale sposobnost sindikata za organiziranje važnih akcija (Grdešić 2006: 18), Bačić navodi slučajeve u kojima suradnja između središnjica nije bila moguća. Sloge, primjerice,

⁷ <http://www.matica-sindikata.hr/hr/struktura/>

⁸ http://ursh.hr/index.php?option=com_contact&view=contact&id=1&Itemid=58

nije bilo u otporu promjenama Zakona o radu 2003. godine – dok su sindikat PPDIV⁹ i središnjice NHS, HUS i URSH pružili otpor smanjenju otpremnina i otkaznog roka, MHS je podržao „nužnu fleksibilizaciju“, a SSSH kao središnjica nije aktivno prosvjedovao jer je tadašnji predsjednik Davor Jurić predložene izmjene zakona smatrao prihvatljivima (Bagić 2010: 254). Drugi primjer je prijepor oko brodogradnje – MHS, koji gotovo isključivo ima članove u javnim službama, zahtijevala je ukidanje subvencija kako bi se iz proračuna moglo više izdvajati za bolje obrazovanje, što je dovelo do sukoba s drugim središnjicama koje imaju više članova u industriji (Bolldorf 2012f). Međutim, bitnijih ideoloških rascjepa između središnjica ili uskih veza određenih središnjica s određenim političkim strankama nema – literatura kaže da su osobne ambicije sindikalnih lidera važnije: „Daljnja fragmentacija i promjene na sindikalnoj sceni prvenstveno su rezultat osobnih sukoba, arogancije te financijskih i materijalnih interesa sindikalnih lidera koji su osnivali nove središnjice kad nisu mogli postići svoje ambicije kao lideri unutar postojećih organizacija.“ (Kokanović 1999: 201) S obzirom na situaciju na hrvatskom tržištu rada, sindikalna radna mjesta su privlačna, što ometa ujedinjenje različitih organizacija. Bilo je različitih neuspješnih pokušaja povezivanja postojećih središnjica (Bagić 2010: 157f.). Trenutno postoji novi pokušaj udruživanja SSSH-a i HUS-a; Željko Klaus, sindikalni povjerenik Petrokemije Kutina, tvrtke čiji su se radnici 1998. godine uspješno borili protiv privatizacije, slogu između SSSH-a i HUS-a u toj borbi navodi kao uzor za udruživanje na nacionalnoj razini i kao važan čimbenik uspjeha u slučaju Petrokemije (Bolldorf 2012g). Prisutna je konkurencija između središnjica u obliku sindikalnog dampinga – središnjice privlače sindikate kao članove nižim članarinama, što se pogotovo NHS-u često predbacuje. Financijska sredstva koja ostaju na lokalnoj razini u mnogim se slučajevima koriste za kupnju hrane za članove i sl., a ne za sindikalnu borbu (UATUC 2002: 26).

9

Sindikata zaposlenih u poljoprivredi, prehrambenoj i duhanskoj industriji i vodoprivredi Hrvatske, najveći hrvatski sindikat, tada član SSSH-a, danas bez središnjice (Bolldorf 2012b).

TRŽIŠNA MOĆ

a) Nezaposlenost

Što se tiče tržišne moći, neke su točke već natuknute. Visoka stopa nezaposlenosti je konstanta u Hrvatskoj. Prosječna stopa nezaposlenosti iznosila je 18,7 posto u prvih deset mjeseci 2012. godine (HZZ 2012). U drugom mjesecu 2012. godine iznosila je 20,1%, što je rekord budući da je posljednji put stopa bila viša od 20% 2003. godine (Doznajemo, 23. ožujka 2012.). 2008. godine istraživanje je pokazalo da je stopa nezaposlenosti iznad prosjeka Europske unije, što vrijedi i ako se razmatraju vrijednosti iz ankete Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, koje su uvijek niže od registrirane nezaposlenosti budući da se u anketama i oni koji rade na crno smatraju zaposlenima (Obadić 2008: 94). 2012. godine to se nije promijenilo: prema anketama, u prvih šest mjeseci stopa nezaposlenosti u Hrvatskoj prosječno je iznosila 14,1% (HZZ 2012), a za cijelu EU Europska komisija prognozira stopu od 10,3% za 2012. i 2013.godinu (Tagesschau 2012). Udio dugoročno nezaposlenih tijekom '90-ih je stalno rastao i 2001. godine dosegao 56%. Usprkos padu nezaposlenosti, tijekom sljedećih godina ovaj udio je ostao jednako visok (Matković 2008: 169). Već sam naveo da je ova situacija problem za sindikate s obzirom na to da 16% bivših članova navodi gubitak radnog mjesta ili propast tvrtke kao razlog za kraj članstva. I unutar sindikata prisutne su kritike da sindikati na ovakve tendencije ne reagiraju dovoljno brzo: „Nećete vjerovati, ali u statutu nekih granskih sindikata još donedavno je stajalo da samo aktivni radnici koji imaju ugovor o radu mogu biti članovi sindikata. Zato se ne jednom desilo da povjerenik koji je organizirao štrajk (...) nakon otpuštanja i gubitka posla više nije bio član sindikata i nisu mu ni mogli pružiti pravnu pomoć... To je nevjerojatno.“ (Bolldorf 2012c).

b) Prekarni oblici rada

Nesigurnost na hrvatskom tržištu rada raste osobito u obliku ugovora na određeno vrijeme. Prema čl. 10. Zakonu o radu, dozvoljeni su samo kao iznimka i ne bez konkretnog razloga: „(1) Ugovor o radu može se iznimno sklopiti na određeno vrijeme, za zasnivanje radnog odnosa čiji je prestanak unaprijed utvrđen objektivnim razlozima koji su opravdani rokom, izvršenjem određenog posla ili nastupanjem određenog događaja. (2) Poslodavac ne smije sklopiti jedan ili više

uzastopnih ugovora iz stavka 1. ovoga članka, na temelju kojih se radno odnos s istim radnikom zasniva za neprekinuto razdoblje duže od tri godine.“ (Hrvatski sabor 2009: 5). Tek 2003. godine hrvatska vlada olakšala je sklapanje ugovora na određeno vrijeme. Za neoliberalnog ekonomista Viktora Gotovca to nije bilo dovoljno: „Najavljeno liberaliziranje rada na određeno vrijeme nije ostvareno jer i dalje postoji i vremensko ograničenje trajanja takvog rada, ali i neizravna uvjetovanost takvog rada objektivnim razlozima.“ (Gotovac 2003: 429) Dakle, može se zaključiti da je rad na određeno vrijeme u Hrvatskoj po zakonu još uvijek prilično strogo reguliran. Međutim, praksa izgleda drugačije – ugovori na određeno vrijeme još su u manjini, njihov udio je 2006. godine iznosio tek 12,9% (Franičević 2008:27), ali za nove zaposlenike obična su pojava: 2010. godine 80% svih novih radnih ugovora bilo je sklopljeno na određeno vrijeme (Forum, 10. veljače 2012.). To nije novi trend: već između 1997. i 2002. godine udio ovih ugovora je rastao, a ugovori su istovremeno postali kraći (Račić et al. 2005: 51). Od 2004. do 2006. godine brojevi pokazuju da pogotovo hoteli, restorani, graditeljstvo i trgovina sklapaju takve ugovore, ali da udio raste i u prerađivačkoj industriji, transportu i komunikaciji. Može se zaključiti da je i za vrijeme tadašnjeg ekonomskog rasta istovremeno rastao i udio rada na određeno vrijeme. Udio ugovora u trajanju od jedan do šest mjeseci porastao je s 57,8% u 2001. na 63,8% u 2006. godini, što znači da veći dio zaposlenika često oscilira između kratkotrajnog zaposlenja i nezaposlenosti. Većina ne želi rad na određeno vrijeme: 51,8% 2006. godine nije našlo stalni posao (Franičević 2008: 28). U javnoj upravi, zdravstvu i prosvjeti 80% svih ugovora još uvijek je sklopljeno na neodređeno vrijeme. U drugom mjesecu 2012. godine ministar financija Linić priopćio je da nisu produljeni ugovori 20% zaposlenika na određeno vrijeme (Forum, 10. veljače 2012.). Sindikati zahtijevaju da se u zakonu jasnije obrazlože objektivni razlozi koji opravdavaju ugovor na određeno vrijeme, ali njihovi prijedlozi dosad nisu bili prihvaćeni. U kritikama ističu da radnici s kratkoročnim ugovorima žive u stalnoj nesigurnosti te da ne mogu dobiti kredit, a moraju se svaki put iznova prijavljivati za zdravstveno osiguranje (Bagić 2010: 258f.). Tvrtke su našle rješenje za zakonske granice rada na određeno vrijeme: „Osnuju novu tvrtku sa sličnim imenom i samo prebacuju radnike iz jedne tvrtke u drugu, opet s ugovorima na određeno vrijeme, tako da imamo ne samo različite nego i mnoge primjere da ljudi po 15 godina rade na određeno vrijeme.“ (Bolldorf

2012h) Već sam spomenuo da je problem sindikata što ne uspijevaju organizirati većinu radnika zaposlenih na određeno.

Rad preko agencija za privremeno zapošljavanje, koje radnike prepuštaju drugom poslodavcu za obavljanje privremenih poslova, dozvoljen je po članku 24. Zakona o radu, ali također dosta strogo reguliran: primjerice, gornja granica prepuštanja radnika istom poslodavcu iznosi godinu dana (Hrvatski sabor 2009: 12ff.). Agencije su također bile dozvoljene u sklopu reformi 2003. godine, a sindikati nisu pružili otpor (Bagić 2010: 255). Dosad takve agencije nisu preuzele bitan dio tržišta rada u Hrvatskoj. Ivana Dumbović, savjetnica agencije „Smart Flex“, tvrdi da se hrvatski poslodavci manje zanimaju za ovaj oblik zapošljavanja nego poslodavci u zapadnim zemljama jer još ne znaju puno o njegovim prednostima (Vjesnik, 27. prosinca 2010.). Podaci u različitim izvorima nisu identični: Franičević (Franičević 2008: 30) piše da je u proljeće 2006. godine bilo petnaest takvih agencija, a 2008. godine dvadeset; u prvoj polovici 2006. godine 1,2% zaposlenika, odnosno njih 2000, imalo je ugovor s agencijama. Vjesnik međutim tvrdi da je 2006. godine bilo registrirano dvanaest takvih agencija s 4000 radnika, a na kraju 2010. godine već njih trideset s 15 000 radnika. Od početka krize ovaj je oblik zapošljavanja porastao. Krešimir Sever, predsjednik NHS-a, kaže da njegova središnjica nema nikakav kontakt s tim radnicima i da je njihovo organiziranje poseban problem (Vjesnik, 27. prosinca 2010.). Netom nakon što su agencije postale zakonom dopuštene javila se kritika njihovih praksi: SSSH je 2006. godine priopćio da su radni uvjeti tih radnika često lošiji nego onih sa stalnim radnim mjestom.¹⁰ Franičević (Franičević 2008: 31) izvještava da su mu neki menadžeri u intervjuima potvrdili zloupotrebe – pogotovo male lokalne agencije često plaćaju manje od minimalne plaće, krše otkazni rok itd.

Pored toga postoji i veliki neformalni sektor u kojem se radi bez ugovora i prava. Hrvatska obrtnička komora misli da ondje nastaje otprilike 30% BDP-a, između 50 i 90 milijardi kuna po godini (Poslovni dnevnik, 24. svibnja 2011.).

10 <http://www.suvremena.hr/1950.aspx>

c) Diskriminacija na tržištu rada

Postoje određeni tipovi diskriminacija na tržištu rada, što znači da je tržišna moć nekih skupina izvanredno slaba. Počinjem s diskriminacijom po spolu. U okviru SFRJ-a bila je prisutna feminizacija tržišta rada u Hrvatskoj (Kerovec 2003: 3ff.) – ukupna zaposlenost od početka pedesetih do kraja osamdesetih porasla je za oko četiri i pol puta, a ženska zaposlenost za gotovo sedam. Udio žena u zaposlenosti povećavao se do 1997. godine kad je dostigao najveći postotak od 46% – znatno više nego naprimjer 1953. godine kad je iznosio tek 25%. Ali feminizacija je bila kočena najkasnije od 2001. godine kad se udio žena unutar zaposlenih počeo smanjivati s 45,5% 2000. godine na 45,4%.¹¹ Iz toga se može zaključiti da se u kriznim razdobljima ženska zaposlenost smanjuje intenzivnije nego muška. 2010. godine ženski udio je iznosio 46,4%, a muški 53,6% (DZS 2012: 34). Od 1998. do 2006. godine otprilike 70% muškaraca i samo 55% žena bilo je zaposleno (Matković 2008b: 481). Jasno je također da su žene jače pogođene nezaposlenošću: 2006. godine ženski udio među nezaposlenima iznosio je 60%, dok istovremeno nije bilo velikih razlika u razini obrazovanja između nezaposlenih žena i muškaraca. 53,8% nezaposlenih muškaraca bilo je nezaposleno duže od godinu dana, ali i 58,2% nezaposlenih žena (Galić 2007: 20). U listopadu 2012. godine udio žena među nezaposlenima iznosi 53,4% (HZZ 2012: 2). Istraživanje Ekonomskog instituta u Zagrebu iz 2005. godine ukazuje na jaz u plaćama između spolova koji iznosi 12 odnosno 20 posto ako se uzima u obzir razlika u obrazovanju i iskustvu. Zaposlene žene u Hrvatskoj prosječno imaju bolje obrazovanje, ali ipak zarađuju manje od muškaraca. Njihova nagrada za obrazovanje i iskustvo puno je manja (Nestić 2007: 35). Žene u Hrvatskoj pretežno rade u određenim djelatnostima s ispodprosječnim plaćama – u tekstilu, trgovini na malo, servisnim službama (Milidrag Šmid 2005: 8). Istraživanje zagrebačkog Odsjeka za sociologiju iz 2007. pokazalo je da se prilikom traženja posla često javlja rodna diskriminacija, a Zakon o radu se krši. Naprimjer, 37,8% žena odgovorilo je da su im na razgovoru za posao postavljana pitanja o planiranju obitelji iako to je zabranjeno (Galić 2007: 29). Kućanski poslovi pretežno su ženski poslovi – od trinaest vrsti kućanskih poslova, žene jedanaest obavljaju češće; primjerice, kupaone i WC-e peru u 91,4% svih

11

U statistici se već 1998. udio žena smanjio, ali jedini razlog bio je taj što je statistika po prvi put uključila zaposlenike u vojsci i policiji gdje je većina muškaraca.

slučajeva. Može se zaključiti da su žene često dvostruko opterećene (Galić 2007: 43). Istovremeno, rad u nepunom ili fleksibilnom radnom vremenu rijetka je pojava u Hrvatskoj: rad u nepunom radnom vremenu zauzima tek između 8 i 10 posto ukupne zaposlenosti (Franičević 2008: 29). Prema iskazima u intervjuima, nedostaje mjesta u dječjim vrtićima (Bolldorf 2012d). Naravno, takva situacija smanjuje konkurentnost žena na tržištu rada.

Između 2003. i 2010. godine prosječna godišnja stopa nezaposlenosti mladih od 15 do 24 godine u EU-27 kretala se od 15,7% 2007. do 21,1% 2010. godine. U Hrvatskoj se stopa 2008. godine s 21,9% približila europskom prosjeku, ali već 2009. iznosila je 25,1%, a 2010. godine 32,6%. Hrvatska ima drugu najvišu nezaposlenost ove dobne skupine u usporedbi s članicama EU-27. Ekonomska kriza je mlade od 15 do 30 godina pogodila najteže u Hrvatskoj: od 2008. do 2010. godine broj registriranih zaposlenih pao je za 45,8% u populaciji od 15 do 19 godina, za 26,9% u populaciji od 20 do 24 godine te za 11,2% u populaciji od 25 do 29 godina (Mreža mladih Hrvatske 2012a: 25f.). Prema podacima Hrvatskog zavoda za zapošljavanje, u listopadu 2012. godine 20,7% nezaposlenih imalo je između 15 i 24 godine (Hrvatski zavod za zapošljavanje 2012). Mladi radnici vrlo često koriste rad na određeno vrijeme: između 2003. i 2006. godine gotovo je dvije trećine mladih zaposlenih u prvoj godini po izlasku iz obrazovnog sustava radilo na određeno vrijeme (Matković 2008c: 20), a 2006. godine 59,2% u populaciji od 15 do 19 godina i 30,7% u populaciji od 20 do 24 godine imalo je ugovor na određeno vrijeme (Franičević 2008: 28). U drugom kvartalu 2011. godine nešto manje od 47% u populaciji od 15 do 24 godine bilo je zaposleno na određeno vrijeme (Mreža mladih Hrvatske 2012b). U slučaju 47% radnica i radnika prvi posao ne odgovara njihovom obrazovanju. Gotovo ne postoji veza između obrazovnog sustava i tržišta rada, obrazovni sustav ne nudi kvalifikacije koje poslodavci traže (Mreža mladih Hrvatske 2010: 10). Nova vlada ove je godine odlučila mladima pružiti mogućnost stjecanja radnog iskustva uz naknadu od 1600 kuna i doprinose (Index.hr, 11. svibnja 2012). Mreža mladih Hrvatske kritizirala je ovaj zakon u otvorenom pismu koje je poslala vladi: „Novčana naknada za rad na puno radno vrijeme nimalo nije usklađena s minimalnim životnim potrebama odrasle osobe...” (Mreža mladih Hrvatske 2012c).

d) Zaštita radnih mjesta

Hrvatska je do 2003. godine pripadala europskim zemljama s najjačom zaštitom postojećih radnih odnosa. Tadašnja Račanova vlada smanjila je najduži otkazni rok sa šest na tri mjeseca i uvela gornju granicu od šest mjesečnih plaća za otpremnine. Osim toga, granica iznad koje se poslodavi moraju držati održanih odredbi koje radnike štite od otkaza bila je povećana s 10 na 20 zaposlenika. Sindikati su naročito kritizirali smanjenje otkaznog roka (Bagić 2010: 253), ali prema OECD-u, Hrvatska je nakon promjena 2003. godine još uvijek jedna od jače reguliranih zemalja u tranziciji (Mreža mladih Hrvatske 2010: 4).

PROIZVODNA MOĆ

Velik dio industrije propao je za vrijeme '90-ih, između ostaloga i zbog koruptivne privatizacije. Industrijska proizvodnja pala je na 49,6% razine iz 1989. godine, zaposlenost na 73,9%. 2000. godine vrijednosti su bile tek 63% i 73,9%. Tijekom '90-ih je udio industrije u BDP-u pao s 30 na 20 posto (Teodorović 2008: 322ff.). Ovaj proces je, naravno, jako oslabio sindikalnu proizvodnu moć.

Pogledajmo u kojim su važnim djelatnostima sindikalne središnjice u Hrvatskoj dobro zastupljene. Procjena zastupljenosti nije jednostavna jer središnjice nemaju točne statistike o članstvu. Moram se zato pouzdati na iskaze iz intervjua.

Tvrtke u industriji od strateškog značajam koje organizira NHS (Bolldorf 2012d):

1. INA d. d. (INA – Industrija nafte d. d.). INA je najveća naftna kompanija u Hrvatskoj i ima važnu ulogu u regiji u istraživanju i proizvodnji nafte i plina, preradi nafte te distribuciji nafte i naftnih derivata. Najveći dioničari su mađarska naftna kompanija MOL i Vlada Republike Hrvatske.¹² INA šalje naftu nekim velikim kupcima u Hrvatskoj – najveći je Petrokemija d. d. iz Kutine, tvornica mineralnih gnojiva (Bolldorf 2012g). NHS je u INA-i zastupljen sa Sindikatom naftnog gospodarstva (SING).¹³

¹² <http://ina.hr/default.aspx?id=8>

¹³ http://www.sing.hr/?q=ustroj/o_nama

2. HEP grupa (Hrvatska elektroprivreda), nacionalna elektroenergetska tvrtka. HEP distribuira električnu energiju za više od 2,3 milijuna kupaca u Hrvatskoj. Neke izdvojene tvrtke bave se opskrbom potrošača toplinskom energijom i distribucijom plina.¹⁴ NHS je u poduzeću zastupljen s Hrvatskim elektrogospodarskim sindikatom.¹⁵
3. Podravka d. d., tvrtka koja proizvodi hranu, pića i lijekove i jedna je vodećih tvrtki jugoistočne, srednje i istočne Europe. Tvrtka izvozi svoje proizvode u više od 40 zemalja.¹⁶ „Vegeta“, mješavina različitih začina, najpoznatiji je hrvatski proizvod koji se prodaje u više od 30 zemalja.¹⁷ Podravka je bila privatizirana, državi još pripada 26% dionica.¹⁸ NHS u Podravci ima kućni sindikat Sindikat radnika koncerna Podravka.¹⁹

Tvrtke od strateškog značaja u kojima je zastupljen SSSH (Bolldorf 2012b):

1. Petrokemija d. d. iz Kutine jedina je hrvatska tvornica mineralnih gnojiva i gotovo jedina takva tvornica u regiji osim malog pogona u Srbiji. Osnutak Petrokemije bio je presudan čimbenik da se Kutina razvije kao grad. U Petrokemiji trenutno radi 2000 radnika, dok grad ima samo 10 000 stanovnika. Petrokemija je iznimno važna za hrvatsku poljoprivredu, izvozi proizvode u 20-ak zemalja.²⁰ Podružnica Sindikata EKN-a (Samostalni sindikat radnika u djelatnostima energetike, kemije i nemetala Hrvatske), koji je član SSSH-a, većinski je sindikat u tvornici (Bolldorf 2012g).
2. DIOKI d. d. proizvođač je petrokemikalija, plastičnih masa i plina. DIOKI izvozi oko 90% svojih proizvoda i jedan je od najvećih hrvatskih izvoznika. Od 2005. godine pripada talijanskoj tvrtki Adriaoil S.p.A.²¹ DIOKI je trenutno u teškoćama: zatvorit će sve pogone u Zagrebu²² budući da tvrtka ima visoke dugove i nema potrebne sirovine za proizvodnju u Zagrebu.

14 <http://www.hep.hr/hep/grupa/default.aspx>

15 <http://www.hephes.hr/index.php/category/o-hes-u/>

16 <http://www.podravka.com/company/about-the-company>

17 <http://www.podravka.com/brands/brands/vegeta>

18 <http://www.guardian.co.uk/world/us-embassy-cables-documents/248593>

19 http://www.nhs.hr/onama/sindikati/privatni_sektor_609/

20 <http://www.petrokemija.hr/Default.aspx?tabid=149>

21 <http://www.dioki.hr/onama/default.asp#o2>

22 <http://www.24sata.hr/biznis/dioki-zatvorio-dio-postrojenja-bez-posla-ostalo-300-radnika-286115>

Tvrtka će ići u stečaj, a traži se strateški partner za jedan dio DIOKI grupe, naime DINA-Petrokemiju d. d. iz Omišlja.²³ EKN je ondje većinski sindikat (Bolldorf 2012).

3. U INA-i i HEP-u EKN je manjinski sindikat (Bolldorf 2012).
4. Sindikat metalaca Hrvatske zastupljen je u velikim brodogradilištima (Bolldorf 2012b), ali ova je tradicionalna izvozna grana Hrvatske (Germany Trade and Invest 2011: 8) propala i danas je neprofitabilna – iznimka su brodogradilišta Viktor Lenac i Uljanik.²⁴

HUS ima većinski sindikat u INA-i i HEP-u i manjinski sindikat u Petrokemiji Kutina. Uz to, HUS je s kućnim sindikatima zastupljen u velikim brodogradilištima (Bolldorf 2012h).

URSH je snažan samo među liječnicima i u dječjim vrtićima, u industriji ova središnjica ima samo male kućne sindikate (Bolldorf 2012h), a MHS uopće nije zastupljen u industriji.²⁵

Dakle, može se zaključiti da su usprkos deindustrijalizaciji Hrvatske sindikati još uvijek dobro zastupljeni u nekim industrijskim djelatnostima od strateškog značaja – naročito u energetskom, kemijskom i prehrambenom sektoru. Nužno je preciznije pogledati tamošnju sindikalnu situaciju.

23 <http://plasticker.de/news/shownews.php?nr=17882&div=&backto=../index.php>

24 <http://www.novolist.hr/Vijesti/Gospodarstvo/Hrvatska-brodogradilista-su-neprofitabilna-neucinkovita-i-predstavljaju-prijetnju-drzavnim-financijama>

25 <http://www.matica-sindikata.hr/hr/sindikati/>

INSTITUCIONALNA MOĆ

Hrvatski sindikati u različitim točkama imaju dobar pravni okvir za svoje djelovanje. Ustav Republike Hrvatske garantira slobodu udruživanja u sindikate u članku 59. (UATUC 2002: 17), Zakon o radu garantira isto pravo u članku 226., dok članak 227. potvrđuje dobrovoljnost članstva i zabranjuje poslodavcima stavljanje radnika u nepovoljniji položaj. Izvršna vlast ne smije zabraniti sindikat (članak 228.). Članak 229. daje sindikatima pravo da osnivau središnjice. Prema članku 244., poslodavac ne smije nadzirati ili financirati sindikate ili središnjice. Članak 249. štiti djelovanje sindikalnih povjerenika – primjerice, poslodavac im ne smije dati otkaz bez suglasnosti sindikata za vrijeme obavljanja te dužnosti i šest mjeseci nakon njezina završetka (Hrvatski sabor 2009: 93ff.). No problem je što zakon potiče fragmentaciju sindikata jer je samo deset punoljetnih građana potrebno za njegovo osnivanje. Monopol na kolektivno pregovaranje imaju sindikati i udruge sindikata, ali ne postoje pravila za sastavljanje pregovaračkog odbora, koji se formira ako postoji više sindikata u tvrtci ili u djelatnosti. Zato među sindikatima često dolazi do sukoba.

Prema Ustavu (članak 60.), svatko ima pravo na štrajk (dakako, iznimke su moguće za oružane snage, policiju, državnu upravu i javne djelatnosti) (Rebac 2010: 30f.). Pravo na štrajk navedenih skupina za koje Ustav omogućuje iznimke posebnim je zakonima načelno garantirano svim skupinama osim pripadnicima oružanih snaga (Bagić 2010: 194). Pravo je zajamčeno prema članku 269. Zakona o radu radi sklapanja, izmjene ili obnove kolektivnog ugovora i u slučaju neisplate plaća, a štrajk solidarnosti je dozvoljen (Hrvatski sabor 2009: 106). Također, pravila za poslodavce koji imaju namjeru provesti isključenje radnika s posla kao odgovor na štrajk prilično su stroga: prema članku 277. Zakona o radu, poslodavac smije isključiti radnike samo kao odgovor na već započeti štrajk, a ne prije isteka roka od osam dana nakon početka štrajka, i broj isključenih radnika ne smije biti veći od polovice radnika u štrajku (Hrvatski sabor 2009: 108).

Pravo na suodlučivanje zaposlenika na razini kompanije garantirano je člankom 55. Ustava. Postoje radnička vijeća koja prema članku 136. Zakona o radu smiju birati radnici čiji poslodavac zapošljava najmanje dvadeset radnika (Hrvatski

sabor 2009: 54). Radnička vijeća nemaju samo pravo na obavještanje i savjetovanje, nego u nekim slučajevima prema članku 155. Zakona o radu i pravo na suodlučivanje – naprimjer, u slučaju otkaza radniku koji je član radničkog vijeća, invalidnom radniku itd. Zadaće radničkog vijeća prema članku 152. Zakona o radu može preuzimati sindikalni povjerenik ako nema radničkog vijeća (Hrvatski sabor 2009: 59f.). Istraživanje SSSH-a iz 2002. godine pokazalo je da su sindikati zadovoljni suradnjom s radničkim vijećima i da ih ne vide kao konkurenciju već kao partnere usprkos nepovjerenju koje je na početku postojalo među njima (UATUC 2002: 63).

Sindikati imaju zakonski monopol na kolektivno pregovaranje (Bagić 2010: 200), a za kolektivne ugovore je karakteristična visoka razina decentraliziranosti – većina (88%) se sastoji od kućnih ugovora. Ako se ne uzima u obzir kolektivne ugovore sklopljene s vladom, udio granskih ugovora smanjuje se na 8% (Bagić 2010: 207). Teško je uspostaviti sustav kolektivnog pregovaranja na granskoj razini ondje gdje nije postojao od početka, jer ni sindikati ni radnici u poduzećima s relativno dobrim kućnim ugovorima nemaju interes za sklapanje granskih ugovora s nižim standardima.²⁶ Dakle, od početka nije bilo interesa za granske ugovore, a HUP je nudio samo granske ugovore s niskim standardima. Povrh toga, mnogi granski sindikati imaju premalo sredstava za štrajkaške fondove. Prema Krešimiru Severu, bitan je razlog što sindikati moraju trošiti previše na usluge za članstvo kao što su izleti, darovi za blagdane itd., što je posljedica sindikalne konkurencije (Bagić 2010: 208ff.).

Drugo institucionalizirano sindikalno pravo je zastupanje u GSV-u, tripartitnoj instituciji. Samo reprezentativne sindikalne središnjice smiju sudjelovati u radu GSV-a. Na početku je bilo sporova između središnjica oko kriterija reprezentativnosti, a od 1999. godine postoji poseban zakon o tom pitanju. Od 2000. godine GSV kontinuirano radi. Dragan Bagić smatra da je GSV s jedne strane važna institucija jer takozvani „socijalni partneri“ unaprijed mogu utjecati na mnoge zakone i društveni sukobi su institucionalizirani. S druge strane, kritizira da su sudionici GSV-a od 2000. godine postigli samo jedan sporazum – Partnerstvo za

26

Ova situacija je možda nasljeđe iz jugoslavenskog radničkog samoupravljanja u kojem su razlike u plaćama između poduzeća bile visoke.

razvoj 2001. godine, koji su sindikati napustili par mjeseci kasnije. „Partneri“ se dosad nisu uspjeli složiti ni oko fleksibilizacije tržišta rada, ni oko rada nedjeljom u trgovini, ni oko minimalne plaće, ni oko drugih spornih pitanja. Tripartitni dijalog ostaje na razini konzultacija i informacija. Jedan od razloga je odlučivanje u GSV-u glasanjem – ako nema konsenzusa, vlada i poslodavci surađuju protiv sindikata, koji često nemaju zajednički stav. Zbog fragmentiranosti sindikalne scene sindikati u GSV-u moraju raspravljati mnoga pitanja koja bi zapravo trebali rješavati direktno s poslodavcima. Zbog sindikalne konkurentnosti nema zajedničke linije u GSV-u: ako jedna središnjica pristaje na kompromis, druga je može optužiti za izdaju radničkih interesa da bi privukla članove iz druge središnjice. Povrh toga, središnjice su prilično slabo pozicionirane prema udruženim sindikatima. S druge strane, HUP organizira gotovo isključivo velike i srednje tvrtke i ne može provoditi sporazume u slučaju malih tvrtki gdje su radni uvjeti najgori (Bagić 2010: 227ff.).

Što se tiče sudova, u Hrvatskoj radni sporovi traju predugo jer dugo nije bilo radnog suda. Međutim, postoji jedan novi radni sud u Zagrebu (HRT, 3. siječnja 2012.), ali po središnjicama, to je samo novo ime za jedan dio već postojećeg suda (Bolldorf 2012h). Možda je to važan razlog zašto nema mnogo kaznenih prijava od strane sindikata zbog sprečavanja sindikalnog djelovanja.

USPOREDBA RAZLIČITIH DJELATNOSTI

Intervjuirao sam sindikate iz dviju djelatnosti da bih mogao usporediti njihovu moć i testirati hipotezu da su velika organizacijska, tržišna, proizvodna i institucionalna moć ishod rezultata sindikalnog djelovanja. Odlučio se sam za kompaniju nafte INA jer se radi o tvrtci od strateškog značaja koja je privatizirana – mađarska tvrtka MOL nema još većinu dionica, ali ima većinu pri svim odlukama (Bolldorf 2012i). Druge tvrtke od strateškog značaja kao HEP ili Petrokemija Kutina još su u vlasništvu države, ali htio sam istražiti buduće tendencije. Privatne tvrtke su za ovu svrhu bolje budući da su u planu daljnje privatizacije. U slučajevima DIOKI-ja i brodogradnje, sindikalna moć je slabija zbog teške situacije u ovim tvrtkama, ali INA je vrlo profitabilna (Bolldorf 2012i). S druge strane, graditeljstvom sam se bavio jer sam pretpostavio da se radi o djelatnosti bez strateškog

značaja koja je u lošoj situaciji jer ju je dramatično pogodila ekonomska kriza nakon 2009. godine.²⁷ 95% grane je privatizirano (Bolldorf 2012h).

U graditeljstvu postoje dva granska sindikata – Sindikat graditeljstva Hrvatske (SGH), većinski sindikat unutar SSSH-a, i Nezavisni sindikat građevinara (NSG), manjinski sindikat unutar NHS-a – i nekoliko kućnih sindikata unutar HUS-a. U INA-i postoje tri sindikata – to su granski sindikat EKN (vidi gore) unutar SSSH-a, granski sindikat SING (Sindikat naftnog gospodarstva) unutar NHS-a i kućni sindikat INAŠ (Sindikat radnika INA-e i društava INA-e Zagreb) unutar HUS-a.

Navest ću podatke o sindikalnoj moći u dvjema granama (Bolldorf 2012h/ Bolldorf 2012i).

Organizacijska moć: 80% radnika INA-e sindikalno je organizirano, ali dva granska sindikata u graditeljstvu zajedno organiziraju samo 17 – 18 posto radnika. Prisutna je sindikalna fragmentiranost u objema djelatnostima. U INA-i EKN organizira naročito rafinerije, SING istraživanje naftnih izvora i upravu, a INAŠ benzinske stanice. Različiti sindikati u objema granama imaju sukobe – u INA-i su dva sindikata osnovala zajedničku listu za radničko vijeće protiv trećeg. Prema EKN-u, druga dva sindikata zanimaju se samo za svoje članove unutar INA-e, a EKN za cijelu granu, tako da nema izražene solidarnosti između sindikata. U graditeljstvu su oba granska sindikata potpisala kolektivni ugovor za granu, ali na razini poduzeća često se ne mogu složiti oko zajedničke politike. Financijska sredstva sindikata u INA-i su stabilna, ali u graditeljstvu nisu jer su članarine jedini izvor prihoda a neisplata plaća je velik problem u grani. Zato SGH mora otpuštati zaposlenike.

Tržišna moć: Nezaposlenost i ugovori na određeno vrijeme nisu bitni problemi u INA-i jer ondje radi kvalificirana i specijalizirana radna snaga koju tvrtka želi zadržati. Graditeljstvo je od 2008. godine izgubilo 30 000 radnih mjesta zbog krize u državnom proračunu o kojem hrvatsko graditeljstvo jako ovisi, a rad na određeno vrijeme uobičajena je pojava – osim toga, učestao je rad na crno, bez

27 Vidi n.pr.: [http://www.hrt.hr/index.php?id=vijesti-clanak&tx_ttnews\[tt_news\]=157209&cHash=22f1c51cef](http://www.hrt.hr/index.php?id=vijesti-clanak&tx_ttnews[tt_news]=157209&cHash=22f1c51cef)

ugovora i bez prava. Većinom se radi o nekvalificiranim i, djelomično, stranim radnicima.

Proizvodna moć: INA kao dio energetskeg sektora ima strateško značenje, a organiziranje štrajka je lako jer se pomoću malih radničkih skupina može zaustaviti cijeli proces: primjerice, mogu se zaustavljati tekuće vrpce u rafinerijama. Prema iskazima u intervjuu, štrajk ni na razini cijelog graditeljstva ne bi predstavljao velik problem za hrvatsku privredu, a organizirati štrajk teško je čak i u samo jednoj tvrtci jer je potrebno mobilizirati radnike na mnogim gradilištima.

Institucionalna moć: Institucionalna prava sindikata poštuju se u INA-i, ali ne i u graditeljstvu, gdje je uobičajeno da poslodavci radnicima prijete otkazom ako žele stupiti u sindikat.

Ove razlike u moći koreliraju s razlikama u rezultatima – navodim plaće kao primjer: po kolektivnom ugovoru, najniža osnovna plaća mora se uskladiti s minimalnom plaćom (SGH 2012a), što znači 16,17 kuna po satu, a najviši koeficijent za najstroženije radove je 2,65 (SGH 2012b). Članovi SGH-a većinom dobivaju samo minimalnu plaću, a uz to je česta pojava da tvrtke ne isplaćuju plaće, poreze i doprinose. Sindikalna kampanja protiv neisplate plaća dosad nije bila uspješna, a tijekom vođenja intervjua sam saznao sam da je nizak stupanj organiziranosti važan razlog tog neuspjeha. Postoje samo rješenja na razini pojedinih tvrtki, ali nema sustavnog rješenja za granu (Bolldorf 2012h). Radnici u INA-i, s druge strane, imaju jedan od najboljih kolektivnih ugovora u zemlji, a neisplata plaća nije problem (Bolldorf 2012i). U INA-i cijena radnog sata iznosi 15,36 kuna, što je na prvi pogled manje nego u graditeljstvu, ali zaposlenici imaju pravo povećanje tog iznosa od 1. siječnja 2013. godine najmanje za stopu rasta BDP-a iz 2012. godine, tako da od 2013. godine dodatak osnovnoj plaći po satu iznosi 6,14 kuna. Odnos između najniže i najviše plaće je 1:5 (INAŠ 2012: 16).

Ali sindikati u INA-i dosad jedva da su koristili svoju moć – organiziran je samo jedan štrajk protiv outsourcinga benzinskih stanica. Protiv same privatizacije nije bilo otpora jer se tri sindikata nisu složila. MOL pokušava smanjiti radnička prava u nekim točkama: primjerice, želi isplaćivati niže plaće radnicima na benzinskim stanicama jer su za MOL oni trgovci, a ne radnici kao ostali u tvrtci.

Ne postoji velika solidarnost radnika INA-e ni međusobno ni prema drugim radnicima, jer oni žive relativno dobro i ne zanimaju se za probleme ostalih radnika. Sindikalni angažman je nizak, a barem u jednom intervjuu čuo sam mišljenje da je to krivica sindikata jer stari dužnosnici iz Jugoslavije još nisu naučili raditi s radnicima i aktivirati ih (Bolldorf 2012i).

Dakle, može se zaključiti da s jedne strane postoje privatizirane djelatnosti u kojima je sindikalna situacija katastrofalna, a s druge strane strateška područja gdje sindikati ne koriste svoju moć, a upitno je hoće li uspjeti zadržati relativno dobar položaj radnika u budućnosti.

ODNOS IZMEĐU SINDIKATA I SOCIJALNIH POKRETA

Ostaje pitanje uspijevaju li sindikati proširiti svoju bazu suradnjom s drugim dijelovima civilnog društva odnosno s drugim socijalnim pokretima. Moji primjeri su studentski i ženski pokret.

Bilo je pokušaja suradnje u sklopu studentskog pokreta 2009. godine za ukidanje školarina. Nezavisni sindikat znanosti i visokog obrazovanja (NSZVO) na početku blokade htio je platiti letke, hranu itd. za studentske aktiviste i najavio zajednički prosvjed na centralnom trgu u Zagrebu. Istovremeno, oni su štrajkali za više plaće. Nakon što su dobili što su zahtijevali, otkazali su prosvjed (Bolldorf 2012j). Njihov predsjednik Vilim Ribić u intervjuu mi je rekao da anarhistički studenti nisu htjeli raspravljati s vladom, tako da on nije mogao uvjeriti svoje članove da nastave sa štrajkom za studente (Bolldorf 2012f). Ali studenti uopće nisu kritizirali kraj štrajka nego otkazivanje prosvjeda i, povrh toga, imali su razlog da ne raspravljaju s vladom budući da su 2008. godine, prije prvog većeg studentskog prosvjeda od neovisnosti Hrvatske, raspravljali s ministarstvom i iskustva nisu bila dobra: ministarstvo je javno priopćilo da je ispunilo sve studentske zahtjeve, što nije bilo točno – radilo se samo o strategiji sprečavanja prosvjeda (Kapović 2010). Drugi sindikati su studente podržali samo deklarativno i nisu aktivno sudjelovali (Bolldorf 2012j). 2011. godine NSZVO je čak podržao tri nova zakona u kojima je akademska zajednica vidjela komercijalizaciju obrazovanja i slabljenje demokracije unutar sveučilišta – Zakon o

znanosti, Zakon o sveučilištu i Zakon o visokom obrazovanju. Stoga je nastao novi direktnodemokratski sindikat Akademska solidarnost, koji je uspješno štrajkao protiv zakona (Bolldorf 2012k). Od drugih sindikata, SSSH je kritizirao zakone samo u obliku deklaracije (SSSH 2011). Ribić ponovno kaže da su krivi anarhisti koji su bili protiv centralizacije sveučilišta u odnosu prema fakultetima i koji su zloupotrijebili studente u sebične svrhe iako je ovim zakonima vlada htjela ukinuti školarine (Bolldorf 2012f). Međutim, pogled u zakone pokazuje da je Ribićev stav sumnjiv: školarine se ondje zovu „upisnine“ – upisnine u iznosu od otprilike 450 eura (MZOS 2011a), a kritika nije bila usmjerena protiv centralizacije kao centralizacije nego osobito protiv sveučilišnog vijeća čije je članove htjelo imenovati ministarstvo – kritičari zakona bili su protiv političke kontrole (MZOS 2011b).

Što se tiče ženskog pokreta, tri od pet središnjica imaju žensku sekciju. Postoje zajedničke akcije ženskih sekcija i feminističkih organizacija – tribine, istraživanja, prosvjedi itd. (Bolldorf 2012c). Međutim, feministička organizacija Centar za edukaciju, savjetovanje i istraživanje (CESI) s kojom sam pričao misli da za sindikalno rukovodstvo to nije važna tema – prema CESI-ju, stav je rukovodstva da je postojanje ženskih sekcija dovoljno. Istovremeno, CESI nema dojam da je ravnopravnost spolova sindikatima važna tema u sklopu kolektivnog pregovaranja (Bolldorf 2012l). S druge strane, i članice ženskih sekcija izvještavaju da se za svoje stavove moraju boriti unutar središnjica: “To, naravno, ovisi o predsjedniku. Normalno da smo imale podršku jer smo se borile za to. Novi predsjednik na početku nije bio vrlo spolno senzibilan, ali nakon mnogo pritisa i organiziranja, sada nas snažno podržava... Ali obično za vrijeme krize više muškaraca dolazi na vrh, i ovo muško lice sindikata vrlo je tipično za Hrvatsku.” (Bolldorf 2012c). Dvije središnjice, Matica i URSH, ni nemaju žensku sekciju. Ribić, koji je predsjednik Matice, tvrdi da žene unutar Matice nisu zainteresirane (Bolldorf 2012f). U jednom intervjuu sa ženskom sekcijom čuo sam mišljenje da Ribić aktivno ometa osnutak ženske sekcije, iako je žene unutar Matice žele osnovati. Bolldorf 2012c). Ima problema i na drugoj strani: primjerice, feminističke organizacije često se bore protiv Crkve, dok sindikalne ženske sekcije misle da si to ne mogu priuštiti zbog različitih stavova među sindikalnim članstvom. 1. svibnja 2010. godine zbog ove svađe nije bilo zajedničkog prosvjeda ženskih sekcija i feminističkih organizacija (Bolldorf 2012c).

ZAKLJUČAK

Antonio Gramsci je pisao da socijalne klase mogu preuzeti vlast samo ako osvoje društvenu hegemoniju, što znači da moraju formirati način na koji ljudi interpretiraju svijet. Ali kao preduvjet za uspješnu borbu za hegemoniju važna je uloga u proizvodnom procesu (Gramsci 1986: 222). Što to znači za sindikate? Ako žele dati prilog promjeni društvene hegemonije, s jedne strane moraju igrati važnu ulogu u bazi, u borbama u samim tvrtkama, a s druge strane postati dijelom civilnog društva, uvesti svoje teme u druge socijalne pokrete i vezati ih uz druge društvene borbe. Stvarnost u Hrvatskoj oba aspekta stavlja pred goleme izazove. Na ekonomskoj bazi sindikati ne zastupaju cijelu klasu nego naročito javni sektor, zaposlenike na neodređeno vrijeme i starije zaposlenike. Rezultati sindikalnog djelovanja u djelatnostima i tvrtkama s velikom moći kao što je INA uvelike se razlikuju od onih u djelatnostima s ograničenom moći kao što je graditeljstvo. Ali ni u djelatnostima s velikom moći sindikati ne koriste svoju moć jer još nisu naučili aktivirati radnike – i dalje je riječ o birokratiziranim sindikatima s dužnosnicima iz Jugoslavije. U javnosti se na sindikate gleda kao na klijentelističke organizacije javnog sektora – 1. svibnja 2012. godine središnjice su vladi dale žuti karton, a istog dana u medijima je pisalo da radnici “daju sindikatima žuti karton”: većina radnika nije zadovoljna sindikatima jer su nesložni i zastupaju samo javni sektor. Nezadovoljstvo je puno veće u privatnom sektoru (tportal.hr, 1. svibnja 2012.), a prisutno je i među zaposlenom i među nezaposlenom mladeži: u jednom dokumentu iz 2010. godine Mreža mladih Hrvatske argumentira da sindikati zastupaju samo svoje članove, naime radnike koji već imaju radno mjesto na neodređeno vrijeme, i zato odbijaju smanjenje zaštite za postojeća radna mjesta. Mreža u tom dokumentu preuzima argument da bi smanjenje ove zaštite bilo važno za poticanje poslodavaca da zapošljavaju mlade radnike (Mreža mladih Hrvatske 2010: 3ff.). Naravno, sindikati ne mogu promijeniti društvenu hegemoniju dok ih velik dio radničke klase smatra klijentelističkom organizacijom.

Također, analiza odnosa između sindikata i drugih socijalnih pokreta pokazala je dosadašnje uske granice suradnje.

Jasno da ova problematična situacija nije krivica isključivo sindikata. Uslijed velike apatije u zemlji nema revolucionarnog proletarijata koji je potlačen od strane sindikalne birokracije. Slika u medijima vrlo je površna – sindikalni uspjesi često nisu spominjani, mnogi radnici ni ne znaju da su određena prava prava iz kolektivnog ugovora koja nemaju po zakonu itd. (Bolldorf 2012a). Ali barem na jedan dio situacije sindikati mogu utjecati, a to je uloga koju igraju u slučajevima borbi. Mislim na tri točke:

1. Sindikati moraju razviti borbenu perspektivu za privatni sektor odnosno za radnike koji brane tvrtke u stečaju ili se bore protiv neisplate plaća. U intervjuima sam od središnjica čuo samo stav da radnici moraju ranije ići u stečaj da bi mogao doći bolji novi vlasnik – naprimjer, u slučaju borbe za tekstilnu tvornicu Kamensko 2010. godine (Bolldorf 2012d).
2. Sindikati moraju aktivno sudjelovati u drugim socijalnim borbama.
3. Skraćenje radnog vremena mora postati tema hrvatskih sindikata jer bi ovaj zahtjev mogao posredovati između interesa mladih koji traže posao i zaposlenika koji već imaju stalno radno mjesto. Skraćenje radnog vremena bilo bi alternativni način nastajanja novih radnih mjesta umjesto fleksibilizacije u smislu smanjenja radničkih prava. No dosad u Hrvatskoj nije bilo takve sindikalne kampanje (Bolldorf 2012e).

LITERATURA I IZVORI

Literatura

Bagić, Dragan, „Sustav industrijskih odnosa u Republici Hrvatskoj: hrvatski sindikati između društvene integracije i tržišnog sukoba“, 2010. URL: http://darhiv.ffzg.hr/1868/1/539697.Dragan_Bagic_disertacija_final.pdf. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Bičanić, Ivo/Franičević, Vojmir, „Understanding Reform: the Case of Croatia“, The Balkan Observatory Working Papers 033, 2003., URL: <http://www.spw.de/>

data/drre_spw160.pdf. Preuzeto: 26. studenog 2012. Bolldorf, Heiko (2012a): Intervju sa SSSH-om. Neobjavljen.

Bolldorf, Heiko, „Intervju sa SSSH-om (2)“, neobjavljen, 2012b

Bolldorf, Heiko, Intervju sa ženskom sekcijom SSSH-a, neobjavljen, 2012c

Bolldorf, Heiko, Intervju s NHS-om, neobjavljen, 2012d

Bolldorf, Heiko, Intervju sa ženskom sekcijom NHS-a, neobjavljen, 2012e

Bolldorf, Heiko, Intervju s Vilimom Ribićem, neobjavljen, 2012f

Bolldorf, Heiko, Intervju sa Željkom Klausom, neobjavljen, 2012g

Bolldorf, Heiko, Intervju sa SGH-om, neobjavljen, 2012h

Bolldorf, Heiko, Intervju s EKN-om, neobjavljen, 2012i

Bolldorf, Heiko, Intervju sa studentskim plenumom FFZG-a, neobjavljen, 2012j

Bolldorf, Heiko, Intervju s Akademskom solidarnošću, neobjavljen, 2012k

Bolldorf, Heiko, Intervju s CESI-jem, neobjavljen, 2012l

Dörre, Klaus, Die Gewerkschaften – aus der Krise zur Erneuerung?, u: spw 8/2007, str. 14 – 19., 2007., URL: http://www.spw.de/data/drre_spw160.pdf. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Franičević, Vojmir , „Decent Work Country Report – Croatia“, http://www.ilo.org/public/english/region/eurpro/geneva/download/events/lisbon2009/dwre-ports/dw_croatia.pdf, 2008., preuzeto: 26. studenog 2012.

Galić, Branka/Nikodem, Krunoslav, „Identifikacija standarda diskriminacije žena pri zapošljavanju“, 2007., URL: <http://www.ured-ravnopravnost.hr/site/>

preuzimanje/dokumenti/nac_strat/istrazivanja/istr_izvj_ident_sand_dis.pdf.
Preuzeto: 26. studenog 2012.

Gotovac, Viktor (2003), „Radno pravo za 21. stoljeće: mitovi o fleksibilizaciji“, u: Financijska teorija i praksa, 27(4), str. 415 – 437., 2003., URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=8917. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Gramsci, Antonio, Zu Politik, Geschichte und Kultur, Röderberg-Verlag GmbH, Frankfurt am Main, 1986.

Grdešić, Marko, „Tranzicija, sindikati i političke elite u Sloveniji i Hrvatskoj“, u: Politička misao, Vol. XLIII, br. 4, str. 121 – 141., 2007. URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=32119. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Kapović, Mate, „Dvije godine borbe za besplatno obrazovanje i razvoj novog studentskog pokreta u Hrvatskoj“, 2010., URL: <http://www.slobodnifilozofski.com/2010/11/mate-kapovic-dvije-godine-borbe-za.html>. Preuzeto: 27. studenog 2012. Kerovec, Nada (2003):

„(Ne)jednakost žena na tržištu rada“, u: Revija za socijalnu politiku, svezak 10, br. 3, lipanj 2003. g., URL: <http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/view/105/109>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Kokanović, Marija, „Croatian Labour Realities, 1990-1999.“, u: South East Europe Review 3/1999, str. 185 – 208., 1999. URL: <http://www.ceeol.com/asp/issuedetails.aspx?issueid=28a56f3d-6b2e-4631-89c7-ba765096c8bd>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Materialien für einen neuen Antiimperialismus, Die Ethnisierung des Sozialen, 1993., URL: http://www.nadir.org/nadir/archiv/Internationalismus/jugoslawien/materialien_06/. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Matković, Teo, „Politika zapošljavanja i nezaposlenost“, u: Puljiz, Vlado / Bežovan, Gojko / Matković, Teo / Šučur, Zoran / Zrinščak, Siniša (ur.), Socijalna politika Hrvatske, Pravni fakultet u Zagrebu, 2008, str. 163 – 219.

Matković, Teo, „Tko što radi? Dob i rod kao odrednice položaja na tržištu rada u Hrvatskoj“, u: Revija za socijalnu politiku, god. 15, br. 3, str. 479 – 502., 2008b, URL: <http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/viewFile/802/728>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Matković, Teo, „Razina obrazovanja i ishodi na tržištu rada u prvim godinama radne karijere“, 2008c, URL: http://bib.irb.hr/datoteka/363975.Matkovic_2008_Razina_obrazovanja_i_ishodi-JIM2A.pdf. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Milidrag Šmid, Jagoda, „Ekonomski položaj žena u Hrvatskoj“, u: Kruh i ruže, svezak 26/2005, str. 5 – 18.

Mreža mladih Hrvatske, „Okvirni pozicijski dokument ‘Zapošljavanje mladih i reforme tržišta rada’“, 2010. URL: <http://www.mmh.hr/files/ckfinder/files/2010-12-17-OPD-ZAPOSLJAVANJE.pdf>. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Mreža mladih Hrvatske, „Tko se boji velike zločeste krize? Strukturirani dijalog o nezaposlenosti mladih“, 2012a, URL: http://www.mmh.hr/files/ckfinder/files/MMH_tko_se_boji_web.pdf. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Mreža mladih Hrvatske, „Otvoreno pismo Vladi povodom najave otpuštanja osoba zaposlenih u javnom sektoru putem ugovora na određeno vrijeme“, 2012b, URL: <http://www.mmh.hr/hr/vijesti/otvoreno-pismo-vladi-rh-povodom-najave-otpustanja-osoba-zaposlenih-u-javnom-sektoru-putem-ugovora-na-odredeno-vrijeme>. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Mreža mladih Hrvatske, „Otvoreno pismo MMH povodom procesa donošenja Zakona o poticanju zapošljavanja te odgovor Ministarstva, 2012c, URL: <http://www.mmh.hr/hr/vijesti/otvoreno-pismo-mmh-povodom-proce->

sa-donosnja-zakona-o-poticanju-zaposljavanja-te-odgovor-ministarstva.
Preuzeto: 27. studenog 2012.

Nestić, Danijel, „Different characteristics or different rewards: What is behind the gender wage gap in Croatia?“, 2007., URL: <http://www.eizg.hr/differing-characteristics-or-differing-rewards-what-is-behind-the-gender-wage-gap-in-croatia-en-US/247.aspx>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Obadić, Alka, „Kretanje hrvatske ponude rada i njen utjecaj na migracijske tijekove“, u: Migracijske i etničke teme, sv. 24, br. 1 – 2, lipanj 2008, str. 91 – 109. URL: <http://hrcak.srce.hr/26288>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Račić, Domagoj / Babić, Zdenko / Podrug, Nalja, „Segmentation of the labour market and the employee rights in Croatia,“ u: Revija za socijalnu politiku, god. 12, br. 1, str. 45 – 65., 2005., URL: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=-clanak&id_clanak_jezik=47708. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Rebac, Ivan, Socijalni dijalog i kolektivno pregovaranje u Hrvatskoj, TIM press, Zagreb, 2010.

Silver, Beverly, Forces of Labor: Arbeiterbewegungen und Globalisierung seit 1870, Assoziation A., Berlin, 2005.

Teodorović, Ivan, „Industrijalizacija i deindustrijalizacija“, u: Badovinac, Tomislav (ur.): Titovo doba. Hrvatska prije, za vrijeme i poslije, Zagreb: Savez Društava “Josip Broz Tito” Hrvatske, Zagreb, 2008, str. 308 – 337.

Union of Autonomous Trade Unions of Croatia, Social Dialogue in Croatia, Zagreb, June 2002.

Wright, Erik Olin, : „Working-Class Power, Capitalist-Class Interests, and Class Compromise“ U: American Journal of Sociology, Vol. 105, No. 4 (Jan 2000), pp. 957-1002. URL: <http://www.jstor.org/stable/3003886?origin=-JSTOR-pdf>. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Izvori

24sata, 19. listopada 2012.: Dioki zatvorio dio postrojenja, bez posla ostalo 300 radnika. URL: <http://www.24sata.hr/biznis/dioki-zatvorio-dio-postrojenja-bez-posla-ostalo-300-radnika-286115>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

DIOKI (2002): O nama. URL: <http://www.dioki.hr/onama/default.asp#o2>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Doznajemo.com, 23. ožujka 2012.: Neslavni rekord – nezaposlenost u Hrvatskoj premašila 20 posto. URL: <http://doznajemo.com/2012/03/23/neslavni-rekord-nezaposlenost-u-hrvatskoj-premasila-20-posto/>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Državni zavod za statistiku (2012): Žene i muškarci u Hrvatskoj 2012. URL: http://www.ured-ravnopravnost.hr/site/images/pdf/men_and_women_2012.pdf. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Forum.hr, 10. veljače 2012.: Posao za stalno u Hrvatskoj postaje prošlost. URL: <http://www.forum.tm/clanak/posao-za-stalno-u-hrvatskoj-postaje-proslost-493>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Germany Trade and Invest (2011): Wirtschaftstrends Kroatien – Jahreswechsel 2011/12 (Gospodarski trendovi u Hrvatskoj – godišnja razmjena 2011./12.). URL: http://www.gtai.de/GTAI/Content/DE/Trade/Fachdaten/PUB/2011/12/pub201112058003_16540.pdf. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Guardian, 9. prosinca 2010.: US embassy cables: Speculation grows around Sanader role in 'Croatia's Enron'. URL: <http://www.guardian.co.uk/world/us-embassy-cables-documents/248593>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

HRT (Hrvatska Radiotelevizija), 3. siječnja 2012.: Prvi radni sud u Hrvatskoj. URL: [http://www.hrt.hr/index.php?id=vijesti-clanak&tx_ttnews\[tt_news\]=145696&cHash=4897874b08](http://www.hrt.hr/index.php?id=vijesti-clanak&tx_ttnews[tt_news]=145696&cHash=4897874b08). Preuzeto: 27. studenog 2012.

Hrvatski sabor (2009): Zakon o radu. URL: http://www.hzz.hr/docslide/Zakon_o_radu_NN149-09_20091215.pdf. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Hrvatska elektroprivreda: HEP grupa. URL: <http://www.hep.hr/hep/grupa/default.aspx>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Hrvatski elektrogospodarski sindikat – HES (2007): O HES-u. URL: <http://www.hephes.hr/index.php/category/o-hes-u/>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Hrvatski zavod za zapošljavanje (2012): Stope nezaposlenosti i zaposlenosti u Republici Hrvatskoj. URL: <http://www.hzz.hr/default.aspx?id=6191>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

INA d.d.: O kompaniji. URL: <http://ina.hr/default.aspx?id=8>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

INAŠ (2012): Kolektivni ugovor za INA-u, d. d. URL: http://www.sindikati-in-as.hr/kolektivni/kolektivni_INA_2012.pdf. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Index.hr, 11. svibnja 2012.: Zakon o poticanju zapošljavanja prošao u Saboru: Mladi će raditi za 1600 kuna! URL: <http://www.index.hr/vijesti/clanak/zakon-o-poticanju-zaposljavanja-prosao-u-saboru-mladi-ce-raditi-za-1600-kuna/614504.aspx>. Preuzeto: 26. studenog 2012. Matica hrvatskih sindikata: Struktura Matice hrvatskih sindikata. URL: <http://www.matica-sindikata.hr/hr/struktura/>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Matica hrvatskih sindikata: Sindikati. URL: <http://www.matica-sindikata.hr/hr/sindikati/>. Preuzeto: 27. studenog 2012.

MZOS - Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske (2011a): Nacrt prijedloga Zakona o visokom obrazovanju. URL: <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=11101&sec=3349>. Preuzeto: 27. studenog 2012.

MZOS – Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta Republike Hrvatske (2011b): Nacrt prijedloga Zakona o sveučilištu. URL: <http://public.mzos.hr/Default.aspx?art=11101&sec=3349>. Preuzeto: 27. studenog 2012.

NHS (2011): Adresar sindikata udruženih u NHS. URL: http://www.nhs.hr/onama/sindikati/privatni_sektor_609/. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Novi list, 6. studenog 2011.: Hrvatska brodogradilišta su neprofitabilna, neučinkovita i predstavljaju prijetnju državnim financijama. URL: <http://www.novolist.hr/Vijesti/Gospodarstvo/Hrvatska-brodogradilista-su-neprofitabilna-neucinkovita-i-predstavljaju-prijetnju-drzavnim-financijama>. Preuzeto: 27. studenog 2012. Petrokemija (2008): Povijest tvrtke. URL: <http://www.petrokemija.hr/Default.aspx?tabid=149>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Plasticker-News, 5.11.2012: Dioki schließt Ethylen- und PE-Produktionsswerke in Zagreb Dioki zatvara proizvodnju etilena i PE-a u Zagrebu). URL: <http://plasticker.de/news/shownews.php?nr=17882&div=&backto=../index.php>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Podravka: About the company. URL: <http://www.podravka.com/company/about-the-company>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Podravka: Vegeta. URL: <http://www.podravka.com/brands/brands/vegeta>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Poslovni dnevnik, 24. svibnja 2011.: HOK pozdravlja zabranu rada na crno. URL: <http://www.poslovni.hr/domace-kompanije/hok-pozdravlja-zabranu-rada-na-crno-179932>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

SGH (2012a): Odluka o visini najniže osnovne plaće. URL: http://sgh.hr/pdf/collective_agreement_pdfs/odluka_o_visini_najnize_osnovne_place_-_2012._000.pdf. Preuzeto: 27. studenog 2012.

SGH (2012b): Tarifni stavovi – važeći. URL: http://sgh.hr/pdf/collective_agreement_pdfs/tarife_-_2012..pdf. Preuzeto: 27. studenog 2012. SING: O nama. URL: http://www.sing.hr/?q=ustroj/o_nama. Preuzeto: 26. studenog 2012.

SSSH (2011): Stajališta SSSH o nacrtima prijedloga zakona o sveučilištu, o visokom obrazovanju i o znanstvenoj djelatnosti. URL: <https://4accb189-a-62cb3a1a-s-sites.googlegroups.com/site/akadsolid/oitovanja-o-prijedlozi-ma-zakona-o-znanstvenoj-djelatnosti-sveuilitu-i-visokom-obrazovanju/SSSH>.

pdf?attachauth=ANoY7crpCk2tDDkd3IQNeKSA16DYzr5Gn9rFo2ve-Ex-ExT527QpmJM0SXxXxYKf1vRzxU7YkQAwZwY1ANYlZrq-ekvUECfZyqP_y3m2eOl_cuF--GWQC6w6P28uGxggGKUEO-E4nD4fWBJYe88GYcLMz0X-UCy6zHEAsQ2k4eJUs-g_myMQD3DElbygN47PO3IkR14h68KaL05AO2b-yA_PMPqiBiSy0Mz6HT8AefySEHWxMb49HcH74KF49OAI-r_iC8gmeIX-DgNl6nXOeeKns1aEjHvtIjJ-GrM5aZS0z_dLMeL6lQuyrz1RUb8jC1_vx1h-WOldzKltP&attredirects=0. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Suvremena.hr, 9. studenog 2006.: SSSH: agencije za privremeno zapošljavanje iznajmljuju radnike na leasing. URL: <http://www.suvremena.hr/1950.aspx>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Tagesschau.de, 11. svibnja 2012.: Frühjahrsprognose der EU-Kommission - Leichte Rezession mit Rekordarbeitslosigkeit (Proljetna prognoze Europske komisije – blaga recesija s rekordnom nezaposlenošću). URL: <http://www.tagesschau.de/wirtschaft/euprognose100.html>. Preuzeto: 26. studenog 2012.

tportal.hr, 1. svibnja 2012.: Radnici sindikatima dali – žuti karton! URL: <http://www.tportal.hr/vijesti/hrvatska/191074/Radnici-sindikativa-dali-zu-ti-karton.html#.ULTC8q-wVrs>. Preuzeto: 27. studenog 2012.

Udruga radničkih sindikata Hrvatske: Kontakt. URL: http://ursh.hr/index.php?option=com_contact&view=contact&id=1&Itemid=58. Preuzeto: 26. studenog 2012.

Vjesnik, 27. prosinca 2010.: Raste broj privremeno zaposlenih. URL: http://www.nhs.hr/novosti/raste_broj_privremeno_zaposlenih_3265/. Preuzeto: 26. studenog 2012.

III. KRIZA I ZAMETCI NOVIH POKRETA

KOMODIFIKACIJA JAVNOG SEKTORA: SLUČAJ ZDRAVSTVA

Jelena Kranjec

Javni sektor kakvog smo imali prilike vidjeti nakon Drugog svjetskog rata najvećim je dijelom rezultat postignutog klasnog kompromisa između rada i kapitala. Zahvaljujući snazi organiziranog radništva u jednoj sasvim osobitoj fazi kapitalističkog razvoja razvilo se ono što nazivamo državom blagostanja. Iako različiti načini ustanovljenja države blagostanja traže daljnje istraživanje i raspravu, ponajprije u području komparativne analize funkcioniranja socijalističke i kapitalističke izvedbe države blagostanja, naša se pažnja u ovom radu pomiče prema posljednjih tridesetak godina kapitalističke povijesti. Pod utjecajem doktrine koja se ogleda u Washingtonskom konsenzusu i tzv. novom javnom menadžmentu (new public management) mijenja se uloga i funkcija javnog sektora, odnosno širenjem neoliberalne paradigme u ekonomiji dolazi do jačanja pritiska u smjeru rekonstrukcije javnog sektora s neravnomjerno raspoređenim posljedicama za one koji su u njemu zaposleni.

ŽENE KAO RADNICE U JAVNOM SEKTORU

Dio zanimanja u kojima sudjeluje veliki dio radnika u javnom sektoru čine ono što sociolozi nazivaju «ženska zanimanja», što znači da preko 80% zaposlenih čine žene.¹ Za većinu kapitalističkih zemalja riječ je o empirijski utemeljenoj i lako provjerljivoj činjenici ako pogledamo domene zdravstva, prosvjete, socijalnog rada i nižih slojeva birokracije u kojima žene čine najveći dio ukupne radne snage. Javni sektor obuhvaća i one profesije u kojima se brojčani odnos

1

Matković T., „Tko što radi? Dob i rod kao odrednice položaja na tržištu rada u Hrvatskoj“, Revija za socijalnu politiku, 15 (3):479-502., 2008.

žena i muškaraca ponešto promijenio, što je primjerice vidljivo kod liječnika ili sveučilišnih nastavnika pri čemu se povećanje feminiziranosti profesije može uzeti kao indikator deterioracije ugleda profesije ili pogoršanja radnih uvjeta u njoj (npr. smanjenje plaće i povećavanje radnog opterećenja).

Promjene radnih uvjeta u javnom sektoru odgovaraju na najopćenitijoj razini promjenama u privredi. Nakon kraja takozvanog «zlatnog doba kapitalizma» (1945 – 1970) počinje potraga za novim područjima i novim mogućnostima akumulacije kapitala, osobito kroz eksproprijaciju onih domena koje su u Evropi, ali i izvan nje, smatrane neisplativima ili nedostupnima za privatne investicije. Nije potrebno posebno naglašavati kako su se i te domene ipak razvijale u određenom obliku korespondencije s obzirom na potrebe ukupnog društvenog kapitala odgovarajući tako na zahtjeve za zdravim i obrazovanim radnicima. Međutim, u današnjim uvjetima relativne dostupnosti radne snage pritisci koji su uvjetovali podnošenje spomenutih izdataka iz perspektive kapitala sve se više smanjuju. Kada je radna snaga relativno dostupna pitanje zdravlja radne snage odnosno njezine smanjene kvalitete zbog narušenog zdravlja ne predstavlja značajan problem za kapital, a pritisak će nezaposlenih i konkurencija na tržištu rada natjerati veliku većinu radnika da sami ulažu u vlastito obrazovanje, zdravlje i druge elemente tzv. ljudskog kapitala. Novu akumulaciju kroz izvlašćivanje i stvaranje industrije javnog sektora možemo pratiti preko pojava i termina kao što su: contracting-out, subcontracting (podugovaranje), outsourcing, privatizacija, javno-privatna partnerstva i slično. Uz to idu i tipične ideološke mantre o neučinkovitosti javnog sektora, to jest o njegovoj neprihvatljivoj veličini koja kao uteg pritišće takozvani «realni sektor». Doista, u neoliberalnom svijetu javni sektor je prevelik dok god postoji.

Ukratko ću opisati stupnjeve transformacije javnog sektora jer na tom području komodifikacija veoma često nije provedena kao jedan konačan potez. Mnogobrojne se promjene provode dok još nema spomena o tome da će javna služba u pitanju preći u privatni sektor. Jednom kada se provedu, obilježja i opseg javnih usluga bivaju fundamentalno izmijenjeni na način da ne predstavljaju prepreku preuzimanju od strane privatnog sektora. U razumijevanju tih procesa uvelike se oslanjam na primjere i istraživanja iz Velike Britanije zbog usporedivosti domaćeg zdravstvenog sustava s NHS-om (National Health Service), a promjene

koje ga zahvaćaju su pokazatelj očekivanog smjera razvoja hrvatskog sustava. Osnovne smjernice postavio je Washingtonski model reforme, koji ima za cilj smanjenje troškova javnog sektora, smanjenje uloge države kao regulatora, proizvođača roba i usluga, kao i smanjenje broja državnih službenika. U javni sektor se uvode načela i metode poslovnog menadžmenta pod pretpostavkom da će takav pristup rezultirati većom učinkovitošću i ekonomičnošću u upravljanju javnim sektorom. Tržišna orijentacija, usmjerenost na ekonomski učinak i mjerljive rezultate nastoje se potaknuti uvođenjem tržišnog natjecanja kakvo već postoji u privatnom sektoru. Korisnici se pritom sve češće označavaju kao klijenti ili potrošači, te se od organizacija zahtjeva veća posvećenost razvijanju orijentacije na potrošače i mogućnosti izbora za kupce.²

Privatizacija je krajnji cilj reforme, budući da ona podrazumijeva transfer poduzeća ili njegove imovine iz javnog u privatni sektor, ali i popratnu transformaciju državne organizacije, to jest birokracije koja obavlja javnu službu, u samostalnu organizaciju čiji se rad mjeri tržišnim kriterijima. Do prije nekoliko godina, pod privatizacijom se mislilo na konačnu prodaju državnog vlasništva privatnim investitorima, no u posljednje su se vrijeme razvile i suptilnije forme provođenja privatizacijske politike, poput modela privatno-javnog partnerstva na koje ćemo se kasnije posebno osvrnuti. Primjeri modela poslovanja koje preuzima javni sektor su također tzv. «performance-based contracting»³ i ugovori s vanjskim izvođačima (contracting-out), uz smanjenje opsega javnih usluga i uvođenje ili povećanje participacija i doplata.

Nije se promijenila samo količina resursa za javne službe kao posljedica proračunskih rezova, već se ubrzalo pretvaranje tih službi u lokus akumulacije. Nadalje, komodifikacija napreduje cjepkanjem i standardiziranjem usluga kako bi ih se lakše moglo prepustiti privatnom sektoru i lako zamjenjivim, discipliniranim radnicima na globalnom tržištu rada. Još jedan važan faktor kojeg je u ovom kontekstu potrebno spomenuti su barijere međunarodnom poslovanju, poput zakonskih regulativa koje štite državni sektor, lokalne tvrtke, korisnike i

2 Hebson, G., Grimshaw, D., Marchington, M P., „PPPs and the Changing Public Sector Ethos: case-study evidence from the health and local authority sectors“, *Work, Employment and Society* 17(3): 481-501, 2003.

3 Loevinsohn, B., *Performance-Based Contracting for Health Services in Developing Countries: A Toolkit*, World Bank Publications, 2008.

radnike, koje su do sada uglavnom uspješno uklonjene, ponajviše zahvaljujući međunarodnim institucijama i ugovorima. Prevladavanjem preostalih zapreka poput standarda kvalitete ili potrebnih vještina i kvalifikacija kroz uvođenje dogovorenih standarda (npr. ISO-standard, HACCP, ECTS bodovi itd.) ili IT certifikata koje izdaju globalne korporacije nastali su uvjeti za uistinu globalno tržište radne snage.

Dok je neke segmente bilo relativno jednostavno izravno prodati ili prepustiti privatnom sektoru (INA, Pliva, HT itd.), druga područja, pogotovo kada se radi o kompleksnim osobnim uslugama (obrazovanje, zdravstvena njega, socijalna skrb) zahtijevaju oprezniji i postupniji pristup. Najosjetljivija su radna mjesta i socijalne usluge vezani uz lokalna i iskustveno specifična znanja i vještine za koje je potreban određeni stupanj autonomije kako bi se odgovorilo na individualne potrebe korisnika. Ova područja se temelje na komunikacijskim vještinama, emocionalnom radu, mnogo kontekstualnog razumijevanja i tzv. skrivenom (tacit) i procesnom znanju. Kako bi se lakše upravljalo ovim aspektima javnih usluga po principima koje nalaže menadžerski pristup potrebno je provesti veći broj međukoraka. Proces transformiranja skrivenog znanja u eksplicitno poznat je kao kodificiranje ili artikulacija. Analiziraju se vještine i zadaci vezani uz njihovo korištenje, zadaci se rastavljaju na manje sastavne dijelove i standardiziraju, to jest zadaju se eksplicitni standardi kod njihovog izvršavanja. Dogovaraju se indikatori ishoda i uvodi kompleksna podjela rada pri čemu se rutinski zadaci prebacuju na manje kvalificirane radnike.⁴ Primjer kako se mogu ostvarivati uštede u zdravstvu vidljiv je kroz promjenu profila i broja zdravstvenih djelatnika u nekoj zdravstvenoj ustanovi ili jedinici. Što je viša razina obrazovanja ili specijalizacije radnika, to je cijena njegovog rada viša. Iako je za zdravstvenu njegu bolesnika idealno da se o njemu brine medicinska sestra sa završenim B.A. stupnjem obrazovanja, uprava i menadžeri nastoje rad organizirati tako da uposle što više njegovatelja i medicinskih sestara srednje razine obrazovanja, dok je medicinska sestra prvostupnica tu više u ulozi nadzora i menadžmenta.

4

Huws, U., „Crisis as Capitalist Opportunity: The new accumulation through public service commodification“, *Socialist Register* 48, 2011.

Sljedeći korak je reorganizacija procesa upravljanja. Organizacije se razdvajaju na sastavne dijelove, sastavnice se formaliziraju, ponekad u samostalne pravne entitete između kojih se uspostavljaju tržišni odnosi. Između odijeljenja koja su ranije neometano surađivala sada se ispostavljaju računi, dolazi do otpuštanja i premještanja radnika, a kao razlog izostanka otpora takvoj praksi u NHS-u radnici navode dezorijentirajući utjecaj neprestanog mijenjanja pravila.⁵ Ovime su stvoreni preduvjeti za veće uključivanje privatnog sektora koje se opravdava kombinacijom ranije navedenih argumenata: država ne treba biti toliko angažirana oko svih aspekata osiguravanja javnih dobara i usluga već se samo pobrinuti da su one donekle osigurane. Ne treba daleko tražiti primjere za takav pristup, jer su oni u zdravstvenom sustavu Hrvatske prisutni već razmjerno dugo i u velikom opsegu: veliki dio primarne zdravstvene zaštite prepušten je liječnicima koji su formalno privatnici, rade u ordinacijama koje su uzeli u zakup ili koncesiju, a liječe pacijente preko ugovora s HZZO-om. Pod pritiskom da se smanje izdvajanja za javni sektor zbog rezanja državnog proračuna, ovakve reforme se opravdavaju time što će privatni sektor ostvariti uštede kroz veću učinkovitost, omogućiti veći izbor korisnicima javnih usluga i poštivati međunarodne ugovore koji propisuju otvaranje sve većeg broja područja tržišnom natjecanju.⁶

Jedan od najčešćih početnih koraka u procesu komodifikacije usluga javnog sektora je odvajanje temeljne djelatnosti koju obavlja javno poduzeće ili ustanova od svih pratećih i pomoćnih aspekata osiguravanja određene usluge, kao što su čišćenje, održavanje, prehrana ili IT. Tako se u zdravstvu razdvaja liječenje i zdravstvena njega od čišćenja, prehrane, pranja rublja, održavanja zgrada, sigurnosti, sanitetskog prijevoza pa čak i laboratorijske dijagnostike i menadžmenta. Nagovještaj takvog preustroja u Hrvatskoj može se iščitati kroz učestale jadikovke zbog velikog broja «nezdravstvenih radnika» u bolnicama, a rješenje se traži kroz outsourcing ili spin-off tvrtke.⁷ Nažalost, dokumentirani su slučajevi kada je ovakav razvoj događaja doveo do neželjenih posljedica za pacijente, a time i za povećanje cijene zdravstvenih usluga, kao u slučaju out-

5 „Driving the NHS to Market“, Aufheben 20, 2012 .

6 Sexton, S. „Trading Health Care Away? GATS, Public Services and Privatisation“, Corner House Briefing No. 23., Corner House, London, 2001.

7 Bratonja Martinović, Lj., „Nezdravstvene bolničke djelatnosti prebaciti u posebne tvrtke“, Zadarski list, 1.10.2012.

sourcinga čišćenja u britanskim bolnicama i porasta bolničkih infekcija.⁸ Ove se djelatnosti prepuštaju najpovoljnijem ponuđaču na javnom natječaju, no čak kada ih i dalje obavlja javni sektor moraju se prilagoditi uvjetima, načinu i cijenama koje nudi najpovoljniji privatni ponuđač.⁹ Kada usluge prođu proces standardizacije prestaju biti specifične za pojedini sektor i otvara se prostor za značajniju prisutnost velikih tvrtki koje iskorištavaju ekonomije razmjera (economies of scale), te se u skladu s tim razvilo čitavo područje poslovanja privatnog sektora koje se naziva «industrija javnog sektora» na plodnom tlu preuzimanja dijelova javnog sektora iz okvira nekadašnje države blagostanja.¹⁰

Na masovnom tržištu prilagodba lokalnim zahtjevima sve više postaje luksuz, a niska cijena ponude imperativ, te je sve više javnih tvrtki prisiljeno pribjegavati radnom podugovaranju ili agencijama za privremeno zapošljavanje. Podugovaranje, zapošljavanje preko agencija i proliferacija ugovora na određeno bi trebali donijeti uštede zbog manjeg obima radničkih prava u usporedbi s klasičnim zapošljavanjem na neodređeno vrijeme. U ovakvim oblicima zapošljavanja značajno je smanjena mogućnost sindikalnog organiziranja. Ponekad dolazi do paradoksalnih situacija, kao na primjer u slučaju nedostatnog broja medicinskih sestara u britanskim bolnicama (zbog pokušaja uštede ne zapošljava ih se dovoljan broj) pa su često prisiljeni uzimati medicinske sestre preko agencija za zapošljavanje kako bi popunili kritični nedostatak u pojedinim smjenama. No, cijena takvog zapošljavanja za bolnice je viša nego cijena rada za zaposlenike bolnice.¹¹ Primjenjuju se poslovne prakse koje su ranije iskušane u ostalim privrednim sektorima kao što je premještanje poslova na lokacije gdje su radnici za minimalnu cijenu dostupni u velikom broju (offshoring) ili dovođenje jeftine radne snage na radna mjesta (radnici-migranti), što služi izrazitim discipliniranjem radnika. Povećana je fleksibilnost rada i radnici u javnom sektoru postaju lakše zamjenjivi bez stabilnog okvira za kolektivno predstavljanje i pregovore. Pogoršanje radničkih prava vidljivo je na aspektima sigurnosti radnog mjesta, sustavu pro-

8 Lethbridge, J., „Empty Promises: The impact of outsourcing on the delivery of NHS services“, Unison, February 2012.

9 Kao u slučajevima “Compulsory Competitive Tendering” i “Best value” pravila u Velikoj Britaniji.

10 Huws, U., „Crisis as Capitalist Opportunity: The new accumulation through public service commodification“, Socialist Register 48, 2011.

11 Donnelly, L., Mulhern, M., „NHS pays £1,600 a day for nurses as agency use soars“, The Telegraph, 14.07.2012. URL:<http://www.telegraph.co.uk/news/9400079/NHS-pays-1600-a-day-for-nurses-as-agency-use-soars.html>

mocija i napredovanja, socijalnim pravima poput mirovinskog osiguranja preko poslodavca, pravu na plaćeni godišnji odmor i bolovanje, te pravima vezanim uz porodiljni dopust. Posljedice se mogu osjetiti i kroz duže radne sate, pogoršanje psihičnog i fizičkog zdravlja radnika, manjoj kupovnoj moći plaće, sve većem udjelu ugovora na određeno vrijeme i nedostatnom broju osoblja. Radnici koji su ranije dobro surađivali sada se natječu međusobno kako bi napredovali ili samo zadržali posao u okruženju nesigurnog i nezaštićenog radnog mjesta.¹²

U hrvatskom zdravstvu na snazi je višegodišnja zabrana zapošljavanja, što dovodi do srozavanja standarda usluga i rasta radnog opterećenja, što opet potiče postojeću radnu snagu da iskoristi svaku priliku za prelazak na radno mjesto izvan javnog zdravstvenog sustava ili odlazak iz države.

JAVNO-PRIVATNA PARTNERSTVA

Poseban primjer angažmana privatnog sektora su javno-privatna partnerstva. Sve su češće prisutna u području javnog sektora, do te mjere da ih aktualni ministar zdravlja izjednačava s reformom zdravstvenog sustava.¹³

Podsjetimo se ukratko najčešćih oblika javno-privatnog partnerstva:

Ugovori o upravljanju, tj. ugovori kojima privatni sektor preuzima pružanje određene usluge u ime javnog sektora ili za njega.

Zajednička ulaganja, institucionalni oblik JPP-a, preporučuju se za javne usluge koje su od iznimne važnosti za javni sektor i u kojima je potrebno i nužno da se zadrži dio kontrole i nadzora pružanja usluge (npr. kontrola zračnog prometa, opskrba vodom i slično).

12 Takav razvoj situacije opisali su radnici u bolničkim laboratorijima u Velikoj Britaniji: Ranesh, R., „NHS lab failings followed Serco-led takeover“, The Guardian, 30.09.2012. URL:<http://www.guardian.co.uk/society/2012/sep/30/pathology-labs-takeover-failures>

13 Ostojić, R., Bilas, V., Franc, S., „Javno-privatno u sustavu zdravstva“, Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, godina 10, br.1., 2012.

Isključivo ugovorni oblik JPP-a: a) koncesijski model pri čemu je izravna veza privatnog partnera kao pružatelja usluge i krajnjeg korisnika ili kupca koji ju plaća naknadom i b) private finance initiative (PFI) u kojoj privatni partner svoje usluge naplaćuje od javnog sektora, a ne od krajnjih korisnika.¹⁴

Prepoznaju se određeni problemi kod korištenja ovakvih ugovora kao što je preusmjeravanje resursa od javnih potreba prema privatnom sektoru, gubitak kontrole i demokratske odgovornosti, smanjenje opsega javnog sektora ukidanjem određenih usluga te uvođenje ili povećanje plaćanja za usluge i dobra iz javnog sektora. Kod procjene isplativosti određenog projekta javno-privatnog partnerstva trebalo bi provesti temeljitu usporedbu s alternativnim načinima ostvarivanja javnih potreba, jer se pokazalo na primjeru nekih bolnica da je krajnja cijena projekta provedenog kao javno-privatno partnerstvo bila nekoliko puta veća od one koja bi bila da se bolnica izgradila na tradicionalan način.¹⁵ U obzir treba uzeti mogućnost pristupa javnom dobru ili usluzi, uvjete rada, demokratski nadzor, sudjelovanje i uvažavanje mišljenja i stavova zajednice, utjecaj na siromašne slojeve stanovništva i posljedice na porezne prihode.

Kod podugovaranja, javno-privatnog partnerstva ili privatizacije može doći do situacije u kojoj je dio radnika ostao pod istim uvjetima koje su imali dok su radili izravno za državu, dok se novi radnici zapošljavaju po drugačijim radnim ugovorima i uvjetima iz privatnog sektora, pa dolazi do postojanja dvije razine zaposlenika (tzv. two-tier workforce).¹⁶ JPP predstavljaju određenu prijetnju vrijednostima javnih službi. Kod radnika dolazi do demoralizacije i neučinkovitosti zbog promjene radnih uvjeta i podjela među zaposlenicima, kao i povećanog obrtaja radne snage. Najavljene se uštede rijetko ostvaruju u planiranom opsegu, dok ostvarena kvaliteta usluge nije na željenoj razini, pogotovo kada se uzme u obzir njena dostupnost svim društvenim klasama.

14 Marenjak, S., Skendrović, V., Vukmir, B., Čengija, J., „Javno privatno partnerstvo i njegova primjena u Hrvatskoj“, *Gradevinar* 59(7), 2007.

15 Campbell, D., Ball, J., Rogers, S., „PFI will ultimately cost £300bn“, *The Guardian*, 05.07.2012., URL:<http://www.guardian.co.uk/politics/2012/jul/05/pfi-cost-300bn>

16 The two-tier workforce: an ippr briefing, Institute for Public Policy Research, September 2003. i Hearne, R., „Neoliberalism, Public Services and PPPs in Ireland“, *Progress in Irish Urban Studies*, Vol. 2, 2006, pp 1-14

Kontrola nad uslugama od javnog interesa sve više prelazi iz nadležnosti države u područje poslovanja privatnih tvrtki, stoga podaci od javnog interesa postaju nedostupni i zaštićeni kao poslovna tajna. Potrebe koje ostaju nepokrivene javnim sektorom sve češće, zbog povlačenja države uslijed proračunskih rezova, pokušavaju osigurati nevladine, volonterske ili dobrotvorne udruge. To se ponekad događa i na poticaj same vlade, što kratkoročno može ublažiti i humanizirati posljedice promjena, no i tada problem demokratske odgovornosti ostaje neriješen.¹⁷ Uloga javnih službi se sve češće opravdava kroz pozivanje na dobrobit pojedinca, a ne društva: zdravstvo i obrazovanje se od područja koja doprinose boljitku cijele zajednice pretvaraju u individualna dobra u funkciji poboljšanja ljudskog kapitala ili povećanja buduće zarade. U tom je pogledu logično da se očekuje da pojedinac sve više za njih izdvaja izravno iz svoga džepa. Umjesto negativno predstavljene socijalne ovisnosti (welfare dependency), poželjno je težiti aktivnom građanstvu (active citizenship) i osnaživanju zajednice (community empowerment). No, iza privlačnih koncepata često se traži samo način još izraženije državne abdikacije od odgovornosti.¹⁸ Izbor bolnice, liječnika ili škole, kao pokazatelj zdravog tržišta koje potiče natjecanje u kvaliteti pružene usluge, zbog nemogućnosti pojedinaca da budu objektivno informirani predstavlja prednost samo za imućne i obrazovane i često se pretvara u svoju suprotnost. Škole i privatna zdravstvena osiguranja biraju korisnike, a ne korisnici njih. Privatni sektor probire najisplativije korisnike – mlade, zdrave i imućne, dok se za ostale na kraju ipak treba pobrinuti javni sektor sa sve manjim sredstvima koja mu ostaju na raspolaganju.

Jedna od posljedica opisanih promjena u javnom sektoru odnosi se na ethos javne službe. Osim samog pogoršanja na polju radničkih prava, radnici koji su odabrali rad u javnoj službi i etiku dobrobiti zajednice teško se prilagođavaju novom ustroju i situaciji u kojoj postaju najamni radnici u poduzeću čiji je cilj što veći profit.¹⁹ Primjetna je demoralizacija i manja predanost u tvrtkama koje

17 Modernising Commissioning. Green Paper UK government, 2010. URL:https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/78924/commissioning-green-paper.pdf

18 Nishtar, S., „Public-private ‘partnerships’ in health - a global call to action“, Health Research Policy and Systems 2:5, 2004. URL:<http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC514532/>

19 Morse, F., „ATOS Nurse Joyce Drummond Apologises Over ‘Ridiculous’ Disability Benefits“, The Huffington Post, 25 September 2012. URL:http://www.huffingtonpost.co.uk/2012/09/25/atos-nurse-joyce-drummond-disability-benefits-dwp_n_1911928.html

su predmet promjena pod ugovorima o JPP-u, te nezadovoljstvo različitim tretmanom radnika koji u jednoj instituciji rade pod različitim radnim ugovorima i uvjetima rada.

Izloženost stalnim vladinim kritikama, napadi na neučinkovitost javnog sektora u medijima i najave smanjenja broja zaposlenika rezultiraju osjećajem nesigurnosti i ogorčenosti, pa umjesto saveznika u reformi i poboljšanju kvalitete i učinkovitosti, zaposlenici u javnom sektoru vladu doživljavaju neprijateljski. Za provedbu reformi koje vode ka komodifikaciji, ekonomska kriza i mjere štednje poslužili su kao idealan paravan: ukidanje, prorjeđivanje i smanjivanje opsega usluga, zabrana novog zapošljavanja, rješavanje radnika na određeno neobnavljanjem ugovora, povećanje opterećenja zbog nedostatka osoblja, nedostatak materijala za rad, ukidanje dodatnih plaćanja (prekovremeni, vikendi, blagdani, posebni uvjeti) doprinose rastakanju preostalih resursa javnog sektora.

Opisani procesi degradacije su već dugo vidljivi na primjeru javnog zdravstva u Hrvatskoj. Spomenuli smo privatizaciju primarne zdravstvene zaštite, u kojoj dio liječnika obiteljske medicine, stomatologa, ginekologa i pedijatar funkcionira kao privatnici koji rade uz ugovor s HZZO-om, čija je uloga osmišljavanje i popunjavanje procijenjene potrebne mreže pokrivenosti stanovništva zdravstvenom skrbi.²⁰ Tu su i privatne ustanove za zdravstvenu njegu u kući, domovi za psihički bolesne osobe²¹, sanitetski prijevoz²², dijagnostika i manje operacije²³, a najnoviji je slučaj čitavog Zavoda za forenziku koji će se graditi kroz javno-privatno partnerstvo²⁴, pri čemu je zabrinjavajući dojam da se takvim zahvatima ne pristupa promišljeno i uzimajući u obzir iskustva drugih zemalja. Outsourcing je naveden kao jedna od smjernica za zdravstvo u Ekonomskom programu Vlade RH za 2013. Stoga se možemo složiti sa zaključkom Nataše Škaričić: «Svi

20 Ostojić, R., Da li su zdravstveni sistemi Hrvatske i Slovenije dorasli principima socijalne demokratije?, Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb, rujan 2009.

21 „Inspekcija zatvorila Dom za psihičke bolesnike Breznica Đakovačka: štíćenike zatvarali u podrum i izglednijivali“, Novi list, 11.09.1012. URL:<http://www.novolist.hr/Vijesti/Hrvatska/Inspekcija-zatvorila-Dom-za-psihičke-bolesnike-Breznica-Dakovačka-stičenike-zatvarali-u-podrum-i-izglednijivali>

22 Šantek, A., „Sanitet domovima zdravlja i privatnicima“, Poslovni dnevnik, 25.01.2011. URL:<http://www.poslovni.hr/hrvatska/sanitet-domovima-zdravlja-i-privatnicima-170211>

23 Šantek, A., „Kako se javnim novcem financira privatno zdravstvo“, Poslovni dnevnik, 29.03.2011. URL:<http://www.poslovni.hr/mobile/hrvatska/kako-se-javnim-novcem-financira-privatno-zdravstvo-175986>

24 „Zavod za forenziku u Popovaci gradit će se javno-privatnim partnerstvom“, Sisak info, 16.02.2013. URL:<http://www.sisak.info/forenzika/>

trendovi govore da smo u fazi najvulgarnije privatizacije zdravstvenog sustava, one u kojoj privatno zdravstvo imitira slobodno tržište, a zapravo parazitira na pomoći države i njezinog neefikasnog zdravstva, dok u javnom zdravstvu faktički ne postoje ni odgovornosti ni prava.»²⁵

25

Škaričić, N., „Korupcija u hrvatskom zdravstvu“, u: D. Gorjanski (ur.), Korupcija u Hrvatskom zdravstvu, Zaklada Slagalice, Osijek, 2010. (uz prepravku autorice)

BREME DVOSTRUKE KRIZE: TEKSTILNE RADNICE, UNIŠTENJE TEKSTILNE INDUSTRIJE I EKONOMSKA KRIZA

Andrea Milat

UVOD

Prema podacima Državnog zavoda za statistiku objavljenima u Mjesečnom ljetopisu¹ za travanj 2014. godine u kojem se iznose ukupne statistike za 2013. godinu, broj osoba zaposlenih u proizvodnji tekstila pao je na svega 3.700 ljudi. Broj osoba zaposlenih u industriji proizvodnje odjeće za isti period iznosi 14.200 ljudi, dok u proizvodnji kože i srodnih proizvoda radi još svega 8.500 osoba (DZS, Mjesečno statističko izvješće 4/2014.). Tekstilna industrija u Hrvatskoj tradicionalno je orijentirana k izvozu roba te je ne treba promatrati izolirano bez osvrta na procese koji su utjecali na europsku ali i globalnu ekonomiju.

U tom će se kontekstu ovom prilikom pokušati opisati ekonomske i društvene procese te industrijska restrukturiranja u globalnom i europskom kontekstu, s naglaskom na procese specifične za Hrvatsku. Da bi se sagledale pune društvene posljedice opisanih procesa nužno je istaknuti i procese (na radnom mjestu i izvan njega) koji pogađaju tekstilnu i odjevnju industriju iz perspektive žena zaposlenih u tim industrijama. Tekst u tom kontekstu nema ambiciju iscrpno opisati sve procese i sve posljedice propadanja tekstilne industrije u Hrvatskoj, već prije svega doprinijeti razumijevanju opsega socijalnih posljedica industrijskih restrukturiranja. Kako bi se hrvatski kontekst što bolje kontekstualizirao, najbolje je početi s ocrtavanjem pozicije koju tekstilna industrija zauzima u globalnim

1

http://www.dzs.hr/Hrv_Eng/msi/2014/msi-2014_04.pdf#page=3&zoom=100,-55,828

procesima. Pritom se iz fokusa ne smije izgubiti glavni subjekt koji nosi breme posljedica tih globalnih trendova – žene radnice zaposlene u toj industriji, preko čijeg se rada i socijalnog statusa posljedice koje pogađaju tekstilnu industriju prelijevaju na ostatak društva. Najnovije istraživanje koje je provela organizacija Clean Clothes Campaign pod nazivom SticheD Up² pokazuje da postsocijalističke europske zemlje funkcioniraju kao jeftine šivačnice najpoznatijih modnih brendova u vlasništvu firmi zemalja iz zapadne Europe.

PROCES GLOBALIZACIJE I FEMINIZACIJE RADA

Diktatori mode, kako one visoke, tako i jeftine, popularne, narodne mode, od Hugo Bossa, preko Adidasa, Zare, H&M-a ili Benettona uživaju visok ugled i visoke profite, za razliku od svojih radnica. SticheD Up istraživanje pokazuje kako su gotovo sve radnice uključene u proizvodnju odjeće za najveće europske trgovine, usprkos dugoj povijesti u proizvodnji odjeće i visokokvalificiranoj radnoj snazi, plaćene ispod razine koja se smatra granicom siromaštva. Mnoge zaposlene u tekstilnoj industriji prisiljene su pouzdati se u naturalnu poljoprivredu kako bi preživjele, odnosno u uzgoj hrane za vlastite potrebe ili moraju imati i drugi posao. Ako znamo da radna satnica u tekstilnim fabrikama podrazumijeva veliku količinu neplaćenog prekovremenog rada (prema CCC izvještaju SticheD Up (str. 49.) zakonska regulativa u Hrvatskoj i Makedoniji dopušta osam prekovremenih radnih sati tjedno, što je cijeli jedan radni dan, dok dozvoljeni broj prekovremenih u Bugarskoj iznosi 20 sati tjedno), jasno je da radnice ne mogu lako pronaći vrijeme za još jedan posao, čak i kada bi ga bilo lako pronaći. Prema podacima istraživanja SticheD Up zakonom propisani minimalac pokriva tek manji dio nadnice dostatne za život (living wage, odnosno egzistencijalni minimum) te u Bugarskoj, Ukrajini i Makedoniji iznosi 14 posto, dok u Hrvatskoj iznosi 36 posto.

Usporedbe radi, prema procjeni organizacije Clean Clothes Campaign (CCC), koja djeluje globalno i čiji je cilj dostojanstveno plaćen rad radnika i radnica u tekstilnoj i srodnim industrijama, od cipela napravljenih u Indoneziji, koje se u

2

<http://www.cleanclothes.org/livingwage/stitched-up>

Europi prodaju za 100 eura, na plaće radnika otpada svega 0.50 eura, odnosno 0.5 posto od ukupne prodajne cijene. Nasuprot tome, kompanija za koju su cipele napravljene na svakom prodanom paru ostvari 13 eura profita, odnosno 13 posto od prodajne cijene. Troškovi rada variraju ovisno o mnogim faktorima, no ukupne plaće gotovo nikad ne prelaze pet posto prodajne cijene.³

Uz tako loše plaćeno radno mjesto redovito idu i druge nepogodnosti poput pretjerano dugačkih smjena u tvornicama, prisilnih prekovremenih sati, zabrane sindikalnog organiziranja, narušenog zdravstvenog stanja, iscrpljenosti, seksualnog napastovanja, izostanka sigurnosti radnog mjesta te uvjeti radna koji su često opasni po život.⁴ CCC diljem svijeta provodi kampanju za uvođenje nadnice dostatne za život u tekstilnoj industriji, koja mora biti tolika da se može zaraditi u standardnom radnom tjednu (koji prema ILO-ovim standardima ne smije prelaziti 48 sati) i od koje radnice mogu za sebe i obitelj priskrbiti hranu, stanarinu, zdravstveno, odjeću, prijevoz i obrazovanje, te od koje bi im ostala neka ušteđevina za neke buduće nepredviđene događaje.⁵ No radni tjedan brojnih tekstilnih radnica i radnika u zemljama u razvoju broji i po 96 sati. Prekovremeno se radi svaki dan, ponekad se radi 10-12 sati, a na vrhuncima sezone, kad se približavaju rokovi isporuke radi se i po 16 do 18 sati dnevno. Nasuprot tome, standardi Međunarodne organizacije rada (ILO) preporučuju da bi se radni tjedan od 48 sati samo povremeno smio proširiti s maksimalno 12 dodatnih prekovremenih sati. Procjena prema kojoj otprilike dvije trećine zaposlenih u tekstilnoj i srodnim industrijama diljem svijeta čine žene (postotak je sličan neovisno o tome radi li se o razvijenim zemljama ili zemljama u razvoju, a npr. u Bangladešu broj zaposlenih žena u tekstilnoj industriji iznosi čak 85 posto), objašnjava i zašto se često naglašava da je pitanje rada u toj industriji nužno sagledavati i iz feminističke perspektive. Neovisno o tome o kojoj se struji feminizma radi, svaka će upozoriti na brutalnost eksploatacije koju trpe žene zaposlene u tekstilnim industrijama.

Intenzivno zapošljavanje žena u sektoru industrije i usluga u zemljama u razvoju započelo je krajem 1960-ih godina kada su transnacionalne korporacije otvarale

3 <http://www.cleanclothes.org/issues/faq/price>

4 <http://www.cleanclothes.org/issues>

5 <http://www.cleanclothes.org/livingwage>

industrijske zone uzduž granice SAD-Meksiko te u zemljama jugoistočne Azije, pri čemu su zapošljavale uglavnom žene u dobi od 14 do 25 godina (npr. Elson i Pearson, 1981.). Otvaranje tvornica u zemljama u razvoju dio je procesa relokacije proizvodnje iz razvijenih zemalja, gdje radno zakonodavstvo ograničava profitabilnost, u zemlje u razvoju gdje su cijene rada niže pa su veće i mogućnosti boljeg profita. Veći profit ne ostvaruje se primarno naprednom tehnologijom već pritiskom na nadnice. Cijena rada u zemljama u razvoju višestruko je niža nego u razvijenim zemljama, dok je cijena ženskog rada pritom još i niža. Tekstilna i srodne industrije spadaju u industrije s tzv. tradicionalnom tehnologijom: procesi proizvodnje u tim industrijama su standardizirani, repetitivni, zahtijevaju malo formalnog znanja i radno su visoko intenzivne, uglavnom zbog toga što se radi o montažnim poslovima, poslovima dorade itd., što su sve operacije koje je teško dodatno mehanizirati. (Elson i Pearson, 1981:2).

Kao jedan od razloga zašto žene čine većinu radne snage zaposlene u tekstilnim tvornicama često se daje odgovor da je tome tako zato što su na ekvivalentnim radnim mjestima na zapadu također zaposlene žene. Iz toga bi proizlazilo da se radi o "tipično ženskim poslovima". No ustvrditi da su poslovi u tekstilnoj industriji "ženski" poslovi ne znači objasniti zašto je tome tako, kako je do toga došlo i kako taj problem riješiti, već znači produbljivati spolnu stereotipizaciju poslova. Kapitalističke firme primorane su načelom konkurentnosti i nužnošću stvaranja profita na to da radnu snagu biraju prema cijeni, a ne društvenim vrijednostima. Da je kapitalističkim kompanijama profitabilnije u zemljama u razvoju zapošljavati muškarce na radna mjesta na kojima su u razvijenim zemljama zaposlene žene, zapošljavali bi muškarce. (Elson i Pearson, 1981: 6) Stoga se postavlja pitanje: zašto su žene jeftinija radna snaga?

Kako navode Elson i Pearson (1981: 6) premda bismo očekivali da visoka nezaposlenost i siromaštvo zemalja u razvoju prisiljavaju muškarce da prihvate poslove stereotipizirane kao "ženske", to se događa samo u poslovima tzv. "bijelog ovratnika" poput činovničkih i birokratskih poslova (Boserup, 1970. citirano prema Elson i Pearson), no teza ne stoji kad se radi o tekstilnim i njima srodnim industrijama. Reprodukcijska spolna podjela poslova kakva je tipična za radno-intenzivne industrije mora se temeljiti na nekoj razlici radne snage koja uzrokuje spolnu diferencijaciju radne snage, odnosno mora postojati razlog zbog

kojega je za radno-intenzivne industrije jeftinije iznajmiti žensku radnu snagu nego mušku. Ženska radna snaga je dakle ili jeftinija u usporedbi s muškom ili je produktivnija ili je posrijedi kombinacija obaju faktora, što znači da je proizvodnja jeftinija ako u njoj rade žene (Elson i Pearson 1981: 6). Razlike u plaćama⁶, koje danas u zemljama Europske unije iznose u prosjeku oko 17 posto (s tim da su razlike prema zemljama dosta velike, pri čemu je razlika manja od prosjeka u zemljama poput Slovenije i Hrvatske, a veća u zemljama poput Velike Britanije i Španjolske)⁷, jasan su pokazatelj da je ženska radna snaga jeftinija. Objašnjenje za razlike u plaćama običavao se izvoditi kao posljedica činjenice da su žene u počecima brojnijeg ulaska na tržište rada bile manje prisutne u obrazovnom sistemu pa su se zapošljavale na poslovima koji su smatrani nekvalificiranima i bili loše plaćeni, ili su se zapošljavale na poslovima koji su već bili smatrani ženskim poslovima poput odgoja djece, brige za starije i nemoćne. Prihodi koje su žene ostvarivale na tržištu rada imali su status dodatnog (polu)prihoda za obitelj jer je dominantan bio model muškog hranitelja obitelji u kojem je žena držala "četiri kuta kuće" dok je muškarac bio taj koji je izlazio na tržište rada i zarađivao plaću dovoljno visoku da u nju ulazi i cijena socijalne reprodukcije obitelji.

Spremnost mladih žena jugoistočne Azije da rade zahtjevan posao za nisku nadnicu u ekstremno teškim radnim uvjetima omogućavala je korporacijama regrutaciju žena za obavljanje nekvalificiranog i polukvalificiranog rada. U Južnoj Americi je ulazak žena u većoj mjeri na tržište rada koincidirao s dramatičnim padom prosječne plaće. Tih je godina udio žena u industrijskoj radnoj snazi rijetko prelazio 30-40 posto, no udio ženske radne snage u tekstilnim tvornicama koje su proizvodile robu namijenjenu izvozu iznosio je u nekim slučajevima i do 90 posto (Pearson, 1992: 231). Globalno gledajući devedesetih su realne plaće padale ne samo u realnom sektoru već i u javnom, a upravo se u tom periodu udio zaposlenih žena u javnom sektoru penje na 30 – 50 posto (Moghadam, 1997a). U zapadnoj europski dramatično je porastao broj žena u ukupnoj radnoj snazi u periodu 1983-1991. Zapažen je i podatak da su razlike u plaćama muškaraca i žena u javnom sektoru znatno niže, nego u privatnom sektoru (Svjetska banka 1995:45).

6 Više na temu uzroka rodni razlika u plaćama vidjeti u: Levačić, Dora, „Uzroci rodni razlika u plaćama“, u: Nepokoreni grad, br.1., Mladi antifasisti Zagreba, Zagreb, 2013.

7 http://ec.europa.eu/justice/gender-equality/files/gender_pay_gap/140227_gpg_brochure_web_en.pdf

Globalna akumulacija kapitala, pogotovo u tekstilnoj i odjevnoj industriji, u znatnoj mjeri ovisi o ženskom radu, kako onom plaćenom koji se odvija u poduzećima tako i onom neplaćenom koji se odvija kod kuće. Žene su u proizvodnji prvenstveno zaposlene u lakim industrijama, zatim u javnom i privatnom sektoru usluga. Guy Standing u svom radu iz 1989. fenomen globalizacije proizvodnje i traganja za vječno novim fleksibilnim formama rada naziva fenomenom „feminizacije zapošljavanja“, odnosno rada i to u dvostrukom smislu. Prema njegovim tvrdnjama s jedne se strane povećavao udio žena u ukupnoj radnoj snazi, dok je istovremeno dolazilo do pogoršavanja radnih uvjeta (niži radni standardi, niže plaće i lošiji status radnika). Žene su dobivale priliku raditi u velikom opsegu poslova, no tek u trenutku kad je tim tipovima degradirao socijalni status i u trenutcima općeg porasta nezaposlenosti. Ovo je naizgled paradoks kojem svjedočimo i u posljednjem ciklusu krize koja je počela 2008. Godine. S početkom krize prvo su muškarci gubili poslove, a to je stvorilo dodatni pritisak na žene da pristaju na poslove na pola radnog vremena i na tzv. atipične ugovore o radu. Žene više rade na pola radnog vremena, na crno i na poslovima koji se obavljaju kod kuće. Procesi se događaju globalno, a posljedice su više ili manje uočljive – ovisno o tome govorimo li o zemljama centra koje imaju snažniju socijalnu državu i snažniju zakonsku regulativu ili o zemljama periferije. Pritom je bitno naglasiti da sve češća participacija žena na tržištu rada u kućanstvu nije dovela do redistribucije kućanskog rada i brige o djeci i starijima.

Na tržištu rada žene uglavnom rade niže plaćene i statusno manje cijenjene poslove, pa i unutar jednog poduzeća obično rade na hijerarhijski nižim radnim mjestima, na poslovima u radno intenzivnoj proizvodnji poput tekstilne industrije, poslovima koji ne zahtijevaju kvalifikaciju ili na birokratskim pozicijama koje su prve na udaru pri rezovima. Industrijsko restrukturiranje i privatizacije negativno utječu na žene između ostalog i zbog toga što žene lakše dobivaju otkaze jer u većoj mjeri rade na pola radnog vremena, na određeno ili na crno. Poslovi muškaraca češće se sastoje od kontinuiranog rada na istom poslu, izlazi i ulazi na tržište rada rjeđi su nego kod žena ponajviše zbog trudnoće i odgoja djece, ali i zbog brige o drugima, prvenstveno starijima i nemoćnima. Diskriminacija žena na tržištu rada i rodna segregacija poslova obično rezultiraju i koncentracijom žena na loše plaćenim radnim mjestima, na neformaliziranim, odnosno radnim

ugovorom neuređenim radnim mjestima, na „fleksibilnim“ radnim mjestima ili na poslovima koji se obavljaju od kuće.

Diane Elson i Ruth Pearson u svom važnom radu *Nimble fingers make cheap workers* istraživale su zapošljavanje žena u tvornicama u zemljama trećeg svijeta. Uzimajući u obzir i marketinške trikove vlada zemalja u razvoju koje su svojevremeno prizivale strani kapital reklamirajući nježne i spretne ruke orijentalnih djevojaka Elson i Pearson došle su do zaključaka da se žene zemalja u razvoju smatraju „prirodno“ poslušnijima od muškaraca, te su spremnije od njih prihvatiti tešku radnu disciplinu i „prirodno“ su manje sklone uključivanju u sindikate. Također su „prirodno“ prikladnije za obavljanje dosadnih, repetitivnih, monotonih poslova (1981: 7). Niže plaće žena pripisivale su se sekundarnom statusu ženskog rada na tržištu koji se pak uzimao kao „prirodna“ posljedica sposobnosti žena da rađaju djecu (1981: 7). Međutim, kako ističu Elson i Pearson (1981: 7) karakteristike ženskog rada koje su dovele do visoke zaposlenosti žena u tekstilnoj i srodnim industrijama prvenstveno su rezultat izvježbanosti koje su žene naučile od svojih majki i drugih ženskih članova obitelji obavljajući od najranijeg djetinjstva „zadatke društveno prihvaćene kao ženske uloge“. Industrijsko šivanje odjeće po mnogo je čemu slično šivanju u kućanstvu, stoga djevojke koje su kući učile koristiti iglu i konac kod kuće već imaju prednost pred muškarcima jer su stekle potrebnu spretnost pri korištenju obiju ruka i sposobnost adekvatne specijalne procjene potrebne za šivanje. Ta ista sposobnost specijalne procjene i izvježbanosti obiju ruka potrebna je i u drugim industrijama koje se sastoje od operacija montaže. Na temelju tog tipa vještina, koje se tradicionalno uče kod kuće, za operacije npr. sastavljanja finih elektroničkih uređaja lakše je (u kraćem vremenskom periodu) izvježbati žene nego muškarce. (Elson i Pearson 1981: 7). Autorice naglašavaju da je upravo ovaj tip rada žena koji se uči raditi kod kuće u obliku obavljanja kućanskih poslova, socijalno nevidljiv i privatn, dok se vještine koje iz takvog oblika rada proizlaze pripisuju „prirodnim“ osobinama žena, a poslovi za koje su potrebne te vještine klasificiraju se kao nekvalificirani ili polukvalificirani (Elson i Pearson 1981: 7) dok se poslovi za koje su potrebne vještine koje primarno posjeduju muškarci klasificiraju kao kvalificirani poslovi (Phillips and Taylor, 1980 u Elson i Pearson 1981: 8). Iz navedenog, autorice zaključuju kako se ne radi o tome da žene rade nekvalificirane poslove (odnosno da su sekundarna radna snaga) zato što obavljaju nekvalificirane poslove, već zbog

toga što su već u trenutku ulaska na tržište rada kvalificirane kao sekundarni (autorice koriste izraz inferiorni) nosioci radne snage (Elson i Pearson 1981: 8). Elson i Pearson društvenu nevidljivost uvježbavanja vještina kojima barataju žene pripisuju procesu konstrukcije roda te kažu kako se u tom procesu ne radi o vrijednosnom, odnosno ideološkom načelu da su žene inferiorne muškarcima već se primarno radi o „materijalnom procesu koji se događa ne samo u našim glavama već u našim praksama“ (Elson i Pearson 1981: 8). Naglašavajući da se radi o materijalnom procesu, smatraju autorice, ne žele ovaj proces svesti na ekonomski redukcionizam već istaknuti da se ove prakse ne mogu promijeniti putem „prosvijećenih“ vrijednosnih stavova već zahtijevaju promjene praksi u svakodnevnom životu. Elson i Pearson još dodaju kako se proces subordinacije žena kao roda (spola) može razumjeti u okviru isključivanja žena iz jednog tipa aktivnosti i njihovog ograničavanja na drugi tip aktivnosti pri čemu su aktivnosti iz kojih se žene isključuju češće kolektivne, socijalne i javne, dok su one na koje ih se ograničava konstituirane kao privatne i individualne.

EUROPSKA KRIZA TEKSTILNE INDUSTRIJE

Ben Fine se u knjizi *Women's Employment and Capitalist Family* (1992.) bavi teorijskim pretpostavkama koje objašnjavaju podređenost žena muškarcima na tržištu rada te zahvaća već argumentacijski iscrpljenu raspravu o kućanskom radu (domestic labour debate), kritizira teoriju o patrijarhatu zbog slijepoće za historijske procese koji pomažu objasniti sekundaran položaj žena na tržištu rada. Prema toj teoriji podređenost žena proizlazi iz kombinacije segmentiranosti tržišta rada (tzv. SLM theory) a po kojoj su radna mjesta na tržištu rada tako definirana da se popunjavaju na korist muškaraca na temelju njihove moći nad ženama, a na štetu kapitala ili čak u dosluhu s njim (Fine, 1992: 45). Kao u koordiniranoj zavjeri, muškarci su isključili žene iz tržišta rada ili su tržište rada segregirali na način da su ženama ostavljeni unaprijed lošije plaćeni poslovi. Fine također kritizira i teoriju koja podređen položaj žena objašnjava tezom da žene na tržištu čine rezervnu armiju rada prema kojoj su one onaj neposredan bazen nezaposlenih koji se prazni kad se ekonomija širi, i puni kad se ekonomija skuplja, a sve zbog činjenice da žene tijekom svoje radne karijere više puta ulaze i izlaze s tržišta rada. Prema toj teoriji rezervna armija rada neophodna je

posljedica akumulacije kapitala koja vodizamjeni rada ljudi s visokotehnološkim strojevima. Fine smatra da je teorija o ženama kao rezervnoj armiji rada deducirana iz Marxove teorije akumulacije (koja je rodno neutralna) i da ova teorija presimplificistički rezervnost pripisuje ženama, pri čemu svoje teze potkrepljuje empirijskim podacima. Marx u svojim radovima razlikuje segmente rezervne armije rada koje dijeli prema njihovom nastanku – na one koji su tek nedavno ostali bez posla (floating), dugotrajno nezaposlene (stagnant) i onaj segment koji nikad ranije nije bio zaposlen (latent). Teorija koja podređenost žena na tržištu rada objašnjava preko rezervne armije rada, smatra Fine, simplificirana je verzija Marxove teorije i prema njoj žene su jednostavno ili potjerane na tržište rada ili su iz njega izbačene već prema ritmu poslovnih ciklusa i tržišnim uvjetima. Neoklasična ekonomija ovim se pitanjima bavi na posve drugačijim osnovama. Početna postavka te paradigme je da tržište i kućanstvo vrše učinkovitu raspodjelu rada već prema urođenim i stečenim sklonostima i preferencama pojedinaca. Tamo gdje se ova postavka pokaže empirijski nezasnovanom, smatra Fine (1992: 46), razlike u plaćama među spolovima objašnjavaju se diskriminacijom ili strukturalnim preprekama koje stoje na putu idealnom funkcioniranju tržišnih alokacija. Najpopularnija teorija u današnje vrijeme kojom se objašnjavaju razlike u plaćama između muškaraca i žena konstantira da razlike nastaju zbog činjenice da žene zbog braka i odgoja djece češće izlaze i ulaze na tržište rada. Međutim, kako naglašava Fine, konstatirati da brak i djeca predstavljaju prepreku na tržištu rada, ne objašnjava zašto je tome tako (1992: 46). Konstatiravši česte prekide u karijeri žena kao jedne od glavnih prepreka ostvarivanju ravnopravnosti muškaraca i žena na tržištu rada, politika EU je problemu doskočila na način da je počela poticati atipične oblike zaposlenja za žene. O politikama zapošljavanja žena Europske unije bilo je nešto više govora u tekstu Pobuna radnica Kamenskog⁸ stoga se podaci neće reciklirati ovdje.

No, kako bi se perspektiva radnica u tekstilnoj industriji u Europi bolje razumjela ukratko će se (uz upotrebu terminologije Međunarodne organizacije rada) pokušati istaknuti kako postoje dvije ključne razine na kojoj se događaju promjene vezane za politike koje određuju položaj žena na tržištu rada. Jedna je razina radnih

8

Milat, Andrea, „Pobuna radnica Kamenskog i kako se oduprijeti kapitalizmu“, u: Treća, Centar za ženske studije, 2011., Zagreb

standarda – ona je međunarodna i jednako obvezujuća (ili neobvezujuća ako se radi o preporukama) za sve zemlje potpisnice, dok se druga na kojoj se donose tzv. kvantitativne mjere, događa na nacionalnoj razini i ovisi o pregovaračkoj poziciji pojedinog sindikata, snazi kapitala i općenito položaju pojedine zemlje u međunarodnim odnosima moći.

Termin „Radni standardi“ (*Labor standards*) odnosi se na niz pravnih instrumenata o kojima se pregovara unutar tripartitne strukture (vlade, poslodavci, sindikalisti) i obično je termin kojeg koriste različiti liberalni NGO-i koji se bave radničkim pitanjima. Najčešće se radi o zakonski obvezujućim međunarodnim sporazumima koje parlament svake zemlje mora ratificirati, ili o preporukama koje potpisnice ne obvezuju na zakonsku provedbu. S obzirom da zemlje potpisuju te sporazume oni postaju dijelovima nacionalnih politika. Obično se govori o 4 jezgrena radna standarda: slobodno udruživanje i priznavanje prava na kolektivno pregovaranje (collective bargaining), ukidanje svih oblika prisilnog rada, ukidanje dječjeg rada i eliminacija diskriminacije u odnosu spram zaposlenja i zanimanja. Međutim, ono što je ovdje najvažnije je da su tzv. „kvantitativne mjere“ (minimalna plaća, propisan broj radnih sati, doprinosi za zdravstveno i mirovinsko, porodiljni dopust, dječji doplatak) koje uvelike određuju poziciju radnica na tržištu rada isključene iz jezgre radnih standarda. Tzv. kvantitativne mjere i inače variraju od zemlje do zemlje, a u godinama krize i pod mjerama štednje na dodatnom su udaru. Krizom i štednjom pogoršani radni uvjeti obilježeni su dodatnom prekarizacijom rada žena. Sve duže radno opterećenje, ukidanje socijalnih osiguranja i dodataka poput božićnica, regresa, toplog obroka i prijevoza, te fleksibilizirano radno vrijeme povećavaju razinu stresa. Nesigurnost vezana uz radno vrijeme otežava usklađivanje obiteljskih obaveza s radnima, što dodatno povećava iscrpljenost i za posljedicu ima pogoršanje zdravlja (tekstilnih) radnica. Pad realnih plaća i mirovina uzrokovan recesijom, krah socijalnih zaštita, destrukcija javnih servisa, napadi na radno zakonodavstvo i povećanje poreza, iako opće pojave, žene pogađaju više nego muškarce. Žene su primarne korisnice (ali i radnice) javnog sektora i socijalnih zaštita (zbog brige za starije i nemoćne, poreznih olakšica za djecu, dječjih doplataka, vrtića, škola, bolnica...). Nestanak tih mjera ne otežava dodatno samo položaj žena na tržištu rada, nego i otežava usklađivanje radnih obaveza s obiteljskima. Mjere štednje u sferi socijalne zaštite i rezovi u javnom sektoru izravno se prelamaju preko

leđa žena. Isto vrijedi i za sve ubrzaniju komercijalizaciju obrazovnog sustava, gdje žene također čine većinu radne snage, ali i za poskupljenja vrtića, dnevnog boravka u školama i školske opreme.⁹ Uz sve opisano, na radnice zaposlene na europskoj periferiji dodatan pritisak stvara stalna izloženost visokom pritisku međusobne konkurentnosti kompanija koje se bave proizvodnjom odjeće i srodnih proizvoda sa sjedištem u nekoj od zemalja europskog centra. Ta stalna međusobna konkurentnost tekstilne kompanije dovodi u poziciju stalnog vršenja pritiska na nadnice zaposlenih radnica, a ako u obzir uzmemo činjenicu da su od 80 ili više posto osoba zaposlenih u tim industrijskim granama žene, jasno nam je zašto je ovo važno feminističko pitanje, odnosno pitanje koje nam može pomoći razumjeti neravnopravnost žena na tržištu rada.

Europski proizvođači odjeće pod pritiskom konkurentnosti s istoka s jedne strane i pritiskom održavanja i povećavanja stopa profita vršili su s jedne strane pritisak na nadnice i smanjivali ih dok su istovremeno radnicama povećavali norme, ukidali treće smjene kako bi smanjili troškove proizvodnje, no istovremeno su prisiljavali radnice na ogromno ulaganje prekovremenih sati koje im nisu u potpunosti ili uopće plaćali. Tekstilna proizvodnja tako se postupno selila sa zapada na istok – proizvodni pogoni seljeni su iz Istočne Njemačke u Poljsku, pa u Rumunjsku, Moldaviju, potom Ukrajinu da bi kako bi nadnice rasle u jednoj zemlji bile preseljene dalje na istok ili jug. Trenutno se tako velika većina odjeće proizvedene za npr. njemačko tržište proizvodi u pogonima u Bugarskoj, Makedoniji i Turskoj što su zemlje pod čije se komparativne prednosti broje faktori poput geografske i kulturalne (npr. lakše jezično sporazumijevanje) bliskosti što osigurava brzu isporuku robe i jeftiniji prijevoz. Visoka nezaposlenost, niske nadnice, kvalificirana radna snaga u tim zemljama osiguravaju dovoljnu količinu lako eksploataibilne radne snage, dok postojeći industrijski pogoni u tim nekada industrijskim zemljama osiguravaju tehnološke preduvjete i niža startna ulaganja. Važan su faktor i povoljni tečajevi valutne razmjene za trgovanje u eurima i dolarima kao i različite porezne olakšice.¹⁰

9

Milat, Andrea, „Spora smrt tekstilne industrije“, u: *Le Monde diplomatique*, hrvatsko izdanje, br. 8, 2013. „Worker’s voices“, Clean Clothes Campaign, dostupno na: <http://doku.cac.at/workersvoice.pdf>

10

Europska tekstilna industrija posljednjih se desetljeća tako polarizira na dvije Europe. Jednu Europu čine zemlje centra koje su naručitelji poslova. Industrija tekstila i odjeće koja je ostala u zemljama centra ili ima visoku dodanu vrijednost robe ili je više modna nego tekstilna industrija. U zemljama centra nastaju brendovi, dizajn i krojevi koji se onda izrađuju u ovoj drugoj Europi koju čine zemlje europske periferije u čijim se industrijskim pogonima ta odjeća samo šiva i vraća natrag na prodaju na tržišta zemalja centra. Cijenu ove utrke prema dnu plaćaju radnice zaposlene ovoj industriji bilo da rade u proizvodnim pogonima tvornice, sweatshopovima ili od kuće. One su često potpuno nezaštićene i njihova se radna i ljudska prava neprestano krše. Češće kao pravilo nego kao iznimka one rade u nehumanim uvjetima gotovo potpuno obespravljene i za plaće toliko niske da od njih ne mogu preživjeti radi čega pripadaju najsiromašnijem dijelu radničke klase – u skupinu tzv. working poor (CCC 2005: 10).

Ujedinjeno Kraljevstvo je tipičan primjer zemlje čija tekstilna proizvodnja počiva na sweatshopovima. Sweatshopovi i kućna radinost predstavljaju važne oblike fleksibilizacije rada unutar cjelokupnog sektora industrijske proizvodnje diljem Europske unije. Ovdje je riječ o procesima industrijskog restrukturiranja koji su tijekom osamdesetih i devedesetih obuhvatili stotine tisuća radnika iz brojnih zemalja EU-a (npr. Morokvasic 1986., 1987., 1993.). Obično su bili instrumentalizirani kroz strukturiranje i restrukturiranje novih podjela rada, kombiniranjem klase, "rase" i roda kao kvalitativno različitih, ali međuovisnih oblika organizacije i dominacije (e.g. Anthias 1992, 2001; Bonacich 1993; Wallerstein 1991). U sweatshopovima većinu radnika čine imigranti kao nekvalificirana radna snaga.

Opisani procesi jasno su vidljivi i iz statističkih podataka koji kažu kako je između 1996. i 2006. godine tekstilna i odjevna industrija u Europi zabilježila pad u proizvodnji i cijenama. Ukupna proizvodnja padala je za 4% godišnje. Prema završnom izvješću Economixa (Vogler-Ludwig, Valente, 2009: 36) tekstilna se i odjevna industrija Europske unije (27 članica) sastojala od 266.000 poduzeća koja su generirala 67.8 milijardi eura dodane vrijednosti. Zaposlenih je u tekstilnoj i odjevnoj industriji bilo 3,4 milijuna. U razdoblju od 2000. do 2006. godine zabilježen je pad zaposlenosti u svim državama Europske unije, osim Bugarske koja je jedina bilježila porast zaposlenosti te Slovenije i Slovačke

(Zelenika i Grilec. 2011: 544). Prema Euratexovom izvješću iz 2011. ukupno je u razdoblju od 2000. do 2010. u EU izgubljeno 50 posto radnih mjesta.¹¹

Restrukturiranje tekstilne i odjevne industrije u Europi je rezultiralo je, osim spomenutim povećanjem pritiska na norme radnica i zatvaranjem poduzeća. Pristupanje Kine WTO-u 2001. uzrokovalo je dodatne potrebe za europsku tekstilnu industriju. Kina ima jeftinu i brojnu radnu snagu, a komparativnu prednost daje joj i činjenica da raspolaže i sa baznim sirovinama. Sve to Kini omogućuje proizvodnju i plasman proizvoda po vrlo niskim cijenama. Ako se promatra uvoz tekstila i odjeće u Europsku uniju, Kina ima udio od 33% ukupnog uvoza tekstila i odjeće i 47,7% uvoza kože i kožnih proizvoda. Sporazum o tekstu i odjeći, koji je stupio na snagu 1. siječnja 2005. godine, ukinuo je dvjesto europskih uvoznih kvota te je rezultirao naglim porastom uvoza tekstilnih i odjevnih proizvoda iz Kine, Indije i Vijetnama. Kina je zauzela prvo mjesto u proizvodnji odjeće s jednom četvrtinom svjetskog izvoza. U Europskoj uniji vodeći proizvođač tekstila, odjeće i kože/obuće u Europi je Italija, a prate je Njemačka i Francuska. Europska unija bilježi pad proizvodnje od 32,4%, dok Azija istovremeno bilježi rast od 76,3%. (Zelenika, Grilec 2011: 544-545)

Tekstilna i odjevna industrija prepuštene su samima sebi te se svaka država unutar Europske unije na drugačiji način nosi s problemima.. Italija i Njemačka su podgovorile (outsourcing) proizvodnju s tvrtkama u istočnoj Europi te su povećale ulaganja u kanale distribucije (Zelenika, Grilec 2011: 546). Tekstilna i odjevna poduzeća Velike Britanije ulaze u klastere te nastoje proizvesti što posebnije proizvode, a Nizozemska je prešla s poduzeća vođenih proizvodnjom na poduzeća vođena dizajnom (Zelenika, Grilec 2011: 546). Institucije Europske unije pak s propadajućom tekstilnom i odjevnom industrijom se nose osnivanjem (2006. godine) Europskog fonda globalizacijske prilagodbe (European Globalisation Adjustment Fund (EGF)) koji je od 2007. potrošio 68 milijuna eura da bi pomogao 15.000 radnika koji su zbog liberalizacije tržišta ostali bez posla. Dakle, to je fond namijenjen izravno radnicima koji su otpušteni iz industrija poput automobilske ili tekstilne i odjevne. Fond osigurava profesionalna

11 Adinolfi, Roberta i Andersen, Tine, „In-depth assessment of the situation of the T&C Sector in the EU and prospects“, EURATEX European Apparel and Textile Confederation, Bruxelles, 2011

savjetovanja, preškoloovanja i doškolovanje, pomaže pri traženju novih poslova i nezaposlenima daje „mobility allowance“ i poduzetničke mikro-kredite.

HRVATSKA TEKSTILNA INDUSTRIJA

Hrvatska, nekad zemlja s razvijenom tekstilnom industrijom danas spada u zemlje europske periferije u tekstilnoj industriji i izvoz joj se u omjeru od 51 posto svodi na lohn-poslova za naručitelje iz Italije i od 24 posto u Njemačku (CCC, Sticheo up! Str. 12) . Godine 1990. u sektorima proizvodnje odjeće, tekstila, obuće i kože u Republici Hrvatskoj radilo je 126.314 radnika, dok se u kolovozu 2009. taj se je broj sveo na samo 35.754. Podaci za godinu 2011. kažu da je u proizvodnji tekstila, odjeće te kože i srodnih proizvoda bilo zaposleno 30.487 radnika, od kojih su žene činile 25.052. Prosječna bruto plaća u tekstilnoj industriji iznosi 4.455 kn, a prosječna neto plaća 3.262 kn dok su plaće u odjevnoj industriji još niže (bruto 3.770, a neto 2.788kn). Plaće žena su 31 odnosno 32 posto niže od plaća muškaraca i to uglavnom zbog toga što što su muškarci zaposleni na hijerarhijski višim položajima u tvornicama. Tekstilna je industrija godine 1993. zauzimala gotovo jednu petinu ukupnog robnog izvoza. Ova je industrija ujedno činila i najveći postotak industrijskog izvoza. Nakon početka liberalizacije i otvaranja tržišta izvoz je počeo opadati, a uvoz rasti. Jedan od uvjeta početka pregovora o pridruživanju Hrvatske EU bio je učlanjenje Hrvatske u Svjetsku trgovinsku organizaciju (WTO). Ulaskom u WTO Hrvatska se obvezala na primjenu carinskih tarifa na razini prosjeka zemalja članica WTO i pridržavanja pravila o podrijetlu roba koja vrijede za sve zemlje članice WTO. Potpisivanjem Sporazuma o stabilizaciji i pridruživanju 2001. godine ukinute su carine i sva kvantitativna ograničenja na uvoz tekstilnih proizvoda hrvatskog podrijetla u zemlje članice EU.

Hrvatska industrija tekstila i odjeće prošla je devedesetih kroz proces privatizacije kojom je bitno promijenjena proizvodna i vlasnička struktura pri čemu je bazna proizvodnja bitno smanjena. Liberalizacija tržišta, značajan uvoz gotovih tekstilnih proizvoda, ovisnost o uvozu tkanina zbog nedostatka baznih resursa i uvjeti poslovanja na domaćem tržištu imali suizražene učinke na pad konkurentnosti industrije tekstila i odjeće. Porast otvorenosti i liberalizacije domaćeg tržišta re-

zultiraju i većom izloženosti utjecajima i kretanjima na međunarodnom tržištu. U Hrvatskoj je u razdoblju od 1997.- 2005. industrijska proizvodnja u tekstilnoj i odjevnoj industriji pala za 25%. U istom razdoblju zaposlenost je pala još i više, a kao rezultat toga značajno je pao udio tekstilne i odjevne industrije kako u bruto dodanoj vrijednosti (BDV), tako i u ukupnoj zaposlenosti. (Strateške odrednice str.17.) No usprkos značajnom padu ta industrija je još 2007. imala relativno visok udio u BDP (1,3%) i zaposlenosti (3,0%). Prosječne plaće u tekstilnoj i odjevnoj industriji u Hrvatskoj značajno zaostaju za kretanjem plaća u ostatku ekonomije. (Strateške odrednice razvoja industrije tekstila i odjeće u Hrvatskoj za razdoblje od 2006. do 2015. str. iv). Uvoz je u razdoblju od 1993. do 2004. porastao 2 puta, dok je izvoz ostao nepromijenjen.

Razloge značajnog pada tekstilne industrije u Hrvatskoj treba tražiti u dva primarna faktora: privatizaciji i liberalizaciji tržišta. Privatizacija je rezultirala gašenjem pojedinih pogona i proizvodnih programa. Ratna zbivanja u Hrvatskoj i široj regiji, rezultirala su prekidom poslovnih veza sa zemljama bivše Jugoslavije, međutim usprkos tome, hrvatska tekstilna i odjevna industrija bilježe suficite sve do 2000. godine koja je zadnja u kojoj se bilježi suficit u međunarodnoj razmjeni tekstilnih i odjevnih proizvoda (Strateške odrednice razvoja industrije tekstila i odjeće u Hrvatskoj za razdoblje od 2006. do 2015. str. iv).

Kad se priča o propasti industrije u Hrvatskoj često se kao argument navode ratom i raspadom Jugoslavije izgubljena tržišta, međutim, barem u slučaju tekstilne i odjevne industrije očito je da taj argument ne stoji. Kao prvo, Hrvatska je tekstilna i odjevna industrija čak i u Jugoslaviji bila orijentirana ka izvozu na zapad. Drugo, hrvatske su tvornice surađivale i šivale najvećim dijelom za dobavljače iz zapadne Europe što je tržište koje je ostalo dostupno, tim više što se proizvodnja iz zapadne Europe, zbog manjih troškova proizvodnje, sve više selila u istočnu. Osim pretvorbi i privatizacija koje su se odigrale u devedesetima, najveći šokovi za hrvatsku tekstilnu industriju događaju se na prijelazu stoljeća i u ranim dvijetisućitim godinama, kad rezultati privatizacije napokon dolaze na naplatu i kad Hrvatska ulazi u Svjetsku trgovinsku organizaciju čime dolazi do značajne liberalizacije tržišta. Međutim, probleme hrvatske tekstilne industrije ne može se promatrati neovisno o promjenama u Europskoj uniji i ostatku svijeta, tako da je vjerojatno uz pretvorbu i privatizaciju najveće potrese ipak

izazvala promjena u globalnoj ravnoteži i liberalizaciji europskog tržišta koja je industrijsku proizvodnju preselila na istok koji osim jeftine i široko dostupne radne sange ima i lakši pristup baznim sirovinama.

Dobra radna legislativa i organizirani sindikati onemogućili su pad cijena nadnica u Hrvatskoj na razinu koja bi bila potrebna da tekstilna i odjevna industrija zadrže zadovoljavajuću profitnu stopu. Prema podacima CCC-a plaća koju tekstilne radnice zaposlene u Hrvatskoj tekstilnoj industriji nose kući jednaka je minimalcu od 2.300 kuna. Istovremeno, radnice zaposlene na odgovarajućim radnim mjestima u u Makedoniji kući nose 1.210 kuna dok u Bugarskoj njihova neto plaća iznosi 990 kuna (CCC Country profile Croatia, Macedonia, Bulgaria). Iz strateških odrednica tekstilne i odjevne industije isto tako je vidljivo da je kroz analizirane godine sve padalo – izvoz, proizvodnja, udio u BDP-u, zaposlenost i nadnice, a da je rasla samo dobit. Međutim, negativan prikaz radništva i sindikatâ u medijima, te pritisak poslodavaca s ciljem zastrašivanja i onemogućavanja sindikalnog organiziranja odrađuje se pokušajima moralne ucjene uz objašnjenja kako se radnicama ne može „dati“ veća plaća jer će to otjerati strane investitore i ugroziti položaj Hrvatske na međunarodnom tržištu. Ucjenu (ne)konkurentnosti industrije tako plaćaju isključivo radnice, dok se istovremeno prešućuje potreba vlasnika za određenom profitnom stopom koju dokle god postoji zaštićen minimalac Hrvatska tekstilna industrija ne može dostići. Radnice je naime potrebno neplaćati kako bi Hrvatska tekstilna industrija bila konkurentna. Istovremeno se u medijima i poduzetničkim analizama tekstilne industrije često prešućuje i činjenica da Hrvatska više nema dobre uvjete za tekstilnu proizvodnju. Uz nemogućnost lakog pristupa jeftinim sirovinama koje su u Jugoslaviju stizale iz Nesvrstanih zemalja (npr. Pamuk iz Egipta), te istovremeno gašenje brojnih tvornica za obradu sirovina poput vune (koje su postojale u krajevima gdje je i ovčarstvo bilo razvijenije, poput otoka Paga¹⁸), ali i gašenje primjerice tvornice strojeva poput zadarskog Bagata koji je proizvodio šivaće mašine, te ostale već nabrojane strukturne uvjete, Hrvatska je izgubila osnovne predispozicije za razvoj takve tekstilne industrije koja bi mogla proizvoditi odjeću visoke dodane vrijednosti. Ako se tome pridoda malo unutarnje tržište i težak proboj hrvatskih proizvoda na tržišta ostalih zemalja, čak i ono Europske unije, izlazak iz CEFTA-e, te promjene u obrazovnom sustavu, postaje jasnije da su strukturni uvjeti takvi da tekstilna industrija u Hrvatskoj nema svijetlu budućnost. Pri tom

se orijentacija na lohn-poslove ne može smatrati nikakvom svijetlom budućnosti. Lohn-poslovi korisni su samo naručiteljima. Vlasnicima pogona takvi zadaci ne mogu osigurati dovoljno visoku profitnu stopu, a radnicama pak ne mogu osigurati plaću dovoljnu za život (living wage).

SOCIJALNE POSLJEDICE

Regionalna distribucija ove industije u Hrvatskoj važan je pokazatelj. Prema podacima resornog sindikata, čak 70 posto proizvodnje odjeće nalazi se u županijama Krapinsko-zagorskoj, Varaždinskoj, Međimurskoj, Osječko-baranjskoj i Zagrebu. Uz to, 68 posto proizvodnje tekstila nalazi se u županijama Krapinsko-zagorskoj, Varaždinskoj, Međimurskoj, Karlovačkoj i u Zagrebu, a čak 83 posto proizvodnje obuće i kože nalazi se u županijama Varaždinskoj, Međimurskoj, Vukovarsko-srijemskoj i Koprivničko-križevačkoj. Dakle, ukupni teret i posljedice neuspjeha u restrukturiranju i strateškom repozicioniranju ovih sektora snosit će u najvećoj mjeri samo sedam županija, od kojih pet u sjeverozapadnom dijelu Republike Hrvatske, koje nemaju socijalne amortizere kojima bi ublažile posljedice daljnjih gubitaka radnih mjesta¹⁹.

Tekstilne radnice propadanjem tvornica ostaju ne samo bez posla nego i bez perspektive novog zapošljavanja. Ako uzmemo u obzir da tekstilne radnice počinju raditi neposredno nakon osnovne ili srednje škole i na tom radnom mjestu ostaju čitav svoj radni vijek imamo situaciju u kojoj su žene otpuštane uglavnom u dobi kad ih je teško zaposliti na nekom drugom radnom mjestu, a nisu još u dobi za mirovinu. Naime, praktična nezapošljivost žena starijih od 40-45 godina, posebno onih niže naobrazbe, postala je u Hrvatskoj alarmantna, pogotovo u trenutcima krize kad je i opća nezaposlenost sve veća. Ovdje treba uzeti u obzir i istovremene dvosmjerne procese koji na specifičan način pogađaju upravo žene. Globalna kriza, smanjenje ekonomske aktivnosti i rezovi u javnom sektoru u velikoj mjeri utječu na poslove koje tradicionalno obavljaju žene, poput poslova u obrazovanju ili zdravstvenom sustavu, što žene vraća u kućansku sferu, no isto tako deindustrijalizacija i alokacija industrijskih poslova koje utječu na gubitak tradicionalno muških radnih mjesta, često znači prebacivanje uloge hranitelja obitelji na žene. S jedne strane u patrijarhalnom okruženju za žene to

znači dvostruko opterećenje: one i dalje u najvećoj mjeri obavljaju kućanski rad nužan za socijalnu reprodukciju, no istovremeno su primorane izići na tržište rada. No, s druge strane istovremeno znači i prihvaćanje lošijih radnih mjesta, lošije plaćenih, lošije reguliranih. Tako danas imamo situaciju u kojoj 80 posto poslova na nepuno radno vrijeme popunjavaju žene. Istovremeno Europska unija podržava takav oblik rada za žene s ciljem usklađivanja obitelji i radnih obaveza. Na tom tragu i je Hrvatska koja je prošle godine najavila poticanje upravo takvog zapošljavanja. Osim što takve mjere znače repatrijarhalizaciju društva, one povećavaju rizik od siromaštva za žene u starijoj dobi.

LITERATURA

Elson, Diane and Pearson, Ruth, „Nimble fingers Make Cheap Workers: An Analysis of Women’s Employment in Third World Export Manufacturing“, *Feminist Review Issue 7*, str. 87-107. 1981., dostupno na: <http://www.palgrave-journals.com/fr/journal/v7/n1/pdf/fr19816a.pdf>

Fine, Ben, *Women’s employment and the capitalist family*, Routledge, London, 2002.

Federici, Silvia, *Revolution at Point Zero: Housework, Reproduction, and Feminist Struggle*, CA: PM Press, Oakland, 2012.

Moghadam, Valentine M., *Women, Work and Economic Reform in the Middle East and North Africa*, CO: Lynne Rienner Publishers, Boulder, 1997a

Moghadam, Valentine M., “The Feminization of Poverty? Notes on a Concept and Trends”, *Illinois State University Women’s Studies Program, Occasional Paper No. 2*, 1997b

Pearson, Ruth. 1992. “Gender Issues in Industrialization“, u: Tom Hewitt, Hazel Johnson, and David Wield, ur., *Industrialization and Development*, OUP, Oxford

Standing, Guy, „Global feminization through flexible labor“, World Development, vol. 17, No. 7, 1989., dostupno na: http://econpapers.repec.org/article/eeewdevel/v_3a17_3ay_3a1989_3ai_3a7_3ap_3a1077-1095.htm

Standing, Guy, „Global Feminization Through Flexible Labor: A Theme Revisited“, u: World Development Vol. 27, No. 3, 1999., dostupno na: http://www.guystanding.com/files/documents/Global_Feminization_Through_Flexible_Labor_-_theme_revisited.pdf

Vogler-Ludwig, K., Valente, A. C., „Skills scenarios for the textiles, wearing apparel and leather products sector in the European Union“, Final Report, Economix, Muenchen, 2009.

World Bank, „World Development Report 1995: Workers in an Integrating World“, OUP, New York, 1995.

Zelenika, Ratko i Grilec-Kaurić, Alica, „Ocjena ekonomskog položaja tekstilne i odjevne industrije u Republici Hrvatskoj“, u: Ekonomska misao i praksa, Br. 2., 2011.

POVRATAK OTPISANIH: KONTURE NOVOG RADNIČKOG POKRETA NA BALKANU

Goran Musić

Ulični protesti u Sloveniji krajem 2012. naglo su se našli u žiži interesovanja ne samo medija već, sasvim razumljivo, i skromnih snaga levice u regionu bivše Jugoslavije. Uvidi koji polaze od klasne pozadine društvenih sukoba potencijalno bi mogli ponuditi znatno prodorniju analizu slovenačkih protesta od mejnstrim medija i građanskih analitičara. Postoje dva ključna aspekta na koja zvanične interpretacije oklevaju da ukažu, a koje leвица svakako mora isticati u prvi plan kada govori o aktuelnim uličnim mobilizacijama.

Prvi jeste činjenica da slovenački protesti nisu izolovan slučaj. U pitanju je samo jedan u nizu primera izliva nezadovoljstva u regionu: od antivladinih demonstracija u Rumuniji i takozvanih „fejsbuk protesta” u Hrvatskoj tokom 2011. preko masovnih demonstracija studenata i građanskih udruženja u Crnoj Gori u proleće 2012. do uličnih mobilizacija koje su srušile vladu u Bugarskoj februara 2013. Akumulirano nezadovoljstvo koje se izlilo na ulicama najbolje se može razumeti njegovim stavljanjem u kontekst početka kraha tranzicionog modela društvene transformacije, to jest, pokušaja društvenog i ekonomskog razvoja balkanskih država putem integracije u svetsko tržište. Kriza tranzicionih režima u regionu ne može se pak razumeti bez uzimanja u obzir globalne krize kapitalizma. Ulični protesti u pomenutim zemljama predstavljaju samo lokalne varijante širih pokreta otpora politici rezova i čuvanju interesa kapitala na uštrb istorijski izbornih prava radne većine koji potresaju zapadnu Evropu i Severnu Ameriku proteklih godina.¹

1

Ovde se misli na pokrete poput pokreta Occupy u Sjedinjenim Američkim Državama, Indignados u Španiji ili okupljanja na trgu Sintagma u Grčkoj

Drugi aspekt koji bi leвица trebalo da ima u vidu jeste taj da takozvani spontani protesti odavno nisu jedino mesto i oblik otpora politici štednje. Talasi uličnih mobilizacija odvijaju se paralelno u više zemalja u regionu, međutim ove mobilizacije više nisu usamljene ni u granicama sopstvenih država. Organizovano radništvo polako izlazi iz defanzive u koju je bilo saterano tokom protekle dve decenije. Čini se da je kriza uspeła trgnuti sindikate iz dubokog sna. Pritisak članstva učinio je da se birokratizovani sindikalni aparati delimično pokrenu, pa tako ne možemo govoriti o uličnim mobilizacijama u Sloveniji bez njihovog stavljanja u kontekst sindikalnih protesta 2008. kada je 150 000 radnika marširalo ulicama, širokog odziva slovenačkih radnika na poziv organizatora evropskog dana protesta protiv mera štednje 14. novembra 2012. ili poslednjeg uspešno izvedenog generalnog štrajka zaposlenih u javnom sektoru početkom 2013.

Slovenija predstavlja samo najmasovniji i najbolje organizovani primer novog pokušaja organizovanja radnika, koji je prisutan u gotovo svim delovima bivše Jugoslavije. Sindikati su igrali bitnu ulogu u mobilizaciji nekih 10 000 građana protiv vlade Mila Đukanovića u Podgorici u martu 2012. Mediji su slabo propratili činjenicu da je decembra te godine, istog dana kada su se desili inicijalni ulični protesti u Mariboru i Ljubljani, u Banja Luci po prvi put organizovan uspešan zajednički marš radnika u javnom sektoru Republike Srpske. U Hrvatskoj se sindikalne konfederacije i sindikati u javnom sektoru samo sporadično nameću kao faktor u političkoj sferi, ali zato na terenu postoji veći broj istrajnih borbi radnika u pojedinačnim preduzećima, poput „Jadrankamena“ ili brodogradilišta „3. maj“. U Srbiji na terenu imamo sličnu situaciju kao u Hrvatskoj, sa još izraženijim rascepom između pojedinačnih preduzeća i sindikalnih vrhova. Sa jedne strane, tu su sindikalne konfederacije koje nikako ne uspevaju da se nametnu kao politička snaga, a sa druge imamo veći broj vrlo radikalnih štrajkova radnika u pojedinačnim preduzećima, koji često sa svojim zahtevima uspevaju da prodru u javnost, poput slučaja fabrike lekova „Jugoremedija“.² Organizovano radništvo tako se polako nameće ako ne kao najvidljiviji, onda svakako kao najorganizovaniji pokret odozdo uperen protiv krizne politike.

2

Za više informacija o borbi u Jugoremediji vidi: Nebojša Popov (ur.), Radno mesto pod suncem: Radničke borbe u Srbiji danas, Službeni glasnik, Beograd, 2011.

„MNOŠTVO“ ILI KLASA

Levica u regionu se u određenoj meri već bavila analizom prvospomenutog oblika ispoljavanja nezadovoljstva, takozvanim spontanim ili fejsbuk protestima. Ulične mobilizacije, poput onih u Sloveniji, nametnule su se kao glavna tema za aktiviste iz više razloga. Osim sveprisutnosti u medijima, ove vrste protesta jesu prvi primeri lokalnih društvenih gibanja koji na neki način korespondiraju sa modelom društvenog pokreta koji se u talasima iznova pojavljuje širom sveta još od rađanja antiglobalističkog pokreta krajem '90-ih. Nove generacije levih aktivista u regionu, u velikoj meri politički radikalizovane upravo pod uticajem ovih globalnih trendova, konačno su u svom okruženju ugledale ekvivalent fenomena koji su do tada posmatrale samo izdaleka. Uostalom, spontana ulična okupljanja pružila su priliku za direktno angažovanje i sticanje političke prakse. U situaciji kada na terenu postoji amorfni pokret sa kratkoročnim ciljevima sastavljen od mnoštva manjih pokreta, organizovane grupe su relativno lako mogle intervenisati i ponuditi svoju analizu i program.

Upravo bi kvalitet takvih analiza i potvrda ispravnosti njenih teorijskih postavki u praksi trebalo da izdvoje levicu kao novu političku snagu koja je sposobna pružiti odgovore na pitanja koja vladajuća građanska ideologija nema rešenja. Jedan od najsveobuhvatnijih i najčešće citiranih tekstova koji se bave fenomenom uličnih mobilizacija sa levih pozicija u regionu jeste Dobrodošli u pustinju tranzicije: postsocijalizam, Evropska unija i nova levica na Balkanu Srećka Horvata i Igora Štiksa.³ Ova analiza na jako dobar način kontekstualizuje i povezuje na prvi pogled izolovane izlive nezadovoljstva. Istovremeno, međutim, autori ne nude perspektive za dalji razvoj pokreta. Ostavljajući ove mobilizacije u rudimentalnom stanju u kome ih zatiču, stiče se utisak da tekst implicitno usvaja teorijske postavke „mnoštva“ koje iza sebe ostavljaju navodno zastarele koncepte fordističke radničke klase ili strukturirane i ideološki jasno ustrojene političke organizacije.⁴

3 Engleska verzija ovog teksta objavljena je u magazinu Monthly Review, a u regionu između ostalog cirkuliše i putem publikacije „Perspektive“ fondacije Roza Luksemburg, vidi: <http://www.rosalux.rs/sr/artikl.php?id=107>

4 Vidi: Michael Hardt i Antonio Negri, Mnoštvo - rat i demokracija u doba Imperija, Multimedijalni institut: Zagreb, 2009.

Poput institucije plenuma u slučaju studentskog pokreta, ulični protest ovde se javlja kao zajednički prostor koji bi skupini pojedinaca, grupa afiniteta i manjih pokreta omogućio da se po potrebi zajednički izraze, a da istovremeno zadrže u nepromenjenom obliku, zaštićena od preispitivanja, politička načela svakog od njih. Sama forma organizovanja tako postaje glavna preokupacija pokreta, važnija od ideja ili pokušaja artikulisanja političkog programa. Građenjem kanala „direktne demokratije” navodno se otvara mogućnost da na površinu konačno ispliva „istinski glas” nekog unapred datog političkog subjekta poput „građana”, „naroda” ili „studenata”. Glavni protivnik i zahtevi protesta ostaju podjednako nedefinisani, zdravorazumski i apstraktni. Ovakvom praksom dolazi se u situaciju da se manjkavosti pokreta, slabosti koje su verovatno neizbežne u ranim fazama organizovanja (spontanost, nepostojanje struktura i organizacije, insistiranje na neposrednoj demokratiji po svaku cenu, fetišiziranje nasilja itd.), počnu proglašavati vrlinama – inovativnim političkim metodama neke sasvim nove levice u potrazi za originalnim agensima socijalne promene.⁵

Levica se tako našla pred izazovom samozavaravanja. Kao organizovane struje u okviru protesta, levičarske grupe često su bile u prilici da se priključe demonstrantima u formi bloka ili istaknu svoje parole na čelo protestne kolone i time prividno uspostave političku hegemoniju. Levičarski slogani odjednom bi našli put u širu javnost, a grupe koje su do tada stajale na marginama društva nakratko bi dobile priliku da se katapultiraju u centar javnih debata i postanu poznatije široj javnosti. Ovakve prečice se, međutim, nisu pokazale delotvornima u izgradnji pokreta. Ulične demonstracije ne predstavljaju pogodan prostor za razvijanje političke svesti. Demonstranti dolaze na proteste upravo kako bi akcijom javno izrazili nezadovoljstvo kroz opozicione koncepte koje su prethodno usvojili i koji već cirkulišu u društvu.

U Sloveniji su ovakve teorijske postavke, kao i metode organizovanja koje proističu iz njih, pokazale koliko mogu biti opasne po stabilnost pokreta u trenutku kada

5

Unutar ovih pokreta pojavljuje se fetiš ideje direktne demokratije kao alternative konceptu reprezentativne demokratije koji se izjednačava sa buržoaskim parlamentarizmom. Uz nju se često provlači i insistiranje na konsenzusu kao jedinom načinu donošenja odluka. Međutim, demokratski princip odlučivanja mora uključiti neki oblik reprezentativnosti ako se ikada želi proširiti van vrlo uskog kruga ljudi koji su u prilici da se sakupe u isto vreme i na istom mestu. Isto tako, insistiranje na konsenzusu u biti je nedemokratski zahtev koji omogućuje manjini da blokira čitav proces demokratskog odlučivanja.

su fašističke grupe odlučile da se infiltriraju u proteste. Po izjavama očevidaca, velika većina demonstranata bila je otvoreno protiv preuzimanja manifestacije od strane desničara koji su se upustili u sukobe sa policijom.⁶ Pa ipak, sve što su učesnici protesta mogli da učine jeste da gledaju kako im nezvani gosti rasturaju skup. Nedostatak organizacije i jasnog razgraničenja između osoba koje se kreću u protestnoj povorci i „nezvanih gostiju” otvara vrata za provokatore da se priključe demonstrantima i diskredituju pokret. Ekscesi ovog tipa zatim postaju glavna preokupacija medija, a konzervativne političke snage zadovoljno trljaju ruke kada se njihova propaganda o „nasilničkoj prirodi uličnih pokreta” navodno potvrdi u praksi, a pokret izoluje od šire javnosti.

U slučaju sindikalnih mobilizacija teško je zamisliti mogućnost sličnog scenarija sabotaže. Bez obzira na to koliko korumpirana i reformistički usmerena bila njihova vođstva, sindikati kao institucije radničke klase ostaju baštinici skupa bazičnih ideja i metoda klasne borbe koje su se taložile kroz istoriju. Jedna od ustaljenih praksi radničkih skupova tako jeste „redarska služba” – prsten jasno obeleženih redara na ivicama protestne povorke koji predupređuje napade ili pokušaje provokacije fašista i policije. Uvođenje redarske službe nesumnjivo bi unapredilo proteste protiv mera štednje. Komunikacija sa radničkim pokretom tako se nameće kao logično rešenje, neophodno za razmenu iskustava i dalje strukturiranje i razvoj pokreta. Međutim, postavlja se pitanje na kojim bi se osnovama ova dva paralelno odvijajuća oblika društvenog otpora politici štednje mogla povezati.

Ukoliko krenemo od teorijske postavke „mnoštva”, jasno je da se tradicionalni radnički pokret mora uliti u širi „pokret pokreta”. U slučaju Slovenije, mnogi sindikalci su učestvovali u uličnim protestima kao pojedinci, ali aktivna podrška sindikalnih struktura uličnim izlivima nezadovoljstva merama štednje je izostala. Jedan od razloga za to sigurno jeste reformistička orijentacija vođstva sindikalnih organizacija koje se trudilo da radničke zahteve izoluje od širih političkih tema u društvu. Birokratija na vrhu se plašila da će njihova pozicija u pregovorima sa državom biti oslabljena ukoliko se otvoreno solidarišu sa vaninstitucionalnim

6

Razgovor sa slovenskim aktivistima: „Sa slovenskih ulica”, Slobodni Filozofski, <http://www.slobodnifilozofski.com/2013/01/razgovor-sa-slovenskim-aktivistima-sa.html>

uličnim protestima. Međutim, postoje i fundamentalniji razlozi koji bi prosečnog radnika učinili rezervisanim prema „spontanim“ „fejsbuk protestima“. Industrijski radnici i zaposleni u javnom sektoru putem socijalizacije na radnom mestu neminovno su stekli navike disciplinovanog nastupa, jasne šeme organizovanja i izbora zvaničnih predstavnika prema višim instancama. U situaciji kada nisu sigurni ko i sa kojim zahtevima tačno protestuje na ulici, razumljivo je da će se većina radnih ljudi teško odlučiti da se angažuje, čak i ako se načelno identifikuje sa antisistemskim nabojem protesta.

Odnos snaga na terenu govori u prilog tome da bi se povezivanje ova dva pokreta moralo odigrati na drugačijim osnovama. Slovenački sindikati su tokom proteklih godina više puta uspeali da izvedu do 150 000 ljudi na ulice i trgove. Sa druge strane, spontani protesti su trajali par sedmica i na vrhuncu snage uspeali da mobilišu nekih 30 000 građana. Poredeći veličinu i kontinuitet oba pokreta, kao logično rešenje nameće se scenario po kome ulični protesti vezuju različite partikularne interese svojih učesnika uz interes radničke klase, nego obrnuto – da se od klasnih mobilizacija očekuje utapanje u labavije organizovano i manje brojno „mnoštvo“. Međutim, ne radi se samo o praktičnom rezonovanju uslovljenom trenutnim odnosom snaga na terenu. Čak i kada bi brojke i konzistentnost išle u prilog građanskih mobilizacija, zadatak levih snaga opet bi bio njihovo usmeravanje prema radništvu. Radnički pokret bi uličnim mobilizacijama dao stabilnost, strukturu i perspektive. Sa druge strane, orijentacija uličnih protesta prema sindikalnom članstvu i apelovanje na njih da svoje ekonomističke zahteve slobodnije povežu sa širim pitanjima funkcionisanja političkog sistema i tranzicione putanje razvoja društva stavili bi sindikalnu birokratiju pod još veći pritisak i pomogli u povratku kontrole nad sindikalnim strukturama odozdo.

Levica se ne okreće prema radnicima izusred puke simpatije prema eksploatisanima ili poštovanja tradicije. Radnička klasa stoji u centru njenog interesovanja zbog specifične društvene uloge i položaja koji najamni rad zauzima u proizvodnji i održavanju modernog industrijskog društva. Stara je izreka da nijedan telefon ne zvoni, nijedna sijalica ne svetli i nijedan se točak ne okreće bez ljubazne dozvole radničke klase. Jedan opšti generalni štrajk u stanju je da parališe svaku zemlju. Takozvane post i neomarksističke teorije poslednjih godina pokušavaju da umanje važnost radnika zaposlenih u sistemima industrijske

proizvodnje. Nakon tri decenije povlačenja radničkog pokreta i rasta tercijarnog sektora u najrazvijenijim svetskim ekonomijama, mnogi na leviци su napustili klasnu analizu te se upustili u teoretisanje o novom, navodno postindustrijskom kapitalizmu i potragu za nekim novim revolucionarnim subjektom – potragu koja se pokazala kao večita.

Trendovi ovog tipa obično se rađaju iz vulgarnog izjednačavanja marksističke kategorije najamnog rada i eksploatacije sa industrijskim proleterijatom. Napuštajući teren političke ekonomije, postmarksistički teoretičari sa velikom mukom pokušavaju da objasne na koji se to način priroda radnih odnosa i kapitalističke eksploatacije u tercijarnom sektoru fundamentalno menja u odnosu na onu koju je Marks analizirao u 19. veku. Pored toga, ovakvi uvidi umanjuju značaj koji masovna materijalna proizvodnja fordističkog tipa i dalje ima za savremeni kapitalizam. Broj radnih mesta u direktnoj proizvodnji tokom protekle tri decenije svakako se smanjio u najrazvijenijim ekonomijama, ali globalno gledano, industrijski proleterijat je i dalje u ekspanziji.⁷ Kako se tranzicioni region jugoistočne Evrope i industrijska radnička klasa unutar njega uklapaju u ove globalne trendove?

DEZINDUSTRIJALIZACIJA

Kada govorimo o današnjem stanju radničke klase na prostoru bivše socijalističke Jugoslavije i njenom potencijalu da se konstituiše kao politička snaga i orijentir za druge društvene pokrete, stvar koja se neminovno nameće kao prepreka jeste proces dezindustrijalizacije. Ovde se ne radi samo o trendu prebacivanja radne snage iz industrijskog u tercijarni sektor, već pre svega o opadanju broja radno aktivnog stanovništva u odnosu na ukupnu radno sposobnu populaciju, kao i smanjenju broja individua u radnom odnosu naspram ukupnog radno aktivnog stanovništva. Dakle, na delu nije prelazak u takozvano postindustrijsko društvo o kome se često govori u slučaju najrazvijenijih ekonomija, već civilizacijsko

7

Beverly Silver, *Forces of Labor: Workers' Movements and Globalization since 1870*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

unazađivanje i vraćanje na periferni status u okviru svetskog kapitalističkog sistema koji je region imao početkom 20. veka.

Problem dezindustrijalizacije polako postaje jedna od osnovnih tema koja zaokuplja pažnju kritički nastrojenih delova radničkog pokreta u postjugoslovenskim ekonomijama.⁸ Dominantna neoklasična ekonomska teorija nije sposobna da ponudi adekvatna objašnjenja uzroka ovog pogubnog procesa niti načina na koji bi se on potencijalno mogao preokrenuti. Ekonomsko srozavanje u periodu tranzicije obično se tumači iz vizure široko rasprostranjenog uverenja da Balkan na neki način kaska za opštim tempom kapitalističke modernizacije u tranzicionim zemljama, kao i za tempom globalnog prosperiteta. Po pravilu se kreće od nekog pretpostavljenog hroničnog problema svojstvenog regionu (korupcije, političkog otpora reformama, lokalnog mentaliteta...) koji se na mističan način uvek iznova pomalja iz dubine društva i postavlja klipove u točkove napretka.

Ovaj šarenoliki „tranzitološki diskurs“ polazi od jedne temeljne normativne pretpostavke. Provincijalnost lokalnih političkih i akademskih elita ogleda se u činjenici da su nasele na trijumfalne narative koje su imperijalističke države proizvele o sebi i stanju sveta nakon pada „realsocijalizma“. U javnom diskursu zemalja u regionu implicitno se gotovo uvek polazi od uverenja da su protekle dve decenije bile zlatne godine razvoja kapitalizma na globalnom nivou i da je Balkan na repu ovih događanja. Međutim, globalna ekonomska kriza 2008. godine u velikoj je meri raspršila ovakve predstave. Danas se naširoko preispituju temelji globalnog rasta zasnovanog na finansijalizaciji kapitalizma od sredine '70-ih godina prošlog veka.

Postavlja se pitanje da li je upravo beg kapitala iz proizvodnje usled smanjenja profitnih stopa, pad nadnica i održavanje kupovne moći putem kreditiranja uzrok finansijskih mehura koji su doveli do najnovijeg ekonomskog sloma. Ako na stanje u regionu gledamo u ovom kontekstu, celokupna postavka po kojoj je bivša Jugoslavija propustila šansu da se na miran način transformiše u

8

U slučaju Srbije vidi: Pokret za slobodu, Deindustrijalizacija i radnički otpor: borbe i inicijative za očuvanje radnih mesta u periodu tranzicije, Pokret za slobodu, Beograd, 2011. Za slične inicijative u Hrvatskoj vidi: Deindustrijalizacija Zagreba: kontekst i učinci, H-Alter, 15. novembar 2012., <http://www.h-alter.org/vijesti/hrvatska/deindustrijalizacija-zagreba-kontekst-i-ucinci>

punokrvnu tržišnu ekonomiju, a zatim zaostala za globalnim trendovima, pada u vodu. Kriza spoljnog duga zemalja u razvoju tokom '80-ih na neki je način bila naznaka današnje krize u centru. Događanja na periferiji bila su ogledalo onoga što će se desiti u zapadnim metropolama par godina kasnije.

Prvobitno obećanje neoliberalnih stratega bilo je da će upliv stranog kapitala putem privatizacije restrukturirati i modernizovati industrijski sektor. Po ovoj viziji, vodeći se komparativnim prednostima regiona na svetskom tržištu, multinacionalne kompanije trebalo je da unesu neophodne izmene koje bankrotirana socijalistička država nije mogla da napravi unutar preduzeća. Nacionalna proizvodnja bi putem novih investicija postala konkurentna u globalnim okvirima, a domaće ekonomije bile bi izvezno orijentisane. Za razliku od sistema „real-socijalizma“, gde navodno nije bilo preduzetničke inicijative i gde je društvena svojina bila samo izgovor za krađu i uništavanje infrastrukture, privatni posednik bi se navodno brinuo o svojoj svojini i gledao da je unapredi.

Stvari se nisu odigrale po ovom scenariju u istočnoj Evropi, a pogotovo ne na Balkanu. Tokom '90-ih, Kina je iskrsla kao glavno odredište za strane direktne investicije, ostavljajući istočnu Evropu u zapečku. Tokom prvih petnaest tranzicionih godina, istočna Evropa (bez država nastalih na prostoru bivšeg Sovjetskog Saveza) privukla je nekih 200 milijardi dolara direktnih stranih investicija. Za isto vreme Kina je privukla i uspela da investira skoro tri puta više sredstava. Moramo uzeti u obzir i nejednak raspored ovih tokova kapitala. Naime, na samo tri države (Mađarsku, Češku i Poljsku) otpada 50% ovih investicija. Bivše planske ekonomije tako su se uslovno podelile na dva tranziciona modela: prvi na obodu Nemačke i Austrije, gde je kapital imao interesa da prebaci deo prerađivačke industrije iz zapadne Evrope i stvori izvezno orijentisane ekonomije, i drugi u jugoistočnom delu Evrope, gde prednjači rast zasnovan na uvozu, pristupu kreditima i domaćoj potražnji.

Dakle, ne radi se u tolikoj meri o nesposobnosti lokalnih država da privuku strane investicije koliko o nemoći kapitalizma da u ovom stadijumu uđe u prostornu ekspanziju na način na koji je to poslednji put radio u prvim decenijama nakon Drugog svetskog rata. Učinak prodora svetskog tržišta na prostorima bivše Jugoslavije u velikoj meri odslikava bolesno stanje kapitalizma kao svetskog

sistema. Direktne strane investicije uglavnom su bile ograničene na finansijski sektor, prirodne monopole i druge grane privrede sa zagaranovanim i relativno lakim dobitcima. Strane korporacije ulagale su u banke, telekomunikacije, medije, energetski sistem (naftu, gas), maloprodaju, proizvodnju alkoholnih pića i duvansku industriju. Mnoge firme su kupljene iz špekulantskih razloga, samo da bi se potpuno ugasile i tako oslobodile tržište za strane proizvođače ili kako bi se njihovo zemljište koristilo za investicije u rastući mehur na tržištu nekretnina.

Drugim rečima, ekonomska praksa kapitalističkog preobražaja pokazala je da staranje privatnog vlasnika o svom vlasništvu i njegov interes u povećavanju tog vlasništva ne znače uvek da on ima interes u pokretanju i razvijanju proizvodnje. Naprotiv, pokazalo se da je težnja za maksimalizacijom profita u periodu koji posmatramo bila čak po pravilu direktno suprotstavljena težnji za pokretanjem i osavremenjivanjem proizvodnje koju su dosledno branile samo organizacije radnika preduzeća opljačkanih privatizacijom.

Čak i one direktne strane investicije koje se prikazuju kao uspešni primeri privatizacije ostaju izolovani polovi rasta koji nisu u funkciji integracije i obnavljanja ekonomije kao celine. Obično se radi o industrijskim zonama koje uvoze veći deo svojih komponenti, a gotove proizvode zatim izvoze na svetsko tržište, koristeći subvencionisano zemljište i infrastrukturu, jeftinu radnu snagu i niske poreze. Lokalne ekonomije danas su potencijalno ranjivije u odnosu na oscilacije na svetskom tržištu nego ikada ranije u istoriji. Zavisnost istočnoevropskih ekonomija od trgovinske razmene sa Nemačkom danas je veća nego što je to bio slučaj pre par decenija sa zavisnošću ekonomija Istočnog bloka od Sovjetskog Saveza. Na sličan način danas mnogi ukazuju na činjenicu da su Slovenija i Hrvatska kao republike u okviru socijalističke federacije uživale veći prostor za praktikovanje ekonomske i političke autonomije u odnosu na manevarski prostor koji uživaju danas u kontekstu odnosa moći centra i periferije unutar Evropske unije.⁹

9

Vidi: intervju s Rastkom Močnikom, Radio-televizija Srbije, 23. februara 2013., <http://www.rts.rs>

PRELDM

Isprepleteni liberalizam i nacionalizam kao binarna ideološka matrica tranzicije doživljava debakl na odjecima svetske krize kapitalizma. Ekonomska recesija praćena je gubitkom iluzija o nacionalnom suverenitetu. Kao što tržišna privreda ne može da ponudi dovoljan broj radnih mesta, ni ideologije koje je stvorila ne mogu ponuditi zadovoljavajuća objašnjenja niti način za prevazićenje krize. Poput mnogih banaka, pa i država današnjice, i pokušaji izgradnje stabilnog građanskog društva na periferiji kao okvira u kojem tržište funkcioniše suoćavaju se sa bankrotom.

Slično protržišnim, neoliberalnim ideologijama, svojevrstan bankrot doživljavaju i određeni pravci na levisi koji su se u periodu uspona neoliberalizma sa pozicija „simpatizera-saputnika“ sistema državnog socijalizma povukli na političku marginu kontrakultura, kulturne kritike, akademije i nevladinog sektora, pritom se ogranićavajući na „antikapitalistićki diskurs“, odnosno na polovićnu kritiku kapitalizma, kritiku bez odgovarajućeg programa za alternativno društveno ustrojstvo. Napuštajući tezu da je samo radnićka klasa u stanju da obori kapitalistićki sistem i uspostavi novo društvo, tražeći bezuspešno „novi politićki subjekat“ i „alternativu“ koja se razlikuje od socijalizma, ovaj tip intelektualaca i aktivista u osnovi je samo mantrao varijaciju na temu najpoznatije neoliberalne dogme – „nema alternative“.

Za pripadnike levice koji su zadržali orijentaciju ka klasnoj borbi, mećutim, ovo rašćišćavanje stare neoliberalne graće znaći otvaranje prostora za intervenciju kakav nije postojao u protekle dve decenije. Levica je ponovo u prilici da izbrusi svoju politićku oštricu i uhvati korak sa društvenim pokretima i radnićkom klasom. Na ovom putu ne postoje prećice. Skromne snage organizovane levice ne mogu jednostavno „zajahati talas nezadovoljstva“ i osvojiti politićku vlast. Ono što predstoji jeste mukotrpa rovovska bitka za uticaj na shvatanje stanovništva oko toga šta je kriza i kako se može prevazići. Za uspešno voćenje ove bitke levisi su potrebne jake organizacije i jasne ideje. Ako se tokom hladnog rata donekle i moglo raćunati na rasprostranjenost ideje o socijalizmu kao fiksnom antipodu kapitalizma, danas takve premise više nisu ukorenjene u mentalnim predstavama

širih masa. Više se ne može računati sa takvom vrstom automatizma u rasuđivanju koje je bilo uslovljeno postojanjem sistema realsocijalizma. Sa druge strane, pak, nestanak birokratizovanih, nedemokratskih aparata u istočnoj Evropi kao i slabljenje institucionalizovanih, reformističkih snaga socijaldemokratije na Zapadu širom je otvorilo vrata za revitalizaciju izgubljene baštine radničkog pokreta i povratak levičarske politike kao prakse koja se bazira na slobodnoj razmeni ideja i dodiru sa masama.

Kao posledica procesa restauracije kapitalizma i opisane dezindustrijalizacije koja ga je pratila, radnička klasa u regionu danas ima osetnije manju društvenu težinu u odnosu na brojnost i potencijalnu snagu koju je uživala pred raspad Jugoslavije. Pa ipak, ukoliko lokalno radništvo posmatramo naspram opšte slike atomizirane strukture društva pod sistemom koji ohrabruje individualizam, čak i u tako desetkovanom stanju radnička klasa i dalje predstavlja jednu od najkrupnijih društvenih skupina koja bi se potencijalno mogla organizovati oko zajedničkih interesa. U Srbiji, na primer, uprkos zatvaranju radnih mesta u direktnoj proizvodnji, zaposleni u prerađivačkoj industriji i dalje čine najbrojniju grupaciju radnika na tržištu rada sa oko 300 000 zaposlenih. Zaposleni u obrazovanju, sistemu zdravstvene zaštite i komunalnim uslugama zajedno imaju sličnu težinu. Dakle, radi se o preko pola miliona stanovnika koji su na najdirektniji način životno zainteresovani za promenu politike koja vodi ka dezindustrijalizaciji i rezovima u javnom sektoru.

U Hrvatskoj i Sloveniji već imamo konkretne primere događaja koji su nagovestili potencijal političke opcije koja bi se organizovala na platformi prava zaposlenih. Sindikalne mobilizacije u Sloveniji već godinama uspevaju da uspore tempo neoliberalnih reformi. U martu 2011. godine slovenački sindikati uspešno su organizovali referendum koji je porazio predlog izmena u penzionom zakonu. Snaga lokalnih sindikata bila je jedan od osnovnih faktora koji je tokom proteklih dvadeset godina tu zemlju donekle poštdeo trenda drastičnog pada životnog standarda koji je iskusilo stanovništvo u regionu. Danas kada je reformizam ušao u slepu ulicu zahvaljujući opštoj krizi u Sloveniji, situacija je zrela da se iz odbrane krene u kontranapad. Hrvatska je takođe imala priliku da se uveri u snagu radničke klase i političkih inicijativa baziranih na klasnim pitanjima. Sa preko 700 000 potpisa, peticija protiv novog Zakona o radu u junu 2010. godine

postala je prva politička inicijativa koja je za samo dva meseca uspela da dobije podršku potrebnog minimuma za pokretanje referenduma od 10% biračkog tela.¹⁰ Nakon godina traganja za novim linijama društvenih sukoba van tradicionalne sfere rada, ispostavlja se da je klasna podela, koja proizilazi iz svojine nad sredstvima za proizvodnju i društvenih odnosa koji se formiraju u proizvodnji materijalnog sveta, najupornija ravan razdvajanja koja nije izgubila moć da mobilize mase i oblikuje njihov identitet. Uprkos svim naporima da je se proglasi mrtvom i nepostojećom, radnička klasa dolaskom svake nove godine daje dokaz da su, kako bi to rekao Mark Tvejn, izveštaji o njenoj smrti bili preterani. Društvenom sistemu koji se pre dve decenije pompezno predstavio kao udućnost bez alternative, ona danas sa ulica, trgova i iz okupiranih fabrika poručuje: „Ne, ti si samo sadašnjost.“

10

Jovica Lončar, Sindikati i Vlada: svaki tjedan sporazum jedan, Slobodni Filozofski, <http://www.slobodni-filozofski.com/2010/12/jovica-loncar-sindikati-i-vlada-svaki.html>

KA NACRTU RAZVOJNO-EGALITARNE ZNANOSTI

Toni Prug

KAPITALIZAM PO DRUGI PUT JEZDI KROZ VAŠE SNOVE

Nakon pada socijalizama u istočnoj Europi, u Hrvatskoj smo svjedoci dvadeset godina izgradnje kapitalizma i pripadajućeg mu klasnog društva. Euforija se postupno stišava, a neočekivane crne strane novog društvenog poretka bolno su vidljive u mnogim aspektima: porastu siromaštva i nesigurnosti, eroziji kvalitete života, statusa rada i društvenog digniteta, da spomenemo samo neke. Na drastično smanjenje proizvodnih kapaciteta i rasprodaju vlastitog, brutalno skupo saniranog financijskog sistema nastavlja se rezanja i privatizacije preostalih društvenih osovina poput javnog zdravstva i obrazovanja.¹ Za one koji čvrsto i nepokolebljivo vjeruju u idejekoju je socijalizam rušen iznutra i izvana, poput ideje o kapitalizmu kao najboljem društvenom uređenju, u Hrvatskoj kapitalizam nikada nije ni zaživio: kadrovi na vlasti uveli su korupciju i klijentelizam, ne dopustivši tako da se tržišna logika razvije dovoljno široko. Istovremeno, za mnoge teoretičare na ljevici sličan je problem postojao i u socijalističkoj Jugoslaviji: unatoč svim razlikama u odnosu na kapitalistička društva, tamo socijalizma bilo nije. Dok takvi liberali odbacuju današnju Hrvatsku kao kapitalističku zbog manjka tržišnih odnosa, nije rijetkost da ljevičari sličnom logikom bivše uređenje odbacuju kao socijalističko zbog viška tržišnih odnosa. I jedni i drugi su donekle u pravu. U Hrvatskoj kapitalizam nema iste karakteristike poput recimo britanskog, dok su neki tržišni aspekti socijalističke Jugoslavije pridonosili nejednakostima, pogotovo na međurepubličkom nivou. Ono što ovakvi stavovi dijele jest analitička metoda kojom se pojavni oblici

1

Vidi tekst Domagoja Mihaljevića u ovom zborniku za analizu stvaranja i razaranja industrijske proizvodnje u Hrvatskoj. Za sanaciju banaka i enormni trošak iste, vidi Jankov (1999) i Šajter (2005).

analiziraju na način da oni sami nisu glavni fokus analize kojom oblikujemo uvide i formiramo zaključke. Umjesto pojavnih oblika, glavni fokus analize je unaprijed osmišljena suština koncepata, najčešće oformljena kao skup normativno apriori zamišljenih pokretačkih principa i karakteristika. U takvoj analizi relativno usko unaprijed zadani koncepti kapitalizma i socijalizma koriste se kao mjerilo uspješnosti društava. Stvarno postojeći pojavni oblici, kapitalizam i socijalizam u Hrvatskoj, samo su materijal kroz koji se prolazi kako bi ih se odbacilo sa stajališta apriorno zacrtanih standarda. Ono što je ključno nije sam proces analize – jer svaka analiza ima svoje unaprijed zadane koncepte – već izuzetno snažan naglasak, fokus koji se stavlja na unaprijed zadane koncepte te njihova uskost kojom se postojeći pojavni oblici unaprijed osuđuju na rigidne procjene malog broja analitičkih parametara. Tako za jedne ni nakon skoro četvrt stoljeća prakse kapitalizma u Hrvatskoj i dalje nema, dok za druge gotovo pola stoljeća socijalizma u Hrvatskoj nije nikakav dokaz o postojanju ideja socijalizma, jer socijalizma – gledajući suštinu stvari sadržanu u usko postavljenim konceptima, a ne stvarno postojeće desetljećima duge primjere – nije nikada ni bilo.² Politički gledano, velik je problem što takve analize odbacuju odgovornost za povijest borbi u ime svojih ideala. Na taj način održavaju čistoću apriori normativnih postavki o tome što su to kapitalizam ili socijalizam te ostavljaju sebi prostor da budu istovremeno samoproглаšeni sljedbenici istinskog kapitalizma ili socijalizma i distancirani kritičari stvarno postojećih društava kojima ideološki teže. Iz ugla našeg zadatka ovdje – promišljanja razvojno-egalitarne znanosti³ – takve analize sprječavaju sagledavanje dinamike promjena odnosa jednakosti te su stoga prepreka analizama stvarno postojećih društava.

No prepreka nije isključivo metodološke naravi. Problem je puno širi i obuhvaća neadekvatnost postojećih analitičkih aparata za sagledavanje društvenih promjena iz perspektive radnika i razvoja sposobnosti ljudi na mikro i makro nivoima – to je jedan od bitnih razloga koji omogućava spomenute analize. Ekonomika već desetljećima dominira kao gotovo jedina znanost kojom mjerimo uspješnost društava, no njene su kategorije i pokazatelji konstruirani sa stajališta interesa

2 Najčešća je procjena takvih lijevih teorijskih škola da se u socijalističkim državama radilo o državnom kapitalizmu. Van der Linden daje dobar pregled takvih teza i njihovih kritika (2007).

3 Ovdje znanost koristimo u širem obliku, uključujući društvene teorijske discipline koje teže pronalaženju zakona i analitičkih aparata za objašnjenja i predviđanja društvenih pojava.

kapitala i najnaprednijih država. U samoj ekonomici dominacija neoklasične ekonomike traje desetljećima, dok su se padom socijalizama istočne Europe vrata širom otvorila za neupitnu i totalnu vladavinu neoklasičnih postavki. Tako smo se našli u nezavidnoj situaciji. S jedne strane, mada su bogate kapitalističke države izgradile svoje ekonomije kroz balansirana planiranja, strateški protekcionizam i subvencije, učestalu primjenu vojne sile te velike netržišne javne sektore, njihova nasilno nametana takozvana slobodna tržišta naglo su postala jedina vjerodostojna teorija po kojoj se političke odluke mogu ravnati.⁴ S druge strane, ljevica – uključujući bivše i današnje socijalističke države koje su imale, a neke još uvijek imaju priliku usmjeriti pravce ekonomskih i drugih društvenih disciplina – nije izgradila cjelovite analitičke aparate za razumijevanje proizvodnje, distribucije i potrošnje iz perspektive radnika, jednakosti i razvoja ljudskih sposobnosti.⁵ Eksplanatorna snaga i politička probitačnost marksističke ekonomike i marksizma generalno najvećim su dijelom ostali primjenjivani u domeni kritike kapitala, njegove logike, dinamike i razvoja, dok afirmativni analitički aparat postavljen iz ugla radnika i njihova razvoja – svojevrsnu protutežu ekonomici kao naučnom alatu kapitala – nikada nismo ni imali.

DETALJNIJE O PROBLEMU

Politička ekonomija i ekonomika postavile su kategorije i analitičke aparate koji danas gotovo u potpunosti imaju monopol nad kvantifikacijom proizvodnje, distribucije te potrošnje dobara i usluga. Tim se kategorijama mjere uspješnosti nacionalnih ekonomija i kvaliteta života. Marx je kritikom kategorija političke ekonomije pokazao logiku samoekspanzije kapitala i njegov dvojni parazits-

4 Za protekcionizam vidi Bairoch i Chang (1995, Chapters 2–4; 2002, Chapter 2), a za analize razlika između idealiziranih slika bogatih kapitalističkih država i njihovog stvarnog političko-ekonomskog ponašanja vidi Varoufakis i Chang (2008; 2011)

5 Ekonomisti u socijalističkim zemljama Europe počeli su napuštati Marxa i usvajati aspekte neoklasične ekonomike – vidi zbornik Kaasei Wenningera (2003) te posebno Mencinger i Kowalik za analize Slovenije i Poljske. Mada se s glavnim analitičkim postavkama i zaključcima Johanne Bockman ne možemo složiti, njen rad o utjecaju ekonomista iz socijalističkih zemalja na razvoj neoklasične ekonomije impresivan je i u ovom polju nezabilazan izvor korisnih uvida (Bockman i Eyal 2002; Bockman 2011). Vrijedi se prisjetiti kako se Branko Horvat već 1962. žalio da se unatoč mnogim ekonomskim istraživačkim centrima širom Jugoslavije prosjeku godišnje nije objavljivala niti jedna ekonomska monografija (1962), dok su 1968. godine likvidirani savezni naučni ekonomski instituti čime je domaćim ekonomskim istraživanjima i domaćem razvoju ekonomske nauke o socijalističkom društvu zadan koban udarac (Horvat 1984a: 251–252).

ko-razvojni karakter. No, budući da kvaliteta i količina robe u potrošačkoj košarici mogu rasti unedogled paralelno srastom klasnih nejednakosti, negativni karakter kapitala nije lako prepoznatljiv iz pozicije radnika.⁶ Mistifikacijenovih aspekata masovne potrošnje, poput novih forma zaduživanja i tehnoloških inovacija, dodatno otežavaju prepoznavanje antagonističkog odnosa rada i kapitala te radništva i kapitalista kao klasa. Nameće se pitanje kako prebroditi te probleme, kako sagledati društveno-ekonomske promjene iz perspektiva radnika i odnosa jednakosti u društvu. Širenje kapitalizma nije bez internih problema; cikličke krize i uključivanje perifernih teritorija u tokove internacionalnog kapitala smanjuju mistifikaciju i olakšavaju prepoznavanje problema. Tako je naprimjer golim okom vidljivo i nedvosmisleno empirijski mjerljivo da su slom socijalizama i širenje kapitala mnogim zemljama istočne Europe donijeli deindustrijalizaciju i depopulizaciju, u slučajevima nekih zemalja gotovo katastrofalnih razmjera.⁷ No unatoč tim očitim destruktivnim djelovanjima kapitalizma i unatoč mnogim iz današnje perspektive također lako zamjetljivim prednostima bivših socijalizama, i dalje je vrlo teško s lijevih političkih pozicija parirati standardnim ekonomskim pokazateljima.⁸ Dok u marksizmu imamo razvijene studije logike kapitala i klasnog antagonizma, na ljevici je analitički aparat afirmativnog pogleda iz perspektive radnika i jednakosti slabo razvijen. Limitirani intelektualni resursi i dalje se u pravilu troše na analize kapitala i kapitalizma.⁹ Mada će nam takve analize i njihovo usavršavanje biti nužni sve dok kapitalizam dominira, šteta koju sebi nanosimo odlaganjem razvijanja analitičkog aparata iz perspektive radnika i egalitarnog principa distribucije dobara i usluga „prema potrebi“, je velika. Bez takvog aparata nismo u stanju poduzeti nekoliko ključnih teorijskih koraka.

6 Vidi poglavlja o relativnom i apsolutnom višku vrijednosti kod Marxa (1990, Chapters 16–18) te raspravu Michaela Lebowitza o nadnici (2003, Chapter 6).

7 Drastični primjeri depopulacije u istočnoj Europi od 1990.: Estonija – 14,6% manje stanovnika 2011. u usporedbi s 1990., Latvija – 22,7%, Litva – 18%, Bosna i Hercegovina – 14,8%, Bugarska – 15,7%. Za analizu Rusije vidi Grigulevich 2012.

8 Bitnu ulogu igra i ideološki koktel ekonomike i liberalnih uvjerenja, pogotovo onih o širokom opsegu privatnog vlasništva i, u okviru istog, specifično definiranim individualnim slobodama. Tim se aspektom ovdje nećemo baviti.

9 Ovdje se dijelom slažemo skomentarom Michaela Lebowitza o „tragediji marksističkih ekonomista“, koji su od svojih kolega neoklasičara preuzeli identifikaciju s matematikom kao da ona može riješiti ključna pitanja marksizma (2009: xv) umjesto da se problemi obrade iz perspektive neodređenosti klasne borbe (2009: 358). Slikovito, njegovim riječima: „Stvarni ‘transformacijski problem’ bila je transformacija oskudnih intelektualnih resursa u beskrajne članke vrijedne zaborava. „ (2009: 357).

Prvo, nismo u stanju procijeniti dosege radničkih borbi unutar kapitalizma kroz povijest. Uzmimo za primjer Veliku Britaniju. Mada je poznato da je njeno javno zdravstvo stvoreno po modelu dugo postojeće radničke samoorganizacije i kolektivnog pristupa brizi o zdravlju po principu potreba, takvi se elementi državne aktivnosti na ljevici u pravilu gledaju kao klasni kompromis s kapitalom tipičan za socijalnodemokratske političke snage. Tako imamo situaciju da se javno zdravstvo, najveći sektor javnih usluga i dobara, ne slavi kao pobjeda radnika, njihova kolektivnog djelovanja i egalitarnog duha, niti se doprinos distribuciji bogatstva i stvaranja nove vrijednosti¹⁰ u javnom zdravstvu po principu „potrebi,“ mjeri kao doprinos dijametralno suprotan kapitalističkom mehanizmu distribucije premamogućnosti individualnog plaćanja. U boljem slučaju, nacionalna računovodstva tradicionalno prikazuju vrijednost javnog sektora kao identičnu izdacima u tim sektorima – izlaz je jednak ulazu; dodane vrijednosti, pa tako ni analize doprinosa sektora reprodukciji društva nema.¹¹ U slučaju kada se Marxove kategorije primjenjuju u kontekstu kako su razvijane u Kapitalu, u najrazvijenijem marksističkom tretmanu nacionalnog računovodstva obrazovanje se prikazuje kao čisti trošak, tj. kao sektor koji postojeću vrijednost konzumira, a nikakvu novu vrijednost ne stvara.¹²

Drugo, nismo u stanju sagledati vlastitu povijest socijalizma na afirmativan i politički produktivan način. Naprimjer, ne postoje kategorije koje bismo mogli koristiti u empirijskim analizama kako bismo pokazali koliko su socijalizacija sve proizvodnje u socijalizmu, a posebno drastično širenje javnih usluga distribuiranih „prema potrebi,“ doprinijeli rastu egalitarnih odnosa u društvu i razvoju stanovništva. Drugim riječima, nedostaju nam koncepti i mjerenja, pa onda i rječnik kojim bismo detaljnije izrazili povećanu jednakost i mogućnosti za razvoj ljudskih sposobnosti koje nisu bazirane na individualnom bogatstvu.

10 Odmah je bitno naglasiti da koncept vrijednosti kojim ovdje baratamo nije isto što i koncept vrijednosti kod Marxa ili u političkoj ekonomiji i ekonomici. Ambivalentno korištenje termina u tekstu potrebno je da bi ga se sagledalo u raznim kontekstima. Sve su opcije otvorene. Koncept može biti napušten u korist drugog koncepta ili može biti redefiniran tako da je smislen u okviru rasprava o vrijednosti u marksističkoj ekonomiji.

11 OECD pokušava mjeriti ishode. U sektoru obrazovanja kvantiteta se uzima kao broj sati koji se učenicima ili studentima predaje usklađen s dvjema mjerama kvalitete: mjerilom znanja po disciplinama, dobivenim internacionalnim standardiziranim testiranjima (PISA), te potrošnjom po studentu, usklađenom po paritetu kupovne moći (OECD 2012a, Chapter 8). Za kritiku sistema PISA vidi Hopmann, Brinek i Retzl 2007 i Wuttke 2008.

12 Shaikh i Tonak (1996); za detaljnu kritiku njihovih pozicija vidi Harvie 2003.

Isto tako ne možemo pokazati ni dinamiku destrukcije tih egalitarnih odnosa i mogućnosti razvoja kroz restauraciju kapitalizma. Stoga su komparativne studije osuđene na agregatna makroekonomska mjerila, najvećim dijelom dizajnirana da prikazuju interese kapitala.¹³

Treće, nemamo načina za integraciju u jedan analitički aparat sveg onog rada koji je radništvu nužan za reprodukciju i razvoj. Zbog toga nije čudno što velikom dijelu ljevičara kućanski rad i starateljstvo predstavljaju redovito mjesto retoričkog izražavanja podrške, dok ih se istovremeno zanemaruje i ispušta iz diskursa i računica kad dođe do ekonomskih analiza.¹⁴ Za adresiranje ovih problema potreban nam je teorijski aparat koji Michael Lebowitz naziva s nekoliko imena: politička ekonomija nadničnog rada, radničke klase ili, ponekad, politička ekonomija uporabne vrijednosti. Time signalizira da suprotno razmjenskoj vrijednosti, koja je fokus kapitala, radnike zanima što im robe, usluge ili rad donose kroz upotrebu. Iz perspektive kapitala i razmjenske vrijednosti, odgovor je relativno jednostavan: kapital teži samoekspanziji, a forme profita izražene u novcu omogućavaju nam mjerenje dinamike razvoja kapitala u svim poljima gdje se kapital upotrebljava. Iz perspektive radnika, mjerna jedinica ili složeni (kompozitni) indeksi koji bi nam omogućili agregaciju kroz sve aktivnosti u kojima je izražen interes radnika nisu nam poznati. Da problem bude veći, za razliku od kapitala koji teži privatnom vlasništvu, profitima i svemu što im pridonosi, nedostaje nam i razvijeni konceptualni aparat kojim bismo mapirali čemu radnici teže. S obzirom na to da prihvaćamo tezu da je osnova u težnji za zadovoljenjem potreba, koncepti koji će obuhvatiti razne oblike društvenog stanovanja, zdravlja, obrazovanja i skrbi te njihove distribucije prema potrebi moraju se naći u centru takvog analitičkog aparata.

Reprodukcija radnika ne ostavlja prostor stvaranju vrijednosti iz perspektive kapitala – profita nema. Stoga kapital, slijedeći svoju internu logiku, teži pri-

13 Ovo ne znači da se dijelovi postojećih mjerenja (PISA, Eurostat, OECD) i analiza ne mogu iskoristiti. Dapače, postojeća mjerila su nam nužna, no ono što nedostaje jest razumijevanje njihove nedostatnosti te drugačije interpretiranje tih mjerila u duhu početnih postavki analitičkog aparata koje ovdje naznačujemo.

14 Nabrojani nedostaci regularno se objašnjavaju s dva argumenta: Marx se bavio izučavanjem logike kapitala i Marx se nije bavio zamišljanjem budućih društava jednakosti. Mada su oba objašnjenja činjenično točna, logika njihove primjene kao obrane Marxova rada i marksističkih radova generalno od konstruktivne kritike i nadgradnje često je promašena.

vatizaciji javnih usluga i dobara. S druge strane, radnici teže područjavanju proizvodnje i distribucije. No, dok kapital zna točno kako izraziti vrijednost svojih dobitaka kroz novac, opće ekonomske postavke na ljevici poput zahtjeva da se uspostavi kontrola nad sredstvima za proizvodnju nisu nam dovoljne da bismo odgovorili na ovdje postavljena pitanja iz perspektive radnika. Dok kapital zna kako obračunavati višak vrijednosti na način kojim opravdava svoju produktivnost, društvene usluge distribuirane prema potrebi za sada znamo pravdati samo retorički, političkim vokabularom. Tako, naprimjer, privatizacijom neke bolnice ili fakulteta u sljedećem računovodstvenom ciklusu zagovarači kapitala mogu tvrditi da je stvorena nova vrijednost: raste volumen protoka tržišno konzumiranih finalnih usluga (raste bruto domaći proizvod, BDP), mogući profit za firmu koja je preuzela bolnicu, pa i prihod od poreza za državu, što sve može na kraju rezultirati novim investicijama, štednjom ili agregatnom potrošnjom luksuznih artikala od strane kapitalista. Istovremeno, zbog postavljanja cijena na usluge, umjesto prijašnje distribucije prema potrebi s minimalnim ili nikakvim plaćanjem od strane korisnika, u novoj situaciji usluge su distribuirane prema mogućnosti individualnog plaćanja, što rezultira smanjenjem jednakosti u društvu i sužava mogućnost razvoja onog dijela stanovništva koji sine može priuštiti plaćanje. Gledano iz perspektive reprodukcije radne snage u cjelini, trošak reprodukcije, koji neizbježno uključuje zdravstvene i obrazovne usluge kao neke od temeljnih komponenta, raste zbog dodavanja privatnog profita u računicu. Drugim riječima, dok se volumen protoka plaćenih usluga i dobara povećava, a profiti i privatna bogatstva rastu, reprodukcija radne snage poskupljuje.¹⁵ Na kraju, mogućnost demokratskog upravljanja bolnicom privatizacijom je izgubljena, a potpuno se gubi i mogućnost otvorenog pristupa računovodstvu bolnice, što

15 Jedan od centralnih argumenata zagovarača kapitalizma je da paralelno s nabrojanim promjenama rastu i produktivnost, nadnice te kvaliteta proizvoda – stoga je po njima i radnik u ovakvom scenariju dobitnik. No ako nam je suditi po recentno objavljenim službenim istraživanjima naručenima od strane britanske vlade još u mandatu Tonyja Blaira, sagledavajući proklamirane ciljeve i financijske dobrobiti koje su trebale slijediti iz privatizacija, ekonomska efikasnost nije se povećala ni u Britaniji (Parker 2012: str 524–526) ni širom Europe (Parker 1998). Dakle, kriterij uspješnosti koji postavlja sama kapitalocentrična ekonomika često nije zadovoljen. Ljevicu je, Wilks zaključuje, bila u pravu kada je privatizaciju držala političkom kampanjom koja je za cilj imala daljnje ugrađivanje tržišta kao dominantnog principa britanske ekonomije (Wilks 2013, Chapter 6). U valu privatizacija, udio državnih korporacija u BDP-u u Britaniji je pao s 10,5% 1979. (Wilks 2013: 122) na 1,9% 2000. godine (Clifton, Comín i Díaz Fuentes 2006: 743) recognized as one of the most important economic policy reforms from the 1970s, has attracted significant attention from scholars, and the literature on the topic is now vast. Yet there is little agreement on the reasons why governments privatized. Three dominant paradigms explaining European Union (EU) istom se periodu distribucija prema potrebi u nekim sektorima smanjuje – vidi našu analizu za stanovanje niže u tekstu.

su iz perspektive radnika još dvije izrazito negativne promjene. Ovdje vidimo srž problema: dvije su suprotstavljene logike na djelu, kapitalistička i egalitarna. Dok su posljedice privatizacije mjerljive individualno i agregatno te se prikazuju kao rast vrijednosti i prigoda, cijeli niz negativnih promjena – poput smanjenja jednakosti i solidarnosti u društvu, sužavanja mogućnosti razvoja na dio stanovništva, poskupljenja usluga, ukidanja mogućnosti demokratskog upravljanja i uvida u računovodstvo – trenutno nije lako konceptualno razumljiv ni mjerljiv. Drugim riječima, kada logika kapitala osvaja nove sfere, postoji cijeli sistem kategorija, proračuna i načina promišljanja, cijeli aparat racionalnog pokazivanja plauzibilnosti širenja kapitala kao opće dobrobiti. Centralni problem koji ovaj rad adresira je postavljanje na noge kontura analitičkog aparata kojim ćemo isto moći uraditi iz perspektive egalitarne logike.¹⁶

PRVA DVA KRUGA REPRODUKCIJE: KAPITAL I NAJAMNI RAD

Michael Lebowitz desetljećima razvija specifično čitanje Marxova rada, s fokusom na razvijanje kategorija iz perspektive radnika i ljudskog razvoja. Stoga nam njegov rad daje najbolje temelje za razmatranje društvenih aktivnosti opskrbe dobrima i uslugama iz perspektive radnika i kolektivnog razvoja ljudskih sposobnosti. No budući da je Marxov rad baza koju nadograđujemo, nameće se pitanje zašto baš polazimo od Marxa, pogotovo s obzirom na to da u njegovo vrijeme egalitarne pojave koje ovdje analiziramo – prvenstveno državne usluge i dobra, ali i socijalističke države – nisu postojale. Za početak, bitno je imati na umu da Marxov rad nije ciljao na određene povijesne primjere ili faze kapitalizma, već na internu organizaciju kapitalističkog načina proizvodnje, na njen idealni prosjek (Heinrich 2012: 29–32; Marx 1991: 970).¹⁷ Iz toga slijedi da ne možemo odbaciti

16 Nedostatak koncepata i jedinica za mjerenje iz perspektive radnika ima velike posljedice i na moguće osmišljavanje mjera za interveniranje u krize kapitalizma. Dobar je primjer prijedlog Die Linkea za podružavljenje banaka i finansijskih usluga generalno, u kojem se vidi da je korisnost za društvo teško izraziti koristeći se samo kategorijama i mjernim jedinicama konstruiranim sa stajališta kapitala i privatnih interesa (Troost i Hersel 2012).

17 Npr.: „Opća profitna stopa postoji samo kao broj idealnog prosjeka, na način da služi procjeni stvarnog profita; ona postoji samo kao prosjek, kao apstrakcija, utoliko što je određena kao nešto samo po sebi kompletno, definitivno, zadano. U stvarnosti, međutim, ona postoji samo kao determinirajuća tendencija u pokretu izjednačavanja stvarnih različitih profitnih stopa ...”, (Marx i Engels 1990, str. 459). Osim ovog centralnog, treba imati na umu da u radu Marxa i marksista postoje i drugi nivoi analize, poput analiza konkretnih kapitalističkih društvenih formacija i faza kapitalističkog razvoja, čije su nam detaljno čitanje

primjenjivost Marxove analize samo zato što ne pokriva ključne različitosti svih povijesnih i geografskih primjera kapitalističkih društava – to mu nikada nije ni bio cilj, već upravo suprotno. Zadnja desetljeća još su jedan veliki pokazatelj koliko je takav pristup bio produktivan, koliko su njegov osnovni model i analiza dobar analitički aparat, tj. koliko kroz samoekspanziju kapitala i potragu za profitima – centralni aspekt kapitalizma – možemo objasniti razne oblike stvarno postojećih kapitalističkih država i internacionalnih aktivnosti kapitala kao oblike iste centralne logike, istog načina proizvodnje. Jednostavan kontraargument mogao bi biti da Marx nije izučavao proizvodne aktivnosti iz ugla radnika i razvoja ljudskih sposobnosti te da stoga nemamo što koristiti njegov model u te svrhe ili ga propitivati iz takve perspektive. S takvim se odgovorom ne možemo složiti iz nekoliko razloga. Dok je Marx prvenstveno bio politički motivirani teoretičar čije političke stavove i motive dijelimo, upotrebljivost njegova rada i u današnjoj situaciji svjedok je kvalitete metode i rezultata tog rada. Stoga smo mišljenja da su – unatoč različitim početnim perspektivama – Marxov rad i metode upotrebljivi za početak analize iz perspektive radnika i kolektivnog razvoja ljudskih sposobnosti. Do koje mjere, pokazat će daljnji rad.

Za početak nam je potrebno nekoliko kratkih metodoloških opaski. Prvo, ključni aspekt Marxove metode je naglasak na cjelini, dok dijelovi ne postoje zasebno jedni od drugih i od cjeline, već se sagledavaju u međusobnim odnosima i isključivo kao dio cjeline.¹⁸ Ono što određuje te odnose, što im je odlučujući faktor, društveni su odnosi proizvodnje u cjelini. Suprotno metodološkom individualizmu, osnovi neoklasične ekonomike, u kojem sagledavanje cjeline polazi od pojedinca te od individualnih subjektivnih procjena, „za marksizam dijelovi nemaju prethodno individualno postojanje kao dijelovi“. Lebowitz parafrazira Levina i Lewontina, koji u svom radu *Dijalektički biolog* (1987) kažu sljedeće: „[Dijelovi] zadobivaju svojstva zbog toga što su dijelovi određene cjeline, svojstva koja nemaju u izolaciji ili kao dijelovi druge cjeline“ (2003: 53). Za razliku od Hegela, kod Marxa je konkretna, materijalna cjelina ono što teoriju tjera naprijed: opservacije empirijske stvarnosti moraju frekventno informirati i poticati

¹⁸ i upotreba bitni za daljnji razvoj teza koje ovdje iznosimo.

Lebowitz sebe naziva ortodoksnim marksistom zbog slijeđenja ove metode i opredjeljenja da marksizam mora moći objasniti sve društvene pojave bez da poseže za elementima drugih teorija. Za kritiku metodološkog individualizma, metodu neoklasične ekonomike, vidi Fine i Milonakis 2008: 14te Patnaik 2009: 70–77).

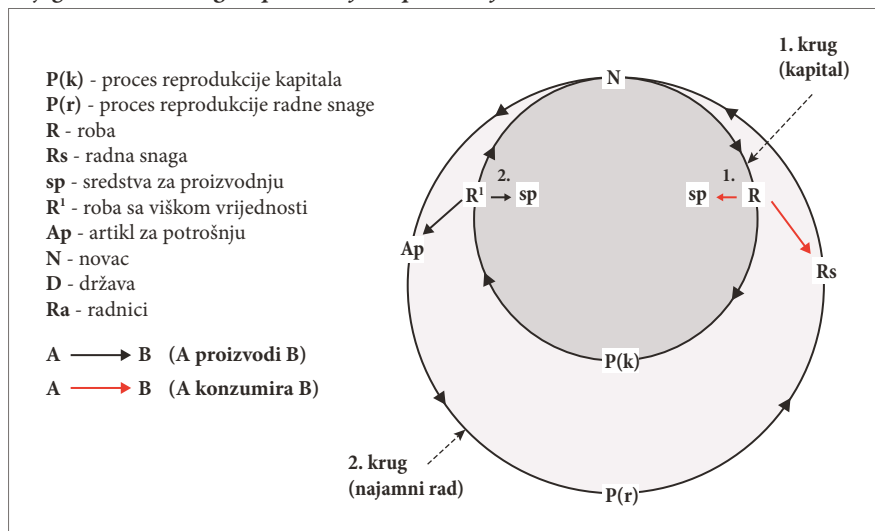
rekonceptualizacije, propitivanja kategorija i njihovih međusobnih odnosa kroz koje teorijski analitički aparat operira (2003:str 55–59).¹⁹ Drugo, kategorije iz Kapitala nisu razvijene linearno, uzastopno, već se stvaraju postupno, kroz kontinuirano rafiniranje razumijevanja njihovih međudodnosa (Heinrich 2012: 37). Treće, mada u početku proizlaze iz analiza trenutnog društva a ne iz povijesnih analiza, kategorije Kapitala ipak su dijelom povijesno određene (Heinrich 2012: 30–32). Marxovim riječima, poredak ekonomskih kategorija određen je njihovim odnosom u današnjem društvu, a ne redoslijedom njihova povijesnog razvoja (1973: 108). Unatoč svjesnom pokušaju da koristimo neke od Marxovih metoda, uvjerenja smo da radikalni zaokret iz perspektive kapitala u perspektivu radnika te istraživačko polje ovakvog opsega zahtijevaju otvorenost prema novim metodama, koje mogu proizići iz samog istraživanja.

Iako blisko slijedi Marxov model kapitalističkog načina proizvodnje, Lebowitz pitanja poput Marxove teorije vrijednosti i teorije krize gotovo potpuno ostavlja po strani – teorijom krize ovdje se nećemo baviti. Logiku kapitala Lebowitz prikazuje dijagramom krugova reprodukcije. Prvi krug, krug kapitala, Marxov je osnovni model. U kraćem obliku: novac – roba – novac. Detaljnije: novac (N) postaje kapital kada kupuje dvije vrste robe (R), sredstva za proizvodnju (sp) i radnu snagu (Rs) kako bi proizveo robu (R') koja sadrži višak vrijednosti. Novoproducirana roba može biti sredstvo za proizvodnju (alati, strojevi, patent) koje će kapital u sljedećem krugu proizvodnje konzumirati kupnjom i upotrebom u daljnjoj proizvodnji ili artikl za potrošnju (Ap), tj. roba za široku potrošnju. Nakon prodaje robe, kapitalistu ostaje više novca nego na početku kruga. Taj proces Marx zove procesom reprodukcije kapitala, ovdje ga označavamo sa P(k). Centralni argument Lebowitzeva čitanja Marxova rada jest sljedeći zaključak: u Kapitalu, iz kojeg dobivamo Marxov centralni analitički aparat, nedostaje krug reprodukcije najamnog rada i sagledavanje iz perspektive radnika. Kapital je stoga, kao i mnogi njegovi koncepti, jednostrano djelo. Lebowitz u svoje dijagrame dodaje odsutni drugi krug, krug najamnog rada. U njemu radnici prodaju radnu snagu za nadnicukojom kupuju artikle za potrošnju. Tom kupovinom omogućavaju reprodukciju svoje radne snage te istovremeno realiziraju višak

19 Poznavati Marxa znači znati da „cjelina nije zbroj individualnih dijelova sagledanih zasebno te da način na koji se stvari čine individualnima akterima koji u događajima zaista sudjeluju – čak i ako se dotični događaji ne prestano ponavljaju – ne može biti osnova našeg razumijevanja cjeline.“ (M. Lebowitz 2009: 7).

vrijednosti za kapital. Drugi krug zovemo procesom reprodukcije najamnog rada, u dijagramu ga označavamo sa P(r).

Dijagram 1. Dva kruga reprodukcije: kapital i najamni rad

Zbog nedostatka sagledavanja iz ugla radnika, Marxu su mnogi kritičari na ljevici (Andre Gorz, Jean Cohen, Claus Offe, Cornelius Castoriadis, E.P.Thompson) zamjerali da je ostao zaključan u kategorijama političke ekonomije koju je kritizirao. Lebowitz takav zaključak odbacuje, no ipak tvrdi da određena odgovornost za to što su Marxovi sljedbenici nastavili s takvim jednostranim viđenjem i što nisu razvili teorijski aparat iz ugla radničke klase mora biti pripisana Marxu.²⁰ Napuštanje razvijanja jednostranih kategorija (bogatstvo, reprodukcija najamnog rada, produktivni rad), Lebowitz piše, ravno je prepuštanju neometane vladavine

20 Lebowitz se poziva na Marxov plan o šest knjiga. Mišljenja o tome je li Marx taj plan napustio razilaze. Kako bilo, tretman države i sagledavanja cijelog teorijskog polja kojim se Kapital bavi gotovo je nepostojeći iz ugla radnika. Štoviše, Marxov rad u tri dijela pod imenom Kapital zapravo ne postoji. Po Michaelu Heinrichu, projekt MEGA (novi kompletni radovi Engelsa i Marxa) ne samo da je doprinio dekonstrukciji Kapitala, već nam je pokazao da su mnogi problemi u Kapitalu utvoreni. Kad se radi o teoriji krize ili o bankarstvu i financijama, čak i bazični konceptualni problemi su neriješeni. Stoga, Heinrich piše, „bilo koji projekt rekonstrukcije u smislu iznošenja na vidjelo određene srži tekstualnih osnova koje bi se koristile kao glavni izvor za otkrivanje koherentne jezgre Marxove kritike mora propasti kada uzmemo u obzir sveukupnu cjelinu i unutrašnje veze Marxovih tekstova koje smo naslijedili.“ (Heinrich 1996, 2009: 89–90). Vidi također Fineschi 2009.

jednostranim kategorijama iz perspektive kapitala i napuštanju teorijske borbe. Tako se nameće zaključak koji radnike i njihove borbe sasvim briše iz slike društva: „Nedostatak alternativnih klasnih koncepata vrijednosti omogućava zaključak da sve bogatstvo nastaje samo kroz kapital.“, (2003: 133) Tu dolazimo do centralnog pitanja kojim se ovdje bavimo: kako promisliti kategorije poput bogatstva, vrijednosti i produktivnosti sa stajališta radnika i jednakosti.

MODIFIKACIJE: TREĆI KRUG, DRŽAVA, RADNICI TE NJIHOVE POTREBE I RAZVOJ

Bitno je odmah naglasiti nekoliko ključnih razlika. U krugu reprodukcije kapitala, dakle iz perspektive kapitala, radnici su komponenta u funkciji ekspanzije kapitala i ostvarivanja viška vrijednosti za kapitaliste, oni su prodavači radne snage koju kapital kupuje i kojom upravlja. Iz perspektive potreba i razvoja radnika, centralno mjesto zauzimaju radnici sami, stoga su početno mjesto, analiza i prezentacija rezultata drugačiji. To nikako ne znači da je važnost druga dva kruga reprodukcije mala, već da ih drugačije sagledavamo te da koncepte i kategorije kroz koje ih shvaćamo stavljamo u drugačije odnose. S jedne strane, preslagivanje koncepata, kategorija i njihovih međuodnosa ne smije biti predmet arbitrarnih ili voluntarističkih analitičkih odluka – ovisnost trećeg kruga o drugim krugovima reprodukcije ekstremno je visoka. S druge strane, mada su prepreke za razvoj analitičkog modela koji zagovaramo ogromne – isprepletenost krugova, ekstremno visoka ovisnost o prva dva kruga reprodukcije te premalo istraživanja trećeg kruga, perspektive radnika i jednakosti od strane disciplina koje se primarno bave kategorijama vrijednosti, bogatstva i distribucije (politička ekonomija, ekonomika) – stav koji ovdje zauzimamo je da se radi samo o preprekama.²¹

Jedan od najočitijih primjera isprepletenosti krugova reprodukcije iz perspektive radnika je prihod od najamnog rada. Dok je nadnica ključna komponenta za pribavljanje uporabnih vrijednosti u procesu reprodukcije i razvoja radnika,

21

Za očekivati je da će neki od kritičara ovakvog analitičkog pristupa prepreke unaprijed klasificirati kao dokaze nemogućnosti drugačijeg modela.

nikako nije jedina niti dostatna. Proces uključuje cijelu lepezu različitih formi neplaćenog rada. Stoga je kategoriju onih koji obnašaju rad – u krugu kapitala, to su nadnički radnici – potrebno značajno proširiti. Mada Lebowitz to naglašava na dosta mjesta u svom radu, ne prilazi detaljnijoj razradi iz perspektive mjerenja, sveukupnog zbrajanja i računovodstva ili komenzurabilnosti pomoću indirektnih (zamjenskih) pokazatelja.²² Djeca, mladi i studenti ne samo da su buduća radna snaga, već su i jedno od centralnih mjesta razvoja ljudske vrste.²³ U reprodukciji obitelji neformalni rad poput kućanskog rada i skrbi igra ključnu ulogu. Za vrijeme formalnog a neplaćenog rada trošak života i reprodukcije volontera, koji radno iskustvo često skupljaju u profitnim organizacijama, i dalje netko snosi (roditelji, partneri, šira obitelj, skrbnici), dok vrijednost koju radom stvaraju ne dobivaju ni djelomično kroz nadnicu. Umirovljenici i stariji također su bitni u reprodukciji obitelji radnika kao pomoć kod neformalnog kućanskog rada, skrbitelji o djeci te često i kao izvor akumuliranog bogatstva. Zbog egalitarne povijesti radničkih pokreta, kolektivnog rada na reprodukciji i raspolaganja resursima u okviru obitelji kao bazične kolektivne jedinice društva, potrebno je uključiti i one koji nisu u stanju raditi ili kojima se rad ne omogućava izlaženjem u susret njihovim specijalnim potrebama – invalidima i dijelu nezaposlenih.

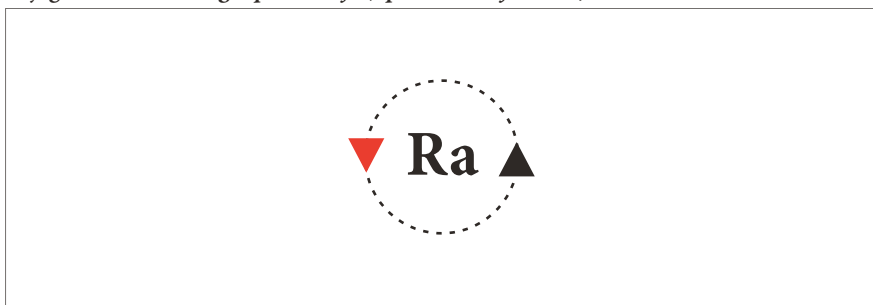
Spajanjem svih vrsta neplaćenog rada koje su bitne za reprodukciju i razvoj radnika dobivamo kategoriju radnika proširenu za sljedeće podgrupe: buduće radnike (djecu, mlade, studente, nezaposlene), bivše radnike (umirovljenike, starije), neformalne radnike (kućanski rad, skrb), formalne radnike (volontere) te ljude nesposobne za rad u postojećim radnim uvjetima (kapital nema interesa osiguravati radna mjesta za ljude s posebnim potrebama). Iz perspektive ovakve šire kategorije radnika (Ra), područje istraživanja nisu više samo tržišni artikli već i velik broj dobara i usluga koje za radnike imaju samo uporabnu vrijednosti koje se troše u procesu reprodukcije radnika. Kućanski rad je najbolji primjer takvih uporabnih vrijednosti (2003: 145). Proces proizvodnje i potrošnje takvih

22 Rad u javnom sektoru također bitno pridonosi reprodukciji i razvoju radnika. Rasprave oko pokazatelja javnog zdravstva ili obrazovanja i njihove komenzurabilnosti i vjerodostojnosti vode se dugo kroz razvoj nacionalnih računovodstava. Proizvodi (outputs) teško daju dovoljno korisne parametre bez kvalitativnih korekcija, dok su ishodi (outcomes) također višestruki, a često se dijele na direktne i indirektno (Schreyer 2010, fig. 2.1, 4.1).

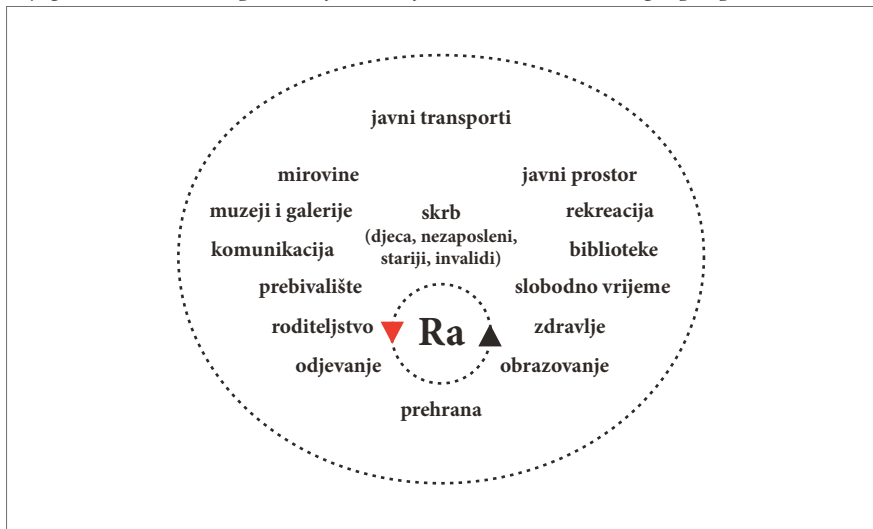
23 Onima koji ne izučavaju ekonomiku (marksističku ili neoklasičnu) i političku ekonomiju ovo se može učiniti banalno, očito i nepotrebno, no navedene discipline sagledavanja iz ovakvog ugla u pravilu izostavljaju.

dobara i uslugau dijagramu prikazujemo kao treći krug reprodukcije – proces koji ne mora nužno ovisiti o tržišnim artiklima i drugim krugovima reprodukcije, mada je danas to rijetko slučaj. Drugim riječima, kućanski rad teško je zamisliv bez tehnološki naprednih pomagala, energije te vrlo često i sposobnosti redovite otplate troška prebivališta (stanarina, kredita za stanovanje). Treći krug reprodukcije je dakle proces reprodukcije i razvoja radnika u kojem su ulaz i izlaz uporabne vrijednosti koje sami radnici konzumiraju; u dijagramu ga prikazujemo posebnim elementom.

Dijagram 2. Treći krug reprodukcije (uporabne vrijednosti) radnika

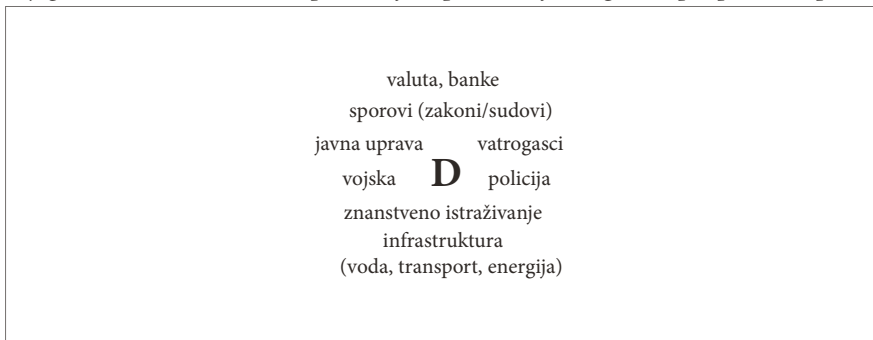

Da bismo detaljnije naznačili težnju radnika zadovoljenju potreba i razvoju, dijagramu dodajemo listu elemenata koji su im za to potrebni. Lista je provizorna – nije potpuna ni konceptualno zaokružena; njena je funkcija samo inicijalno mapiranje dijela terena koji analizom moramo zahvatiti. Listu postavljamo oko radnika i trećeg kruga, no ona se preklapa sastala dva kruga reprodukcije (vidi sva tri kruga zajedno), kojima mnogi od radničkih razvojnih elemenata (dobra ili usluge, uporabne vrijednosti ili roba) makar dijelom pripadaju. Dobar primjer elementa koji može pripadati svim krugovima jest rekreacija, aktivnost koja se može ostvarivati bez direktnog upliva prvih dvaju krugova reprodukcije (npr. sport u prirodi), no isto tako može biti konzumirana kao artikl široke potrošnje najmom komercijalnog prostora i opreme ili kao uporabna vrijednost čiji je trošak proizvodnje, u koju spada i redovito održavanje, pribavljen kolektivno (npr. javni sportski prostor) i čije je korištenje moguće po principu potrebe.

Dijagram 3. *Elementi reprodukcije i razvoja radnika iz sva tri kruga (perspektiva radnika)*

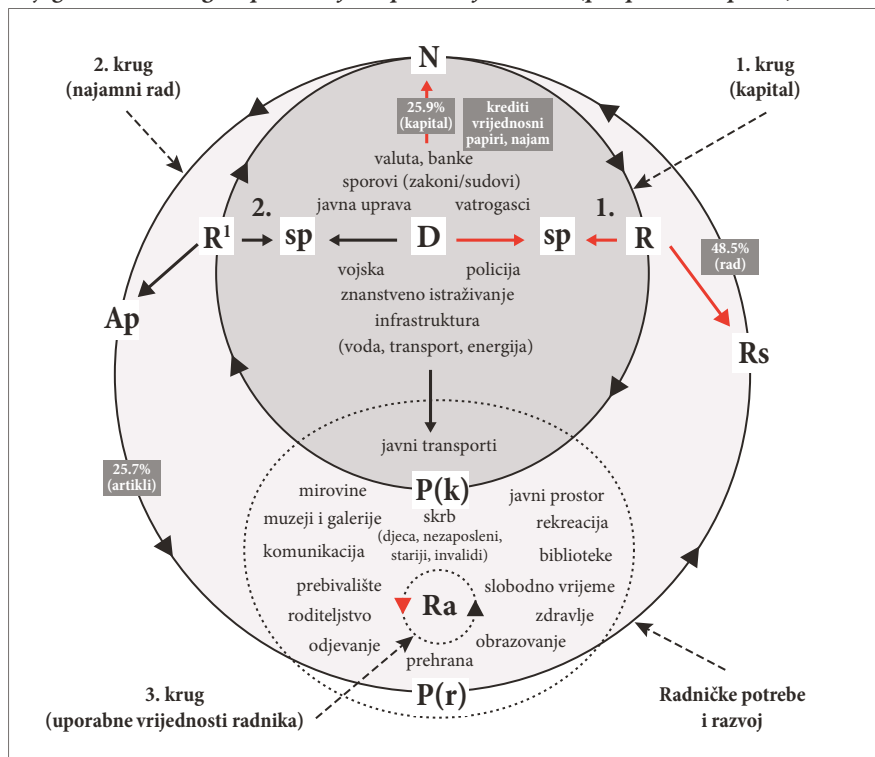
Velik broj elemenata reprodukcije radnika je dijelom ili potpuno proizveden i distribuiran putem državnih institucija – lokalnih, regionalnih ili centralnih. Elementi koji nam se čine ključno produktivnim iz perspektive reprodukcije i razvoja radnika već su prisutni u gornjem dijagramu 3. No, i dalje nedostaju mnogi elementi države bez kojih prva dva kruga, procesi reprodukcije kapitala i nadničnog rada, ne bi mogli funkcionirati. S obzirom na važnost državnih institucija za sve krugove reprodukcije za upravo spomenute elemente, državu (D) i te elemente dodajemo u dijagram kao zasebnu grupu. Identična napomena važi i za ovu listu elemenata: provizorna je, nepotpuna i služi inicijalnom mapiranju.

Dijagram 4. *Elementi države, reprodukcija kapitala i najamnog rada (perspektiva kapitala)*

Da ne bude zabune u interpretaciji, elementi iz dijagrama tri i četiri iz drugačijih su razloga važni kapitalu i radnicima – lokaciju smo odredili po onome što nam se čini dominantna funkcija elementa. Tako je, naprimjer, infrastruktura potrebna radnicima kao što je i kapitalu. Isto vrijedi i za sve ostale elemente iz dijagrama četiri, osim možda vojske, čiju pozitivnu funkciju za radnike ne vidimo.

Dijagram 5. Tri kruga reprodukcije: kapital, najamni rad (perspektiva kapitala) i radnici

U dijagramu 5. sada imamo sve krugove reprodukcije zajedno, s dodatkom postotaka poreznih izvora za Veliku Britaniju 2012. – 2013. Porez nam u ovoj fazi analize nije nužan, no njegova će nam uloga kasnije biti jako bitna zbog najmanje dva razloga: porez je izvor financiranja kolektivne uprave društvom, koja uključuje kolektivno raspolaganje velikim dijelom sveukupnog društvenog bogatstva, te se kroz njega financiraju javne usluge čija je uloga u reprodukciji i razvoju radnika izuzetno bitna. Inicijalno smo porezne prihode raspodijelili po Marxovim kategorijama (kapital, rad, artikli za potrošnju).

Tablica 1. Promjene u krugovima reprodukcije i učešće u modelima

Promjena	Vrsta promjene	Simbol	Komentar	U modelu kruga reprodukcije?		
				1. kapital	2. najamni rad	3. radnici
radnik	dodatak	Ra	Analizu izvodimo iz perspektive radnika, stoga je dodavanje radnika u krugove nužno.	da	—	—
najamni rad	prošireno na radnika	—	Sudjelovanje radnika u krugovima reprodukcije puno je opsežnije od najamnog rada.	dijelom	dijelom	—
potrebe i razvoj radnika	dodatak		Kapital teži profitu, radnici ispunjavanju potreba i razvoju, koji ovise o procesima u sva tri kruga.	—	—	—
država, funkcije, izvori financiranja	dodatak	D	Država je ključna za isporuku dobara i usluga čija je uloga centralna u reprodukciji kapitala, radne snage te u razvoju šire kategorije radnika. Država konzumira radnu snagu i sredstva za proizvodnju, a proizvodi najvećim dijelom uporabne vrijednosti.	—	—	—
treći krug reprodukcije	dodatak		Uporabne vrijednosti -> proizvodnja -> uporabne vrijednosti. Razni oblici: državne usluge; prijatelj ili član obitelji; kućanski rad generalno.	—	—	—
V. Britanija, porez 2012.	podaci	48,5% (rad)	Podijeljeno po Marxovim kategorijama u prva dva kruga reprodukcije. Korisno za procjenu uloge države.	—	—	—

Opravdana primjedba našim dodacima krugovima reprodukcije mogla bi biti da se uvođenjem proširene kategorije radnika i njihovih potreba odmičemo od ekonomskih kategorija jer gubimo novac kao jedinicu agregacije koja pokriva sve aspekte analitičkog polja i koju koristimo za računovodstvo. Prevedeno u Marxove kategorije, dijelom gubimo korelaciju kroz gubitak apstraktnog rada – dio rada u trećem krugu reprodukcije, poput kućanskog rada ili skrbi, nije plaćen novcem te stoga po Marxu ostaje konkretan rad, što znači da ne znamo

u kakvom je odnosu s ostalim novcem vrednovanim radom i proizvodnjom ekonomske vrijednosti generalno. Međutim, čim je Lebowitz uveo uporabnu vrijednost (Uv) da bi pokazao proces reprodukcije radne snage u trećem krugu – $Uv, Rs \dots P(r) \dots Rs$ – komenzurabilnost preko novca je izgubljena. Daljnjim razvijanjem modela krugova i procesa reprodukcije pratimo posljedice mijenjanja perspektive sa stajališta kapitala preko nadničnog rada (gdje su radnici još uvijek u funkciji kapitala) do proširene kategorije radnika. Gubitak agregacije nužna je posljedica uključivanja uporabnih vrijednosti, što nikako ne znači da je gubitak permanentan. Dapače, rad prema ponovnom uspostavljanju mjernih jedinica i komenzurabilnosti ne samo da je nužan, već je i dugoročno mjerilo uspjeha modela. Ipak, nametati postojanje mjernih jedinica i agregacije kao osnovni uvjet od samog početka rada na razvijanju krugova reprodukcije nepotrebna je prepreka koja onemogućava rad na modelu i njegov postupni razvoj.

Bitno pitanje, koje ovdje također ne možemo riješiti, ali ga je potrebno otvoriti, jest pripadaju li novi elementi koje dodajemo u krugove reprodukcije istom nivou apstrakcije danom u Marxovu osnovnom modelu novac (N) – roba (R) – novac (N). Argumenti u korist negativnog odgovora su jaki: unatoč borbi radničkih organizacija kroz povijest u okviru (prijateljskih društava, uzajamne pomoći, sindikata, partije) i relativno velikim rezultatima u dvadesetom stoljeću (javne usluge u velikom broju kapitalističkih država, socijalističke države), kapitalistički način proizvodnje u svojoj je neoliberalnoj fazi ponovo znatno osnažio svoje pozicije te se proširio na nove države i sfere.²⁴ Centralni argument koji obično prati takvo viđenje je da su ostali naizgled bitni elementi, poput države, uvjeti koji su kapitalu potrebni, ali nisu dio njegove logike. Mada te argumente možemo prihvatiti, i dalje nam ostaje problem što raditi s elementima koje taj nivo apstrakcije ispušta.²⁵ Ako se možemo složiti da je važnost stvaranja javnih službi

24 Dobar banalni primjer je komodifikacija pitke vode u plastičnim bocama u bogatijim zemljama, detalj koji je teško bio zamisliv prije tridesetak godina.

25 Neki od njih, poput državnih dobara i usluga (prva grupa elementa), u prošlom su stoljeću postali znatan dio kapitalističkih društava, dok su drugi, poput kućanskog rada i skrbi (druga grupa elemenata), samo postali vidljiviji zahvaljujući feminističkim radovima. Iz perspektive reprodukcije radnika i njihovih obitelji te iz perspektive kolektivnog razvoja ljudskih sposobnosti, obje su spomenute grupe značajne. Na proizvodnoj strani, elementi predstavljaju veliku količinu rada i novčanih sredstava – koristeći kategorije nacionalnog računovodstva i podatke o stanovanju u Britaniji, u daljnjem tekstu grafikonima i tablicama pokazujemo neke aspekte dinamike promjene nekih od tih vrsta rada i njihovih proizvoda i ishoda. Na strani potrošnje, spomenute dvije grupe elemenata donose veliku količinu jako bitnih uporabnih vrijednosti čiju je monetarnu vrijednost izuzetno teško odrediti.

iz političke perspektive razvoja radnikavelika te s obzirom na to da se za njihovu proizvodnju koristi velik dio sveukupnog društvenog bogatstva (vidi donje grafove 1 i 2 te tablicu 5), uključivanje u model bitno je radiboljeg razumijevanja, računanja te uvida u tendencije i druge aspekte tih elemenata. Budući danam se čini da visoko postavljena apstrakcija Marxova osnovnog modela ne dozvoljava uključivanje dodatnih bitnih elemenata, postavlja se pitanje svrhe modeliranja. Je li zadatak modela što veći nivo apstrakcije kako bismo sa što manje elemenata obuhvatili logiku kapitalističkog načina proizvodnje? Ili je zadatak istovremeno obuhvaćanje političko-ekonomski značajnih promjena? Ako prihvatimo odgovor da je cilj što viši nivo apstrakcije, znamo da gubimo sve one elemente koji ne samo da su ključni za reprodukciju radnika i razvoj ljudskih sposobnosti, već se radi i o rezultatima stoljetnih klasnih borbi za udruživanje resursa i što opsežniju distribuciju po principu potrebe na nivou zajednice (npr. zdravstvo, obrazovanje, socijalna skrb, mirovine, društveni stanovi...). S druge strane, ako držimo u vidu da su nam ciljevi politički, izostavljanje klasne borbe i elementa razvoja radnika i ljudskih sposobnosti ne čini se prihvatljivom opcijom. Stoga je možda pitanje pripadaju li dodatni elementi modelu $N - R - N$ ili se samo radi o uvjetima reprodukcije kapitala suvišno.

Pravo je pitanje političke prirode. Iz perspektive radnika i razvoja ljudskih sposobnosti svih, nivo apstrakcije koji nam je potreban u modelu i analitičkom aparatu nije stvar naših procjena – on nam je zadan političkim i klasnim borbama. Vodeći se takvim kriterijem, bez obzira na to što je suština kapitalističkog načina proizvodnje opisana Marxovim bazičnim modelom na najvišem nivou apstrakcije, on ne odgovara zahtjevu zadanom samom klasnom borbom. Prevelika udaljenost modela (zoom out) od objekta analize čini nevidljivima upravo one elemente koji su nam, politički gledano, najvažniji. Jer, mada nam je poznavanje logike kapitala i rafiniranje tih znanja nužno sve dok borba s njime traje, fokus i zadatak modeliranja koje ovdje pokušavamo postaviti na noge, njegova svrha postojanja jest razumijevanje, analiza i sagledavanje dinamike rasta onoga što želimo, onoga za što se politički borimo. Iz toga slijedi da je zumiranje našeg analitičkog aparata i modeliranja dinamike određeno nivoom na kojem se klasna borba odvija. S obzirom na to da je zadatak svakog teorijskog rada apstrakcija od objekta analize, maksimalna visina apstrakcije zadana je zadnjim stupnjem na kojem se ključni elementi klasne borbe i dalje pojavljuju. Kada je apstrakcija

previše visoka, u modelu ostaju samo elementi kapitala, pa se tako i sve promjene mogu razumjeti isključivo kao promjene uzrokovane interesima i pokretima samog kapitala. Objašnjavajući problem jednostranog marksizma, Michael Lebowitz taj fenomen objašnjava inherentno funkcionalističkom vrstom argumentacije koja svoje korijene ima u tome što „radnik kao subjekt nije prisutan u Kapitalu,, dok su jedine potrebe i ciljevi oni kapitala (2003: 137). Stoga, Lebowitz zaključuje, logično slijedi da sve bitne društvene promjene izborne od strane radnika mogu isključivo biti prikazane kao posljedica aktivnosti kapitala: „Ako se radni dan skraćuje, to je zato što kapitalu treba da se radnici odmore; ako se realne nadnice povise,(...) kapital treba riješiti problem realizacije; ako se uvodi sistem javnog zdravstva,(...) kapitalu trebaju zdravi radnici i potrebno mu je smanjiti vlastite troškove; ako se uvede javno školstvo,(...) kapitalu trebaju obrazovani radnici; ako su sektori ekonomije nacionalizirani,(...) kapitalu treba da slabe sektore vodi država,, (2003:138). Apliciramo li Lebowitzevu logiku argumentacije na pitanje nivoa apstrakcije modela, vrijedi se zapitati je li upravo previše visoki nivo apstrakcije Marxova osnovnog modela kapitalističkog načina proizvodnje jedan od razloga široke rasprostranjenosti jednostranog marksizma.

PREMA RAZVOJNO-EGALITARNIM PRINCIPIMA I KATEGORIJAMA

Ekonomiku ne smatramo neutralnom znanošću. Njen razvoj je usko, značajnim dijelom i nerazdvojivo povezan s razvojem kapitalističkih društvenih odnosa i država.²⁶ Stoga ćemo naš rad od samog početka postaviti kao politički orijen-

26 Za detaljnu studiju uloge država u razvoju ekonomike vidi Fourcadea, koji unatoč povremenim značajnim preprekama razvoju ekonomike od strane država poput Japana i Francuske(2010: 185–236, 245–253; Porter 1996: 55–71) zaključuje: „O kojim se god formama radilo, institucionalizacija ekonomskog znanja u državne aparate bila je najveći pojedinačni impuls koji je transformaciju ekonomike tjerao naprijed u izuzetno tehničku, matematički orijentiranu disciplinu. Naime, javne ili kvazijavne agencije čestosu bile utočište najviše matematički orijentiranim vrstama ekonomskog istraživanja prije negoli su postale dobro prihvaćene na fakultetima., (2010: 247–248). Varoufakis, Halevi i Theocarakis također detaljno opisuju ulogu države i raznih agencija (2011), dok Douglas Dowd postavlja ispravno pitanje interesa vladajuće klase da sakrije ulogu države u razvoju ekonomike kako bi ekonomiku prikazala neutralnom, objektivnom znanošću iza koje ne stoje partikularni interesi političke, ekonomske i ideološke prirode (2004: 13–22). Uloga države u ekonomiji izražena je u krizama, kada institucionalna ekonomika, predvođena Johnom Commonsom u Americi i Johnom Maynardom Keynesom u Britaniji, naglašava nužnost državnih intervencija i uključivanja uloge države u ekonomske teorije(Yonay 1998: 35–76). No nigdje uloga države nije toliko naglašena i očita kao u razvoju nacionalnog računovodstva i makroekonomike(Carson 1975; Hagen 1949; Kenessey 1994; Studenski 1958; Vanoli 2005).

tiran, sa što jasnijim ciljevima i što bolje shvaćenim povijesnim korijenima. Klasni sukob, pogonjen strukturno određenim sudarom kapitala i rada, u srcu je velikog dijela rasprava i odluka koje se zaogrnuće zaštitnim plaštom ekonomike prikazuju kao znanstvene, neutralne, objektivne i često kao jedine moguće opcije. S jedne strane, privatni interesi i interna logika kapitala teže k akumulaciji kapitala i bogatstva u rukama individua i njihovih privatnih udruženja. S druge strane, budući da nemamo dobro razvijeno shvaćanje težnje radnika na sličnom, širokoobuhvatnom nivou apstrakcije, ostaje nam povijest radničkih udruženja, pokreta i država. Mada ovdje nemamo prostora za detaljno obrazlaganje ovog inače presudnog mjesta u analizi, naznačavamo nekoliko principa koje u ovoj fazi istraživanja smatramo opravdano postavljenima. Prvo, „pun razvoj ljudskih sposobnosti svih,“ ne čini nam se kao dovoljno precizna definicija glavnog cilja onog što zasad zovemo političkom ekonomijom radničke klase, no bolje definicije trenutno nemamo (M. A. Lebowitz 2012: 144) – zbog lakšeg referiranja, nazovimo ga zasadnući razvojno-egalitarni princip. Drugo, „od svakog prema sposobnostima, svakome prema potrebama,“ držimo za utemeljivački princip duha radničkih borbi kroz stoljeća — Istvan Meszaros ga zove usmjeravajućim principom socijalističkog računovodstva (1995: 817). Kroz svoje organizacije (udruženja, pokrete, države) radnici povijesno teže kolektivizaciji i socijalizaciji skrbi i rizika, okupljanju resursa kako bi se u trenutku ukazivanja individualnih potreba moglo zajedničkim sredstvima prionuti zadovoljavanju istih. Povijest prakse radničke samoorganizacije i kolektivne skrbi u Velikoj Britaniji svjedoči važnosti tog principa za reprodukciju i razvoj radnika u dvjema bitnim fazama: prijateljskim društvima i radničkim udruženjima te državnim uslugama i dobrima.²⁷ U oba slučaja, ono što nas zanima su vrijednost, produktivnost i bogatstvo iz perspektive radnika te distribucija prema potrebi. No egalitarna distribucija prema potrebi samo je druga polovica principa. Prva polovica, omogućavanje svakome da pridonese prema sposobnostima, kroz povijest se pokazala puno teže ostvarivom te je često bila zaboravljena (M. Lebowitz 2010a: 78–81). Zbog lakšeg referiranja i preciznije kategorizacije, ova dva principa potrebno je razdvojiti. No budući da je jedan od uvjeta mogućeg doprinosa prema sposobnostima zadovoljenje velikog broja radničkih potreba (vidi listu oko trećeg kruga

27

Za povijest prijateljskih društava vidi Cordery 2003 i Gosden 1963, za interpretaciju iste povijesti u lijevom kontekstu Thompson 1963, a za povijest britanskog nacionalnog zdravstva Borsay 2003 i Hart 2006.

reprodukcije), potrebno je obrnuti dijelove principa. Drugi dio, „svakome prema potrebama„, zvat ćemo prvim razvojno-egalitarnim principom, dok ćemo prvi dio, „od svakog prema sposobnostima„, zvati drugim razvojno-egalitarnim principom.²⁸

Tablica 2. Razvojno-egalitarni principi

	Naziv	Opis
0	pun razvoj ljudskih sposobnosti svih	cilj proizvodnje, distribucije i potrošnje usluga i dobara
1	svakome prema potrebama	usmjeravajući principi socijalističkog računovodstva
2	od svakog prema sposobnostima	

Često zapostavljeni drugi princip diktira da moramo obuhvatiti parametre društvenog uređenja znatno šire negoli je to u pravilu slučaj s ekonomikom. Dok ekonomika pretpostavlja primat privatnog vlasništva nad sredstvima za proizvodnju te tretira ugovore radnika s kapitalom kao stvar njihova slobodnog izbora, naš je cilj da mogućnosti radnika da doprinosu prema sposobnostima obuhvatimo multidimenzionalnim indikatorima te da tako drugi egalitarno-razvojni princip, doprinos svakoga prema mogućnostima, učinimo podložnim kvalitativnim i kvantitativnim procjenama.²⁹ Gledano interno iz perspektive pojedinačnih organizacija, takav cilj nužno uključuje mjerenja raznih modela radničkog upravljanja u svim vrstama organizacija, u svim aspektima rada gdje je to moguće.³⁰ Upravljanje uključuje mogućnost obrazovanja radnika kako bi mijenjali radna mjesta i imali mogućnost usvajanja stručnih znanja nužnih za upravljanje.³¹ Gledano iz šire društvene perspektive (lokalno, regionalno, držav-

28 Lebowitz razrađuje koncept socijalističkog trokuta – društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju; društvenu proizvodnju organiziraju radnici; zadovoljenje zajedničkih potreba i namjera kao cilj proizvodne aktivnosti – u kojem jedan dio podupire drugi(2010a, Chapter 4). Detaljniju elaboraciju trokuta u kontekstu dosadašnjeg detaljnog čitanja i preuzimanja Lebowitzeva rada ostavljam za buduće tekstove.

29 Vidi analizu specifičnosti ugovora o radu i nemogućnost ekonomike da ih preciznije kvalificira (Varoufakis i dr. 2011: 62–65).

30 Vidi odgovor Davidu Harveyju, koji koristi primjer nuklearne elektrane kao postrojenja koje se ne može voditi direktnodemokratskim principima, za obranu radničkog samoupravljanja (fkschulze 2013).

31 Nikad dosta podsjećanja na Lebowitzev kratak, ali probojan komentar o problemima jugoslavenskog samoupravljanja (M. Lebowitz2010b) s naglaskom na nemogućnost školovanja radnika kako bi mogli napredovati. Fakultet Birkbeck u Londonu dobar je primjer institucije izrasle iz povijesnih borbi radnika, pogotovo žena, za mogućnost fakultetskog studiranja u večernjim satima nakon radnog dana. Za roditelje Birkbeck ima i vrtić koji radi između 17.30 i 21 sat, točno u terminima nastave.

no), cilj također nužno uključuje društvenu mogućnost djelomičnog upravljanja glavnim aspektima organizacija u svrhu planiranja, sinkronizacije i uvida u poslovanje, što implicira nužnost uvida u radne procese i računovodstvo.³² Mada se zasad radi o dominantno liberalnim diskursima, pokreti otvorenih podataka, otvorenog koda i otvorenih vlada bitni su elementi za razvoj mogućnosti radničkog uvida u dokumentacije organizacija, bez kojeg je dobro suupravljanje radnika i društva teško zamislivo.³³

Da se podsjetimo, uz sve navedeno, stvaranjem egalitarno-razvojnih principa kategorija i analitičkog aparata cilj nam je omogućiti: a) procjenu dosega radničkih borbi unutar kapitalizma kroz povijest; b) sagledavanje povijestisocijalističkih država na afirmativan i politički produktivan način; c) integraciju u jedan analitički aparat sveg rada koji je radnicima nužan za reprodukciju i osobni razvoj. Posebno nas zanimaju uporabne vrijednosti, dobra i usluge koje u pravilu nemaju finalnu vrijednost izraženu u novcu. Tu se susrećemo s prvim velikim problemom: kao što smo već ranije spomenuli, bilo da se radi o političkoj ekonomiji, neoklasičnoj ili marksističkoj ekonomici, ključni ekonomski koncepti poput vrijednosti, produktivnosti i bogatstva uvijek su analizirani i konstruirani iz perspektive kapitala i privatne dobiti. Stoga je bitno ne očekivati da se razvijanje ovih krugova reprodukcije iz perspektive radnika može desiti u žurbi ili na čisto teorijsko-konceptualnom nivou: razvijanje novih kategorija o kojima ovdje raspravljamo zahtijeva empirijske, međudržavne i međuregionalne komparativne studije. Ovo posebno vrijedi za ulogu države i njene usluge i dobra koja korisnici ne plaćaju direktno ili plaćaju samo mali dio proizvodnog troška.³⁴ S obzirom na dominantnu perspektivu kapitala, ne čudida gotovo ni kod jedneekonomske

32 Branko Horvat podsjeća nas na zahtjev Ernesta Mandelaza otvorenim knjigama kao jedan od preduvjeta za radničku upravu (1984b: 142), dok Lebowitz transparentnost poslovanja, otvaranje računovodstvenih knjiga drži preduvjetom zaustavljanja izbjegavanja opozivanja i distribucije plodova društvene proizvodnje (2010a: 134).

33 Dva radikalno drugačija primjera su proizvodne organizacije skrbi i bazičnih sirovina. Kod, recimo, vrtića ne bi bilo dopustivo da radnici sami potpuno odlučuju kako s djecom postupati bez da roditelji i šira zajednica (lokalna samouprava) u to imaju uvid i mogućnost određenog utjecaja. Kod, primjerice, tvornice željeza radnička uprava mora uzimati u obzir interese industrije u regiji i državi kao ključne elemente planiranja svog rada. U oba slučaja radi se o balansiraju interne radničke samouprave i interesa šire zajednice. Ovdje sigurno puno toga možemo naučiti iz uspjeha i grešaka socijalističkog samoupravljanja, no za to u ovom tekstu nemamo prostora.

34 Za složenu ulogu države vidi Ćurković 2012.

škole uporabne vrijednosti nemaju ekonomsku vrijednost. Bitne iznimke su nacionalna računovodstva, o njima ćemo više kasnije.

VRIJEDNOST, BOGATSTVO, PRODUKTIVNI RAD

Kroz povijest razmatranja kategorija proizvodnje, distribucije te potrošnje usluga i dobara, shvaćanja produktivnog rada, vrijednosti i bogatstva prolazila su kroz velike promjene. Od merkantilista, koji su bili opsjednuti vanjskom trgovinom i zlatom, preko fiziokrata (koji su samo poljoprivredu smatrali sektorom proizvodnje viška vrijednosti i stoga jedinim produktivnim radom, do Adama Smitha i njegova postavljanja rada kao takvog za izvor vrijednosti (Blaug 1985, Chapters 1–2; Marx 1973: 103–104). Mada Marx nije detaljno razvijao ove kategorije iz perspektive radnika i jednakosti niti ih je uključivao u modele iz Kapitala, na dosta mjesta imamo njegove usputne komentare o temi. S jedne strane, Marx piše, buržoasko se bogatstvo uvijek ispoljava kao razmjenska vrijednost (1973: 331), a politička se ekonomija bavi specifičnim društvenim formama bogatstva (str. 853). S druge strane, stvarno bogatstvo iz perspektive radnika sastoji se od preuzimanja kontrole nad viškom rada, mjerenja nužnog radnog vremena potreba socijaliziranih individua te razvijanja produktivnih sposobnosti svih i rasta slobodnog vremena za sve (str. 708). Marx se u Kapitalu potpuno posvećuje analizi vrijednosti iz perspektive kapitala, što ostavlja njegove sporadične afirmativne uvide o budućim modelima proizvodnje pod kontrolom radnika nedorečenima i otvorenima za razne interpretacije. Primjer koji ovdje imamo je pitanje viška vrijednosti. Naime, ako radnici u potpunosti preuzmu kontrolu nad radnim procesima, cilj više nije akumulacija kapitala, stoga višak vrijednosti više ne može biti izražen kroz iste forme profita u kojima se višak pojavljuje kod kapitala. Postavlja se pitanje: ako su ciljevi razvojno-egalitarni, što je vrijednost i u kojem se obliku viškovi pojavljuju? Što je proizvodnja, a što potrošnja? Analiza rada i vrijednosti javnog sektora jedno je od logičnih početnih mjesta za ovakva pitanja.

Kao što smo prikazali u dijagramu 5, država na različite načine sudjeluje u sva tri kruga reprodukcije. Njena proizvodnja dobara i usluga pokriva različite sektore i poprima razne forme. Mnoge od njih nije moguće klasificirati zajedno, potrebne su odvojene analize. Da bi olakšali razvoj analize, zasad ćemo državne

industrije ostaviti po strani – one uglavnom proizvode robu te sudjeluju na tržištima i bore se s kapitalom za prodaju svojih proizvoda. Fokusirat ćemo se na državno korištenje sredstava u sektorima čiji se izlazni proizvodi troše primarno u procesu reprodukcije radnika. Dominantna forma te proizvodnje su uporabne vrijednosti, no plaćanje nije isključeno: u Velikoj Britaniji imamo slučajeve djelomičnog (neki recepti za lijekove, stanovanje, visoko obrazovanje) ili potpuno tržišnog plaćanja (neki medicinski tretmani). Državni model proizvodnje usluga i dobara u krugu reprodukcije radnika prikazat ćemo u dvije faze, proizvodnoj i potrošačkoj. Proizvodnu fazu možemo prikazati kao novac – roba (radna snaga + sredstva za proizvodnju) ili simbolima: $N - R$ ($R_s + sp$). No na potrošačkoj strani zapadamo u problem. U Marxovu modelu kapitalističkog modela proizvodnje na strani potrošnje imamo roba' – novac', gdje roba sadrži nerealizirani višak vrijednosti koji se aktom razmjene robe za novac realizira kao višak u formi profita, izražen kao veća količina novca od one s početka proizvodne faze. Simbolima pišemo $R' - N'$. U državnom modelu usluga i dobara u krugu reprodukcije radnika imamo tri opcije plaćanja: opciju da nema plaćanja od strane krajnjih korisnika, opciju djelomičnog plaćanja i opciju tržišnih cijena (koju kao najrjeđi slučaj trenutno ostavljamo po strani). U slučaju kad nema plaćanja krajnjih korisnika, na potrošačkoj strani imamo uporabnu vrijednost (U_v), dok kod djelomičnog plaćanja imamo uporabnu vrijednost i novac.

Tablica 3. Kapitalistički i egalitarni način proizvodnje: proizvodnja, potrošnja, višak, ishod

Krug reprodukcije	Gledište	Način proizvodnje	Proizvodnja		Potrošnja		Višak vrijednosti		Konačni agregatni ishod
			Model	Proces	Forma	Razmjena	Forma	Mjerna jedinica	
1	kapital	kapitalistički	$N - R$ (R_s, sp)	... $P(k)$...	R^1	N^1	profit, renta	novac	akumulacija kapitala
2-3	radnici	egalitarni A, bez plaćanje	$N - R$ (R_s, sp)	... $P(r)$...	U_v^1	-	?	?	rast egalitarnosti i egalitarna akumulacija
2-3	radnici	egalitarni B, dio plaćanja	$N - R$ (R_s, sp)	... $P(r)$...	U_v^1	N	?	?	

Egalitarne modele sad možemo zapisati:³⁵

$$\text{Model A. } N - R(Rs, sp) \dots P(r) \dots Uv'$$

$$\text{Model B. } N - R(Rs, sp) \dots P(r) \dots Uv' - N$$

Dva su problema vidljiva. Prvo, u egalitarnom načinu proizvodnje B u distribuciji-potrošnji imamo vrijednost izraženu u kombinaciji novca i uporabne vrijednosti. Primjeri su besplatni zdravstveni tretman s plaćenom participacijom, subvencionirani javni transport poput brodskih linija za otočna pristaništa malog prometa u Hrvatskoj ili visoko obrazovanje sa školarinama koje pokrivaju samo dio troškova. Drugo, u egalitarnom načinu proizvodnje A imamo samo uporabnu vrijednost. Zajedničko centralno pitanje jest problem viška vrijednosti i vrijednosti generalno. Iz perspektive razvojno-egalitarnih principa, principa reprodukcije i razvoja radnika, općedruštvena kolektivizacija troškova elemenata reprodukcije, poput zdravstva, školstva, skrbi, ponekad i stanovanja, trebala bi proizvoditi vrijednost i višak. Ako vrijednosti i viška nema, kako onda objasniti povijest radničkog samoorganiziranja kroz udruženja poput prijateljskih društava; zašto su se radnici na taj način udruživali i alocirali premapotrebi ako ne zbog korisnosti takvog modela iz njihove perspektive? Kako objasniti da je čitavo javno zdravstvo Velike Britanije, najveća pojedinačna stavka javne potrošnje, inspirirano jednom takvom organizacijom, rudarskim društvom medicinske pomoći Tredegar iz Walesa? Ako nema vrijednosti i viška iz perspektive radnika, zašto europske države izdvajaju 13,5 posto BDP-a na zdravstvo i obrazovanje³⁶, zapošljavajući značajan dio ukupne radne snage?³⁷ Mada brojni povjesničari s pravom ističu da je drastično širenje javnih usluga alociranih prema potrebi uvedeno da bi se radnici distancirali od radikalno lijevih političkih ideja i organizacija, i taj povijesni detalj ide u korist naše teze. Jer ako su već kupovali radnike da im kapitalizam učine prihvatljivijim, kupovali su ih onim što radnici

35 Državna proizvodnja može biti i u krugu reprodukcije kapitala. Dobar je primjer industrija oružja, koja dijelom proizvodi uporabne vrijednosti za državu, a dijelom proizvode plasira na tržište – u tom slučaju u gornja dva modela $P(r)$ zamjenjujemo s $P(k)$.

36 Eurostat, General government expenditure by function (COFOG), EU27 prosjek za 2011.

37 Velika Britanija u trećem kvartalu 2012. zapošljava 19,4% svih zaposlenih u javnom sektoru (Carless 2013). Za bolje prezentirane podatke iz 2011. vidi <http://www.guardian.co.uk/news/datablog/2011/nov/21/public-sector-employment-uk-map#data>

žele, omogućavali su im više dobara i usluga koje iz radničke perspektive imaju vrijednost.³⁸

Tablica 4.

Kapitalistički i egalitarni način proizvodnje: ishodi kao jedna of formi viška vrijednosti

Krug reprodukcije	Gledište	Petrošnja		Višak vrijednosti		Konačni agregatni ishod
		Forma	Finalno	Forma	Mjerna jedinica	
1	kapital; kapitalističko	R ¹	N ¹	profit, renta	novac, valute	akumulacija kapitala
2 - 3	radnik; egalitarno A, krajnji korisnik ne plaća	Uv ¹	-	ISHODI	[OBRAZOVANJE] financije, pravo i upravljanje (firme i makroekonomsko), pismenost: <i>povećanje</i>	rast egalitarnosti i egalitarna akumulacija
2 - 3	radnik; egalitarno B, krajnji korisnik plaća dio	Uv ¹	N		[STANOVANJE] % ukupnog stambenog fonda u društvenom vlasništvu: <i>porast; N: smanjenje</i>	

³⁸ Za borbe žena za kolektivizaciju dijela troška reprodukcije i egalitarnu alokaciju u Britaniji i SAD-u, vidi Fousekis 2011 i Wilson 1977.

Jedna je opcija da se ne radi o višku, već da je sva vrijednost potrošena u svrhu reprodukcije i razvoja radnika. No ako to prihvatimo, što su pozitivni ishodi? Kako njih okarakterizirati ako ne kao porast vrijednosti ili bogatstva (ovisno kako kategorije definiramo) u odnosu na inicijalno stanje?³⁹ Naša je teza ovdje da iz perspektive radnika, bez obzira kako čitali povijest državne proizvodnje i egalitarne alokacije, općedruštvene forme kolektivizacije troškova reprodukcije radnika i egalitarne distribucije prema potrebi proizvode vrijednost i višak vrijednosti. U gornjoj tablici 4, u stupcu „mjerna jedinica“, dajemo neke primjere pozitivnih ishoda koji su specifični za reprodukciju radnika i razvoj.⁴⁰ Mada bi nam mjerenje ishoda u obrazovanju i zdravstvu razvijeno u nacionalnim računovodstvima bilo korisno, Lebowitz navodi kako iz perspektive razvoja radnika nema svako obrazovanje jednaku vrijednost. Posebnu vrijednost imaju ona znanja koja omogućavaju sudjelovanje u upravljanju na radnom mjestu (2010a: 134). Stoga pod obrazovanje stavljamo povećanje pismenosti u sferama financija, prava i upravljanja kao stvaranje dodatne vrijednosti. Kada bismo zbrajali potpunu novu vrijednost stvorenu obrazovanjem mjerenu, recimo, potrošnjom po glavi studenta u odnosu na prihode te države (ili regije), ovdje navedena vrsta obrazovanja (potrošnja na nju i njeni ishodi) mogla bi imati povećan faktor tako što bismo je množili smultiplikatorom zadanim po procjeni. U slučaju zdravlja i ishoda opet možemo primijeniti isti model: dok su potrošnja i ishodi pokazatelj stvorene vrijednosti, aspekti zdravlja vezani uz rad mogli bi imati multiplikator da bi im naglasili važnost. Slijedi da je rad koji se obavlja u takvim formama proizvodnje produktivan. Kod javnog zdravstva distribuiranog po potrebi sva su tri razvojno-egalitarna principa zadovoljena: zdravlje je ključno za mogući puni razvoj ljudskih sposobnosti, usluge i dobra se velikim dijelom distribuiraju svakom prema potrebama, što pridonosi stvaranju uvjeta za doprinos društvu od svakog prema sposobnostima. Kada bi iste zdravstvene usluge i dobra bili isporučeni od strane kapitala tržišno, Marxova formula kapitalističkog načina proizvodnje bila bi zadovoljena te bi se kroz profit, najam ili kamatu radilo o mjerljivoj višku vrijednosti. Ako kažemo da javna bolnica ne proizvodi vrijednost niti višak vrijednosti, to bi značilo da bi privatizacijom jedna te ista

39 Pitanje različitosti kategorija vrijednosti i bogatstva zasad ostavljamo po strani.

40 Stupac je u sljedećem formatu: [SEKTOR] indikator: poželjan smjer kretanja. Naprimjer, „[STANOVANJE] % ukupnog stambenog fonda u društvenom vlasništvu: porast; N: smanjenje, treba čitati: u sektoru stanovanja indikator je postotak ukupnog stambenog fonda u društvenom vlasništvu, poželjno je da raste; drugi je indikator plaćanje novcem, N, poželjno je da se indikator smanjuje.

aktivnost naglo postala proizvođačem vrijednosti i viška – prihvaćanje takvog pristupa prije nam zvuči kao magija nego kao znanstveni pristup aktivnostima opskrbe u zdravstvu. Iz perspektive kapitala, jasno je zašto privatizacija donosi vrijednost i višak. No nije jasno zašto identična aktivnost iz perspektive radnika i egalitarnosti ne proizvodi vrijednost i višak. U nacionalnim računovodstvima javna potrošnja proizvodi vrijednost jednaku potrošnji – no mogućeg viška vrijednosti nema, sve što se potroši prikazuje se kao stvorena vrijednost, ulaz je jednak izlazu. Među marksističkim ekonomistima najčešća je interpretacija da su javne usluge i dobra trošenje vrijednosti stvorene u krugu reprodukcije kapitala. Takva je interpretacija točna ako sagledavamo vrijednost iz perspektive kapitala i njegove samoekspanzije. No ista interpretacijane može se primijeniti kada sagledavamo vrijednost iz perspektive radnika i egalitarnosti. Marx se takvom analizom nije bavio, stoga takvu primjenu njegova rada odbacujemo kao pogrešnu. Naime, za Marxova života nije postojalo ništa slično javnim dobrima i uslugama distribuiranima značajnim dijelom prema potrebi (zdravstvo, skrb, obrazovanje), niti su postojale socijalističke države. Nakon stoljeća razvoja takvih usluga, dobara i principa distribucije te dugog perioda postojanja socijalističkih država, ne vidimo prihvatljivo objašnjenje koje bi ukazivalo na to da takve pojave ne trebamo adekvatno sagledati i upitati se radi li se o proizvodnji vrijednosti i viška.

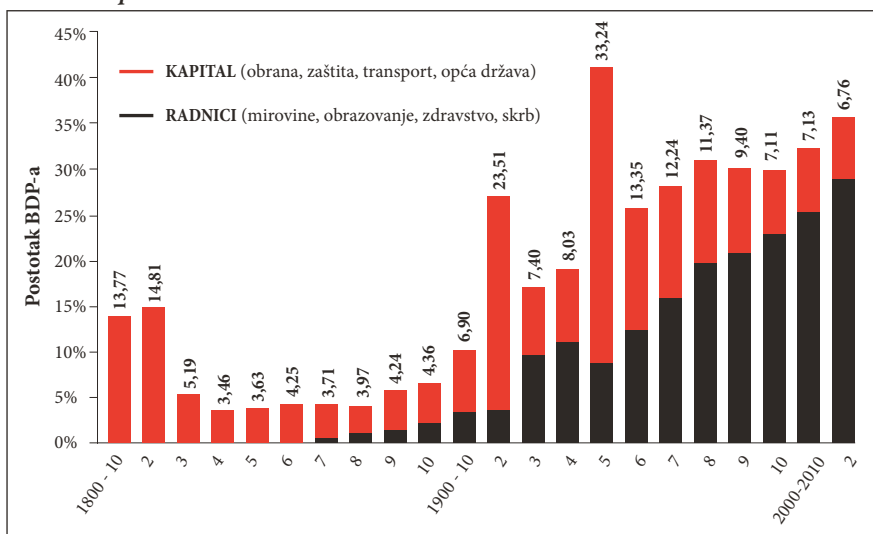
ZAJEDNIČKI RESURSI, ULAGANJA IZ PERSPEKTIVA RADNIKA I KAPITALA

Da bismo ilustrirali promjene, pogledali smo statistike javne potrošnje Velike Britanije kroz povijest. Kategorizacija podataka nije usklađena sa standardnim Europskim nacionalnim računovodstvom ESA95 (European Union 2011). Mada nemamo podjelu koja se potpuno poklapa s deset glavnih ESA95 kategorija⁴¹, preklapanje je dovoljno veliko da nam može poslužiti.

41

Opće javne usluge; Obrana; Javni red i sigurnost; Ekonomski poslovi; Zaštita okoliša; Usluge unapređenja stanovanja i zajednice; Zdravstvo; Rekreacija, kultura i religija; Obrazovanje; Socijalna zaštita.

Graf 1. Velika Britanija, javne investicije/potrošnja, prosjeci desetljeća, 1800. – 2015., radnici i kapital⁴²

Iz perspektive velikog dijela ekonomskih teorija, radi se o javnoj potrošnji: država skuplja dio viška vrijednosti i troši ga. Iz razvojno-egalitarne perspektive, perspektive reprodukcije radnika i razvoja ljudskih sposobnosti svih, radi se o investiciji u proizvodnju dobara i usluga. Naša je početna teza da se radi o stvaranju nove vrijednosti te o načinu proizvodnje koji u nekoliko bitnih aspekata odudara od dominantnog kapitalističkog načina proizvodnje. U fazi proizvodnje troškovi se kolektiviziraju. Kapital više nije pokretač proizvodnje, profit kao cilj nije nužan, dok krajnji rezultati ne moraju biti izraženi u formi profita ili rente. Velikoje pitanjemožemo li govoriti o vrijednosti, o njenom višku te u kojoj se formi viškovi egalitarne opskrbe pojavljuju. Minimum što ovim tekstom želimo ustanoviti jest da na pitanja vrijedi pokušati odgovoriti.

Marx je svoju teoriju viška vrijednosti, njegov možda najvažniji doprinos, razvio kroz imanentnu kritiku Adama Smitha.⁴³ Za fiziokrate, pokretače političke

42 Podaci su sa stranice <http://www.ukpublicspending.co.uk/>. Za njihove kombinirane izvore vidi <http://ukpublicspending.blogspot.co.uk/2009/04/sources-for-public-spending-data-series.html>

43 Za razumijevanje imanentne kritike, za detaljni prikaz interne kontradiktornosti analitičkog aparata Adama Smitha koja je rušila konzistentnost njegovog cijelog modela, vidi treće poglavlje, pogotovo dijelove 2 – 9

ekonomije, višak vrijednosti pojavljivao se isključivo u formi najma zemlje. Adam Smith je generalizirao njihov model na svu robu te se kod njega višak pojavljuje u formi tri elementa (koje on zove prihodima): najma na zemlju, profita i kamate (1969: 85). Mada se u Smithovu radu već nazirala logika po kojoj se proces opskrbe (proizvodnja, potrošnja) bazira na višku vrijednosti, u modelu su nedostajala sredstva za proizvodnju te kapital kao centralna kategorija modela (1969: 87). Sredstva za proizvodnju, „četvrti element“, kako ih je i sam Smith zvao, ostaju izvan njegova tročlanog modela, koji na drugi način ukratko možemo opisati kao varijabilni kapital (kojim se kupuje radna snaga) + višak vrijednosti dodan radom radnika. Kardinalna je greška, Marx pojašnjava, Smithovo ispuštanje konstantnog kapitala. To pogotovo vidimo analizirajući opskrbu na godišnjem nivou. Gubi se uvid da je proizvedena vrijednost samo dio ukupne vrijednosti proizvoda, jer je dio vrijednosti sadržan u konstantnom kapitalu koji imamo iz prethodnih ciklusa proizvodnje, iz prethodnih godina. Ukratko, Smithova prva bitna greška je izjednačavanje vrijednosti godišnjeg proizvoda (uključuje sve elemente vrijednosti korištene u proizvodnji koje imamo iz prethodnih godina) s godišnjom vrijednosti proizvoda (proizvod rada samo ove godine) (1992:446–53). Drugim riječima, godišnja proizvedena vrijednost uvijek je manja od vrijednosti proizvoda (1992: 454).⁴⁴ Ono što Marx ovdje pokazuje jest to da Smithov model ekspanzije vrijednosti nije potpun – nedostaje element bez kojeg proizvodnja nije moguća. Ako se vodimo logikom najvišeg nivoa apstrakcije na kojem je klasna borba vidljiva kao mjestom na koje trebamo fokusirati analitički aparat te spustimo nivo apstrakcije korak ispod Marxova osnovnog modela $N - R - N$, ukazuju se dvije velike sfere opskrbe dobrima i uslugama, država i kućanski rad,

(Marx, 1969, Chapter 3).

44 Metoda Marxove analize kojom je pokazao ovaj nedostatak kod Smitha jest metoda makropogleda na ekonomske aktivnosti u definiranom dužem vremenskom periodu. Takav pristup vidimo kroz cijelu povijest razvoja nacionalnih računovodstava i makroekonomskih indikatora, a Marxa možemo smatrati jednim od prethodnika modernih tehnika agregacije – to se posebno odnosi na drugi tom Kapitala (Mandel 1992: 12–13). U detaljnom razlaganju Marxova doprinosa nacionalnom računovodstvu (mada je u nekim aspektima njegovo čitanje Marxa pogrešno), Studenski pokazuje kako je Marx postavio cijeli niz kategorija centralnih za nacionalnog računovodstvo i računovodstvo u kapitalizmu generalno. To se pogotovo odnosi na razliku neto i bruto proizvoda te amortizaciju kapitala. Tako Studenski tvrdi da je Marx – mada ga nije zvao tim imenom – kroz imanentnu kritiku Smitha prvi koncipirao bruto nacionalni dohodak, upravo postavljajući jasnu analitičku razliku između nove vrijednosti (proizvoda rada samo ove godine) i ukupne vrijednosti (koja uključuje sve elemente vrijednosti korištene u proizvodnji) (1958: 18–25). Andre Vanoli navodi da mada postoje argumenti pomoću kojih možemo tvrditi da je Marxov rad bio internalizirana konceptualna baza cijele francuske škole nacionalnog računovodstva, on se s tim ne slaže (2005: 434).

te pitanje njihova doprinosa proizvodnji vrijednosti i mogućim oblicima viška.⁴⁵ Za raspravu o tim pitanjima potreban nam je zaseban opsežni tretman koncepta vrijednosti kroz povijest političke ekonomije te njegova geneza kod Marxa i kasnijih autora koji su razvijali takav makropogled na ekonomske aktivnosti.

Za sada ćemo se vratiti tumačenju podataka, njihove klasifikacije i specifičnosti državne opskrbe. Kao što smo ranije spomenuli, proizvodna faza ima nekoliko bitnih razlika od proizvodnje kapitalom. U fazi potrošnje značajnim dijelom se proizvodi alociraju po principu potrebe. Obje strane opskrbe – proizvodnja i potrošnja – potencijalno stvaraju odnose solidarnosti u društvu, što se u slučaju Velike Britanije jasno vidi kod javnog zdravstva i obrazovanja. Također, povećanjem distribucije prema potrebama poboljšavaju se uvjeti nužni za približavanje društvenom uređenju koje se ravna po razvojno-egalitarnim principima. Povećanje takve egalitarne opskrbe smanjuje ovisnost o individualnoj mogućnosti plaćanja i istovremeno povećava odnose jednakosti u društvu olakšavajući reprodukciju i razvoj ljudskih sposobnosti svih. Ovdje vidimo borbu dviju logika ekonomske aktivnosti za primat nad opskrbom dobrima i uslugama: povećanjem egalitarne opskrbe smanjuje se utjecaj opskrbe kapitalom i njegovi negativni efekti na društvo.

Kategorije smo podijeli u dvije skupine: one koje su poželjne iz perspektive radnika (mirovine, obrazovanje, zdravstvo, skrb) i one koje preferira kapital (obrana, zaštita i sigurnost, transport, opća država). Bitno je napomenuti nekoliko stvari. Prvo, državna administracija, ovdje kategorija opće države, igra važnu konstruktivnu ulogu i iz perspektive radnika, no zasad smo procijenili da su njene funkcije puno važnije kapitalu. Drugo, manje aktivnosti financiranih sredstvima iz radničkih kategorija obavljaju privatne firme, tako unoseći logiku kapitala.⁴⁶ Treće, trebamo uzeti u obzir da znatan dio sredstava iz radničkih kategorija nije potrošen na aktivnosti koje možemo smatrati korisnima radnicima.

45 Puno je dijelova Marxova rada koji ukazuju na to da bi takvo dodavanje uporabnih vrijednosti sistemu proizvodnje vrijednosti kroz robe i razmjenu Marx odbacio, što naše korištenje Marxova analitičkog aparata bez sumnje znatno otežava. Za razliku od Lebowitza, koji pitanje vrijednosti izbjegava, nama se čini da se s tim pitanjem potrebno suočiti. No ne mora svako suočavanje biti frontalno, niti se mora desiti na teorijskom teritoriju već određenom stoljetnim i strastima izuzetno nabijenim raspravama o vrijednosti. Mada je ovo puno lakše napisati nego izvesti, čini nam se da je upravo vlastita definicija terena na kojem se hvatamo u koštac s pitanjem vrijednosti ključna za mogućnost produktivne rasprave.

46 U ukupnoj javnoj potrošnji, koja je 1995. iznosila 38,73% BDP-a, privatni je sektor isporučio 10,84% usluga javnog sektora (4,2% u ukupnom BDP-u). 2011. javna potrošnja iznosi 45,31% BDP-a, a privatni sektor isporučuje 12,36% usluga javnog sektora (5,6% ukupnog BDP-a) (Autor i Oxford Economics, 2008).

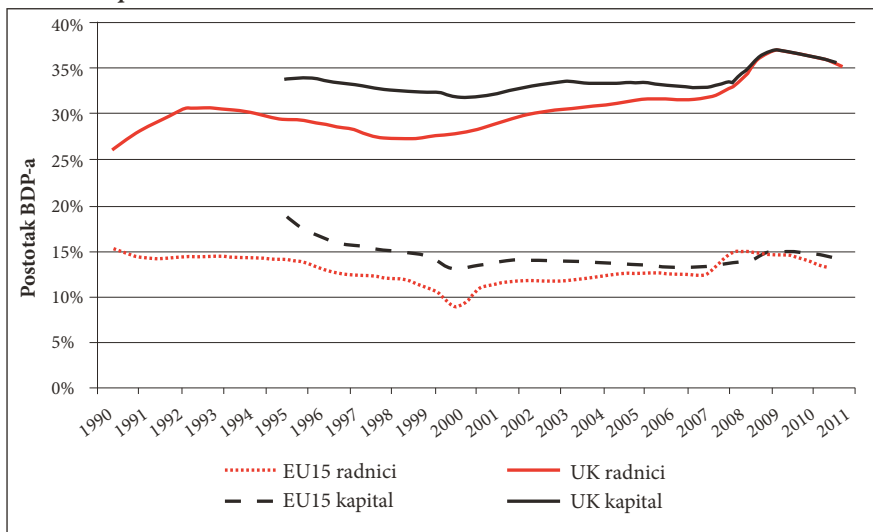
Ta ćemo pitanja zasad ostaviti otvorenima. Podaci iz 2012. godine su procjena bazirana na trendu. Visina grafa je agregatna i pokazuje zbroj obiju kategorija kako bismo imali uvid i u rast svih kategorija zajedno u odnosu na sveukupnu finalnu potrošnju i proizvodnju (BDP).

Iz grafa 1 vidimo nekoliko stvari. Mada je volumen izdataka i distribucije favoriziran od strane radnika postao najveći dio sveukupnih aktivnosti javneopskrbe (proizvodnje, distribucije i potrošnje), to se desilo tek u dvadesetom stoljeću.⁴⁷ U svrhu provjere ovih rezultata prilažemo i graf podataka Eurostata, koji sadrži podatke od 1990. Ovdje baratamo skategorijamaETA95, što u našoj klasifikaciji znači sljedeće: radnici (Zaštita okoliša; Usluge unapređenja stanovanja i zajednice; Zdravstvo; Rekreacija, kultura i religija; Obrazovanje; Socijalna zaštita) i kapital (Opće javne usluge; Obrana; Javni red i sigurnost; Ekonomski poslovi). Također dobivamo uvid u trend promjena evropskih država zadnja dva desetljeća – on je vrlo blizu trendu koji smo vidjeli u povijesnim podacima za Veliku Britaniju.⁴⁸

47 Stopa rasta pruža interesantan uvid u promjene dviju agregatnih kategorija s obzirom na ekonomske krize, bitne povijesne borbe radnika i kapitala te kapitala međusobno (ratovi), no ovdje nemamo prostora ulaziti u dublje analize tih promjena i preklapanja.

48 Radije bismo koristili grupu E27, no razlike između E27 i E15 jako su male, stoga je grupaEU15 izabrana zbog dosta većeg broja dostupnih godina.

Graf 2. EU15 i Velika Britanija, javne investicije/potrošnja, postotak BDP-a, po godinama, radnici i kapital

Pogled na hrvatske statistike za 2011. pokazuje drastično manja ulaganja u radničke kategorije od zemalja EU15 (24 posto, nasuprot prosjeka EU15 od 35 posto).

Tablica 5. Hrvatska, javne investicije/potrošnja 2011., radnici i kapital ⁴⁹

(u milijunima kuna)		BDP 2011	
		2011	Postotak rashoda
		333956	
		Postotak BDP-a	
7	Ukupni rashodi	121425	36,36
701	Opće javne usluge	14059	4,21
702	Obrana	5008	1,50
703	Javni red i sigurnost	7827	2,34
704	Ekonomski poslovi	12954	3,88
Kapital		33	11,93
705	Zaštita okoliša	641	0,19
706	Usluge unapređenja stanovanja i zajednice	1398	0,42
707	Zdravstvo	19762	5,92
708	Rekreacija, kultura i religija	1661	0,50
709	Obrazovanje	10483	3,14
710	Socijalna zaštita	47628	14,26
Radnici		67,36	24,43

Vratimo se na trenutak krugovima reprodukcije kako bismo provjerili kako se potrebe, konstitutivni elementi reprodukcije i razvoja radnika koje smo dodali oko trećeg kruga reprodukcije, preklapaju kategorijama nacionalnog računovodstva ESA95 te u kakvom su odnosu s egalitarno-razvojnim principima (Tablica 2). Prvi stupac donje tablice su potrebe iz krugova reprodukcije, drugi forme kolektivnog financiranja, treći sektor javnih financija iz ESA95 u koji potreba spada, dok su četvrti i peti stupci grube i provizorne procjene udjela kolektivnog i distribucije prema potrebi, stoga zadnja dva stupca ne treba uzimati kao ništa više nego okvirne smjernice za buduća istraživanja.

⁴⁹

Izvor: Godišnje izvješće Ministarstva financija za 2011. godinu, Tablica 2.5. Rashodi državnog proračuna prema funkcijskoj klasifikaciji u razdoblju 2009. – 2011.(2011)

Tablica 6. Potrebe radničkog razvoja i reprodukcije u kontekstu razvojno-egalitarnih principa i ESA95

Potreba	Kolektivno financiranje	Sektor javnih financija po funkciji (COFOG, gov_a_exp in ESA95)	Udio kolektivnog financiranja	Udio distribuiran po potrebi
1. Stanovanje	lokalno, državno	Usluge unapređenja stanovanja i zajednice	malen	velik
2. Prehrana	državno	Socijalna zaštita	jako malen	srednji
3. Zdravlje	državno	Zdravstvo	jako velik	jako velik
4. Odijevanje	—		—	—
5. Roditeljstvo	državno (gotovina)	Socijalna zaštita	malen	velik
6. Skrb	državno (gotovina)	Socijalna zaštita	malen	srednji
7. Biblioteke	državno	Rekreacija, kultura i religija	jako velik	—
8. Rekreacija	lokalno, državno	Rekreacija, kultura i religija	malen	—
9. Javni prostor	lokalno, državno		velik	—
10. Javni transport	lokalno, državno	Ekonomski poslovi	velik	malen
11. Mirovine	državno (gotovina)	Socijalna zaštita	velik	jako malen
12. Komunikacija	državno	Ekonomski poslovi	malen	—
13. Muzeji, galerije	lokalno, državno	Rekreacija, kultura i religija	velik	malen
14. Obrazovanje	lokalno, državno	Obrazovanje	velik	srednji
15. Slobodno vrijeme	—			—
16. Energija	državno	Ekonomski poslovi	malen	—

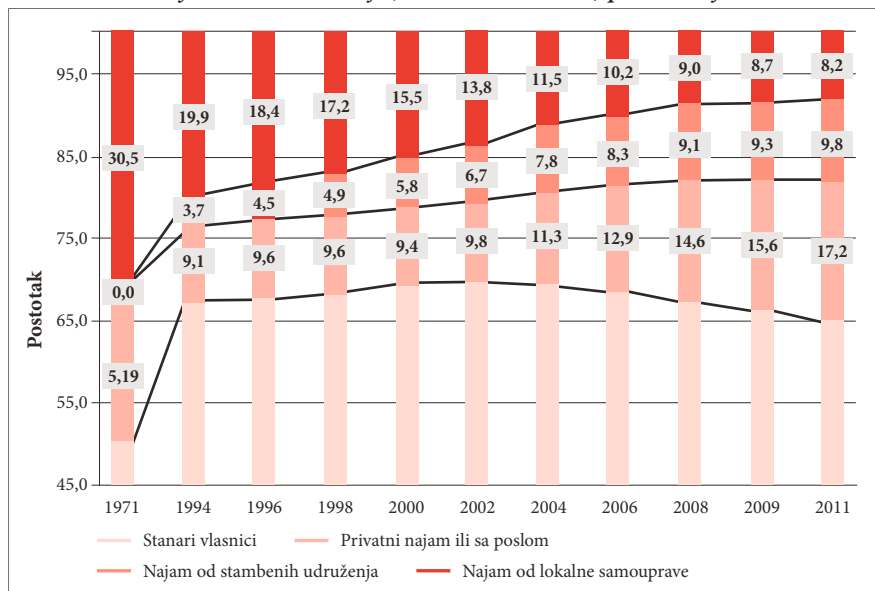
Ovdje nemamo prostora ulaziti u detaljnije analize ovako širokog niza društvenih aktivnosti i bogatstva, no nekoliko je stvari odmah vidljivo. Drugi stupac ukazuje da je velik broj potreba dijelom kolektivno financiran, najčešće kombinacijom lokalne samouprave i centralnih državnih fondova. Detaljniji uvid u odnose između lokalnog i centralnog može se dobiti iz podataka Eurostata, gdje takva podjela postoji za sektore javnih financija. U trećem stupcu vidimo da se velika većina potreba poklapa sa sektorima ESA95. Iznimke su energija, komunikacija i javni transport, koji su financirani iz sektora Ekonomski poslovi. U našem smo

grupiranju sektora ekonomske poslove, kao i transport u povijesnim podacima za Veliku Britaniju (Graf 1), stavili pod kapital. Razlog je procjena da su unatoč tome što je transport bitna potreba/element reprodukcije i razvoja ljudskih sposobnosti svih, pogotovo javni transport gdje je moguća distribucija prema potrebi, interesi kapitala ti koji diktiraju investicije u transport i kapital je taj kojima ima više koristi od javnih investicija u transport.⁵⁰ Četvrti i peti stupac su najvažniji za razumijevanje uloge javnih financija u određenoj potrebi. U kombinaciji kada su udio kolektivnog i udio distribuiranja po potrebi mali, agregatna vrijednost iz razvojno-egalitarne perspektive također je mala. Drugim riječima, iz perspektive razvojno-egalitarnog računovodstva, udio kolektivnog financiranja u ukupnoj potrošnji sektora nije nam dovoljan za procjenu sektora – nužno nam je i poznavanje udjela distribuiranog prema potrebi. Dobar primjer je javni transport u Londonu u Velikoj Britaniji, gdje mada je udio javnog financiranja velik, distribucija prema potrebi ostaje relativno mala: stanovnici preko šezdeset godina imaju besplatan javni prijevoz, dok studenti imaju popust. Javni transport tako i dalje ostavlja veliku većinu stanovnika da plaćaju prema mogućnosti individualnog plaćanja. Takav je distribucijski mehanizam diskriminatoran jer favorizira bogatije te smanjuje mogućnost punog razvoja ljudskih sposobnosti svih.

Sektor u Velikoj Britaniji u kojem su promjene udjela u kolektivnom financiranju i udjela distribucije po potrebi izuzetno vidljive je stanovanje. Agregatni podaci o tipu najma ili vlasništva stanara pokazuju velike promjene u strukturi u zadnjih četrdeset godina. S obzirom na to da je 1970-ih društveno vlasništvo i opskrba prebivalištima prema potrebi zauzimala velik dio ukupnog stambenog fonda, iz razvojno-egalitarne perspektive nas zanima kako su te promjene utjecale na trošak reprodukcije radnika te na alokacijske mehanizme.

50

Zasebna istraživanja bit će potrebna za sve sektore i kategorije, no klasifikacija transporta čini nam se najupitnija.

Graf 3. Stambeni fond Velika Britanija(1971., 1994. – 2011.),po vrsti najma/vlasništva⁵¹

Iz grafa vidimo da je udio prebivališta izdan od strane lokalne samouprave 1971. iznosio 30,5 posto, a 2011. samo 8,2 posto. Dakle, 1971. je gotovo trećina svih prebivališta u Velikoj Britaniji bila u društvenom vlasništvu lokalne samouprave. Za razliku od privatnog najma ili stanara vlasnika, gdje se alokacija odvija po mogućnosti individualnog plaćanja najma, stambenog kredita ili po individualnom bogatstvu poklonjenom ili ostavljenom u nasljedstvo⁵², društvena prebivališta u vlasništvu lokalne samouprave u Britaniji su distribuirana alokacijom po potrebi. Lokalna samouprava procjenjuje potrebe obitelji kandidata bodovanjem i zbrajan-

51 Podaci Odjela za statistiku britanskog Department for Communities and Local Government, Dwelling stock (including vacants), Table 101: by tenure, United Kingdom (historical series): <https://www.gov.uk/government/statistical-data-sets/live-tables-on-dwelling-stock-including-vacants>

52 Za ulogu nasljedstva u nejednakostima, vidi studije Francuske (Piketty 2011) down to less than 5% in 1950, and back up to about 15% by 2010. A simple theoretical model of wealth accumulation, growth, and inheritance can fully account for the observed U-shaped pattern and levels. Using this model, we find that under plausible assumptions the annual bequest flow might reach about 20–25% of national income by 2050. This corresponds to a capitalized bequest share in total wealth accumulation well above 100%. Our findings illustrate the fact that when the growth rate g is small, and when the rate of return to private wealth r is permanently and substantially larger than the growth rate (say, $r = 4-5\%$ versus $g = 1-2\%$, Britanije (Harbury i Hitchens 2011) i SAD-a (Bowles i Gintis 2002) 4,25]]]]], "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"}.

jem velikog broja aspekata. Slično listama za stanove u jugoslavenskim firmama tijekom socijalizma, britanske općine formiraju stambene liste prema kojima se raspoloživa mjesta stanovanja dodjeljuju u najam počevši od vrha liste, dakle obiteljima čije su potrebe ocijenjene kao najviše. Detaljniji uvid u distribuciju prebivališta po potrebi, dakle utjecaj na razvojno-egalitarne principe (Tablica 2), mogao bi se dobiti komparativnom analizom stambenih lista (koji su se sve aspekti sagledavali, kako se bodovalo, koliko često i kako su se bodovanja ažurirala). Slična međudržavna usporedba načina financiranja gradnje i održavanja (firme u Jugoslaviji, lokalna samouprava u Britaniji) također bi jako dobro došla.

Analizom kretanja cijena najma u Velikoj Britaniji te stavljanjem cijena u odnos s količinom svakog od vrsta najmova (privatno, lokalna samouprava, stambena udruženja) dobivamo zanimljiv uvid. Polazeći od naše razvojno-egalitarne perspektive, koristili smo se sljedećom analitičkom logikom: stanovanje je jedna od najvažnijih elementarnih potreba i najveća pojedinačna stavka u ukupnom trošku razvoja i reprodukcije, stoga je poželjno da je što veći dio stambenog fonda distribuiran po potrebi, što u pravilu predstavlja društveno vlasništvo prebivališta i plansku a ne tržišnu alokaciju. Osim uloge distribucijskog aspekta, na primjeru Engleske vidimo da inicijalna djelomična analiza sugerira kako jedruštveno vlasništvo prebivališta efikasnije.⁵³ Naime, po podacima iz 2009., nacionalni prosjek troška stanovanja u društvenim stanovima (prebivalištima iznajmljenima od lokalne samouprave) u Engleskoj iznosi 66,86 funti tjedno, dok je isti trošak prilikom najma prebivališta u privatnom vlasništvu 139,80 funti tjedno. Radnike tako najam prebivališta stoji 109 posto više kada iznajmljuju od privatnih vlasnika umjesto od lokalne samouprave.

53

Za potpuniju komparativnu analizu između privatnog i javnog sektora potrebno je uključiti troškove proizvodnje u oba sektora i prosječnu profitnu stopu u privatnom sektoru.

Tablica 7. *Trošak najma prebivališta, razlika privatnoglasništva i lokalne samouprave 2009. (prosjeak)*⁵⁴

	Tjedni najam		Razlika	Multiplikatori najma	
	<i>Društveno</i>	<i>Privatno</i>		<i>Privatizacijski</i>	<i>Društveni</i>
Engleska	£66.86	£139.80	109%	-1.09	-0.52
London	£82.38	£221.89	169%	-1.69	-0.63

U Londonu je odnos znatno lošiji, a razlika od 169 postopokazuje nam koliko je skuplji trošak najma prebivališta, ključnog elementa reprodukcije i razvoja radnika, kada u sektoru vladaju privatno vlasništvo, logika kapitala i distribucija po mogućnosti individualnog plaćanja. Radi boljeg uvida u omjere privatizacije i podružtvljavanja, demonstracije važnosti perspektive iz koje se računanje sagledava te mogućnosti korištenja na drugim mjestima, izračunali smo omjere koje nazivamo stambenim multiplikatorima. U slučaju privatizacije, rezultat će iz radničke perspektive biti negativan zbog poskupljenja troškova stanovanja, no sada te troškove u Engleskoj i Londonu možemo donekle predvidjeti koristeći privatizacijski stambeni multiplikator. Isto tako, pozitivne efekte, tj. smanjenje troška u slučaju podružtvljenja prebivališta, možemo računati koristeći društveni multiplikator.⁵⁵ Da bismo vidjeli kako se razlike odražavaju na ukupan mjesečni budžet radničke obitelji, iskoristit ćemo statistike OECD-a o prosječnom udjelu stanovanja u budžetu, koji u Velikoj Britaniji iznosi 23 posto; pretpostavit ćemo jednak omjer i za Englesku (OECD 2012b). Za računicu ćemo uzeti imaginarni budžet od 1000 funti te kao početnu točku unajmljena prebivališta koja su u društvenom vlasništvu.

54 Podaci prosječnog tjednog najma, Cambridge Centre for Housing and Planning Research, The Guide to Local Rents (Dataspriing 2010). Koncept i računanje multiplikatora, autor.

55 Računanjem društvenih multiplikatora omogućavamo lakši uvid u pozitivne ekonomske aspekte eksproprijacija i negativne efekte privatizacija. Stoga bi bilo korisno poraditi na društvenim i privatizacijskim multiplikatorima u svim sektorima.

Tablica 8. Efekt stambenog multiplikatora (najam) na budžet radničke obitelji u Londonu i Engleskoj, 2009.⁵⁶

<i>mjesečni budžet, društveno vlasništvo prebivališta u najmu</i>	London		Engleska	
	<i>nakon privatizacije</i>	<i>nakon podruštvljavanja</i>	<i>nakon privatizacije</i>	<i>nakon podruštvljavanja</i>
najam prebivališta	£230	£620	£230	£620
ostanak	£230	£770	£770	£770
ukupno	£1,000	£1,390	£1,000	£1,390
promjena		39%	-28%	25%
				-20%

Tablica otkriva drastične razlike i pokazuje izuzetnu ekonomsku neefikasnost privatnog vlasništva prebivališta za najam. Efekt smanjenja distribucije prema potrebi ovdje nismo analizirali, no on je također ključan aspekt koji se mijenja kod privatizacije i podruštvljenja. Mada bi za potpuniji pregled i preciznije multiplikatore trebalo uključiti utjecaj stambenih kredita i nasljedstva te razviti još dosta aspekata analize najma – gotovinske dobitke radnika ostvarene preprodajom društvenih prebivališta koja su kupovali po cijenama drastično ispod tržišne, prihode lokalne samouprave od poreza na najam privatnih stanova, kvalitetu i lokaciju privatnog i društvenog stambenog fonda, usporedbu mogućnosti mobilnosti stanara u privatnom i društvenom sektoru – rezultati dosadašnje analize privatizacije najamnog dijela stambenog fonda u Velikoj Britaniji izuzetnosu negativni po radnike i velik dio stanovništva općenito, a pozitivni za kapital. Iz tablice također vidimo važnost perspektive sagledavanja problema za konačne zaključke. Gledano iz perspektive kapitala, povećanje broja prebivališta u privatnom najmu stvara novi višak vrijednosti u obliku rente i ide u prilog privatnih vlasnika prebivališta. Jedina mjerna jedinica koja takvoj perspektivi treba jest novac.

56

Podaci, isto kao i tablica 6.

VRIJEDNOST IZ RAZVOJNO-EGALITARNE PERSPEKTIVE – KOJIM JE IMENOM ZVATI?

Na primjeru stanovanja vidimo konflikt i antagonizam radnika i kapitala. Pitanje na koje ovdje tražimo odgovor je sljedeće: dok kapital teži profitima i samoekspanziji, čemu teže radnici? Kako izraziti ono što je vrijedno iz razvojno-egalitarne perspektive? Kroz koje mjerljive kategorije možemo prepoznati vrijednost društvenog vlasništva i alokacije po potrebi? Drugim riječima, kako konceptualizirati i kvantificirati proizvodnju i egalitarnu alokaciju? Robert Heilbroner problem vrijednosti u ekonomskom smislu definira kao „pokušaj da se površinska pojava ekonomskog života poveže s nekakvom unutrašnjom strukturom ili poretkom„. Rad po njemu možemo podijeliti u dva dijela: „istraživanje raznih empirijskih aspekata procesa društvene opskrbe„, te apstraktniju analizu koja više ne cilja samo na činjenice, već traži strukturu i principe iza činjenica, propitujući sistemske odlike, tendencije, pa čak i smisao procesa pribavljanja (Heilbroner 1991). Za Marxa je jedan od glavnih neuspjeha klasične političke ekonomije bio u tome što analizirajući robu i njenu vrijednost nikada nije uspjela otkriti formu kroz koju se vrijednost pretvara u razmjensku vrijednost. Formu vrijednosti Marx je držao najapstraktnijom i najuniverzalnijom formom kapitalističkog načina proizvodnje. No za razliku od naturalizacije i potpune generalizacije, koje na različite načine promišljaju klasična politička ekonomija i neoklasična ekonomika, Marx nam je po ovom pitanju ostavio izuzetno važan uvid: forma vrijednosti u kapitalističkom načinu proizvodnje nije vječna, izvanvremenska forma društvene proizvodnje.⁵⁷ Ukoliko je tretiramo kao takvu, kao potpuno i uvijek univerzalnu, nužno propuštamo njene specifičnosti forme robe, novca i kapitala (1990: 174). Stoga je bitno prisjetiti se pasusa kojim Marx otvara prvi dio Kapitala:

„Bogatstvo društava u kojima kapitalistički način proizvodnje prevladava pojavljuje se „kao ogromna akumulacija roba„; individualni artikl pojavljuje se kao njegova elementarna forma. Naše istraživanje stoga počinje s analizom robe„. (Marx 1990: 125)

57

Rasprave o vrijednosti i formi vrijednosti među najdužim su i najstrastvenije raspravljanim temama marksizma. Za testiranje naših teza detaljni angažman s nekima od tih rasprava čini se nužan. Ovdje samo u najkraćem obliku otvaramo temu u kontekstu analiza i teza koje iznosimo.

Naša je teza ovdje da su se radničke organizacije izborile za ugrađivanje egalitarnog načina proizvodnje u kapitalistička društva. Javno zdravstvo, obrazovanje, skrb i stanovanje raspoloživo po potrebi primjeri su rezultata takvih borbi. Kako broj usluga i dobara dostupnih po principu potrebe raste, rastu i egalitarni odnosi u društvu, i obrnuto. Marxovim rječnikom, naš bismo analitički zadatak ovako pojasnili:

„Bogatstvo društava u koja prodire egalitarninačin proizvodnje pojavljuje se „kao ogromna akumulacija uporabnih vrijednosti alociranih po principu potrebe,“; individualna uporabna vrijednost pojavljuje se kao njegova elementarna forma. Naše istraživanje stoga počinje s analizom uporabne vrijednosti,„

Ovo parafraziranje ukazuje na problem. Kao što smo već spominjali, forme u kojima se vrijednost očituje u egalitarnim odnosima, proizvodima ili ishodima izuzetno su različite. Stoga je u ovoj fazi rada teško sa sigurnošću reći da je uporabna vrijednost elementarna forma ili na koji se način svi oblici egalitarnih odnosa fundamentalno preklapaju, što im je zajednička karakteristika. Elementarne univerzalne forme, u smislu pandana robi kod kapitalističkog načina proizvodnje, možda i nema. Što ne znači da se sistemska odlika egalitarnosti u društvu, njena univerzalnost, unutrašnja struktura ili poredak ne pojavljuju na drugi način, u drugom obliku – upravo Marxovo shvaćanje forme vrijednosti kao oblika specifičnog za određen način proizvodnje u određenom povijesnom periodu ostavlja nam prostor da egalitarne pojave istražujemo na ovaj način. Marxovo alternativno viđenje vrijednosti, tj. ono što je u prolazu naznačavao kao moguću soluciju – inače predmet mnogih marksističkih interpretacija koje iziskuju zaseban tretman – sugerira planiranje i nedozvoljavanje tržištima da diktiraju vrijednost.⁵⁸

58 Neki tekstualni dokazi ukazuju na to da je Marx smatrao da bi vrijemerada (labour-time) i planiranje trebali biti dio egalitarne prakse i računice po kojoj se uspostavlja vrijednost proizvoda. U analizi rente zemlje Marx piše da tržišta kroz konkurenciju i kapitalistički način proizvodnje nameću „lažnu društvenu vrijednost,“ koja se može formirati nesvjesno i nenamjerno. Ako zamislimo da je kapitalizam srušen i „društvo je organizirano kao svjesno udruženje koje funkcionira po planu,“ vrijemerada igralo bi bitnu ulogu (1991: 799).

Da ilustriramo različitosti tretmana vrijednosti, uzmimo za primjer bolnicu ili škole te pogledajmo kako se shvaćanje vrijednosti mijenja kod različitih teorijskih pristupa. Nekoliko napomena za tablicu 8: kada kapital preuzme vlasništvo, podrazumijevamo da su proizvodi tržišno alocirani, prema mogućnosti individualnog plaćanja, isto kao što kod društvenog vlasništva podrazumijevamo da su alocirani po potrebi i bez da finalni korisnici plaćaju; (simbol V) označava da se u toj fazi smatra da postoji višak vrijednosti – npr., podebljano „ne, da(V)„ u drugom redu, gdje razmatramo javne usluge prije i nakon privatizacije (vidi stupac komentar), označava da pripadnici te ekonomske škole ne smatraju da proizvodnja iz faze 1 (društvo) proizvodi vrijednost, dok u fazi 2 (kapital) proizvodi vrijednost i višak vrijednosti.

Tablica 9. Odnos vlasništva i vrijednosti, tri ekonomske škole

Vlasništvo		Proizvodnja vrijednosti i viška			Komentar
Faza 1	Faza 2	<i>Mnogi marksisti ekonomisti</i>	<i>Neoklasična ekonomika</i>	<i>Nacionalna računovodstva</i>	
društvo	društvo	ne	ne	da	uvijek društveno
društvo	kapital	ne, da (V)	ne, da	da, da	društveno, privatizirano
kapital	kapital	da (V)	da, da	da, da	uvijek privatno
kapital	društvo	da (V), ne	da, ne	da, da	privatno, nacionalizirano
društvo + [kapital]			ne + [da]	da + [da]	neke funkcije eksternalizirane privatnom sektoru
kapital + [društvo]			da + [ne]	da + [da]	neke funkcije javno financirane i neprofitno vođene

Marxov analitički aparat najstariji je od tri koja uzimamo u obzir. Njegova je najvažnija karakteristika višak vrijednosti bez kojeg teorija eksploatacije ne bi bila moguća. No njega nismo uvrstili direktno, jer Marx nije bio u prilici razmatrati vrstu proizvodnje koja je za njegova života bila minijaturan dio sveukupne finalne proizvodnje, dok njegovi sljedbenici jesu. Mnogi marksistički ekonomisti, pogotovo oni analitičke škole i srodnih tendencija, primjenjuju Marxov aparat na društvenu proizvodnju alociranu po potrebi, tretirajući primjere koje smo ovdje naveli – društvene bolnice i škole – kao potrošnju vrijednosti stvorene drugim

sektorima, a rad kao neproduktivan.⁵⁹ Za takva shvaćanja vrijednosti privatizacija javne usluge donosi stvaranje vrijednosti, makar se radilo o identičnom finalnom proizvodu. Konvencionalno nacionalno računovodstvo svim oblicima proizvodnje pripisuje vrijednost: javnom sektoru kao zbroj svih troškova proizvodnje, a kapitalu po tržišnim cijenama. Mada nacionalno računovodstvo nema koncept viška vrijednosti, ipak ima nama vrlo zanimljiv koncept razlikovanja ishoda (outcomes) i proizvoda (outputs). Neoklasična ekonomika ne vidi vrijednost u društvenoj proizvodnji, dok kod kapitala i tržišne alokacije vrijednost nalazi u cijenama. Višak, međutim, za nju ne postoji. Neoklasični autori drže da su svi faktori proizvodnje adekvatno nagrađeni prema doprinosu (Clark 1899; Jevons 1871). Taj je uvid, razvijen tek nakon objave Marxova rada, ključan politički argument svih liberalnih ekonomskih teorija.⁶⁰

Ako prihvatimo tvrdnje mnogih marksističkih ekonomista da rad na proizvodnji netržišno distribuiranih dobara i usluga ključnih za razvoj i reprodukciju radnika nije produktivan rad i da ne proizvodi vrijednost, dovodimo se u slijepu ulicu gdje nam ne ostaje ništa drugo osim odbacivanja koncepta vrijednosti za takav rad. Neki su autori na ljevici krenuli tim putem, pa tako imamo tvrdnje u borbi ljevice protiv vrijednosti i o potrebi rušenja vrijednosti.⁶¹ Takav nam se pristup čini pogrešan i izuzetno autodestruktivan, jer neprijatelju (da ne bude zabune, ekonomske teorije su jedna od najistaknutijih fronti klasnog rata) prepuštamo termin „vrijednost,“. Jednom kad to napravimo, konstruirati vlastiti analitički aparat, izraziti što želimo, čemu težimo i kako mjeriti univerzalnost toga čemu težimo čini se izuzetno teškim. Za sada, alternativu terminu vrijednost ne vidimo. No problematičnije od nedostatka termina jest to da napuštanjem postojećeg

59 Rad Anwara Shaikha i Ahmeda Tonaka eskreman je primjer takve analize (1996).

60 John Bates Clark, ekonomist i jedan od začetnih ideologa vrijednosti i važnosti poduzetnika nauštrb doprinosa radnika, jasno je dao do znanja da se radi o klasnom ratu u kojem su uloge ogromne i gdje dopuštanje razvijanja ideja o višku vrijednosti i radu kao izvoru vrijednosti može imati kobne posljedice. Clarkovim riječima: „Stabilnost društvenog poretka ovisi uglavnom o pitanju hoće li radnici dobiti upravo onoliko koliko proizvedu.(...)Ako se bude činilo da dobivaju samo dio onoga što proizvedu, mnogi od njih će s pravom postati revolucionarima,(...) a ako se dokaže da su radnici iskorištavani, svaki čovjek zdravog uma trebao bi postati socijalist.“ Stoga moramo, Clark piše, dokazati našu tezu da svaki faktor proizvodnje dobiva upravo onoliko koliko pridonosi: „Drugim riječima, slobodno tržišno natjecanje skloni je davati radnicima ono što radnici proizvedu, kapitalistima ono što kapitalisti stvore, a poduzetnicima ono što stvori njihova koordinatorska funkcija.“ (1899: 1–3).

61 Antonio Negri i Massimo De Angelis dva su primjera ranijeg i recentnijeg rada s takvim pogledom na vrijednost. Ono što je kod takvih autora paradoksalno jest tvrdnja da sagledavaju problem upravo s gledišta radnika. Paradoksalno, jer ne ostavlja prostor da se kategorija vrijednosti redefinira sa stajališta radnika.

termina u korist nekog drugog potencijalno gubimo mogućnost agregacije kapitalističke i društvene proizvodnje ili, u najmanju ruku, agregaciju jako kompliciramo. Cilj bi nam trebao biti suprotan: omogućiti agregaciju svih sektora i komezurabilnost svih dobara i usluga. Zbog svega navedenog, napuštanje termina vrijednost čini nam se napuštanjem bojnog polja bez kojeg (klasni) rat teško može biti dobitan.

PRODUKTIVNI RAD, IZVOR VRIJEDNOSTI

Bitan parametar nedostaje u tablici 8, pitanje produktivnog i neproduktivnog rada još je jedan način da se pristupi pitanju vrijednosti. Na prvi pogled, u tablici vidimo da se tradicionalno viđenje marksista da je javni sektor neproduktivan, a sve što kapital pokrene produktivno ako proizvede višak poklapa s procjenama neoklasičara. Procjene nacionalnih računovodstava zato se čine korisnijima, jer se društvena proizvodnja računa kao produktivna. No takav zaključak vara. Neoklasična i nacionalna računovodstva imaju bitnu zajedničku crtu: obje odbacuju podjelu na produktivni i neproduktivni rad. Tim se potezom s jedne strane zatvaraju vrata distinkcijama prema tome što se proizvodi, distinkcijama koje je Smith – istina, po krivoj osnovi (usluga, dobara) koju je Marx dobro detektirao – imao u svom viđenju političke ekonomije. S druge strane, otvaraju se vrata nesmetanoj klasifikaciji svih monetariziranih tržišnih aktivnosti kao produktivnih, što je pozicija koja odlično odgovara kapitalu. Zahvaljujući takvom stavu, BDP i nacionalna računovodstva prepuna su nelogičnosti koje pogoduju prikazu dobrobiti za kapital, a ne za nacionalno bogatstvo. Najočitiiji primjeri su destruktivne pojave poput prirodnih katastrofa i ratova, na čijem pepelu se aktivacija i profiti kapitala u BDP-u prikazuju kao produktivni, kao ekonomski rast. No takvo viđenje nije bez problema, što se pokazuje u hrvanju neoklasične škole s vlastitim temeljnim principom tržišne procjene vrijednosti svega kako bi se došlo do zaobilaznih načina vrednovanja netržišne proizvodnje poput društvenih dobara i usluga.⁶² Pregled rada nekih marksističkih ekonomista koristan

62

Paul Baran, kojeg ćemo upravo uvesti u analizu, kratko je komentirao ovaj problem (1989: 143).

nam je za pregled ovog pitanja i njegove važnosti za našu razvojno-egalitarnu perspektivu.⁶³

Paul Cockshott i David Zachariah, marksistički ekonomisti koji su se bavili problemom društvene proizvodnje, pomoću dva centralna argumenta kritiziraju autore koji odbacuju produktivnost sveg rada osim onog koji je produktivan za kapital. Prvo, Marxov rad nije bio toliko fiksiran da možemo sa sigurnošću reći da se držimo njegovih kategorija. Drugo, kategorije produktivnog rada Smitha i Marxa odnosile su se na razmatranje čisto kapitalističkog načina proizvodnje. U realnosti, tada, ali pogotovo danas imamo posla s miješanim načinima proizvodnje, socijalističkim i kapitalističkim. Stoga nam je, autori pišu, potrebna definicija adekvatna takvom miješanom načinu proizvodnje. U takvoj konfiguraciji, ako analiziramo čitavo društvo, a nećemo se fokusirati isključivo na gledište kapitala, kategorija produktivnog rada ne može više biti definirana isključivo kao produktivna za kapital (2006: 512–513), jer sa stajališta kapitala proizlazi zaključak oprečan perspektivi radnika: što više bolnica, škola i infrastrukture kolektivno financiramo, manje je vrijednosti u društvu. Analizirajući privatizaciju vojne brodogradnje, autori primjećuju ono što smo prikazali u gornjoj tablici 8: ukoliko se društvena netržišna proizvodnja privatizira, „aktivnost koja je jednom bila neproduktivno korištenje društvenih resursa magijom privatizacije postaje produktivni, koristan rad,“. Takva logika procjene ekonomske aktivnosti, ona koja slijedi klasični pristupkategorija produktivnog rada i vrijednosti Smitha i Marxa, poput upravo spomenute analize bolnica i škola ispravna je iz perspektive kapitala, no pogrešna iz perspektive zadataka kojima se ovdje bavimo (ibid.: 516-517). Kriterij koji nam autori nude blizak je našim razvojno-egalitarnim principima: „Svaki sektor koji direktno ili indirektno održava radničku potrošačku košaru jest produktivan,“ (ibid.: 521) Ili, drugim riječima, „produktivni rad uključuje sav posao nužan u podršci direktnih proizvođača,“ (ibid.: 526) Slijedi da su neki javni sektori neproduktivni (vojska, policija, državna administracija, privatni čuvari, marketing) isto kao i cijeli niz aktivnosti koje autori nazivaju kapitalističkima (naoružanje, privatni čuvari, veleprodaja, oglašavanje, financijske i

63

Branko Horvat smatra da je Marxov koncept vrijednosti i produktivnog rada potpuno neprimjenjiv na socijalističku ekonomiju. Suočivši se s istim problemom kao i mi ovdje kod pitanja vrijednosti, tj. pitanja redefinicije postojećih ekonomskih termina ili stvaranja novih, on se odlučio za zadržavanje termina standardnih u anglosaksonskoj ekonomskoj literaturi (1964: 13–17).

pravne usluge, luksuzi). Također slijedi da neke sektore koji su u marksizmu tradicionalno tretirani kao neproduktivni, poput dijelova državnog obrazovanja, možemo tretirati kao produktivne jer indirektno ulaze u reprodukciju radne snage (ibid.: 521–522). Mada Cockshott i Zachariah u ovom tekstu i dalje ostaju u krugovima reprodukcije kapitala i najamnog rada, njihove analize i zaključci ukazuju na metodološki uvid ključan za razvijanje teza koje ovdje postavljamo: u ekonomsko-društvenim istraživanjima ne postoji samo jedan ugao iz kojeg možemo legitimno sagledavati objekt analize. Kao što vidimo iz njihova primjera vojne brodogradnje, iz promjene gledišta potencijalno slijede drastičniji zaključci. U kontekstu našeg rada, poput razine apstrakcije, ugao gledanja zadan je klasnom borbom te povijesnim praksama i težnjama egalitarnih pokreta.

Paul Baran, još jedan marksistički ekonomist koji je u dijelu svog rada promišljao iz perspektive radnika, tvrdi da je buržoaska ekonomika u velikom otporu prema bilo kakvoj podjeli rada po kriteriju produktivnosti, jer je svjesna da bi to moglo otvoriti vrata snažnoj kritici društva koja može biti okrenuta protiv kapitalizma. Po Baranu, odluke o tome što je produktivan rad moraju biti donošene „konkretno, s gledišta potreba i potencijala historijskog procesa, u vidu objektivnog uma,.. Slično Cockshottu i Zachariahu, ako shvatimo produktivnost na ovaj način, „nimamo beznačajan dio proizvodnje dobara i usluga uključenih u nacionalno računovodstvo predstavlja neproduktivan rad,.. Mada se o ovakvoj kategorizaciji ne može odlučiti jednostavnom formulom, Baran naglašava da se mnogi uključeni u cijeli niz industrija i poziva – vojnu industrija, luksuzne artikle, državnu vladu, odvjetnici, svećenici, specijalisti za izbjegavanje poreza, zaposleni u odnosima s javnošću ili marketingu, brokeri, špekulanti – ne bi ocijenili produktivnima. U prilog tezi navodi Schumpeterovo mišljenje o odvjetnicima kao gotovo nepotrebnom trošku iz socijalističke perspektive i kao ogromnom odljevu briljantnih mozgova u potencijalno potpuno nepotreban rad. Također, ulaganja u znanost nam u kapitalizmu većim dijelom pobjegnu u vojne svrhe, što je velikim dijelom neproduktivno, isto kao i nezaposlenost i nepotpuno iskorištavanje proizvodnih kapaciteta (1989: 143–145).⁶⁴ Ukratko, za Barana „s gledišta lociranog izvan i

64

Zadnjih godina čuli smo sličan argument zbog odljeva znatnog dijela najboljih studenata iz svih područja u finansijski sektor. Što se tiče pozitivnih državnih investicija, Baran se poziva na Marxovu Kritiku Gotha programa, gdje zaista izgleda da je Marxu bilo jasno da će kako se društvo razvija sve veći dio cjelokupnog proizvoda ići na obrazovanje i zdravstvo.

iza kapitalističkog referentnog okvira, s gledišta socijalističkog društva, mnogo od onoga što izgleda nužno, produktivno i racionalno buržoaskoj ekonomici i društvenoj misli ispada neesencijalno, neproduktivno i rasipno., (1989: 136)⁶⁵

NACIONALNO RAČUNOVODSTVO

Iz upravo pregledanih radova vidimo da je podjela na produktivni i neproduktivni rad nužna posljedica primjene perspektive razvoja radnika. No jednom kada analitički-konceptualno izdvojimo sektore i aktivnosti koji su s takvog gledišta sasvim ili velikim dijelom neproduktivni, centralno pitanje produktivnosti sektora koji doprinose razvoju radnika i ljudskih sposobnosti svih ostaje otvoreno. Još od svojih ranijih radova Branko Horvat postavio je pitanje slično našem centralnom pitanju: sa stajališta socijalističke ekonomije, što je društveni trošak, a što društveni proizvod? U analizi nacionalnih računovodstava, Horvat ispravno odbacuje ruski model zbog izostavljanja usluga, podsjećajući nas na to da takav model ne vidi vrijednost u javnom zdravstvu i obrazovanju. Američki model, kako naziva model koji danas znamo kao standardno nacionalno računovodstvo, također je neadekvatan za socijalističku ekonomiju jer svu državnu potrošnju, poput vojske, policije, industrije oružja, računa kao produktivnu. Treća opcija koju Horvat sagledava kratko se zadržavajući na radu Simona Kuznetsa, jednog od izumitelja nacionalnog računovodstva, jest procjena uloge aktivnosti (vrijednosti, mjesta u procesu proizvodnje)⁶⁶ po korisnosti za krajnjeg korisnika, a ne striktno po cijeni. Na Kuznetsu, koji je imao neke dosta

65 U vrlo dobrom pregledu ove teme Hunt zaključuje da je Baranov kriterij najkorisniji sa stajališta izgradnje socijalizma, ne samo kao mjerilo produktivnog rada u socijalizmu koje bi obavezno uključivalo obrazovanje i zdravstvo, već i kao kritika rasipnosti i neefikasnosti kapitalizma (1979). David Harvie nudi još jedan primjer zanimljive podjele produktivnosti rada po principu nadnice i uloge u reprodukciji ljudi kao ljudi i ljudi kao nadničkih radnika (2003: 25–26).

66 Samo finalni proizvodi ulaze u računanje BDP-a, dok se prijelazni (intermediate) proizvodi računaju kao već uključeni u finalne pa se ne dodaju u BDP. Distinkcija je ključna da bi se izbjeglo dvostruko zaračunavanje. Banalni primjeri su brašno u kruhu ili cement u zgradi: kruh i brašno su finalni proizvodi koji ulaze u BDP, dok brašno i cement nisu uključeni jer se smatra da je njihova vrijednost već uračunata u kruh i zgradu. Puno složeniji primjeri su vojska, policija i pravni sistem. Neki ekonomisti ih svrstavaju u prijelaznu proizvodnju s obrazloženjem da oni omogućavaju uvjete u kojima se odvija sva proizvodnja i potrošnja te stoga nisu zasebni finalni proizvodi (Kuznets). Marksistički ekonomisti najčešće ih vide kao potrošnju vrijednosti, jer održavaju kapitalističke društvene odnose, a ne pridonose vrijednost radnicima. Standardno nacionalno računovodstvo kategorizira ih kao i ostalu državnu proizvodnju, produktivnu po trošku: dakle, ulaz vrijednosti jednak je izlazu. Drugim riječima, sve što se na te sektore potroši društvo dobije nazad, gubitak i višak vrijednosti ne postoje (IMF 2010).

drukčije poglede od ekonomista njegove generacije, vrijedi se zadržati. Umjesto korisnosti kapitalu ili podređenosti ekonomskim teorijama, on je držao da dizajn nacionalnog računovodstva mora započeti s jasnim razumijevanjem toga što je osnovna svrha ekonomskih aktivnosti.⁶⁷ Kuznets je u nekoliko stavova odudarao od ekonomista svog vremena. Već od samog uvoda u svoj koncept nacionalnog dohotka naglasio je da je svaki pokušaj procjene subjektivan, podložan osobnim predrasudama i procjenama sakupljača podataka o tome što su činjenice. Zbog toga nije vjerovao da se produktivnost (granica produktivnosti u današnjem nacionalnom računovodstvu) može odrediti bez da sadrži etičke procjene. Isključivo fokusiranje na tržišne artikle, tj. na ekonomska dobra, smatrao je jednako skandaloznim kao da u produktivni rad uključimo šverc i razbojništvo (1941: 3–4). Koncept vrijednosti izražen kroz cijene tretirao je samo kao ekonomski aspekt, potpuno siguran da postoje vrijednosti i produktivan rad izvan tržišne razmjene koje nacionalni računi moraju uključiti (1941: 21–23). Ruski emigrant u 22. godini života, Kuznets je već za vrijeme studija u SAD-u bio dio američke znanstvene elite.⁶⁸ Mada ga se smatra možda najvažnijim kreatorom nacionalnog računovodstva, nakon inicijalnih dvadesetak godina rada na prvim konceptima i proračunima sistem uveden 1948., bruto nacionalni proizvod, u nekim je bitnim aspektima odudarao od temelja koje je Kuznets izgradio. Srž neslaganja bila je u tretmanu državne potrošnje, pogotovo vojnih troškova. Dok je Kuznetsov sistem, neto nacionalni dohodak, klasificirao državne sektore po funkciji s ciljem njihova razdvajanja na prijelazne i finalne proizvode, Milton Gilbert (inače Kuznetsov student, postavljen na čelo državne komisije za razvoj nacionalnog računovodstva) i njegovi suradnici svu su državnu potrošnju tretirali kao finalnu proizvodnju. Glavni razlog promjena koje je Gilbert uveo bila je potreba vođenja države u ratnom i kriznom periodu. Po Kuznetsovu sistemu, potrošnja na obranu svrstala bi se u prijelaznu proizvodnju, što znači da ne bi bila dodana nacionalnom dohotku. Drugim riječima, da bi se osigurala široka

67 Kuznets je to tvrdio kroz cijeli svoj rad, tako da nije nimalo sporno. No zanimljivom Kuznetsovom citatu koji navodi Moshe Syrquin – „Nacionalni prihod služi čovjeku, a ne čovjek porastu kapaciteta zemlje, (2005: 4) – nismo uspjeli ući u trag.

68 Wesley Mitchell, jedan od osnivača National Bureau of Economic Research (NBER), Kuznetsov profesor i mentor doktorata, ponudio mu je posao u NBER-u odmah nakon studija (Carson 1975; Kapuria-Foreman i Perlman 1995). Kuznets je gotovo sve svoje najvažnije radove objavio kroz rad u NBER-u, s kojim je ostao povezan sve do 1961. Nagradu za ekonomiku Švedske banke u spomen na Alfreda Nobela dobio je 1971. za rad na ekonomskom rastu. O samoj nagradi, koja se često miješa s Nobelovom, vidi Wirtz 1999.

politička podrška za ratove i prateća vojna izdavanja, nužno je bilo da se ta potrošnja pojavi u računu kao finalna, tj. kao porast nacionalne proizvodnje.⁶⁹ Za našu su raspravu Kuznetsovi stavovi i rad bitni iz nekoliko razloga. Prvo, Kuznets ne priznaje da je vrednovanje dobara i usluga po isključivo tržišnom principu jedina opcija. Zbog ogromnih razlika u distribuciji prihoda u SAD-u, koje je detaljno studirao, tvrdio je da nacionalni dohodak baziran na tržišnom vrednovanju ne možemo smatrati procjenom stvari kao sredstava za zadovoljenje sadašnjih ili budućih potreba stanovništva, direktno ili indirektno – mnoge potrebe dijela ljudi za hranom, odjećom i prebivalištem takvom alokacijom ostaju nezadovoljene (1941: 25). Drugo, inzistiranjem na klasificiranju državne potrošnje po funkciji indirektno uvodi mogućnost sagledavanja potreba. To jasno vidimo u raspravi o ratu, kada logiku tržišta, toliko dragu njegovim protivnicima, koristi ne bi li pokazao nekonzistentnost njene aplikacije. Naime, Kuznets piše, ne možemo tvrditi da je rat na bilo koji način motiviran željom da se poduče ili zabave vojnici ili da se krajnji potrošači ushite paradama pušaka, aviona, ratnih brodova ili pisanim izvještajima o borbama kao o sportskim događajima (1945: 4). Drugim riječima, ne postoji način da se rat opravda istom logikom kojom se sagledavaju proizvodi kapitala: kao proizvodnja koju krajnji potrošači individualno žele, u kojoj vide nešto korisno za sebe. To je drugi put da Kuznets afirmira ideju da tržišta i novac ne mogu biti jedina mjerila svih društvenih aktivnosti. Umjesto vladavine logike tržišta, po Kuznetsu nam je nužno kao prvi korak odlučiti o svrsi, cilju, društvenih aktivnosti. Rat je po njemu samo jedan od primjera kada se svrha aktivnosti drastično mijenja na određeno vrijeme, zato računovodstvo u ratu i miru mora biti drugačije (ibid.,3. 24–26). Njegovim riječima iz jednog od najranijih radova o nacionalnom prihodu: „Uvjetovana institucionalnom postavkom obitelji i ekonomije društva, crta između ekonomskih i neekonomskih aktivnosti pomiče se od zemlje do zemlje, od vremena do vremena.,” (Kapuria-Foreman & Perlman, 1995, p. 1532).

U našem kontekstu, Kuznetsov rad čini se kao potencijalno velik izvor argumenata za konstrukciju analitičkog aparata drugačijeg teorijsko-konceptualnog i

⁶⁹ Ovako opsežnu i daleko posljedičnu temu ne možemo obraditi ni približno detaljno koliko to za nas dugoročno bitna procjena zahtijeva, zato ovo treba uzeti kao uvod za daljnji rad. Za pregled Kuznetsova života vidi Kapuria-Foreman i Perlman 1995. Vidi originalnu prepisku Kuznets-Gilbert (Gilbert, Jaszi, Denison i Schwartz 1948; Kuznets 1948) i analizu (Kane 2012).

statističkog sagledavanja aktivnosti u društvu, baziranih na drugačije početno zadanom cilju. Postojeća ekonomika to nam ne dozvoljava, ciljevi su joj izuzetno bliski kapitalu, dok dominaciju naglog razvitka nacionalnog računovodstva baš u dvije izuzetno ratno i osvajački orijentirane države (najvećim trgovcima oružja po postotku BDP-a), Velikoj Britaniji i SAD-u, tek trebamo sagledati u tom kontekstu. Budući daci ciljevi ekonomske aktivnosti nisu eksplicitirani kako je to Kuznets inzistirao, a odbacivanje cijele ekonomike kao discipline bilo bi neselektivno i destruktivno ignoriranje ogromne količine akumuliranog znanja, podređenost interesima kapitala moramo detektirati i izolirati u raznim aspektima ekonomike. Takav pristup trebao bi nam omogućiti rekonstrukciju teorijske discipline čiji će ciljevi biti razvojno-egalitarni iz perspektive radnika i gotovo cijelog stanovništva u cjelini. Mada kapitaliste i njihovo glavno osoblje izostavljamo iz općeg interesa koji pokušavamo definirati i konceptima strukturirati zbog njihova rada na interesima kapitala i osobnoj akumulaciji bogatstva – ti su interesi, pa tako i njihov rad, u frontalnom antagonizmu s razvojno-egalitarnim interesima radnika – kriterij po kojem takve radnike klasno odvajamo od ostalih radnika nije lako definirati (Kerswell 2012).

Kroz povijest ljevice bilo je pokušaja da se ciljevi definiraju na način koji omogućava računanje, planiranje, postavljanje prioriteta i generalno upravljanje proizvodnjom. Neke od njih, poput debate o socijalističkom računu, izostavljam zbog fokusa na tržište i prihvatanja neoklasičnih postulata. Rad Branka Horvata, mada u nekim važnim aspektima također pod utjecajem neoklasične ekonomike, dijelom je blizak našoj raspravi. Dok je raspodjela po radu, koju je zvao socijalističkim principom, bila početna točka sagledavanja (1984b: 219), analiza ga je odvela do principa egalitarnosti i zaključka da bi „različit pristup obrazovnim ili zdravstvenim ustanovama pretvorilo jednakost među proizvođačima u prijevaru„. Iz toga je izveo generalni princip po kojemu „sve što bitno utječe na razvoj individualnih sposobnosti mora biti oslobođeno od kriterija razmjene i podređeno kriteriju razvoja„. Na nivou sagledavanja društva u cjelini, Horvat prihvaća podjelu na tržišne i netržišne sektore, dok netržišne dijeli na one koji imaju „sadržaj blagostanja„ (obrazovanje) i one koji imaju ulogu društvene nadgradnje (sudstvo). S jedne strane, problem nastaje kada Horvat prihvaća tržišnu proizvodnju roba i usluga kao najefikasniju te posljedično zaključuje da je takva vrsta organizacije koja bi uključivala raspodjelu po radu poželjno rješenje

(1984b:230). S druge strane, aktivnosti koje pridonose sposobnosti pojedinaca i koje su ključ stvaranja jednakih mogućnosti za cijelo društvo po Horvatu bi trebale biti organizirane na netržišnom principu. U takve aktivnosti spadaju obrazovanje, medicinska njega, socijalna skrb, kultura, fizička kultura, očuvanje i stvaranje okoline. No te usluge i dobra ne stavlja zajedno s ostalim državnim funkcijama, već ih dijeli na dvije netržišno proizvođene skupine dobara: kolektivna i javna. Kolektivna dobra su ona koja doprinose formiranju blagostanja doprinoseći razvoju individualnih sposobnosti – u njih spada minimalno upravo nabrojenih šest aktivnosti. Javna dobra su opći društveni troškovi bez sadržaja blagostanja (1984b: 231). Mada krajnji rezultat podjele podsjeća na klasifikaciju produktivnog i neproduktivnog rada Cockshotta i Zachariaha, Horvat ipak zauzima stajalište radnika i egalitarnosti. To međutim radi samo djelomično i – ako uzmemo u obzir mnoge potrebe koje nisu uvrštene među onih šest koje je naveo, a koje su po logici njegove kategorizacije (egalitarni razvoj individualnih sposobnosti) također kolektivna dobra – poprilično nekonzistentno. No ta je procjena možda pogrešna. Horvat kolektivnu potrošnju, financiranje kolektivnih dobara, vidi kao jedan dio zadovoljenja tih potreba; ostatak će biti nadopunjen individualnom potrošnjom. Onemogućavanje prodiranja individualnog korištenja kolektivnih dobara za Horvata u praksi nije moguće – korupcija se ne može spriječiti. Na kraju, opredjeljivanje Horvata za egalitarnost i razvoj radnika drastično slabi s tvrdnjom da se „društveno blagostanje ne može povećati ograničavanjem izbora (koji nema eksterne efekte) članovima društva,.. Nakon ovakvog zaokreta, ne čudi što zaključujekako „slijedi da je najbolje rješenje osigurati određeno ograničeno tržište i za netržišna dobra.., (1984b: 233) Tada i egalitarni efekt ovih limitiranih šest potreba potencijalno pada u vodu, ovisno o omjeru udjela tržišta u njihovoj proizvodnji. Horvatov obrat možda i ne bi trebao biti toliko čuditi kada se uzme u obzir da šest razvojnih potreba ne uključuje stanovanje i prehranu. Dok je nuđenje očuvanja okoline i kulture gladnom beskućniku danas paradoksalna svakodnevnica brutalnosti i cinizma liberalnog kapitalizma u razvijenim kapitalističkim zemljama, pronaći ga u Horvatovu radu iz ranih 1980-ih je razočaravajuće.

BUĐUĆI RAD

U tretmanu ovako opsežnog polja i zahtjevnog problema, za očekivati je da ćemo puno više pitanja i problema otvoriti nego što ćemo ponuditi rješenja. Samo otvaranje pravih pitanjaveć bi bio veliki korak. Puno toga što je nužno detaljno sagledati na putu premaotvaranju pravih pitanja inuđenju okvirnih pravaca mogućih rješenja ostaje nepokriveno. Traženje formi koje vrijednost zadobiva u društvenoj proizvodnji uporabnih vrijednosti ključnih za reprodukciju radnika (u trećem krugu reprodukcije) i u egalitarnoj alokaciji proizvoda prema potrebi (u duhu razvojno-egalitarnog principa) nalaže detaljnije čitanje povijesti razvoja koncepta vrijednosti u klasičnoj političkoj ekonomiji i njenoj marksističkoj kritici). Isto kao i čitanje recentnijih pokušaja da se umjesto standardnog uskoekonomskog isključivanja svega osim monetarnih rezultata ostvarenih razmjenom pozitivni rezultati ljudskih aktivnosti kvantificiraju kroz ishode (da bi se u nacionalno računovodstvo uključili kućanski rad, prirodni resursi, obrazovanje, zdravstvo, skrb).⁷⁰ Neke od povijesno bitnih rasprava na ljevici morat će biti obrađene iz pozicija i pomoću eksplanatornog aparata koji ovdje razvijamo. Tako u raspravi o kapitalističkom načinu proizvodnje i društvenim formacijama (Wood 1998) naše pozicije diktiraju da testiramo tvrdnju kako su razvijene kapitalističke države već više od stoljeća ugrađivale u sebe i egalitarni način proizvodnje kroz društvenu proizvodnju i egalitarnu alokaciju (tablice 3 i 4). Kontradiktornosti paralelnog razvoja egalitarnog i kapitalističkog načina – poput dominacije kapitala, tj. društvenih odnosa koji kapital čine ili rasta nejednakosti unatoč drastičnom rastu volumena egalitarne proizvodnje (graf 1) – također će morati biti obrađene. U raspravi o karakterizaciji socijalističkih država kao državnog kapitalizma (Linden 2007) naš nam analitički aparat i perspektiva radnika nalažu da branimo autentičnost radničke i egalitarne orijentacije i prakse socijalističkih država. To namjeravamo raditi sa što manje nostalgije, primarno kroz komparativne empirijske analize te što je više moguće pomoću kategorija i računa koje razvijemo sami iz naše razvojno-egalitarne perspektive, a ne pomoću onih koje

70

Neokoliko je primjera razvoja nacionalnog računovodstva(Anielski 1999; Berik i Gaddis 2011; Lawn 2003; Neumayer 2000)“publisher“:“The Pembina Institute“,“page“:“5“,“URL“:“http://pubs.pembina.org/reports/gpi_economics.pdf“,“author“:{{„family“:“Anielski“,“given“:“Mark“}},“issued“:{{„date-parts“:{{„1999“}}}},{{„id“:“3153“,“uris“:{{„http://zotero.org/users/7335/items/T47GB5RJ“}},“uri“:{{„http://zotero.org/users/7335/items/T47GB5RJ“}},“itemData“:{{„id“:“3153“,“type“:“report“,“title“:“The Genuine Progress Indicator for Utah (GPI, dok je rad Ironmongera opširan uvod u moguća mjerenja kućanskog rada (2000; 1993, 2006).

od ekonomike (neoklasične i marksističke) nasljeđujemo unaprijed baždarene samo na mjerenja uspješnosti kapitala.

DIJAGRAMI, TABLICE I GRAFOVI

Dijagram 1. Dva kruga reprodukcije: kapital i najamni rad

Dijagram 2. Treći krug reprodukcije (uporabne vrijednosti) radnika

Dijagram 3. Elementi reprodukcije i razvoja radnika iz sva tri kruga (perspektiva radnika)

Dijagram 4. Elementi države, reprodukcija kapitala i najamnog rada (perspektiva kapitala)

Dijagram 5. Tri kruga reprodukcije: kapital, najamni rad (perspektiva kapitala) i radnici

Tablica 1. Promjene u krugovima reprodukcije i učešće u modelima

Tablica 2. Razvojno-egalitarni principi

Tablica 3. Kapitalistički i egalitarni način proizvodnje: proizvodnja, potrošnja, višak, ishod

Tablica 4. Kapitalistički i egalitarni način proizvodnje: ishodi kao jedna od formi viška vrijednosti

Tablica 5. Hrvatska, javne investicija/potrošnja 2011., radnici i kapital

Tablica 6. Potrebe radničkog razvoja i reprodukcije u kontekstu razvojno-egalitarnih principa i ESA95

Tablica 7. Trošak najma prebivališta, razlika privatnog vlasništva i lokalne samouprave 2009. (prosjeak)

Tablica 8. Efekt multiplikatora najma prebivališta na budžet radničke obitelji u Londonu i Engleskoj 2009.

Tablica 9. Odnos vlasništva i vrijednosti, tri ekonomske škole

Graf 1. Velika Britanija, javne investicija/potrošnja, prosjeci desetljeća, 1800. – 2015., radnici i kapital

Graf 2. EU15 i Velika Britanija, javne investicije/potrošnja, postotak BDP-a, po godinama, radnici i kapital

Graf 3. Stambeni fond Velika Britanija, po vrsti najma/vlasništva

LITERATURA

Anielski, M., *The Genuine Progress Indicator - A Principled Approach to Economics* (p. 5). The Pembina Institute, 1999., dostupno na: http://pubs.pembina.org/reports/gpi_economics.pdf

Bairoch, P., *Economics and World History: Myths and Paradoxes* (2nd ed.). University of Chicago Press, 1995.

Baran, P., *Political Economy of Growth*, Monthly Review Press, 1989.

Berik, G., & Gaddis, E., *The Genuine Progress Indicator for Utah (GPI) 1990-2007: A Report to the People of Utah* (p. 137), A Utah Vital Signs Project, 2011

Blaug, M., *Economic Theory Retrospect* (4th ed.), Cambridge University Press, 1985.

Bockman, J., *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*, Stanford University Press, 2011.

Bockman, J., & Eyal, G., „Eastern Europe as a Laboratory for Economic Knowledge: The Transnational Roots of Neoliberalism“, u: *American Journal of Sociology*, 108(2), 310–352, 2002.

Borsary, A. (Ed.), *Medicine in Wales C.1800-2000: Public Service or Private Commodity?*, University of Wales Press, 2003.

Bowles, S., & Gintis, H., „The Inheritance of Inequality“, u: *Journal of Economic Perspectives*, 16(3), 3–30., 2002.

Carless, E., *Regional analysis of public sector employment 2012*, ONS, Labour Market Division, 2013., dostupno na: <http://www.ons.gov.uk/ons/rel/pse/public-sector-employment/regional-analysis-of-public-sector-employment--2012/art---regional-analysis-of-public-sector-employment-2012.html>

Carson, C., „The history of United States national income and product accounts: the development of an analytical tool“, u: *Journal of the International Association for Research in Income and Wealth*, (21), 153–183., 1975.

Chang, H.-J., *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective*, Anthem Press, 2002.

Chang, H.-J., *Bad Samaritans: The Guilty Secrets of Rich Nations and the Threat to Global Prosperity*, Random House Business, 2008.

Clark, J. B. (1899). *The Distribution of Wealth: A Theory of Wages, Interest and Profit*. Macmillan Company.

Clifton, J., Comín, F., & Díaz Fuentes, D., „Privatizing public enterprises in the European Union 1960–2002: ideological, pragmatic, inevitable?“, u: *Journal of European Public Policy*, 13(5), 736–756., 2006.

Cockshott, P., & Zachariah, „Hunting Productive Work“, u: *Science & Society*, 70(4), 509–527., 2006.

Cordery, D. S., *British Friendly Societies, 1750-1914.*, Palgrave Macmillan, 2003.

Ćurković, S. (2012), «Klasna reprodukcija i kapitalistička država», *Up & Underground*, (21-22), 2012., dostupno na: <http://www.up-underground.com/brojevi/21-22/klasna-reprodukcija-i-kapitalisticka-drzava/>

Dataspring, *Guide to local rents 2009 Part I: Cross Tenure Rents*, Cambridge Centre for Housing and Planning Research (CCHPR), Department of Land Economy, University of Cambridge, 2010., dostupno na: <http://www.dataspring.org.uk/outputs/detail.asp?OutputID=233>

Domagoj, Š., *Rano predviđanje poslovnih poteškoća banaka u Republici Hrvatskoj (magistarski rad)*. Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek, Hrvatska, 2005., dostupno na: <http://bib.irb.hr/prikazi-rad?&rad=220780>

Dowd, D., *Capitalism and Its Economics: A Critical History*, Pluto Press, 2004.

European Union, *Manual on sources and methods for the compilation of COFOG statistics - Classification of the Functions of Government (COFOG)*, Luxembourg: Publications Office of the European Union, 2011: Eurostat, dostupno na: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/product_details/publication?p_product_code=KS-RA-11-013

Fine, B., & Milonakis, D., *From Political Economy to Economics: Method, the Social and the Historical in the Evolution of Economic Theory*, Routledge, 2008.

Fineschi, R., «Dialectic of Commodity and Its Exposition: The German Debate in the 1970s - A Personal Survey», u: *Re-reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition*, Palgrave Macmillan, 2009.

fkschulze, „I wouldn't want my anarchist friends to be in charge of a nuclear power station“: David Harvey, anarchism, and tightly-coupled systems, libcom, 2013. dostupno na: <http://libcom.org/library/i-wouldnt-want-my-anarchist-friends-be-charge-nuclear-power-station-david-harvey-anarchi>

Fourcade, M., *Economists and Societies: Discipline and Profession in the United States, Britain, and France, 1890s to 1990s*, Princeton University Press, 2010.

Fousekis, N. M., *Demanding Child Care: Women's Activism and the Politics of Welfare, 1940-1971*, University of Illinois Press, 2011.

Gilbert, M., Jaszi, G., Denison, E. F., & Schwartz, C. F., Objectives of National Income Measurement: A Reply to Professor Kuznets, u: *The Review of Economics and Statistics*, 30(3), 179–195, 1948.

Gosden, P. H. J., *The Friendly Societies in England, 1815-1875...*, Manchester University Press ND, 1963.

Grigulevich, N. I., Population decline in the central region of Russian Federation (1990-2010), u: *Collegium antropologicum*, 36(4), 1101–1108, 2012.

Hagen, E., «National Accounting Systems and the European Recovery Program», u: *The Accounting Review*, 24(3), 248–254, 1949.

Harbury, C., & Hitchins, D., *Inheritance and Wealth Inequality in Britain*, Routledge, 2011.

Hart, J. T. , *The Political Economy of Health Care: A Clinical Perspective*, Policy Press, 2006.

Harvie, D., All labour is productive and unproductive (No. 2003/2), Department of Economics and Politics, The Nottingham Trent University, 2003., dostupno na: http://www.ntu.ac.uk/research/document_uploads/31292.pdf

Heilbroner, R., «Economics as Universal Science», u: *Social Research*, 58(2), 457–474, 1991.

Heinrich, M., «Engels' Edition of the Third Volume of „Capital“ and Marx's Original Manuscript», u: *Science & Society*, 60(4), 452–466, 1996.

Heinrich, M., «Reconstruction or Deconstruction? Methodological Controversies about Value and Capital and New Insights from the Critical Edition», u: In R. Bellofiore & R. Fineschi (Eds.), *Re-reading Marx: New Perspectives after the Critical Edition* (pp. 72–98), Palgrave Macmillan, 2009.

Heinrich, M., *An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital*, Monthly Review Press, 2012.

Hopmann, S. T., Brinek, G., & Retzl, M. (Eds.), *Pisa Zufolge Pisa - Pisa According to Pisa: Halt Pisa, Was Es Verspricht? - Does Pisa Keep, What It Promises?: Hält PISA, was es verspricht? /Does ..., Lit Verlag*, 2007.

Horvat, B., *Towards a theory of planned economy*, Yugoslav Institute of Economic Research, 1964.

Horvat, B., *Jugoslavenska privreda: 1965. –1983. Prognoze i kritike*, Cankarjeva založba, 1984a

Horvat, B., *Politička ekonomija socijalizma*, Globus, 1984b

Hunt, E. K., «The Categories of Productive and Unproductive Labor in Marxist Economic Theory», u: *Science & Society*, 43(3), 303–325, 1979.

IMF, *System of National Accounts 2008*, United Nations, 2010.

Ironmonger, D., *Household Production and the Household Economy*, (Department of Economics - Working Papers Series No. 759), The University of Melbourne, 2000., dostupno na: <http://ideas.repec.org/p/mlb/wpaper/759.html>

Ironmonger, Duncan, «Why Measure and Value Unpaid Work?», Presented at the International Conference on the Measurement and Valuation of Unpaid Work, Ottawa, Canada, 1993.

Ironmonger, Duncan, A System of Time Accounts for Melbourne (A Report Commissioned by The Department of Infrastructure, Victoria, Australia) (p. 68). Melbourne, Australia: Household Research Unit, Department of Economics, The University of Melbourne, 2006.

Jankov, L. , «Problemi banaka: uzroci, načini rješavanja i posljedice», u: Financijska praksa: časopis za aktualnu financijsku problematiku, 23(6), 677–696, 1999.

Jevons, W. S., The Theory of Political Economy. Adamant Media Corporation, 1871.

Kaase, M., & Wenninger, Three Social Science Disciplines in Central and Eastern Europe: Handbook on Economics, Political Science and Sociology (1989-2001), Lit Verlag, 2003.

Kane, R., Measures and Motivations: U.S. National Income and Product Estimates During the Great Depression and World War II (MPRA Paper No. 44336). University Library of Munich, 2012, dostupno na: <http://ideas.repec.org/p/pramprapa/44336.html>

Kapuria-Foreman, V., & Perlman, M., «An Economic Historian's Economist: Remembering Simon Kuznets», u: The Economic Journal, 105(433), 1524–1547., 1995.

Kenessey, Z., The Accounts of Nations. IOS Press, 1994.

Kerswell, T., «Class, Productive and Unproductive Labour: Divisions in the Global Working Class?», u: Journal of Alternative Perspectives in the Social Sciences, 4(1), 2012., dostupno na: <http://www.japss.org/JAPSSMarch2012.html>

Kuznets, S., National Product in Wartime, National Bureau Of Economic Research, 1945.

Kuznets, S., «National Income: A New Version», u: The Review of Economics and Statistics, 30(3), 151–179, 1948.

Kuznets, S., Epstein, L., & Jenks, E., National Income and Its Composition, 1919-1938, Volume I, NBER, 1941., dostupno na: <http://papers.nber.org/books/kuzn41-1>

Lawn, P. A., «A theoretical foundation to support the Index of Sustainable Economic Welfare (ISEW), Genuine Progress Indicator (GPI), and other related indexes», u: Ecological Economics, 44(1), 105–118, 2003.

Lebowitz, M., Beyond capital : Marx's political economy of the working class, Macmillan Palgrave, 2003.

Lebowitz, M., Following Marx, Haymarket Books, 2009.

Lebowitz, M., The Socialist Alternative, Monthly Review Press, 2010a

Lebowitz, M., «Sedam teških pitanja», Slobodni Filozofski, dostupno na: <http://www.slobodnifilozofski.com/2010/07/michael-lebowitz-7-teskih-pitanja.html>

Lebowitz, M. A., The Contradictions of „Real Socialism“: The Conductor and the Conducted, Monthly Review Press, 2012.

Levins, R., & Lewontin, R., The Dialectical Biologist, Harvard University Press, 1987.

Linden, M. van der, Western Marxism and the Soviet Union: a survey of critical theories and debates since 1917, Brill, 2007.

Mandel, E., «Introduction», u Capital 2, Penguin Classics, 1992.

Marx, K., Theories of surplus value (Vols. 1-3, Vol. 1), Lawrence & Wishart, 1969.

Marx, K., Grundrisse: Foundations of the Critique of Political Economy, Penguin, 1973.

Marx, K., Capital 1, (Vol. 1), Penguin, 1990.

Marx, K., Capital 3 (Vol. 3), Penguin, 1991.

Marx, K., Capital 2, (Vol. 2) Penguin Classics, 1992.

Marx, K., & Engels, F., Collected Works of Karl Marx and Friedrich Engels, Vol. 32: Concludes Theories of Surplus Value, Intl Pub, 1990.

Meszaros, I., Beyond Capital: Toward a Theory of Transition. New York University Press, 1995.

Ministarstvo financija, Godišnje izvješće Ministarstva financija za 2011. godinu, Ministarstvo financija, Vlada Republike Hrvatske, 2011, dostupno na: <http://www.mfin.hr/hr/godisnjaci-ministarstva>

Neumayer, E., «On the methodology of ISEW, GPI and related measures: some constructive suggestions and some doubt on the []threshold' hypothesis», u: Ecological Economics, 34(3), 347–361, 2000.

OECD, Eurostat-OECD Methodological Manual on Purchasing Power Parities, OECD Publishing, 2012a

OECD, OECD Better Life Index: Housing, OECD Publishing 2012b, dostupno na: <http://www.oecdbetterlifeindex.org/topics/housing/>
Oxford Economics, The Public Services Industry in the UK. Department for Business, Enterprise and Regulatory Reform, 2008., dostupno na: <http://www.bis.gov.uk/files/file46938.pdf>

Parker, D., *Privatization in the European Union: Theory and Policy Perspectives*, Routledge, 1998.

Parker, D., *The Official History of Privatisation, Vol. II: Popular Capitalism, 1987-97: 2*. Routledge, 2012.

Patnaik, P., *The Value of Money*, Columbia University Press, 2009.

Piketty, T., «On the Long-Run Evolution of Inheritance: France 1820–2050», u: *The Quarterly Journal of Economics*, 126(3), 1071–1131, 2011.

Porter, T. M., *Trust in Numbers*, Princeton University Press, 1996.

Schreyer, P., *Towards Measuring the Volume Output of Education and Health Services: A Handbook* (No. 2010/02), OECD Publishing, 2010., dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1787/5kmd34g1zk9x-en>

Shaikh, A. M., & Tonak, E. A., *Measuring the Wealth of Nations: The Political Economy of National Accounts*, Cambridge University Press, 1996.

Studenski, P., *The Income Of Nations*, New York University Press, 1958.

Syrquin, M., *Kuznets and Modern Economic Growth Fifty Years Later* (p. 15), Presented at the *Thinking Ahead: The Future of Development Economics*, Helsinki, 2005., dostupno na: <http://www.rrojasdatabank.info/devplan/Syrquin.pdf>

Thompson, E. P., *The Making of the English Working Class*, IICA, 1963.

Troost, A., & Hersel, P., *How a socialization of the banking system might look like*, Rosa Luxemburg Stiftung, 2012., dostupno na: <http://www.rosalux-nyc.org/hershel-and-troosts-study/>

Vanoli, A.m *A History of National Accounting*, IOS Press, 2005.

Varoufakis, Y., *The Global Minotaur: America, The True Origins of the Financial Crisis and the Future of the World Economy - Economic Controversies*, Zed Books Ltd, 2011.

Varoufakis, Y., Halevi, J., & Theocarakis, N. J., *Modern Political Economics: Making Sense of the Post-2008 World*, Routledge, 2011.

Wilks, S., *The Political Power of the Business Corporation*, Edward Elgar Publishing Ltd, 2013.

Wilson, E., *Women and the Welfare State*, Routledge, 1977.

Wirtz, R. A., «The beauty (pageant?) of economics», u: *The Region, Banking and Policy Issues Magazine*, 1999., dostupno na: http://www.minneapolisfed.org/publications_papers/pub_display.cfm?id=3547

Wood, E. M., *The Retreat from Class : The New „True“ Socialism*, Verso Books, 1998.

Wuttke, J., *OECD/PISA. A Critical Online Bibliography*, dostupno na: <http://www.messen-und-deuten.de/pisa/biblio.htm>

Yonay, Y. P., *The Struggle over the Soul of Economics*, Princeton University Press, 1998.

CRS

